

VII

43254

8-на Канарово

Myas

Бібліотека
М. КОМАНОВА

№ *1982*

VII.1.

9 H

Библиотека

И. КОМАРОВА

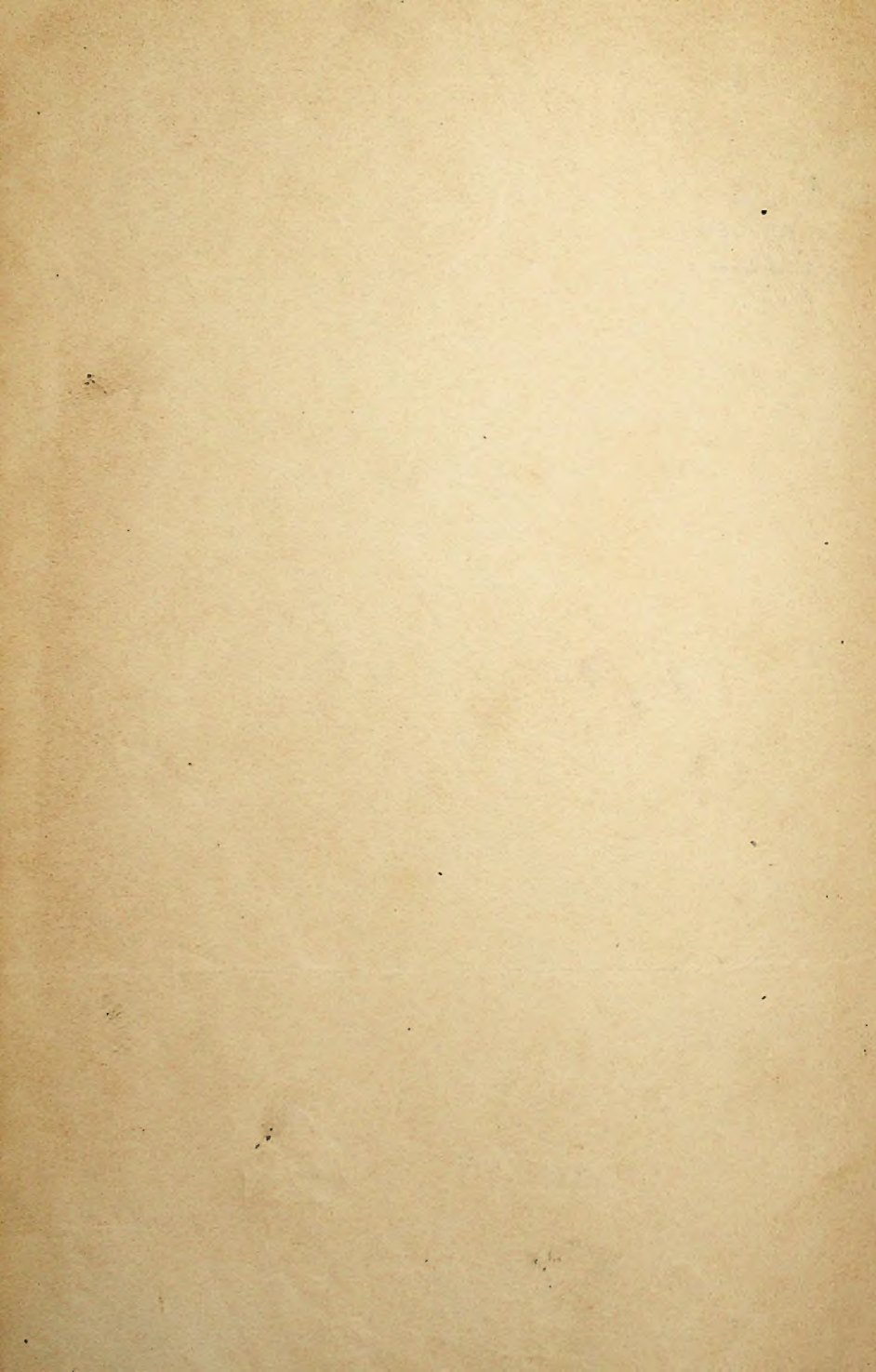
№ ~~21~~
~~1952~~

104

vii

43254

IX

ГРОМАДА

RECUEIL OUKRAINIEN

Rédigé par

MICHEL DRAGOMANOV

М. КОМАНОВА

№ 1932

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

№ 2.

M. K.

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR

1879

№ 213

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
Georg, Corratierie 10, Genève i Graeve, Boucharest.

ГРОМАДА, Українська збірка впорядкована М. Драгомановим.
№ 1. Переднє слово. 2 фр.

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші єусиди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змагання наших простих людей до волі і спільності на всій нашій Україні в козацькі часи XVII ст. — Остатній поділ наших людей неволя в XVIII ст. — Змагання наших людей до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі. — Змагання наших людей до волі духовної в XVI—XVII ст. і попівська неволя в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст. (люде божі і штунди). — Змагання наших людей до волі і землі в Австрії. — Марність надії на царство і попівство. — Своя воля на своїй землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своя воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорозькій. — Товариські і громадські змагання і наука в Європі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціальних змагань.

Конечна ціль громадської праці. — Зміни половинні і посередні станції: державні зміни. — Служба людей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно обмеженого українства в тій службі. — Всесвітня наука і краєва праця. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреби громадської праці: політичні вільності, освіта по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстання громадських людей; потреба праць не політичних і зріст нових порядків в громадах; праця противупопівська і наукова. — Український соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печать? — Українці в чужій печаті. — Наші думки про чужих людей на Україні. — Наші супротивники і спільники. — Федеральна спілка в Росії і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї для державних пород. — Спілка Українців з західними слав'янами.

Порядок видання «Громади.»

ГРОМАДА № 2. Українська збірка впорядкована М. Драгомановим. Звістки про Україну 1876—1877 Женева. Печатня «Громади.» Зміст: Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам; I. „Здирство: Багатирі і бідні.“ Поділ землі. У наймах. Мошенства панів і підданків. „Начальство.“ Крестьянське начальство. Земство. II. „Темнота.“ „Народні школи“ на Україні серед життя і письменства в Росії. М. Драгоманова. „Що нового по газетах?“ I—V. С-ого. Україна і центри I—III. М. Драгоманова. „Одповіді впорядчика.“ Прилога. Ліча „Общества пособія политическимъ изгнаникамъ изъ Россіи.“ 8 фр.

ГРОМАДА, № 3. „Лихі люди.“ один листочок з життя. 2 фр.
ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

194.
М. КОМАНОВА
№ 1932.

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЙЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

4.

№ 4.

VII
43254 M. X.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „РАБОТНИКА„ і „ГРОМАДИ“

1879

226760

ЗАГОЛОВКИ:

Біжове мошенство та запродана печать. I, II, III. <i>П. М.</i> . . .	3
Добавка од <i>опорядчика</i> . (Хибн россїєської і української печаті про мужицьке життя)	34
Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя. <i>С—а</i> . . .	39
Уваги <i>опорядчика</i>	96

Шевченко, українофіли і соціалізм. I. Із однієї печі та не одні речі.—Шевченко вже не „безумний патріот.“—Шевченко ніколи і не був „сепаратістом.“—Шевченко ворог Россії і Польщі і козако-українській республіканець.—Шевченко мирний патріот.—Шевченко пророк „своєї хати і своєї мудрости“, котра вберега од „дзуми пігілізму.“—Шевченко не соціаліст і не революціонер, а законний австрійський постоуновець.—Шевченко не „сучасний українофил.“—Шевченко пігіліст і соціаліст.—Шевченко Христос і Бесіад.—Шевченко для посвячених і не посвячених.—Так завжди з пророками!

102

II. Потреба об'єктивного і історичного суду над Шевченком.—Недостача матеріалу для такого суду.—Пражське видання „Кобзаря“ і спомини найблизчих приятелів Шевченка.—Школа Шевченка: Шевченко в Петербурзі і „Маяк“; Київський славяно-український кружок 1845—46 рр. і українська публіка того часу.—Шевченко як поет: романтична школа Шевченка; на скільки Шевченко поет мужицький, прости і ірсаляний? одміна Шевченка од поетів „натуральної“ і „соціальної“ школи.—Думки Шевченка про віру: „благочестіє“ (православ'є); вільно, індепендентське біблеїство; вільнодумне кощупство; вільнодумство в віршах Шевченка і українофільська праця 1857—1863 рр.—Думки Шевченка про державу та громаду і еріст їх: своєкраїнство, козацтво, пародоправство: нелюбов до Польщі, до Москви; несправність до царства; мужикольубство і несправність до пашів.—Грунт громадських думок Шевченка: козацька і гайдамацька Україна і бажання українського мужицтва та вільно біблеїство; одміна Шевченкових думок од повішчого європейського соціалізму.—Шевченкова праця в

громаді до тюрми і по тюрмі: чи був у Шевченка ґрунт для постіжної громадської та ще і революційної праці? Ґрунт такої праці в Європі; київське товариство 1845—46 рр. і життя Шевченка на Україні до неволі;—що руйнувало Шевченка однаково на волі і у неволі? непорядкованість української праці в 1859—60 рр.; самота Шевченка і життя день за день в Петербурзі і на Україні; випадковість виступів Шевченка в громадах.— Сила Шевченка: поетична натура, здоровий розум, мужнство. — Користь з „Кобзаря“ для мужнства і для громадської проповіді: користь з неполітичних творів; потреба вибору образів і думок з творів політичних. 118

III. Шкода од молебнів Шевченкові.—Безсилство „Кобзаря“ для заоснування міцного народства і самого українського в Росії і Австрії.— Що вкоринило українське громадівство в Галичині? — Наука українцям з об'єктивного і історичного перегляду Шевченка і українства його часу: потреба широкої науки, впорядкування і сміливого вільного вчинку; потреба виходу з думкою і працею за ґраницю Росії, в Європу і Славянщину.— Московсько-всеросійські і українські ями на дорозі українського громадівства: „русская одежда“ соціалізму,—московське бунтовство і українське гайдамацтво замість соціалізму.—Потреба європейського городського розуму і праці серед українських селян і українства серед городян.—Чим може тут послугувати українське письменство? — Подібність теперішньої хвилі українства до 1845-46 рр. і 1859-63 рр. — Чи підуть українці сами по собі, чи по заду за другими? *М. Драгоманова.* 191

Кілька слів про І. М. Ковальського. *Е. Ч.* 231

Ґрунт, книжка та „препятствия.“ (Листи і уваги *впорядчика* про новини на Україні). Старий ґрунтовий чоловік і новий юбілей «сє препятствіями» (столітні роковини Квітки в Харькові, Петербурзі і Київі). — Новий рух ґрунтових людє і поклони «препятствіямъ» (адрес харьківського земства до царя і полтавського до мишеї). — На спомин ґрунтовим людєм—про користь з «препятствій» для України: бар. Н. А. Корє про школи в Бельгії і на Україні; одеському господарському віздові про господарство в «козацькій землі» в XVII ст.; киїжанам, що дивились виставку патретів для школи д. Мурашка,—про київське маллярство XVII ст.

Людє книжні і поліція: студентський рух в Харькові, Петербурзі, Київі і Одесі; рух за права людини, студента і кухмі-

стерські; козацька пагайка; поміщурська брехня, професорський сон і язикомельство; наші професори і Гервінус. — Поліція, опріч поліції, в жіночих курсах в Київі.

Всім групам грунт: спілка праці і книжки (кружки робочих в Одесі).

Поки сонце зходить: Лист з Одеси про тамошні справи; розбії російських шпівнів в Румунії; як одплатити за цього? 236

Спомии помершого товаришча. Зубку-Кодреану. М. Д. 337

Вільний земський рух в Черниговщині. М. Д. 338

Героїська самооборона соціалістів в Київі М. Д. 340

Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в „Історії славянських літератур“ Пыпина и Спасовича. М. Д. 343

Отповіді і замітки: Українська „Громада“ і „націоналізованіс соціалізма“ по V т. „Вперед“. Де-що про львівських пародовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні „Руского Сіона“ і „Газети школьної“). З університетського життя в Київі (Помилка брошури „Мартовское движеніе студентовъ Кіевского университета въ 1878 г.“ Брехня генерала Антоновича). Ми і „Набатъ.“ (Чому і як ми говоримо про „Набатъ“. Д. Молчановъ-Другъ в редакції „органа русскихъ революціонеровъ“. Примір набатської пісенітниці. Добролюбів і Пирогов. Остатня рада „Набату“). М. Драгоманова . . . 359

На увагу товаришчам і землякам української і польської мови. Впорядчика „Громади“ 382

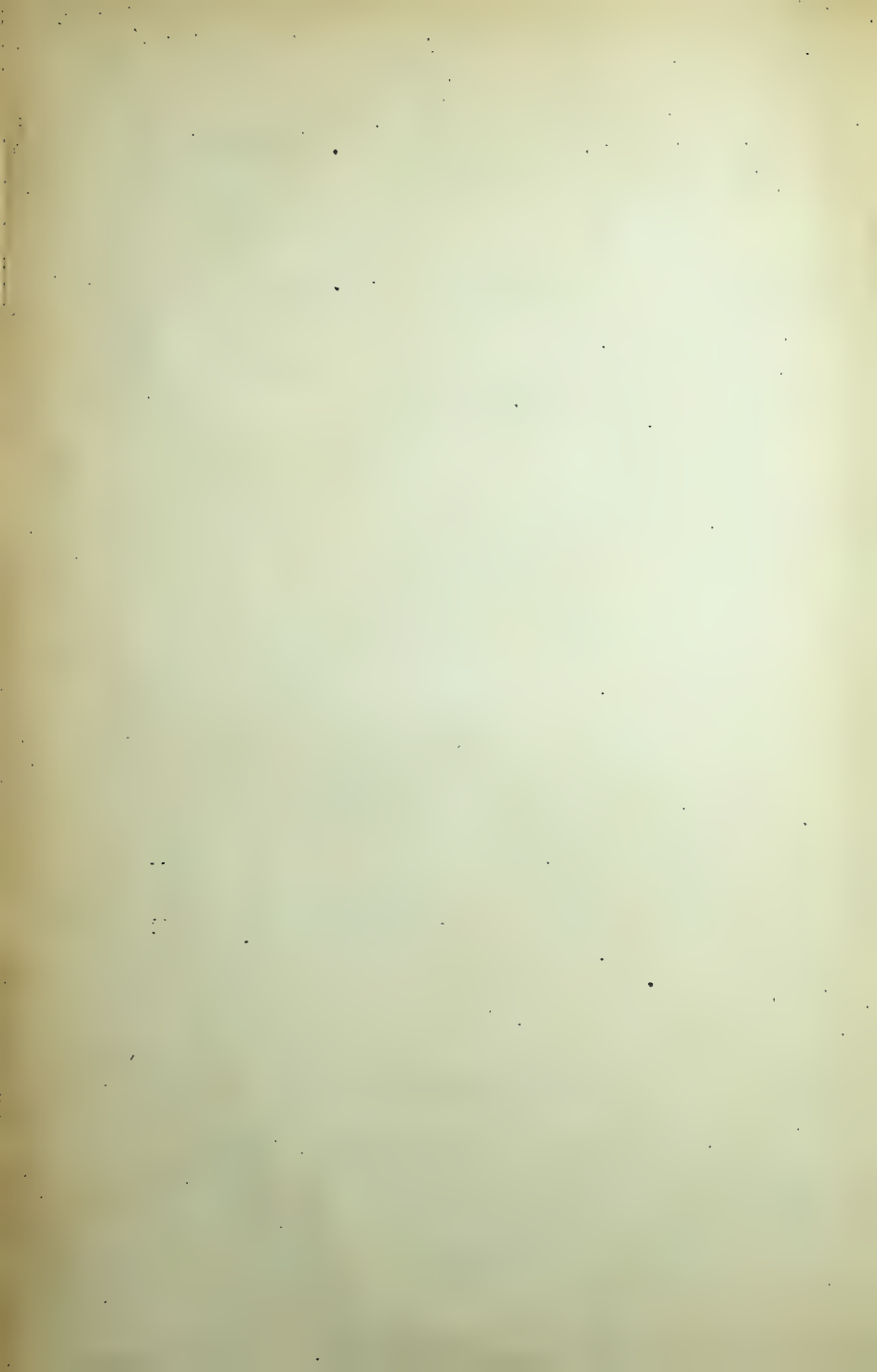
Прилога. Отчетъ кассы „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ,“ съ Мая 1878 по Январь 1879 г. 383

ВАЖНА ПОМИЛКА:

На сторони 306, між 16 і 17 рядками пропущено слова:

Це вже було напечатано, коли ми прочитали в «Голосѣ» ось який лист з Київа:

БІРЖОВЕ МОШЕНСТВО

ТА

ЗАПРОДАНА ПЕЧАТЬ

БІРЖОВЕ МОШЕНСТВО.

ТА

ЗАПРОДАНА ПЕЧАТЬ

I.

Куди не кинете очима, усюди побачите багато людей, котрі цілих свій вік роблять важку роботу і цілих свій вік застаються бідними. Але не мало побачите і таких, котрі ніколи до роботи не беруться, та все ж ніколи з багатства не виходять. Через що це діється? — Та звісно, через що. Через те, що бідні люди роблять на багатих, що мужики та робітники присилувані працювати, щоб содержувати панів, купців, та інших неробочих людей. І вже довго діється таке на світі, так довго, що люди почали думати, що воно раз-у-раз так було і завше так буде. Однак цьому нема правди. Був такий час, коли цього не діялось, — і треба, певно, надіятись, що знов такий час приїде.

Вже багато тому років як почалось таке, що один чоловік силує другого, щоб той робив замість його. У нас на Україні, таке робиться вже більш як тисяча років, а по інших землях то буде і дві і три тисячі років. Через що ж один чоловік має силу приневолити другого, щоб той робив його працю? Через що пан не сам робить на своїм полі, а робить за його мужик? На це ми дамо таку відповідь:

тепер мужик робить панові за гроші, бо в мужика їх не має доволі ні на виплату податків, ні на інші його справи, але ще тому не більш як 18 років мужик мусив робити *паничину* дурно, бо тоді він не був ще вільним чоловіком, а був *кріпостним* свого пана. Як бачите у *різний час* ті льуде, котрі мали більшу силу, *инакими способами* силували слабшчих льудеј, щоб ті справляли працьу на їх користь. Чому ж це так? Через що воно стало, коли його зразу не було? А ось зараз побачимо. З початку цього правда не було, але тому вже багато років; тоді льуде були дуже дикі, не вчені, і самі гаразд не розуміли, що дльа їх добро, а що лих.

Зразу льуде не вміли ні орати, ні сіяти, ні хати збудувати, і не знали, як то з худобою виоратись. Жили вони тоді тільки з того, що ловили рибу по річках, та били дичину по лісах. Жили льуде тоді по одинаці, або по парі в купі, і ніколи не збирались великими громадами, та і льудеј було тоді дуже трохи.

Як почали льуде плодитись, як навчились вони худобу до чоловіка при звичаювати, стали вони жити цілою родиною в купі, а далі то і більшими громадами. Тоді ще не було багато чого робити. Знали тільки випасати свою худобу, та з того і жили. На схід сонця від нас, ще у руському царстві і тепер живуть так деякі льуде; звуться вони Киргизи, Калмики, Башкіри і иншими іменами. Як випасуть одне місце, то переходять зараз на друге.

Одначе вже і при такому простому житті почалася неправда між льудьми. Приходить наприклад одна громада льудеј з своєю худобою на які небудь гарні луки, і бачать льуде, що добра на їх паша, але вже на тих луках друга громада льудеј свої шатри розставила. Чим би тут як небудь помиритись, або пійти шукати иншого місця, тих дві громади льудеј зараз було починають битись між собою, бо, як ми казали, льуде тоді ще були дуже дикі. Б'ються було вони, аж доки одна громада не подужає другу, не переб'є льудеј, або не прожене її з місця. Де яких льудеј на смерть побивають, де яких покалічать, де яких у полон заберуть. У зовсім диких льудеј наперед був такий звичай, що всіх заповонених ворогів на смерть вбивали, або палили на честь та на славу тодішніх богів, а як часом то їх жарили і їли. Але далі почали робити инакше, почали тих заповонених ворогів повертати в невольу і

силувати, щоб вони гляділи худобу замість своїх хазяїнів. От з такої то неправди і почався між людьми той порядок, котрий і тепер ще над ними панує.

Наплодилося ще більше людей, стали вони розумніші, навчилися поле орати, і хліб сіяти і хати будувати, покинули свої бродяче життя, а почали жити селами. Зразу не було того, щоб один чоловік на селі мав багато поля, як тепер пан, а інші трохи, або і зовсім не мали. З початку поле належало до усієї громади. Люди в купі робили на громадським степу, а усім давали стільки хліба, скільки йому було потрібно з його родиною. Та не довго жили люди між собою в такій згоді. Почалась швидко сварка між різними громадами, почали вони між собою воювати. Мусила громада на час війни ставити над собою начальника, князя, чи отамана, чи як їх там звали. З тих начальників вишло для простих людей велике лихо. Вернувшись з війни з сусідами начальники вже не хотіли сами робити на громадським степу, а посилали намість себе невільників, то б то тих ворогів, котрих вони у полон забрали. Чим більш воювали, тим більшу силу брали начальники над простими людьми, тим більш люди мусили терпіти над собою їх панування. Зразу кожна громада мала свого атамана, однак це скоро перевелось на те, що один начальник почав мати силу над десятками і сотнями громад, а там і над усім *плем'ям* або *народом*, котрий говорив однією мовою. А далі з тих начальників поробились *великі князі* та *царі*, котрі позабірали під своє панування мільйони людей і цілі десятки племен і народів.

Усyak знає, що при кожнім великим пані буває багато підпанків. Так і при князях, та царях. Всі ті підпанки, котрі звали та зовуть себе боярами та дворянами, не схотіли вже сами робити чорну працю, а силували замість себе робити невільників, котрих було не мало, бо тоді люди раз-у-раз воювали між собою і брали ворогів у полон. Та швидко почали розводити тих невільників і в дома, як тепер розводять худобу, бо невілничі діти і сами були невільниками. Хазяїн міг робити з невільником, що схоче, і силувати його до якої вгодно роботи. Так то воно і виходило, що *хазяїн давав невільникові тільки харч та одягу, а той увесь свій час, усью своєю працю мусив за те віддавати хазяїнові*. Це був найпростіший

і самі тѣжкі спосіб, яким один чоловік силував другого робити на його користь.

Тим часом, далі, князьям та дворянам дуже не сподобалось, шчо окрім невільників зоставалось шче багато вільних лѣудеј, котрі робили на себе на своїх громадських полях. Вони схотіли і тих лѣудеј присилувати робити на їх. Узьались вони за це діло ось яким способом: Як який небудь царь або кпязь забирав земљу од другого князья, або як посилав своїх лѣудеј засіляти такий край, де до тієї пори степи шче пустовали, то вже не дозволялось лѣудським громадам брати поле у їх власність, а вже все воно почало належати до кпязья, або царя. Оттакічки князі забирали під себе більш поля, ніж вони мігли обробляти в своїм хазяјстві. Почали вони роздавати ту земљу своїм підпанкам за їх службу. Ті підпанки царські, дворяне, розуміється сами не працювали на тім полі, а силували до роботи тих лѣудеј, шчо наперед жили на тій землі, або тих, котрі приїшли шчоб її засіляти, або шче шукали таких лѣудеј, котрі не мали свого поля. Більшу часть поля пани приказували орати і засівати за дѣя їх, а меншу часть віддавали тим лѣудьям, котрі на їх робили, шчоб вони з того поля харчувались. Швидко перејшло діло на те, шчо ті лѣуде не сміли кидати одного пана і переходити до другого, а повинні були від діда і до правнука зоставатись на однім ґрунті. Такі лѣуде звались паньськими або кріпостними. *Од невільників вони мали ту одліку, шчо їх пан не давав їм ні харчів, ні одежі, бо вони мусили харчуватись і одягатись сами, а давав він їм шматок поля, за котриј вони мусили робити паншчину, то б то робити на паньськім степу кілька днів кожного тижня, чи 3 дні, чи 4 або 5, а як часом то і усіх 6 днів у тиждень. Ця паншчина перебувала мало не во всіх землях, у всіх народів, але не у кожного однаково довго. У Московщині вона тѣглась мало не 300 років, у нас на Україні було її далеко менш, ніж по других землях. Правдива паншчина почалась в нас тільки тому 100 років, як московські царі забрали Україну, але і наперед того при польських панах, особливо на правім березі Дніпра, простим лѣудьям було так само тѣжко жити, як і при правдивій панщині.*

Чим більш лѣудеј робилось кріпостними, паньськими, тим менш зоставалось правдивих невільників, бо панам одна-

ково їх луде робили паншчину як і певільники, а клопоту було з ними менше; не треба було воювати ї в полон брати, ні харчувати їх, ні одбгати і т. и.

Та пришов кінець і паншчині. Багато деґаких лудеї не схотіли терпіти того кріпацтва ї почали тікати від папів, хоч у великі города, де робились вільними робітниками, хоч в степи ї инші пустопорожні міста, де робились вільними козаками, аба заводили свої вільні села. У західній Европі, то б то у Англичан, Німців, Французів, Італїянців і инших народів не було куди тікати в степа, і через те луде їшли більше у великі города або бунтовались по своїх селах. У нас, в Московщині ї на Україні більш утікали в степи на південь або на схід сонця і там жили вільно і як часом то з рушницями ї шаблями в руках приходили навідатись до своїх прежніх панів. Таке бувало в нас особливо в XVII і XVIII ст. Не дурно памјатають луде на Волзі за Степана Разина, та за Емельяна Пугачова, а на Дніпрі за Гаїдамаків, за Максима Залізняка ї инших.

Тим то, шчо в західній Европі, в Німців та Французів, луде від паншчини тікали в города, а в нас у порожні степи, тим то у нас zostались трохи инакші порядки, ніж у їх, але тепер вже ї у нас починає на їхнє переходити. Почнем же говорити про те, шчо діјалось в західній Европі.

Чим більш набиралось лудеї по великих городах, тим більш города почали брати силу над селами. Наперед того царі та князі охїтнішче дружили з великими панами, котрі жили по селах, але побачивши, шчо ці пани не дуже то хотять їх слухати ї роблять часом кожний по своєму, царі почали думати, шчо їм лекше буде управитись з крамарями та робітниками в городах, ніж з дворянами по селах. Як стали царі з купцями за одно, то вони зараз почали дивитись, яким би способом відняти дуже велику силу від панів. А пани через те були дуже сильні, шчо мали багато кріпостних лудеї. От і придумали царі дати волю панським лудьам і дали їїї справді раз через те, шчо луде вже самі дуже часто почали бунтуватись, друге через те, шчо царьам хотїлось; шчо б у панів трохи сили зменьшити, а третє за тим, шчо купцьям вигода була, коли більш лудеї приходило в города, де їх можна најмати в робітники тим дешевше, чим більше їх буде. Так воно ї зробилось. Дали лудьам волю, а землі або зовсім не

дали, або дуже мало, а решту залишили за панами, бо царі не хотіли їз панами дуже сваритись, бо пани усе ж таки були вірними царськими слугами. Стали льуде вільні, та не мали з чого жити. Мусили вони найматись у робітники, продавати свою працю за гроші, хоч своїм першим панам, хоч купцям та хвабрикантам по городах та заводах. З цього вишло таке, що прості льуде содержать тепер своєю працю не тільки царів та панів, а ще і купців, хвабрикантів і багато інших дармоїдів. Хазяїн платить *вільному* робітникові гроші, а тої *мусить* цілий свій вік робити на його. Одна слава тільки, що тепер робітник вільний, а по правді то він присилуваній робити на купця, чи на хвабриканта, як уперед невільник був присилуваній робити своєму хазяїнові, а кріпостній своєму панові.

„Добре, скаже хто небудь, нехай невільника, або кріпостного тримали на його місці силою, хто ж може приневолити робити вільного робітника? Він може йти, куди схоче; як йому не сподобається робити в однім місці, нехай шукає иншого, або нехай сам робиться самостоїчим хазяїном“. На це ми відкажемо, що воно тільки здається, що так можна, а по правді то річ зовсім пнакша. Колись льуде жили дуже просто, і всяка праця робилася дуже по простому. Тоді кожен чоловік, котрий знав, як узятись до роботи, чи з сокирою або з молотом, чи не верстаті або з яким иншим струментом, міг легко зробитись самостоїчим хазяїном, бо не треба було купляти багато припасу і заводити великі хвабрики. Але швидко переїшло на друге. Почали льуде для свого життя зашукувати багачко де чого такого, котре коштувало багато праці, щоб його зробити. Треба було довго вчитись, щоб зробитись наприклад майстром, щоб рушницю робити, або книжки друкує і таке инше. Та не тільки треба було до цього довго вчитись, а ще треба було мати доволі грошей, щоб закупляти увесь припас на таке майстерство. А звісно, що один чоловік багато де чого і сам зробити не може, бо не мало је на світі такого діла, що до його безпремісно треба цілу громаду робітників, скажемо наприклад великий будинок збудувати, або залізо з руди витопити і таке инше. От і почались такі порядки, що який небудь купець або пан, котрий мав доволі грошей, закупляв увесь припас потрібний для якого діла, бudoвав завод і наймав за гроші

собі робітників між такими людьми, котрі не мали ані поля свого, ані якого майстерства. Де далі тим більш ставало тих заводів: були різні: суконні, винокуренні, сахарні, свічкові і т. и. Усяк знає, що велика купа людей може усяке діло зробити і швидче і дешевше, ніж як би те саме діло робили люди по одинаці. Через те воно і вишло, що тої товар, наприклад сукно, або полотно, або що инше, котре виробляли на великих заводах, могли продавати дешевше, ніж таке саме сукно, або полотно, котре у своїй хаті який небудь ткач сам виробляв на своєму малому верстаті. Та ще до того на заводах де далі то навчались усяку річ робити, хоч і не краще як в дома, та по виду гарніше; через усе оце де далі, то заводи мали більш баришу, ті купці, котрі їми володіли, ставали багатішими, а ті майстри, котрі робили кожний в себе в дома по одинаці, все більш убожали. Нарешті майстри одиначки мусили покинути своє власне майстерство і піти у робітники на заводи. А до того ще почали різні машини придумувати. Простому чоловікові ніколи не назбирати стільки грошей, щоб ту дорогу машину купити, до неї треба дуже повної кишені. Тутки вже певно купці та хвабриканти усе забрали в свої руки. Майстрів, що роблять самі од себе, по одинаці, тепер зосталося вже дуже мало і між Англичанами, і між Французами, і в Німців. Та вже і до нас тої поряток приходить. Тому років з тридцять або сорок у нас майже і чутки не було про ті заводи та хвабрики, а тепер що року то стає їх більше. У нас на Україні старі люди пам'ятають як ще кожний козак міг сам для себе горілку гнати, а тепер швидко до того діде, що вже і селяне сорочки не будуть носити з свого полотна, а муситимуть купувати ті паскудні бумажні німецьких та московських хвабрик. Ось зараз побачимо, як далеко зашли ці порядки у західній Європі, і яке від них лихо простому чоловікові. Поговорим опісля і за те, як ті порядки і до нас переходять, і як мабуть і нам не втекти від того лиха.

II.

Тому 100 років шче і в західній Європі було багато майстрів, котрі робили по одиначці, кожний на себе. Тепер намість їх усеуди великі хвабрики, у котрих роблять сотні і тисячі робітників—наїмтів і роблять по більшій часті за дуже дешеву плату, шче меншу як у нас. А хвабрики там дуже гарно упорядковані і дають великі бариші. Усі ті бариші забирають собі хазяїни тих хвабрик. Зразу було таке заведення, шчо кожна хвабрика належала тільки до того хазяїна, котрий її збудовав або купив, і він один тільки і баришував з неї. Але швидко хвабриканти побачили, шчо чим більші заводи вони будовають, чим більш робітників вони могутуть наймати, тим їхні бариші вище ростимуть у гору. От і почали ті купці чи хвабриканти сходитись у товариства по 3 чи по 4, або шче і побільше чоловіка. Складали вони свої гроші до купи і, зібравши на такий лад великий капітал, брались аж тоді за своє діло. Такі торгові товариства або заводські компанії не рідко мають кілька мільйонів карбованців грошей. На ті гроші вони будують сахарні, винокурні, чи інші хвабрики, або проводять залізниці, або починають копати з під землі вугілля та залізу, чи иншу руду.

Зразу, тих кілька хазяїнів, шчо зробили проміж себе компанію, і ділили між собою всі бариші. Кожний брав стільки, скільки приходилось на його гроші. Негай хазяїнів було три, і всі вони в купі положили мільйон карбованців, один 500,000, другий 300,000, а третій 200,000. Негай вони за один рік мали сто тисяч карбованців баришу, то першому приходилось 50,000, другому 30,000, а третьому 20,000 карб.

Здається не мало їм доставалось, одначе хвабриканти та купці, шчоб збирати шче більш грошей, придумали шче

иншу хитрість. Збіралось наприклад кілька чоловіка їх і казали, що хотять будувати сахарню. Грошей на це діло потрібно, скажемо, 1,000,000 карбованців, а в їх, в усіх у купі, немає ж четвертої частини тих грошей. Що ж тут робити? Який тут спосіб придумати? І придумали. Почали вони друкувати такі особні папірчики, наприклад як казенні папірці гроші. На кожному папірові стоїло надруковано, що він коштує, скажемо, 100 карбованців, а всіх папірчиків було 10,000, так що в купі вони коштували мільйон карбованців. Од казенних папірових грошей ті папіри мають велику одліку. Папірні гроші як лежать у кого в скрині, то не дають йому ніякого добутку, бо казна на їх не платить процента, а тут буває инша річ. На тих папірчиках, котрі випускають ті купецькі товариства, стоїть надруковано, що хто їх купить, той матиме з їх що року стільки баришу або проценту, скільки приїдеться на його долю по рахунку. Нехай, як ми казали, сахарня, чи инша хвабрика коштуватиметь мільйон карбованців і дасть вона за один рік 100,000 карб. чистого баришу, то значить на кожну сотню карбованців приїдеться по десять карб., і кожному чоловікові, котрий матиме такий папір, як ми казали, повинні виплатити 10 карб. у рік. Такий папірчик зветься *акція*; таке товариство, котре збирає собі гроші, продаючи такі папірчики, зветься *акціонерна компанія*, а той чоловік, що купляє її, держить в себе ті акції, зветься *акціонер*.

Який же буває порядок в тих акціонерних компаніях? Хто глядить за тим, як те діло почати і як його до ладу довести? — От тут швидко ж починається багацько неправди. Звісно, що ті люди, котрі понакупляли папірчиків, *акціонери*, не можуть усі в купі глядіти за тим, як діло діється. Один з їх живе може за сто верстов від тієї сахарні, або того заводу, що товариство збудувало, другий за тисячу верстов, а третій може ще і далі. От вони тільки при починку діла сходяться і вибирають *управу* з людей, котрі повинні глядіти за всім ділом. З кого ж вибирають ту управу? Вибирають акціонери управу проміж себе, але найчастіше з тих, котрі почали усе діло, котрі надруковали ті акції, або з тих, котрі поклали на їх найбільш грошей. Вибирають в управу одного або кілька *директорів акціонерної компанії* і ще до їх у поміч кілька членів управи. По більшій часті їх вибирають на

кілько років, на три, чи на п'ять, або і на шість. Платять їм велике жалувannya, щоб вони добре гляділи за ділом компанії. Директор великої акціонерної компанії дістає не менш як 10,000 або 20,000 карб. жалувannya щороку. Так иноді буває, що чоловік, котрий перед починком того товариства майже зовсім не мав своїх грошей, зразу стає дуже багатим.

Але цього ще мало. Акціонери не рідко мають таку думку, що за тим, щоб управа більше старалась на їх користь, треба їй давати окрім жалувannya ще процент з чистого барншу. От воно і робиться так, що частину чистого барнша вже наперед одділяють для управи, а тільки решту розділяють між акціонерами. Ті гроші, котрі акціонер при тому розділі дістає на кожній свій папірчик, на кожну акцію, звуться *dividend*, або подільний барнш.

Що ж виходить від такого пор'ядку? А виходить по більшій часті таке, що директори і управи акціонерних компаній замотують гроші своїх акціонерів. Вони вже і так мають великий дохід (добуток) з свого жалувannya, беруть собі ще і процент з барнша і вже не стараються за тим, щоб акціонери мали доволі дивіденду. Рідко який директор робе по чесному, по більшій часті кожний бере хабара, обкрадає своє товариство, рахуючи, що хоч за кілька років він і роззорить усьо акціонерну компанію, то все ж він для себе одного за той час назбирає багато грошей. Члени управи роблять так само, як і директори, і сходять воно на те, що через кілька років усьо компанія *збанкрутиться*, а директори остаються з великими барншами, бо вони по закону не одвічають за вину товариства. Одвічають тільки акціонери, бо хвабрика чи банк або що инше належить до *компанії акціонерів*, а директори находяться тільки на службі в товаристві і, певно, не одвічають своїми грішми за товариство, так само як економ не одвічає за свого пана, коли той збанкрутиться. Тим то директори, хоч і належать сами до товариства, одначе з ним роблять так само, як нечесні економи з своїми панами, обкрадають та обдурюють скільки можуть.

Чому ж, питаєте Ви, находяться такі льуде, котрі купляють ті акції, коли вони добре знають, що рishатьсьа через їх своїх грошей? На це можна багато чого відказати. Кожний, купляючи акцію, надіється, що його товариство не збанкрутиться, що акціонери виберуть

чесних діректорів, і шчо він матиме доволі бариша з своїх акцій. Та шче до того діректорі зразу пускаються на хитрість. Вже і з почину діла зараз починається і мошенство.

Ті купці, котрі заводять товариство і котрі, певно, надіяться бути його діректорами, як тільки надрукують акції, шукають собі таких людей, котрі пособили б їм продати ті акції. Роблять вони так: Дають вони якому небудь чоловікові сторублеву акцію на приклад за 90 або за 80 карбованців, а тої вже де і перепродує її на біржі.

Біржа зветься такий великий будинок, у котрому збираються купці та хвабриканти, шчоб справляти між собою свої річі. Та біржа, де продаються різні товари, на приклад зерно, вовна, сахар, зветься *товарна біржа*, а та, де продаються різні *грошові папери*, наприклад акції, казенні процентні папери і таке инше, зветься *біржа для грошей*. От і їдуть ті люди на біржу і говорять, шчо мають вони акції нового товариства, але шчо в товаристві вже тих акцій не має, бо всі вони розпродані. Люди, дивлячись, шчо так швидко розхватили акції того нового товариства, думають собі, шчо воно повинно бути дуже добре упорядковано і даватиметь великі бариші. Кидаться вони на ті акції, і чим більш за їх правлять, тим швидче їх розкупляють. Не рідко буває так, шчо вже з почину діла сторублева акція продається на біржі не за сто карб., а за 110, або 120, або шче і того більше. Тоді діректорі компанії, шчоб шче вище нагнати ціну на свої акції, пускаються на таку хитрість: чи є у першому році чистий барини, чи його не ма, вони роблять такий рахунок, ніби то його єсть багато, і виплачують у першому році акціонерам по 15, 20 або і по 25 процентів на кожну акцію. Тоді вже на біржі хватаються за ті акції мов скажені, платять за сторублеву акцію по 200 і по 300 карбованців. Коли діректорі побачать, шчо вже діло зашло так далеко, то починають друкувати і випускати нові акції товариства. Ті нові акції зразу замість 100 карбованців платяться може 150 або і 200 карб.

Як назбирають таким способом дуже багато грошей, тоді діректорі починають замотувати капітал товариства без усякої совісти. Роблять хвальшині рахунки і доддають до того, шчо років через два або три товариство, замість прежнього великого проценту, не має вже ніякого

добутку. Вартість його акцій на біржі починає зараз страшенно зменшатись, замість 300 карбованців, вже за їх дають тільки 50, або 30 чи 20, а як коли то ї нічого не дають. Тоді значить компанія збанкрутилась до решту, акціонери рішилися усіх своїх грошей, а дірехторі з своїми накраденими капіталами, або тікають за ґраницю, або застаються спокійно дома, коли так хитро обробили діло, шчо їх не можна по закону осудити. Таки кінець буває трохи не зо всіма великими акціонерним товариствами, а вже не менш як з дев'ятьма з десяти. Одначе все шче знаходяться луде, котрі ловляться на цю вудочку. По правді кажучи, в цім, окрім лудської дурості та заздрісті, шче багато винно начальство (уряд), а особливо ті луде, котрі газети і инші часописі пишуть. Усі вони раз-у-раз дають пособління биржовому мошенству. Через шчо і яким способом вони те роблять, про те швидко розкажемо, тільки наперед поговорим трохи шче про те, яке лихо буває від цієї біржі та від акціонерних компаній для простих лудей, для робітників, котрим через ці мошенства раз-у-раз буває так, як кажуть у мужицькій поговорці: „Пани б'ються, а в лудей чуби тріщать“.

Не добре жити робітникам на всіх заводах та хвабриках, а на тих, шчо належать до акціонерних компаній то вже найгірше. Дірехторі та управа не стараються, шчо б на довшиї час добре упорядковати свої заведення, а дивляться тільки на те, як найшвидче понабирати велику купу грошей. От вони і силують робітників, шчо б ті працювали як можна більше. Чи луде від того послабнуть та повмирають за кілька років, до того дірехторові не має жадного діла, бо він за якіх 5—6 років наб'є свою кишеню повну, а тоді вже йому хоч і трава не росте на світі.

Але цього шче мало. Акціонерні заводи та хвабрики раз-у-раз бувають дуже погано побудовані через те, шчо управа товариства будуєчи їх вже зразу починає замотувати гроші своїх акціонерів. А чим гірш збудована хвабрика, тим на її гірше жити робітникам. Приходиться иподі їм робити у такій тісноті, у такім смороді, шчо, здається, добрий хазяїн і худобу свою не схотів би туди пустити.

Та і це шче не все. Нехаї наприклад на тім заводі роблять паровими машинами, то дірехторі не куплять

добрих машин, а позабирають від механиків увесь брак у тій думці, що і поганої машини на тих кілько років їхнього мошенства хватить. Часом і хватає, але не рідко буває, що ті машини серед роботи паром розриває на часті і убиває на смерть, або калічить усіх людей, котрі коло їх роблять. Ще гірше буває там де земляне вугілья, або залізу, чи іншу руду з під землі викопують. Там треба дуже за тим дивитись, щоб людей, котрі у тих великих печерях роблять, не засипало землею, або не залило водою. Для цього треба: раз, не вибирати усього вугілья, або усієї руди, друге, робити здорові підставини (сохи) і третє, одливати воду паровими машинами, або яким иншим способом. На акціонерних рудокопальнях це ніколи не буває добре упорядковано, і через те що року рішаються віку і здоров'я не одна сотня або і тисяча робітників, а все тільки за тим, щоб дірехторам поменш грошей стратити, та побільше замошенничати. Можна певно сказати, що в Німеччині, в Англії і у Франції від того біржевого мошенства що року кілька тисяч чоловіка робітників вбиваються на смерть, або калічаються на акціонерних хвабриках, залізницях та рудокопальнях. Та вже і у нас починається таке саме, особливо по залізницях, бо їх в нас часто будують німецькі або французькі акціонерні компанії. Та по правді кажучи, і наші руські не далеко від їх пішли. Ще не довше як два роки на Одеській залізниці повбивали та покалічили більш як сто чоловіка рекрутів тільки через те, що управа компанії, котра володіє залізницею, приказала знищити телеграф на однім полустанку, щоб менш мати розходу.

Ну та це все ще тільки квітки. Хоч калічать людей, хоч вбивають їх часом на смерть, та все ж хоч яка небудь робота є. Важка та робота і платять за неї дуже погано, та все ж хоч з голоду люди не вмирають. Тим часом приходиться іноді ще гірше. Буває іноді так, що разом десятки і сотні тисяч робітників застаються без роботи, без усякого пропитання. І все це діється через те біржове мошенство, а найгірш через акціонерні компанії.

Розкажемо короткими словами як воно робиться. — Нехай в якій небудь землі, напр. як і в нас в Київській губ., буде багацько сахарень. Більша часть сахарень належить до акціонерних товариств і кожна з їх дає тому

товариству великий барнш. Другі купці, завидуючи на це, що року заводять нові компанії, що року будують нові заводи. З початку все йде добре: заводи ростуть як печериці після дощу, сахар продається на біржі швидко, акції заводів ідуть в гору, а дірехтори товариств лопатами гроші загрибають. Але швидко цьому наступає кінець. Купці в своїй заздрісті набудують такого заводів, нароблять такого багачко сахару, що з решту їм не має куди з ним і дітнє. Тоді тої сахар лежить у комодах непроданий, заводи не дають ніякого барншу, вартість акцій зменшається, і багато деяких товариств обанкрутуються і мусять позакривати свої заводи. Так і зробилося за останні два роки більше як з тридцятьма заводами в нашій губернії. Як закриють заводи, нема робітникам роботи, нема їм і плати. У нас то ще иншу роботу знайдуть, а у тих землях, де заводів багато, а поля мало, робітники тільки і живуть з самих заводів, і як їх позакривають, то льуде певно без роботи мусять помирати з голоду. А ще нерідко буває і так, що не один, не два заводи закриюгься, а трохи не всі в якій землі, не тільки, скажем, сахарні, або суконні, а також і усі инші хвабрийки, бо всі акціонерні товариства наперед того на біржах попаганняли вартість своїх акцій у два чи в три рази більш, ніж вони коштують; усі вони понаробляли товару більш, як треба, бо всі хвабриканти дивляться тільки на те, як би в сусіда барнш з рук вихопити. От воно упісля і робитьсь так, що за дуже короткий час, иноді за кілька днів, ціна *усіх* акцій і инших папірів на біржі страшенно йде до низу, бо кожному товариству, кожному купцеві потрібні гроші, через те що вони не можуть продати свого товару. А тим часом ніхто вже не хоче купляти тих акцій, і вони як коли то з трьох сот карб. за штуку падають на 20, або і 10 карб. Деякі товариства до решту банкрутуються, тоді їхні акції зовсім нічого вже не варті і на їх ніхто і дивитись не хоче.

Такий випадок як оце ми говоримо, що за дуже короткий час усі папірні вартісті дуже зменшаються в своїй ціні, і їх ніхто купувати не хоче, зветься *біржовий кризис*, (перелом) або *кризис на гроші*. По більшій часті буває так, що окрім ціни на різні акції, разом падає ціна і на деякий товар, бо його багато дуже нароблено, ніхто

не хоче його купляти, та через *крізіс на гроші* не має чим і платити. Такий slučaj зветься *торговий крізіс*, або *крізіс на товар*.

Тягнеться такий переляк на біржі іноді цілі місяці, а часом то ще і довше. Трапляються ті крізіси у західній Європі не рідко. Можна певно сказати, що на кожних десяти років приїдеться один дуже великий крізіс.

226410
Кому ж найгірше достається від тих крізісів? Та вже звісно не багатим людям, а бідним, а найгірш тим робітникам, котрі живуть з заводської роботи. Купці ж хвабриканти, хоч і рishаться трохи грошей, але після того переляку через кілька років знов наживуть їх, бо заводи та хвабрики все ж застаються в їхніх руках. А робітники, особливо в Англії, та в Німеччині, і кілька тижнів не можуть перебути без роботи на заводі, бо вони там не мають ні поля свого, ні хати, а ні чого в світі. Як замкнули завод та не дають їм роботи, то мусять вони, хоч куди инше їти їїі шукати, хоч з голоду помирати. А де ж тоді роботи знайти в другім місці, як часом трохи не всі заводи на сотні верст навкруги поставали! Це вже таке лихо, така неправда, що гірше ї придумати важко.

Цього лиха в нас ще досі рідко бувало, але вже починає воно ї до нас переходити. Де воно в нашу землю від заходу сонця, від Англичан та Французів, а найгірш від Німців. Як нам від цього лиха оборонятись, ми тутки казати не будемо; про те скажем у иншій місці. Тут ми тільки хочемо розказати трохи, як воно що року росте в західній Європі, а найбільш у Німеччині, котра від нас найближча, ї від котрої багато чого недоброго вже ї до нас переходить.

III.

Як ми вже казали, такі порьядки, як тепер, були не завше, одначе і почались вони не вчора і не позавчора. Так наприклад вже мало не 200 років як настали перші акціонерні компанії в Англії і Франції. Нам не ма чого забиратись у таку старовину, бо чим ближче до нашого часу, тим гірш вони почали плодитись, а найбільш за послідніх 20 років після кримської війни. За цих остатніх 20 років не мало показалось тих компаній і банків і в нас, але за їх ми поговоримо особо.

Зараз після 1850 року хвабрики, особливо акціонерні, почали рости мов печериці зпочатку в Англії і Франції. Так напр. в Англії, в однім тільки повіті *Ленкашир*, за один тільки 1851 рік, було збудовано 81 нових заводів. За п'ять місяців у 1852 році в Англії завелось не менш як 153 нових товариств для будованья залізниць, парасходів, хвабрик і т. н. Ці товариства мали в купі 400 мільйонів карб. капіталу. Певно, шчо вони тих грошей справді не мали, а поназбирали своїми акціями. Таке саме діялось і між французами. Тодішній французький імператор Наполеон III робив усе шчо міг на користь купцям та хвабрикантам. Між инчими було заведено дуже велике товариство на всьу Францію, котре видавало гроші у заїми за проценти, але не инакше, як таким робом, шчо тої, котриї бере в йому гроші, заставляв замість їх своє поле. Таке товариство зветься *Кредіт* (позички) *за земљу*. Тим же часом було заведено шче і друге велике товариство, у котрім можна було заставляти не земљу, а де шчо инше. який товар, або і другі річі, котрі можна перевозити з міста на місто. Затим це товариство звалось *Кредіт за рухоме*. Не мало було заведено і инших компаній, але ці дві були најголовнішчі. До кого ж вони належали? Хто з їх баришував? Ось тут воно і виходить, шчо все три-

малось на мошенстві. Ці товариства були ніби то заведені від французької казни на користь усім лъудьам, а по правді виходило, шчо лъудей в них тільки обирали, а всі бариші загрибали дірехтори та інші члени управ товариств. А ті були пайбільш купці та хвабриканти. Найбогатіші з них були жида, напр. Мірес, Ісак Перејра, Еміль Перејра і інші. Товариства давали їм дуже великий дохід. На кожну акцію, котра коштувала 150 карб., вони мали шчо року 40 або і 50 карб. проценту. Jakим способом достаютъ такі великі бариші, про те ми вже казали і зати́м не треба дивуватись, шчо багацько деяких з дірехторів цих акціонерних компаній на решті такі були позакжені в неволю, бо вони замошенничались поверх усякої міри, так шчо і французьке Наполеонове начальство, котре дуже за їми устојувало, мусило їх покарати. У 1861 році був присуджен на мошенство на п'ять років неволі Мірес, дірехтор „Товариства касси для залізниць“, „Товариства Марсельського порта“ і багато деяких інших товариств. Певно, шчо він справді не висидів тих п'яти років у неволі, бо, маючи кілька мільйонів карб. грошей, йому не важко було дати великого хабаря судьям, шчо́б знов перегляділи його діло. При другім перегляді вже і стала друга річ; Міреса об'явили неповинним.

У 1862 році двоє братів *Перејрів* почали свої великі шахри по перебудованьнью најголовнішого французького города Парижа. Вони вже зразу почали з того мошенства, про котре ми казали. Шчо́б підігнати в городі ціну на свої акції, та шчо́б самим тримати в своїх руках річ усього товариства, вони з початку більшу часть своїх акцій не продали правдивим акціонерам, чужим лъудьам, а zostавили своїм најмитам, підставним, хвалышним акціонерам, котрі мусили бути согласні на все, шчо Перејри прикажуть. За два чи три роки вони на такий спосіб добре понабивали свої кишені, але там швидко урвалось їхнього бенкетуваньня. Нарядили над їми суд, і в 1867 році обо́е братів Перејри мусили покинути дірехторство товариства. Так само дістались під суд і дірехтори інших великих акціонерних компаній: Амаль, Міліар і другі. Вони були зробили своїм акціонерам такий рахунок, шчо ніби то акціонери були їм винні 80,000 карб., хоч, по правді кажучи, дірехтори були винні акціонерам 300,000 карб. Ми б мігли розказати ще про багацько інших ве-

ликих біржевих та акціонерних мошенств у Франції, тим часом буде з нас і цих.

Таке саме діялось і тепер ще діється в Англії, та все ж треба сказати, що в Англії в Франції купці та хвабриканти ще не рішились до такої степені усякого сорому, як в других землях, наприклад в Америці, а особливо в Німеччині.

У 1857 році в самім тільки головнім городі *Північно—Американських Сільних Держав, у Нью—Йорці*, коло 30,000 робітників через біржеві крізіс zostались без усякого заробітку. У тім році в Англії, у повіті *Стоффордшир* 28,000 робітників, котрі витоцьають залізо з руди, мусили покинути свою роботу всі заразом, і в той же самий день таке лихо приключилось з 16,000 робітників недалеко відтіля в Шотландії, бо в там хвабриканти зараз позамикали свої заводи. В інших містах Англії хоч і не замкнули всі хвабрики, одначе зменшили робочу плату на 20 процентів, то б то замість карбованця виплачували тільки 80 коп.

Така сама біда як у 1857 році, такий самий крізіс постав знов у 1866 році. У Франції від його постраждали не тільки хвабричні робітники, а не менш їх і селяне, котрі не мали куди сиродувати ні свій хліб, ні вино, ні інші товари. А податки вони мусили уплачувати і мусили платити проценти за ті гроші, котрі вони наперед були взяли в зајми у різних купців, або в *кредіті за землю*, під залог свого поля. Тепер трохи не всі мужицькі ґрунти у Франції позаставляли, і не ма мај же в одного мужика, котрий не був би випев грошей стілько, або трохи менш, ніж уся вартість його поля. Багацько де яких льудей за ці остатні роки мусили продати свої ґрунти попам або купцям, чи багатшим мужикам, і через те воно в сталось, що у Франції замість 12 мільйонів мужиків, котрі мали своє власне поле у 1851 році, тепер застається трохи більш як дев'ять мільйонів. Решта мусила пітти в робітники на заводи або в наймити на великі панські економії.

Одначе це все ще тільки квітки напроти того, що діялось в діється в Німеччині. Чим далі лихо їде, від заходу на схід сонця, від Англичан та Французів до Німців, від Німців до нас, тим воно стає гірше. Найгір-

ше поки шчо воно розрослося за цих остатніх п'ять років у Германській Імперії та в Австрії, то б то в землях, у котрих, як узяти їх в купі, то більша часть льудей німці. Затим то ми і хочемо трохи довше розмовити про німецькі порядки.

Після того як на віїні 1870 року німці побідили французів, вони вziali від французів п'ять міліярдів, або п'ять тисяч мільйонів франків, то б то 1500 мільйонів карб., воєнного штрафу. Німці було дуже зраділи, думаючи, шчо тепер вони всі забагатшали. Але швидко побачили, шчо цьому не ма і не буде правди. Певно, шчо німецькі мужики та робітники нічого не дістали з тих грошей, а забрала їх усі сразу казна.

Шчо ж вона з ними зробила?

З тих грошей коло 700,000,000 карб. узала собі пруська казна і ось на шчо вона їх положила. Коло 400 мільйонів пішло на вієско та на будованьня кріпостів та воєнних кораблів. Коло 50 мільйонів мусили заплатити за те, шчо попалили та порозорьували в час віїні. 5 мільйонів карб. роздали генералам та иншим великим чиновникам. Коло 7 мільйонів дали тим купцям, шчо торгують на морі ніби то за те, шчо вони через віїну мало уторгували. Коло 4 мільйонів карб. казна дала шче на будованьня великого двірця (пальацу) дльа державної німецької ради. Решта грошей поки шчо була зосталася у казні, одначе не на довго, бо тепер вже не має в казні і копійки з тих грошей. Так само як і Прусія, зробили инші німецькі землі, напр. *Баварія, Віртемберг, Саксонія, Баден, Гессен* і др. з тими 800 мільйонами карб., котрі дісталися на їх долю. Більша часть грошей пішла на вієско та на инші нікчемні річі.

Простиї німецькії народ не тільки не мав ніякої користі з тих французьких грошей, а шче дістав не мало лиха, бо купці та пани в надії, шчо тепер німецька сторона стала дуже багатою, почали шчо дньа зоводити нові торгові товариства та акціонерні компанії. Вони думали, шчо багатство країни і в народа залежить від грошей, або по правді кажучи, вони того і не думали, а тільки так казали, бо вони добре знають, шчо багатство в усякій сторони їде не від грошей, а від праці простих льудей. Одначе вони захотіли покористуватись тими чужими грішнями,

щоб ще ліпше вибрати бариші з людської праці. Вони певно уперед і без французьких грошей робили так само, але тепер їм здавалося, що можна буде ще з більшою надією на великий добуток узятись за свої баришування та мошенство.

Ще до того ж німецька Земська Дума, (Державна Рада), тоб то виборні од німецького народа, котрі повинні закони писати, дали їм велику поміч. Правда, що в ті думі найбільш сидить великих панів та купців і хвабрикантів. В Юні 1870 р. за кілька тижнів до початку війни з французами, виїшов новий закон про акціонерні компанії. По цьому новому закону усяка акціонерна компанія може бути заведена, не питаючи дозвоління від начальства. Компанія має право будувати хвабрики або заводи і що нише, як сама схоче. Це б ще було не велике лихо, бо так і уперед діялось, хоч і не було такого закону, але по новому закону дається ще більш сили в руки діректорів та управ акціонерних компаній. Тепер вони можуть при почині товариства позаводити в йому такі порядки, яких тільки їх душа забажає.

Дуже раптово взьались німецькі купці за свої діло. За два роки, за 1871 та 1872, в одній тільки Пруссії вони завели не менш як 780 нових акціонерних товариств. Наперед того за 80 років, від 1790 до 1870, їх було нароблено усього 300. За тих же два роки, за 1871 і 1872 і в Австрії акціонерних компаній було заведено коло 400; в купі значить коло 1200. У біржових часописах (газетах) кожного дня почали писати, що тепер настає золотий вік, що увесь німецький народ, від царя і до посліднього старця, стане багатим.

Одначе не довго вони раділи. Вже в 1873 році настав страшенний біржовий крізіс, з початку в Відні, головнішому городі Австрії, а швидко після того і в Берліні. головнім городі Пруссії і всієї остаточної Німеччини. З тих 1200 акціонерних компаній більша часть згинула до решту. Де які сторублеві акції, котрі в перший рік давали 40 процентів і продавались по 400 карб. за штуку, тепер ніхто не хотів брати і дурно, або давали за їх яких 4 чи 5 карбованців. Більша часть акціонерів рішились усіх своїх грошей, робітники на хвабриках та заводах zostались без роботи, а діректори товариств, з накраденими грішми, де котрі повтікали за границю, а де котрі

так хитро крали, шчо до їх не можна було судом добратись і ті спокійно zostались в дома.

Чому ж, спитаєте, у Німеччині так швидко за яких небудь два роки вже і настав біржевий крізіс? Правда, шчо в Англії і Франції було теж не мало тих крізісів, та все ж не такі великі і не так швидко вони наставляли, після того як багацько акціонерних товариств було заведено. На це ми відмовимо, шчо у Німеччині купці, особливо жида, сразу повели своје мошенство на біржі без усякої міри, так шчо такі порядки, які вони були позаводили не мігли довшиї час протриматись. Розкажемо короткими словами про де які з цих компаній і про їхніх дірехторів, шчо б кожниї міг побачити, від чого постраждав німецький народ, та чого і нам треба дуже оберегатись.

Найбільш тріскотні на біржі за остатні десять років наробив жид *Борух Струсберг*. Він родивсь у східній Пруссії не далече від руської границі і шче хлопцем 12 років пішов в Англію та Америку наживати грошеї. Одначе там льуде трохи розумишчі, як в Німеччині або в нас, і кожниї шахраї не може там легко зробитись великим паном. Цілих 20 років вештавсья Струсберг по різних містах Англії і Америки і на решті мусив вернутись у Німеччину трохи не таким же обідраним, як і пішов з неї. Та все ж він не дурно ходив по світу; хоч не нажив він великих грошеї, за те добре навчивсья, як обдурьувати льудеї. Вернувшись до дому він швидко узявсья за великі діла. Не маючи ніякого капіталу, він почав будувати залізниці і за кілька років набудовав не менш, як 12 ліній залізниць. Робив він їх на чужі гроші, на гроші своїх акціонерів, і робив він усе так гидко, як тільки можна. Чпновники від казни брали од його хабарі і видавали йому атестати, ніби то його залізниці гарні, хоч вони були так погано побудовані, шчо льуде, їздючи по їх, десятками і сотнями рішались свого віку або ламали собі руки і ноги. До того Струсбергу не було ніякого діла, і через кілька років він вже мав 40 або 50 мільйонів карбованців свого власного капіталу. Зразу певно, шчо ніхто не хотів на біржі купляти його акції, і він мусив був продавати їх по 70 карб., або шче і дешевше за 100 карб. своїм наймітам та підставним акціонерам. Упісля одначе, коли він вже став багатим чоло-

віком, то не тільки на біржі його почали на руках носити, а також міністри та князі і графи собі за честь покладали пообідати чи повечеряти в Струсберга. У часописах (газетах) його стали звати „король над залізницями“, писали цілі книжки про його життя і продавали його патрети мов справді якого доброго чоловіка.

Струсберг, як то звичайно буває з жидами, котрі стають багатими, дуже любив водити компанію з великими панамі, щоб люди думали, що ті товариства, котрі він заводив, не які небудь мошенські, жидівські гандлі, він притягав до себе в компанію різних князів та графів і платив їм за те великі гроші. У 1868 р. він, вкупі з герцогами *Угестом і Рамібором* та з графом *Лендорфом*, випустив на 70 мільйонів карб. акції компанії, котра мусила будувати залізницю в Волощині. Акції по розкуповано на біржі, і вже діло тяглося три роки, однак залізниць ніхто не будовав. На решті в 1871 р. Струсберг не схотів вже платити акціонерам і процентів на їхні акції, кажучи, що не має грошей. Ціна на акції після того зараз зменшилась на половину. Це вже було просте мошенство без усякого сорому, і після цього Струсберг сам собі нагадав, що йому треба на який час виїхати з Німеччини. Пішов він був зразу в Бельгію, потім в Австрію, а на решті в Росію, в Москву. Там він знов почав діяти по старому і наробив не мало лиха. Однак пришлося і йому недобре. В октябрі 1875 року його замкнули в Москві в невольу за „*чотирьохкратне просте мошенство*.“ Певно, що він на своїм віку змошенничав не 4 рази, а може 4 тисячі, та на остатніх чотирьох разях попався. Його жидівські приятелі в Німеччині, тепер жалкуючи за ним, кажуть, що було б йому zostаватись дома, а не їхати в таку дику сторону, як Росія. По їхньому він і досі не злодій, а тільки *дуже розумний чоловік*. Та таки і наше начальство, мабуть, знайшло що жаль такого розумного чоловіка в тюрмі держати, і випустило його до строку в Німеччину, і тепер він знову узявся за старе.

Борух Струсберг з роду з віку був мошенник, і хоч різні князі та графи і ходили до його в гості, але по правді кажучи, ніхто не здивувався, як його замкнули в невольу. Однак єсть між дірхторами акціонерних компаній і такі люди, про котрих кожен говорить, що вони люди.

честні і порядні, і котрі, не дивлячись на те, роблять так само, як і Струсберг. Таким між иншими був *Георх Квісторп* в Берліні. Квісторп, так як і Струсберг, як пројавивсь у Берліні, то був ще зовсім не багатим чоловіком. Він і не кинувсья зараз у дуже великі діла, у будованьня залізниць, або чого такого, а завів невеличку акціонерну компанію для будованьня домів коло города Берліна, у котрі пани та багаті кунці мігли б виїзжати на літо з города. За перших кілька років ні його акціонери, ні він сам не мали великого добутку з того товариства. Тоді Квісторп піднявсь на хитрість. Він дістав десь трохи грошей у зајми і в 1871 р. зразу заплатив своїм акціонерам 16 процентів дивіденду. Усі почали говорити про те, який Квісторп честний чоловік, що платить такий процент акціонерам, хоч видко, що його компанія і не дає йому великого баришу. Квісторпу того тільки і треба було. З початку його компанія мала усього 1000 акцій по 100 карб. кожна, то б то на 100,000 карб. Тепер він разом випустив акцій ще на 1,000,000 карб. Кожен хотів собі купити акції Квісторпа, і через то вони зразу продавались по 150 карб. за 100, а далі то і по 225 карб. Зібравши багато грошей Квісторп за один рік завів коло 20 різних акціонерних компаній, заводів і т. н. Ті заводи він зараз перепродавав другим товариствам, але не инакше як з баришем у 15 чи 20 процентів. Щоб піддержати свою славу Квісторп і за другий 1872 рік заплатив акціонерам по 17 процентів на їхні акції, але вже одраховав 60,000 карб. собі ніби то за трудн. На третій рік він вже не заплатив акціонерам ні якого проценту, і вартість його акцій разом зменшилась з 225 карб. на 10 карб. за штуку. Таким способом більш як мільйон карб. зосталось у Квісторпа в кешені. Його були оддали під суд, але з того йому нічого не вишло. Він напняв собі найпершого адвоката (брехача) в Берліні, і тої почав доказувати, що Квісторп дуже чесний чоловік, що він справді не може заплатити грошей своїм акціонерам через те, що багацько банків в Берліні збанкрутилось, і він сам рішивсья на їх усіх своїх грошей і т. н. Чи повірили судді словам того адвоката, чи може Квісторп і судей закупив своїми грішми, про те ми не знаємо; звісно тільки, що вони објавили Квісторпа неповинним, і що він тепер знов починає заводити акціонерні компанії та інші товариства.

Ми мігли б назвати ще цілі десятки таких льудеї як Струсберг і Квісторп і розказати про їх життья і їхнє мошенство, але не варт вони того, шчо б про їх стілько розмовляти. Та зрешту всі вони робили однаково, один на другого дивлячись.

Може ви спитаєте, чом дозволяють, шчо б така неправда діялась на світі? На це ми вас знов відпитаємо, хто ж його заборонить? Хіба царь або начальство (урьад)?

В усіх землях царі та королі з їхніми урьодами не тільки не забороняють того біржевого мошенства, а ще дають йому повсюди велику поміч. Може часом це робитьсѧ ї не нарочито, але не рідко казна пособляє купцѧм в їх шахрах, бо сама має від того добуток. Так робив Наполеон III у Франції, так роблять чиновники Імператора Вільгельма та кнѧзя Бісмарка в Німеччині, так само завше робило ї тепер робить і наше начальство.

Ми не будемо багато розмовляти про відносини німецького правительства до біржі і акціонерних компаній. Це така річ, котра до нас не дуже близько торкається, і ми мусиме трохи більш говорити про це як станемо розмовляти про наші діла на Україні. Одначе ї в Німеччині зараз кидається в очі, шчо урьад усе там робить на користь купцѧм. Новиї закон про акціонерні товариства, котриї вишов з німецької Земської Думи, дуже вигодниї дльа всіх великих капиталистів, а наперед усього дльа дірехторів акціонерних заводів, банків і инших товариств. Акціонери, а про робітників нічого ї казати, зовсім віддаються тим законом у руки дірехторів компанії, котрі мають право заводити такі порьядки, які самі схотять, і ще до того не одвічають своїми грішми за довги товариства, коли воно збанкрутиться.

Нема чому дивоватись, шчо такиї неправдивиї закон вишов з думи німецьких виборних. Більша часть членів тієї думи, котрих усіх більше як 300 чоловіка, багаті купці або великі пани, котрим немає ніякого діла до користі бідних льудеї. Шче до того, не менш як чоловік 40 між членами земської думи самі дерехтори різних компаній та заводів. Так воно виходить на те, шчо вони самі дльа себе закони пишуть.

Та не тільки між членами німецької Земської Думи, котрі пишуть закони, а тож і між льудьми, котрі приста-

повлені, щоб з тими законами управлѣтись, між німецькими *міністрами*, єсть діректорі акціонерних компаній.

Сам німецькій царь Вільгельм може і не заводить на свої гроші тих паскудних товариств, але де котрі з його родичів не рідко пособляють різним біржевим шахраям. Так наприклад, коли у Квісторпа не хватило грошей, то він пішов до вдови прежнього пруського короля, і та не раз давала йому в позичку не малі капітали.

Та і сам царь Вільгельм не тільки не карає за їхмошенство таких льудей як Струсберг або Квісторп, а ще де котрим з їх дає нагороди. Так наприклад ціла купа діректорів різних акціонерних товариств як то *Карстен*, *Блајхредер*, *Краузе*, *Ганзман* по царському приказу були переведені з купців у дворяне. В німців це считається за дуже велику честь, за більшу, як у нас дістати чин генерала або повну пазуху різних хрестів та орденів.

Деякі з діректорів найважливіших акціонерних компаній, як заводять у Берліні нові великі лавки, в котрих продаються золоті та срібні і інші нікчемні річі, або великий трахтир чи новий театр, у котрім паскудних пісень співають, то задають дуже великий і дорогий обід і зовуть на той обід царя з усіма великими князьями. І царь іде в ті паскудні міста і обідає з тими злодіями та мошенниками, котрих, по правді роблячи, він би мусив усіх під суд одати. А вони після того дуже високо здімаються, і ніхто не сміє напроти їх і слова вимовити, бо вони самого царя в себе приїмали.

Нема вже чого і казати, що коли сам царь і міністри і уся німецька дума тьагне руку за купцями, то вони дрібного начальства і каплі не боються. Де котрих чиновників закупляють грішми, а котрих не можна закупити, то на їх вони пишуть жалоби міністрам, і тих чесних чиновників проганяють з міста.

Може ви ще раз спитаєте, чому ж льуде терплять таке лихо, коли воно вже довго діється і кожний його добре розуміє? На це ми вам знов відкажемо, що діється то воно доволі довго, але і досі ще рідко хто добре про його знає і розуміє його так, як воно справді єсть. Бо відкіля про такі річі можна правди дізнатись? Тільки від тих, що про їх говорять на словах або пишуть у книжках, та в газетах і інших часописах. Звісно що злодій

не стане сам правду розказувати про своје злодіїство, так само і біржеві шашенники всі свої річі обробляють таємно. Певно, що єсть тепер на світі такі люди, котрі з того тільки і живуть що дізнаються про всякі річі і успіха пишуть про те в книжках та газетах. Воно можна подумати, що хоч через таких людей правда таки повинна виїти на свіжу воду. На решті воно так і зробилося, але дуже не швидко, а через що, про те зараз розкажемо.

У Німеччині, так само як і в інших землях, газети та інші часописи не вільні писати все що самі схотять, а часом мусять надруковати і таке, чого б вони ніколи і не хотіли друкувати. У нас в Росії ще єсть *цензура*, це значить, що начальство просто має право заборонити якій газеті надруковати таке, про що воно не хоче, щоб знали. Як ми вже казали, казна раз-у-раз водить компанії з багатими купцями, і через те в нас рідко можна що напроти їх у газетах прочитати. Та це ще не все. Кожний багатий чоловік може заплатити тим, що пишуть у газетах, щоб вони його вихваляли, наприклад, щоб совітували людям купувати акції його компанії і т. н. Газетні писателі роблять так само як і чиновники: рідко котрий з їх не бере хабара, а котрий не схоче взяти, то на його швидко спосіб знайдуть, щоб йому заборонити писати. Так воно в нас робилося від того часу, як трохи більш газет завелось, і так воно і досі робиться. Перше так само робилось і в Франції, і в Німеччині, і в інших землях, але за останніх 30 років мусили взятись за діло трохи інакше. В 1848 році в Франції, в Німеччині і ще де в яких землях люди були збунтовались і дістали собі трошки більше волі. Між иншим у Німеччині вони добули собі право на *вільний друк*, це значить, що начальство не має вже права тепер заборонити, щоб яка річ була надрукована в книжці або в газеті. Одначе, по правді кажучи, і досі не можна там усе вільно друкувати, бо як надрукуєш таке, що німецькому начальству не сподобається, то ту книжку чи газету зараз у поліцію заберуть і спалять, а того, що писав або за свої гроші друкував, замкнуть у в'язницю. Одначе все ж там можна писати багато вільніше, ніж у нас.

От начальство, щоб приневолити людей про кожну річ так думати, як воно хоче, почало підійматись на різні хитрості. Зразу уряд почав видавати свої власні газети,

але льуде знали, шчо їх видаје начальство і ніхто не схотів їх читати. Тоді зробили инакше. Пруський міністр *Мантейфель* знайшов собі одного доволі розумного і хитрого писателя, дохтора *Рино Кселя*, і приказав йому, шчоб тої завів таку особу канцелярію, в котрії би писали про кожну річ так, як начальству того треба, і шчоб ті писання після того посилались у різні газети і там друковались. Квель дуже швидко завів велику таку канцелярію. Одначе яким родом присилувати, шчоб газети друковали те, шчо їм посилатимуть з тієї канцелярії? По німецькому закону про друкування книг і газет цього силою зробити не можна. От знов придумали і на це средство. Написали до тих, котрі видають газети, шчо пруській уряд (начальство) буде їм дурно, без грошей, присилати листи про різні таємні річі, котрі у царстві діяться, і про котрі їм однаково самим не можна правди довідатись. Видавці газет дуже тому зраділи і почали друкувати все, шчо їм прислали з Берліна. Пруссія тоді саме, перед 1866 роком, хотіла забрати під себе всю остатню Німеччину і завести війну наперед з Австрією, а там з Францією, і через те їй дуже потрібно було забрати в свої руки головніші газети південної Німеччини. Для цього таку саму канцелярію, як та, шчо була в Берліні, завели ще у *Франкфурті на Майні*, тоді ще вільнім городі в південній Німеччині. Ті газети, котрі не хотіли друкувати того, шчо їм давали в тії канцелярії, забороняли перевозити в Пруссію, і вони через те мали багацько убитку. Видавцям газет бариші були дорожчі, ніж правда, і нарешті їх газети зробились такі самі слухняні, як і нинішні пруські. Котрих не можна було приневолити силою, тих закупляли грошми, так наприклад німецькі газети, котрі друкувались в Росії, тож майже всі служать на користь пруському начальству.

Де далі тим гірш німецьке начальство звикає до таких порядків, і тепер вже кожен знає у Німеччині, шчо більша часть газет закуплена. Німецька Земська Дума тепер сама вже дозволила видавати на цю закупку казенні гроші і тепер шчо року їде на плату тим дрібним писакам кілька сот. тисяч карбованців. Усі кажуть, шчо це великий сором для німецького народу з тих газетних писателів сміються і звуть їх *гадами*, а ті гроші, шчо на їх ідуть *грошми для гадів*, а тим часом усе застається однаково, по старому. В 1875 році почали були знов говорити в німецькій

думі, шчо треба було б перемінити такі негарні порьядки, одначе більша часть членів думи, 199 чоловіка, подали свії голос за начальство, і німецькі газети ї досі пишуться *іадами*.

Таким родом вже через те, шчо газети ї инші часописі не вільні від начальства, вони не можуть писати правди ї про акціонерні компанії ї инше біржеве мошенство, бо начальство того б не дозволило. Але цього шче мало. Видавці газет і писателі, котрі схотять писати на користь багатим купцям та дірехторам різних товариств, можуть заробляти собі тим великі гроші.

Вже доволі довго завівся такїй обичай, шчо на газетному листі, на його четвертїй стороні, друкуютьсє різні обяви од купців, заводів, льудей, шукаюшчих служби і т. п. Де в яких землях, особливо в Америці ї у Німеччині, тих обьяв друкують багато більш як у нас, так наприклад у Німеччині де які газети, котрі перше мали один лист кожного дня, тепер виросли до чотирьох або п'яти листів через самі тільки обяви, бо сама газега, так як уперед, друкуютьсє на однім листі, а решта — все обяви. Для видавця газети це дуже вигодно, бо за те шчо пишетьсє в самїй газеті він мусить платити тим, шчо пишуть, а за обяви йому платять, та шче ї не мало. В Німеччині єсть газети, котрі дістають шчо номера по 200 ї по 300 карб. за кожду сторону на котрії надрьуковані обяви.

Одначе кожен чоловік знаючи, шчо в тих обявах багато брехні, не дуже довіряє тому, шчо в їх пишетьсє. Шче до того видавці газет сами кажуть, шчо вони за свої обяви не одвічають, а тільки за те, шчо надрьуковано в самїй газеті. Через то инші багаті купці, а особливо дірехтори акціонерних компаній, почали робити инакше. Деякі з најбагатших товариств закупили најбільші газети в Німеччині ї в Австрії, і тепер ті газети мусьять писати все, шчо дірехтори компаній прикажуть. Так наприклад Струсберг мав своју газету „Почту“, а најбільша Австрієська газета „*Нова вільна печатня*“ тож закуплена акціонерними банками. Тим часом велика газета коштує дуже дорого, ишоді не менш як 500.000 карбованців, і не кожна компанія може собі завести газету. Окрім того компаніїї треба, шчоб їїї славили не в одній газеті, а може в двадцяти або шче ї більше, бо инакше льуди б зараз догадались у чім діло залежить. Через те почали робити шче инше: У тої час

наприклад, як заводиться яка нова акціонерна компанія, її діректорі пишуть такі особні листи, в котрих совітують людям, щоб купляли ті пові акції, обіцяючи золоті гори. Ті листи посилають у кілька десятків газет і їм дорого платять, щоб вони їх надруковали. Однак і цим містам, котрі німці зовуть „*Проспекти*“ не дуже вірять. Через то компанія платить видавцям газет ще особо, щоб вони написали про її що добре в самій газеті, ніби то від себе. За такі річі певно платять ще дорошче, і тому не треба дивоватись, що нишому новому товариству, в той час, як воно на світ парождається, приходиться заплатити в різні газети не менш як 10 або 20 тисяч карбованців, ніби то за хрестини.

Після цього певно, що не треба вже і надіятись діз, натиє з газет правди про купецьке та біржове мошенство-бо газети закуплені ще гірш, ніж чиновники. На решті воно і виходить, що начальство, купці і газетні писателі, всі в купі, согласно обдурюють і обдирають люде; кожний з них пособляє один другому, бо не дурно кажуть у пословиці „рука руку миє.“

Найбільш лиха від цього троїного товариства терплять найбільшіші люде, особливо наймити великих панів та робітники на хвабриках, рудокопальнях і інших заведеніях.

Вже і наші закони в Росії по більшій часті написані на користь панам та багатим людям напроти простого народа, а німецькі, особливо пруські закони, то ще гірші. Наприклад у статті 77 *пруського закона про найми* : в написано слово в слово „Коли наймит, роблячи не так, як треба, розсердить свого хазяїна, і тої його з злості почне лаяти або і побје трохи, то наймит не має права жалітись у суд на свого хазяїна“.

По закону бити своїх наймитів хазяїн і у нас вже не має права. По пруському закону кожний наймит повинен мати книжку, в котру його хазяїн записує йому атестат, як він од його одходить. Наймаючись у другого хазяїна, наймит *мусить* йому показати атестат од прежнього. Таким способом наймит раз-у-раз находиться в руках у свого хазяїна: тої може написати йому в книжку, що сам схоче, і робітник судом не докаже, що тому не ма правди. Однак німецькі пани та купці усе ще не довольні і тими законами. Що року вони пишуть про

те в книжках і газетах і посилають жалоби і прошенія в Земську Думу або до міністрів, щоб і ці закони переробили ще більше на їх користь.

Ми вже казали, яке лихо буває робітникам у час біржевого кризису, коли більша часть заводів позамикається. У 1873 році, як був остатній великий перельак у Відні, Берліні і інших містах Німеччини і Австрії, це лихо де в яких містах зашло так далеко, як рідко преже бувало. Найгірш було між *Чехами*, *Словаками*, та в *Шлезинґині* і *Саксонії*. У главному городі *Моравії*, у *Бирну*, як тільки ткацькі хвабрики були замкнені, кілька чоловіка ткачів вмерло з голоду, так що кожний про те знав і навіть в газетах було надруковано. В інших містах робітники зовсім не мали чим годувати дітей, і де які матері хотіли подарувати своїх дітей багатим людям, аби не бачити, як вони перед очима з голоду повмирають. Там де ще був заробіток, його не хватало на харч і для самого робітника, не тільки що на його сім'ю. Заробити можна було не більш як 4 або 5 карбованців у місяць, а в тих землях один хунт хліба коштує 6 або 7 копійок, так що усього заробітку не стає на самій хліб і на одного чоловіка не то що на всі потреби для цілої сім'ї.

Так само діялось і з життям, бо в тих містах хвабриканти не будують казарм для робітників, як у нас, а люди мусять сами за свої гроші паяти собі квартири. У 1872 та 1873 роках у самому Берліні завелось більш як 80 різних товариств для будовання домів і наобіццали набудувати їх такого, що в Берліні хватило б міста на дев'ять мільйонів чоловіка, хоча в Берліні всіх людей і одного мільйона не має. Однак це все був самий обман. Ті компанії попродали свої акції, позамотували гроші, а домів не будували. Плата за квартири в Берліні зробилась така дорога, що робітники і інші бідні люди зовсім вже не мігли жити в городі. Вони вишли з города і поробили собі куріні та маленькі бараки. Так жило під Берліном 50,000 чоловік кілька місяців і не тільки літом, а навіть і зимою. На решті начальству здалось не гарним дивитись, що перед царипою пруської столиці люди живуть по курінях, і поліція дістала приказ зараз усі ті куріні порозорювати. Певно, що начальство не дало інших квартир тим людям, що жили по курінях, і 50,000 чоловік зосталось на вигоні під дощем та снігом на гоїй землі,

без усякого покрову. А в тої самій час деякі директори акціонерних компаній і інші багатирі займали в Берліні по 30 і по 50 горниць кожний і платили за їх по 10,000 та по 20,000 карбованців у рік.

Ось до чого подводили в Німеччині льудей неправда начальства та мошенство купців. Ми коротенько розказали про те, які порядки вони позаводили в Німеччині. Таке саме хотять позаводити і у нас наше начальство, наші купці та інші багаті льуде. І нашому народові від того дістанеться таке ж саме лихо, а може шче і гірше.

П. М.

ДОБАВКА ОД ВПОРЬАДЧУКА. (Хиба російської і української печаті про мужицьке життя.)

Ми будемо ждати од нашого товаришча, шчоб він намальовав нам картину біржового мошенства і печатильці брехні в Росії, а надто в нас на Україні. А поки шчо, просимо всіх приятелів нашого робочого льуду приєлати нам хоч коротенькі звістки про те, до чого доводить український льуд те мошенство.

В остатні три роки, після того як почали банкрутитись сажарні в Київщині, на нашій Україні показались майже такі самі картини безхліб'я робочих льудей, які случались напр. в фабриках Струсберга в Чехах, коли Струсберг збанкрутивсь. Тільки ті случаи, як і всі справи купецькі і мужицькі, в нас мало відомі. У нас не ма таких книг, як напр. *Glagau* (*Die Biersen und Gründungs—Schwindel in Berlin. Leipzig. 1876*), котра помогла нашому товаришчеві написати цю статью. Наші газети мало говорять про такі речі, — а таких газет, котрі б стояли за робочих, як закордонні громадські (соціалістичні) газети, в Росії зовсім не ма і бути не може тепер через цензуру. От через те в світі тільки і знають, шчо ось, мовляв, такий то купець збанкрутивсь, така то хвабрика стала, і тільки школи прибавлять коротенько, — шчо було, мов, в ній стілько то сотень робочих. А шчо з ними сталось, з ними робочими, — про те ні слова. Та і про те, через шчо збанкрутивсь купець, через шчо стала хвабрика, — те ж мало довідається з газет, шчо виходять в Росії під доглядом царських цензорів.

Це тим недоладніше, шчо не дуже то багато довідається про це і з закордонних вільних газет наших. Сказати правду, — ті газети, хоч і обіцяють служити чорноробому мужицтву, а де-далі, все менше дають звісток про ті справи, шчо безпосередно доторкаються того мужицтва. З руських громадських видань довідається, коли кого з громадців пірмало начальство, коли хто з них втік з тюрми, як судили товаришів-громадців, — а всього менше довідається про мужика, за котрого то і раді положити свої голови ті громадці, всього менше довідається, як живеться тому мужикові по різних сторонам. Далекі докладніше пишуть руські громадські видання про мужицькі справи в Західній Європі, ніж про те ж у нас дома, — бо про ті справи єсть звідки взяти звістки: з газет європейських, а то і з навіснених дописів приятелів-чужинців.

Про справи ж домові, руські, — ні звідки такого довідатись.

І чудне діло! Ми, закордонні, вільні писателі сміємось з „підцензурних“, „холопетувальних“, „запроданців“ — писателів, що застаються в Росії, — кажемо навіть, що там на „всіх“ язиках все мовчить,“ а як приїдетеся говорити про мужицьке життя, то ми і беремось за дописі тих самих запроданців та мовчаків і знаходимо в них більше фактів, ніж навіть в навмисних і рідко доходять до нас дописях наших товаришів-громадівців. А вже величезних, зводних статей про мужицьке життя, які школи все такі попадаються по місяцях в Росії, — нічого і шукати по наших закордонних видавництвах!

Ми думаємо, що на те багато причин. Перша, звісно, труднота впорядкування того, щоб до нас, впорядків закордонних видавств, доходили листи од тих саме людей, що живуть ближче до мужика, а до них наші видавства. Тут винні, окрім казенних порядків, ще і брак порядку і в нас самих і в наших приятелів в Росії.

Багато винно і те, що громадівам в Росії трудно засісти за довгу докладну працю, як трудно навіть і осісти на одному місці. Ті ж самі причини, що перешкоджають у цьому, роблять і те, що громадіви дуже за-молода одбиваються од школи і науки, а через те з них мало виходить в загалі людей, здібних до письменства, навіть кореспондентського, а не то вже до монографій. Та до того всього треба придати і те, що через дуже багато причин, починаючи од всеросійського ще такі доволі непобороного варварства, в Росії скрізь, і серед громадівців, ще мало чується потреба в письменстві. Звісно, що маленькі ще купки громадівців можуть виставити дуже мало таких, котрих би сама природа їхала до того, щоб поділитись з широким світом тим, що вони бачили, — не кажемо вже про таких, щоб зхотіли за довгий час досліджувати цілий ряд фактів та добиратись їх причини і послідків. Все такі більші купки людей письменних, котрі не так одірвалсь од усього законного життя, як наші громадіви, можуть виставити в себе більш дотепних письменників.

Ось де, по нашій думці, важливіші причини, через що наша „незаконна“ печать, хоч і дуже побивається про рідного мужика, часом далеко менше дає фактів про того мужика, ніж печать „законна“, а які і дає, то не дуже то докладно і систематично оброблені.

Через що б то так не було, — а тільки в усякім разі це показка сумна, і ми беремось за першу причіпку, щоб звернути на це увагу наших товаришів, а особливо товаришів-земляків. Стережімося, коли б наша вільна громадівська печать не повернулася в самі розмови про справи наших приятелів, особ та „кружків“, — а про найважливіше діло наше, про мужицьке життя, зовсім би і не забула!

І в цьому, як багато де в чому другому, українська печать застається ще більше по заду, ніж російська. Свідком того служать і ті дописі, котрі ми сами мали і маємо з України. Правда, деякі земляки наші, при початку печатання „Громади“, прислали нам чимало листів, з котрих одному з наших

товаришчів можна було намалювати доволі ясно не один бік життя нашого мужицтва в І частині II № „Громади.“ Тільки ж, придивившись і до тих дописів, пильній читач побачить, що вони прийшли дуже нерівно з усяких кутків нашої України. Безмірно велика частина їх приходиться на колишню лівобічну Україну, і дуже мало на правобічну і степи (Новоросію). За тим найбільша частина фактів говорить про справи хліборобські, — простіші, а про справи заводські і фабричні, — сложіші, звісток прийшло мало. Та і в самому хліборобському життєві наші дописувателі набагли теж більш на справи простіші, як напр. межуваньня, наїми і т. п. а напр. про громадське господарюваньня серед селян і т. п. сложішче, не сказали навіть нічого.

Можна подумати, що українські дописувателі і досі мало одішли в своїх громадських думках од „хлопоманії“ 60-х років, коли „українофіли“ звертали увагу виключно на селянина-хлібороба, як на „чистого українця“, коли українські „етнографи“ мало були знакомі з „западними“ громадсько-господарськими (політично-економічними) справами, а до того навіть хвалились тим, що українці — „хлібороб-хуторянини“ і „індивідуаліст“ по природі.

В усяких разі, через що б там не було, а в нас майже зовсім нема дописів про те, що робить з нашим мужицтвом те нове біржово-заводське господарюваньня, про котре розказує наш товаришч вище. Ця недостача ще вбільшується тим, що нам дуже мало діслано листів з правобічної України. А там те нове біржово-заводське господарюваньня і закоринилося більше, ніж де небудь в другій нашій країні. Там то показались вже і перші квіточки кризисів, починаючи з банкрутств Важиштейнів і кінчаючи замкненням сахарних і сукошних заводів, при чому наша, будім то виключно хуторянська, Україна побачила картини робітничького безробіття, яких, думалось, по нашим сторонам і бути не може.

Ми тим більше жалкуємо об тім, що приїзателі нашої „Громади“ не діслали нам звісток про кризіс 1876—1877 рр. на Україні, що печать петербурська за цей час дуже мало звертала уваги на такі справи, а краєві газети або просто в руках біржевників, або боїлась виступити проти них. а в київській печаті так мало того, що орудують банкіри, біржовики і інші шахраї, а до того ще і *гади*, котрі беруть гроші з казенного „*ладушого* *скарбу*“ (Reptilienfond).

Приїзателі нашої „Громади“ добре б послужили громадам на Україні, як би між ними знайшлись люди, котрі б списали одеське, харківське і київське біржове мопенство і його посядки хоч трохи подібно до того, як списано тепер берлінське, віденське і т. п.

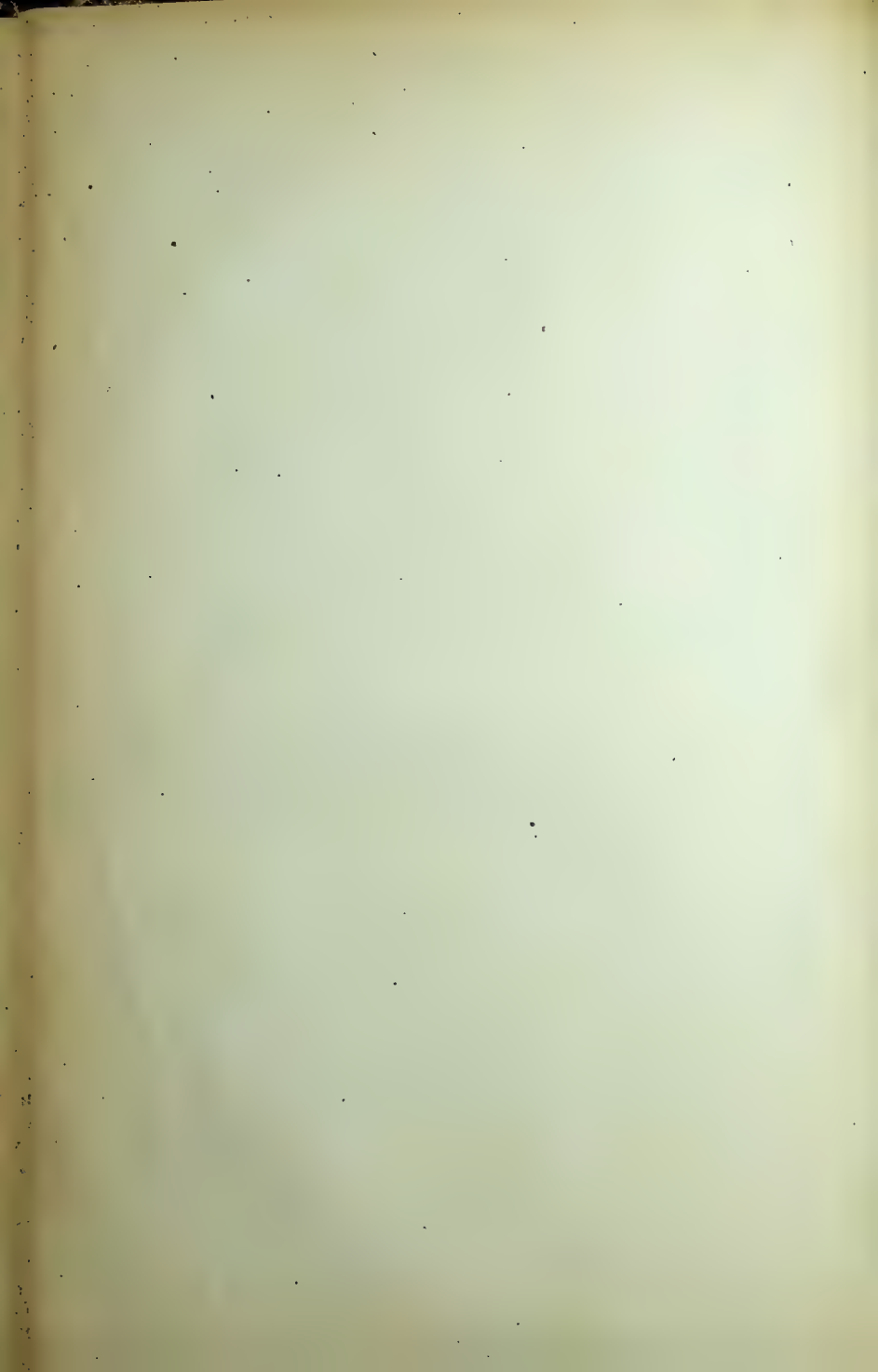
М. Драгоманов.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

I

ЮГО ДУМКИ ПРО ГРОМАДСЬКЕ ЖИТЬТЯ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

I

ЙОГО ДУМКИ ПРО ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ.*)

Льудеј закованих моїх,
Убогих нищчих... возведичу
Малих отих рабів німчих,
І на сторожі коло їх
Поставлю слово!

(Кобз. I, 349).

Т. Г. ШЕВЧЕНКО. КОБЗАРЬ. У ПРАЗІ. 1876. т. I і II.

Оце тільки через 15 років після смерти Шевченка діждалися ми *першого повного* видання його творів, та і то розуміється друкованого не в Україні і не в руському царстві, а за кордоном — у Празі, бо московське начальство завше забороняло повне видання Шевченка.

*) Зам. од *впорядчика*. Ми багато де в чому не згожуємось з думками цієї статті, одначе печатаємо її такою, яка вона дійшла до нас од автора, котриј, мавши случај придивлятися до рукописів Шевченка, певно міг поважно роздуматись над життям і писанням славного кобзаря. Ми змінили тільки деякі явно московські слова, як напр. *сторона* — на *бік*, *зумів* — на *емів*, *рішивсь* — на *звваживсь* і т. д. Одміни своїх думок, що до дрібних, або особних боків діла, ми поставили в примітках в кінці статті, а основні — розказали в дальшій статті: «Шевченко і українофіли.»

М. Д.

Воно не схотіло в 1874 р. дозволити друкування того, що вже друковалося пераз перше, навіть ще за часи царя Миколаја. Після цього здається не стане дивно нікому, коли ми почнемо свою розмову з того, що Шевченка досі ще не знають як слід і на Україні, не знають його і в літературі і критиці. Багато деяких земляків Шевченкових мають його і досі як поета ліричного, як дуже дотепного ідеалізатора української дівчини, садка вишневого, хатини коло гаю, минавшого життя козацького, преславної гетьманщини, як чоловіка, котрому все українське здавалося найкращим, аби тільки воно було українське. Хто знає Шевченка по Львівському виданню 1867 р., або хто читав всі вірші його, що ходять тисячами рукописів по Україні — ті знають його ще як писателя проти московського централізму, як чоловіка, у котрому вплив гіркий протест українського народу проти крпацтва, обрусіння і історичної московської неправди. Тільки ж цього ще дуже мало, і от тепер тільки, коли в перший раз вишло в Празі повне видання Шевченка, тепер тільки виживиться він перед очима всіх у своєму настоящому обличчі, в увесь свій зріст, таким, яким він єсть справді. Тепер тільки наступила за ддя творів Шевченка доба настоящего письменного цінування.

Ми не думаємо захожуватись тепер покладати критичну оцінку творів Шевченка з усіх боків, а думаємо тільки показати Шевченка з того боку, з якого його найменше відомо, установити настоящий, такий як слід, погляд на його, як на писателя народного, як на писателя соціально-демократичного, громадського. З чисто практичної сторони — з запомогоу повного нового видання, нам можна тепер буде показати і те, яка користь може бути з творів Шевченка за ддя народної соціально-революційної освіти.

Шевченко належить до дуже невеликої купи писателів *народних*, се б то не таких, що передражнювали мужицьку мову або підлажувались під склад творів *народних*: думок, пісень, казок і иншого, як то робили в московській літературі Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, а в українській — Котляревський, навіть Ошовяненко, — а таких, що були справді настоящим виразом народного життя, чиями устами говорить сам народ. ¹⁾ Шев-

ченко з таких народних писателів, котрі з'являються провозвістниками і оборонителями, трибунами, народних мужичих інтересів, у котрих, коли можна так промовити, зібравсь до купи, цілком виливсь мужицькій народній світогляд. Широко кажучи, отаких нашої часи народних писателів, яких справді слід узивати *народними*, якими були в західних народів Боерсе, Томас Гуд, А. Шенкє, Лонгфелло, де в яких творах Беранже, Мопсан, В. Гюґо, до котрих належить і наш Шевченко — таких писателів дуже не багато, і се не диво. ²⁾ У міру того, як складалось скрізь народне життя, складалось і письменство, показуючи кожний раз те, що в той час було в громаді на версі. Дуже старинні думи, або як їх звуть *енос*, складались в нехитру, молоду ще, добу чоловічого роду, божественна поезія — в добу релігійного світогляду, козацькі лицарські думи і пісні — в добу козацьчини, лицарства, феодалізму; високим штилем пописані оди з'являються в часи самодержавного цезаризму, сатира, глумливі та жартовливі пісні відкликаються на все в свій час і на свій погляд, а пісня про народ, чисто народна поезія, виробляється тільки в той час, який тепер тільки займається, час, як то кажуть — четвертого стану, час, коли діло доходить до нашої часи спільного громадського життя „без холопа і без пана.“ От же-ж Шевченко нам именно і дорогий найбільше тим, що він єсть нашої часи народній кобзарь, писатель мужичий, провозвістник нової мужицької, робітницької, доби в розвитку українського народу. ³⁾ Писання Шевченком тим то і дороге за дла нас, що в їх з тиєю широтою і освітою, яку могли дати його думці наука і життя між освіченими людьми, виливсь увесь *мужицькій* українській *світогляд*, усі *народні інтереси*, і до того з *мужицькою*, кожному землякові рідною, *мовою*.

Легко після цього зрозуміти і те, від чого пісні Шевченком так надзвичайно полюбались його землякам, чого стали вони відомі кожному і письменному і не письменному, від чого Шевченко писатель надзвичайно популярний. Нема такої народної думки, народної пужди, котра не пішла б собі одлику в творах Тарасових. Од цього ж самого залежить і те, що рядом з превеликою шанобою і повеселюваністю з одного боку, — з другого — нідин мабуть з українських і московських писателів не викли-

кав проти себе такого лиха, такої ганьби, як Шевченко; його гонив не тільки уряд, але і усі, кому не до вподоби було жорстоке слово правди: панци, особливо ляхи, і попи. „Гайдамаки“ і інші твори того ж часу наробили великого галасу в польській літературі: Шевченка лаjali, робили на його доноси і прьамо говорили урядові, шчо він виклика нову гайдамаччину, шчо він „соціаліст і революціонер.“ От то-ж-то именно, шчо Шевченко збудив усе, шчо було тільки живого на Україні, починаючи од пана, кінчаючи мужичим хлопцем, у зв'язку з ціною його як поета народного — і українського і всесвітнього, обов'язує кожного чоловіка, котрий хоче добра українському народові, добре роздивитись. проучити твори Шевченка, знаючи те, шчо в тих творах не тільки історія і думки українського народу, а ще і те, чим можна тої народ збудити, навести його на думки про волю і про нове громадське життя. ⁴⁾ З цього именно погляду думаємо ми, як казали вже, говорити тепер про Шевченка.

За дльа того-ж, шчоб зрозуміти як слід Шевченка як писателя, шчоб вислідити, як виростали в йому його найголовніші думки — треба накинути оком і на його життя. Шче змалку в Шевченка визначилося багато енергії і неоступности, коли йому, як і кожній дитині, бажалося дізнатись про шчо йому не відоме, або вияснити собі те, шчо турбовало його дитинячий розум. Ми нагадаємо про те, як стріли його чумаки маленьким хлопцем на дорозі, і як він, показуючи на край неба, сказав їм, шчо їде туди... шчоб дізнатися, чи справді је залізні стовпи там, де небо з землею зходиться, як казав йому більший брат Микита. Другий раз таке ж саме розказує д. Козачковський у своїх споминках про Шевченка (Кіевск. Тел. 1875 № 25), як Тарас, теж таки бувши хлопцем, лазив у печеру, котрої всі боjались, думаючи, шчо там не без нечистої сили, і як він по дитинячому покористувався цим закутком, шчоб зробити собі схованку. Тут ми бачимо вже перший початок розвитку того аналітичного думання, через котре він, вишовши з неширокого мужичого розуміння, піднявся потім на інтелектуальну висоту першокласного писателя і до того писателя народного. Він зміг стати реалістичним писателем-громадянином, дарма шчо розвився він серед дворянського романтизму петербурської літератури. З того літературного романтизму трудно було ви-

битись таким навіть льудьам як Пушкин і Лермонтов і переступить його не стало сили Гоголеві і Бєлінському. ⁵⁾ Відомо річ, що ми зовсім не думаємо приписувати оце все самому Шевченкові, нічого і казати, що наїголовніша корінна причина цього була в тому ґрунті, на якому виріс Шевченко, ґрунті проїшовшому наскрізь кров'ю Коліжівщини—гайдамаччини, у демократизмі всієї української історії, у демократизмі нашої літератури, за дльа котрої не могло бути иншої річі як тільки про *мужика*, а коли захожувався чоловік з непохибною, правильною, думкою, та до того ще чоловік чесний, то і ніякого иншого напрямку окрім чисто демократичного, а по віковій традиції — національного, соціалістичного і революційного. Тепер же, кажучи тут про Шевченка, як про чоловіка, у котрому вилились думки українського народу,—ми не можемо не показати того, яким побитом складались в його голові тиї думки, від чого він став именно таким, яким був. От од чого ми звернули увагу і на дрібні факти його дитинячого життя.

Далі, коли Шевченко був вже чималим хлопцем, йому трапилось поміркувати і про те, як льуде живуть між собою, подумати і про політичні справи. Бувши в свого пана Енгельгарда за покоювого козачка, Шевченко їздив з їм скрізь, бував і в Вільні і в Варшаві. От у цьому то послідньому місці довелось Тарасові бути саме в хвилину повстаньня 1830 року. Перельаканій хлопець заліз на горішче і відтильа з слухового вікна дививсь на вулицю, на біжку між льахами і москальами. Як нам розказував один з близьких приїателів Шевченка, тут йому довелось першій раз задуматись про політичну сторону життяа цих двох народів, котрі обидва були ворогами його народу, і про котрих він не знав тоді, кому з їх треба симпатизувати. ⁶⁾ Знаючи за що бились льахи, Шевченко нагадав і свою Україну... оттак у його почалась робота в думці про ці річі. Коли вже Шевченко опинивсь в Петербурзі і зіїшовсьа з Сошенком, він мав уже стілько багато сили в своїїх далеко ще не зовсім склавшихсьа політичних і громадських поглядах, що не здавсьа на раду Сошенка покинути своїї писаньня та ідеї, а звернути всеу увагу тільки на мальуваньня та академію. У Петербурзі, між артистами і літераторами, світогляд Шевченків робивсьа все ширше і ширше, так що Шевченко

приїхав до Київа, як казав нам один з його найближчих приятелів, „вже настоїшчим революціонером і до того більше в національному напрямку, революціонером, хотівшим зостатися українцем і нізашчо — москалем.“ У цій порі свого життя Шевченкові приходилось чимало боротися, поки він вишов на настоїшчу дорогу. З одного боку, малярство і вмовляння Сошенка тягли його до академічного мистецтва, з другого-ж, той круг літераторів, серед якого пробував він, найбільше ж Жуковський і інші, настроювали його покинути нікому невідому та до того ще і мужицьку мову, почати писати по московському. Доводили йому і те „письменні та друковані льуде,“ шчо

« Од козацтва, од гетьманства
Високі могили, —
Більш нічого не осталося, »

(I. 59).

шчо письменні і друковані льуде і по московському пишуть не мужицькою, а, по казенному вичищенню, „россійскою“ мовою, високим, „благородним“ *стилем*

« А він хоче, шчоб слухали,
Як старці співають.... »

(id)

Оттакого наслухавшись, Шевченко і бравсь був за настоїшчу „письменну“ літературу, написав навіть кілька віршів по московському („Тризна“ і „Никита Гайдай“ *) у „Маяку“ 1842—44 рр.); тільки ж здоровий мужичий розум і традиції рідної землі взяли таки своє. Не покванився Шевченко на славу московського літератора — романтика. От як він сам каже про цей час свого розвитку в „Гайдамаках“:

« Коли хочеш грошеї,
Та ще і слави, — того дива
Співай про «Матрѣшу,»
Про «Парашу — радость нашу,»

*) Дуже романтичні і по панському слезливі твори, написані в очевидячки під наукою Жуковського, своєю чергою писаними в слід за Шиллером, котрого він і переклав багато на московську мову — віршами.⁷⁾

«Султан, паркет, шпори,» —
Ог де слова! А то співа:
«Грає синє море!»
А сам плаче; за тобою
І твоїа громада
У сиріаках.... «Правда мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода
Не на мене шити;
А розумне ваше слово
Брехнеју підбигте.
Вибачајте! кричіть собі —
Я слухать не буду.
Та і до себе не покличу:
Ви розумні луде, —
А ја дурень....»

(I. 59, 60)

От і почав Шевченко писати по своєму, по мужицькому, хоч і це йому не дуже легко давалось. „Довго,“ пише він в історії свого життя, „довго цуралася мене строга українська муза.“ (I, XXI)⁸) У перших його творах найбільше видається аналіз сім'ї і рідні (Причина, Катерина, Наймичка), протест проти притиснення сімейного, дуже тонкий і чуткий аналіз його, а далі—шукання ідеалу в сім'ї тихій, новій і високій морально. Далі в других поемах (Гамалія, Тарасова ніч і др.) бачимо вже апофеозу козаччини, а часами і гетьманщини. Почавши міркувати про те, як живе український народ, почавши одшукувати корінь громадського лиха, Шевченко з першого ж разу не міг не зустрітись з тим, що папав в нас або ляхи, або москалі, а хоч і свої, то або польашені, або помосковлені. Історія не зразу сказала йому, відкіля взялось панство і крпацтво на Україні, а показала поперед картину того, що перш було, картину вільного народоправства, гетьманщини, козаччини, а потім і те, як то все приборкано і зруйновано було ляхами і Москвою. Не диво ж після цього, що таја гетьманщина, народоправство і козаччина здались йому найвищими ідеалами громадського життя на Україні, а панство і зрада Польщі і Москви—наголовнішоју причиноју народного лиха. З другого ж боку Шевченко, як натура артистична,

зразу не міг устояти перед блиском козацько-гетьманського еноса, перед викликаннюю їм картишою бунчуків, віська, шчо горіло було мов те червоне море перед ясновельможними на воронім коні. Шевченкові тоді оце все здавалося мабуть чи не найкращим виразом минувшої української волі і самостайності, і не диво, шчо за ним і багацько земляків його шче більше підтвердилися в ті думці.

Тільки ж як не шпрокою і не великою здавалася Шевченкові слава України з бунчуками і гетьманською булавою, як не бажав він тоді, шчоб булава таја шче раз блиснула в степах України, усе ж таки мужицька вдача, демократичні світогляд, узьали своје, і за дльа найбільшого, найлюбішого свого твору він вибрав темою не політичну війну яку небудь, не Хмельницького або Дорошенка, нішчо друге, а мужицьке повстання на Україні, українську соціальну революцію прошлого віку — гайдамачщину. „Гайдамаки“ з чисто літературного погляду, цілком як поему, не можна поставити дуже високо; вона хороша тільки дуже поетичними містами і картинами, доходячими до надзвичайної, навіть „шекспировської“ сили, (як приміром Гонта в Умані), шчо ж до ідеї, то і сама демократична ідеја Коліївщини, як мужичого повстання вијавлена не зовсім показно і не в такому, як би треба, шпрокому розвитку. Окрім того і у сій поемі дуже багато шче видно впливу на Шевченка козацького еносу.⁹⁾ Тільки вже в Кijіві, зішшовиши з Костомаровим, почавши як слід вчитись українській історії в звязку з історією других, а найбільше славянських, народів, Шевченко познав настановчу цінну тижеї козацької слави і Гетьманщини, звернув більше уваги на історичний і публицистичний аналіз (Сон, Кавказ і инше) і осудив на віки недемократичне, панське козакофільство в „Посланні до мертвих, живих і ненарождених земляків.“¹⁰⁾ У цьому послідньому творі Шевченко, осягнувши вже повного розвитку як писатель, виложив усі свої погляди і на історію України, і на її тогорішній стан. З надзвичайною силою і енергією і з нещадним аналізом виступив він проти пішовшого тоді панського, доволі казенного і православного, славянофільства, проти лібералів панів, шчо знали всі мови славянського льуду, читали і Кольара, і Шафарика, і Ганку, а своєї мови і свого льуду цуралися;¹¹⁾ проти те ж

панського романтичного козакофільства, шчо почалося між українськими панами „по німецькому показу“ Боденштедта, переклавшого українські пісні на німецьку мову; ¹²⁾ проти тих земляків своїх, шчо носилися з історією України як з „поемою вільного народу“, слава котрого „під голови гори клала, степом укривалась;“ земляків, шчо узивали себе патріотами, шчо заговорили по українському, так шчо і „німець не второпа—учитель великий, а не то шчо прості льуде — і шчо обдирали братів-гречкосіїв“, так як і перше держали народ у крѣпачтві, у рабстві, у темноті, „торгували льудьми, сіяли лихо і лихом поливали.“ „Схаменітьсѣ! казав їм Шевченко, будьте льуде, умијтесѣ, образ божій багом не скверніте, не дуріте дітеј ваших, шчо виши на те тільки, шчоб панувать, не лізьте „просвіщати“ очей матері—Україні „сучасними огнями.“ а самі попередуч навчітьсѣ, прочитајте історію України, не минајучи ні титла ниже тїї коми, то тоді і побачите: шчо ми таке, ким, за шчо закуті, і шчо таке були наші јасповідьможні Гетьмани — раби, підніжки, грѣзь Москви, Варшавське смітьтѣ. „Учітесѣ ж, каже Шевченко, та обніміть најменшого брата, бо розпадетьсѣ кара над головами вашими, розкујутьсѣ незабаром заковані льуде і.... лихо вам буде!...“

От јаким вже бачимо ми Шевченка в Кїїві, у 1844-46 роках, јак відомо, в тој час у Кїїві складося невеличке товариство најкращојі українськојі інтелїгенції — „Общество Кирилла і Методіја“, најголовнішими льудьми в котрому були Костомаров, Шевченко, Оп. Маркевич, Гулак-Артемовський, Савич і інші. Напрѣмоц цього товариства, јак казали нам шче живі јого громадяне, зовсім не був сепаратистичний, і „слова не було, шчоб оддїлятьсѣ од Москви“, а најголовніше прѣмування — була всеславјанська федераціја — шчоб усі славјанські народи мали свої осібні народоправства і зједналисѣ в једній політичній звязок, на федеративній основі. Хоч Шевченко через Костомарова швидко і зробивсѣ щирим панславистом, одначе ж він усе ж таки віддїлявсѣ з загального складу товариства тим, шчо в јому найбільше зјавлялисѣ, јак ми сказали, революціонно-національні, і особливо антїмонархічні ідеї, јакі склалисѣ в јого наврад шчо під впливом того товариства. Шевченко і тут, знов таки зовсім по мужицькому, індуктивноју дорогоју од українського хло-

поманства переїшов до широкої і абстрактнішої ідеї панславизму, тоді як другі громадяне того ж таки товариства, по їх же власним словам, навиворот—од теоритичної ідеї панславизму переїшли до українського народолубства.

Ми вже казали, що напрямом кирило-методієвського товариства був панславістично-федеративний. Окрім бажання всеславянської народоправної федерації з чисто громадського боку, товариство мало за перше і найголовніше діло: знесення скрізь по славянщині крѣпачства, земельної надії селянам, свободи вченьня, мови і друкування. Усі ці прямики товариства, як нам відомо від бувших його громадян, були не тільки теоритичними, а товариство було зарідком практично-працьуючого українського руху (*parti d'action*), воно хотіло проводити і, кільки можна було, проводило оті свої думки і бажання і між письменних людей і в простій народ культурною пропагандою, більше через письменство. Де ж які громадяне, а найбільше Шевченко, робили це і пряму дорогу, розмовляючи з народом. Окрім звязку з громадянами товариства „Кирило і Методіє“ і праці в письменстві, Шевченко передавав свої думки словами просто серед народу. На Подолі в Києві між подольськими міщанами і досі єсть ще чимало людей, що згадують „дядька Тараса“, а років 10—15 назад багато було між ними старих його приятелів. Шевченко скрізь, инді і по шинках, не цураючись часом і горілки, збирав округ себе цілу громаду людей, розказував їм про українську історичну старовину, про гетьманщину, особливо ж звертав увагу на те, як під московську руку втратилися старинні українські народоправні порядки, як цариця Катерина завела на Україні крѣпачтво, як земля українська досталася в руки її любовникам і баєстрюкам. Найбільше ж доводилось Шевченкові говорити про крѣпачтво того часу, про те, що терпить народ від панів, чиновників, царів, жидів і инших здирщиків, і як це все пішло по Україні від часу з'єднання її з московським царством і досі держиться і шириться московським урядом. Год з 10 назад у Києві ще був живий один з приятелів Шевченка кравець *Васюра* — дуже старий, хоч кріпкий ще чоловік, з типично-українським видом, довгими вусами, підголоною чуприною, у демонстративно-народній мужичій одежі. На всіх гулянках або ярмарках, де тільки бува-

ло багато людей. Васюра збирав округ себе цілу юрму, голосно лажав московській уряд, москалів і ляхів-панів, попів, царів і урядників, виголошував вірші Шевченка, говорив про його, як про якого-сь апостола, розказував про Катерину, про крпацтво, про загарбання українських земель і инше. Це був один з найбільше гарячих поклонників Шевченка, старий і часом не дуже тверезий чоловік, але українські хлопомани початку 60-х років, роблячи звязки з подольськими міщанами, знайшли між ними чимало людей, проінявшившихся соціально-демократичною і національною пропагандою Шевченка і далеко яснішче, ніж Васюра, дивившихся на все оте.

Усі оті думки київського товариства, про які ми казали, були викладені дуже докладно і широко в рукописному творі одного з громадян, працювавшего по історії свого краю. Це був поетик од України до всіх слав'ян, написаний по українському, і котрий мав бути переведений на всі слав'янські мови. У йому од імені українського народу, здавна заховавшого в собі старинні уклади народоправства і федерації, усі слав'яне прикликалися до знесення царської власти і крпацтва, до народоправства в себе і братерства і федерації політичної проміж себе. *) Цеї рукопис і був поставлений начальством як најголовішча вина проти Костомарова і других.

Товариство Кирила і Методія збиралося часом у Гулака Артемовського, котрий жив у попа Андриївської церкви в Києві. Рядом з Гулаком у кімнаті жив студент Петров, син якого-сь жанцармського полковника. Цеї увійшов у приятельство з Гулаком і, підслухавши, що в його говорилося, зробив донос на все товариство. Бібіков (генерал-губернатор у тої час) спочатку не хотів був приймати того доносу. Тоді Петров, коли Бібікова не було в Києві, пішов до губернатора Фундуклея і сказав, що безпререміно доведе тої донос до шефа жанцармів — тоді Фундуклей мусив припнати. Таким-то побитом усе това-

*) Такі панславистично-революційні ідеї і до того шче були в Києві далеко не новиною. Шче в 1820—25 роках у ділі про декабристів одкрите було в Києві товариство «соединенних слав'ян», зкладене більшою частиною з охвицерів, напрямку зовсім революційного, котре товариство через Бестужева-Рюмина (потім повішеного) пристало до Полуденного Виділу «Союза Благочестія»

рпство було спіжмане, а громадяне одвезені в петербурзькі каземати, а відтильа трихи не веі в ссилку. *)

Головнішою виною Шевченкові були поставлені його твори: „Соп,“ „Кавказ,“ „Холодний яр,“ „Посланије до земляків...“ і другі, написані в 1844—46 роках, і в цих творах урядом звернено більше уваги не на революційно-соціальні і сепаративні ідеї, а на глум над коронованими персонами: царем і особливо царицею в „Сні.“ За це все Шевченка одано в салдати і заслано за Каспійське море.

У неволі Шевченкові, як звісно, заборонено було і писати і навіть малювати. Тільки-ж і казати нічого, шчо не можна було цим його зупинити, хоч воєнні порядки за царюваньця Миколаја були дуже строгі, а Шевченко, як відомо, був окрім ссилки шче одданий у салдати. Він пошив собі малюсеньку книжечку з поштового паперу і пошив її в чоботі, ховаючи, шчооб часом „оті добродії не

*) Найголовнішій документ-поклик до слав'ян, котрому невідомо хто дав в офіціальних бумагах назвище «Закопу божого,» був добутій урядом зрадою відомого всім тепер шпіона *Јузєфовича*. Як чоловік бувшиі близько при уряді (він був тоді помішником попечителя учебного округа, се-б то найголовнішим начальником шкіль у краї, попечителем личився сам Генерал-Губернатор), Јузєвич довідався зараз-же про се діло і, бувши до того шче у приятельстві з Костомаровим і знаючи про рукопис того поклику, зараз-же побіг до К-ва і, розказавши про донос Петрова, сам набився переховати в себе той рукопис. Костомаров саме хотів був палити рукопис. *Que faites vous!?*, крикнув йому Јузєвич, *Donnez le moi!*, і коли той замишався був трохи, кажучи, шчо се не безпечно — він сказав йому *Mais nous sommes donc des hommes honnetes!*... Костомаров довірився йому і оддав. Через кілька годин, після обыску (нічого знайдено не було) К-ва покликали до генерал-губернатора Фундуклеја, котрій сказав йому: «У вась ничего подозрительного не найдено и мы не имеем никаких оснований вась обвинять, но скажите какъ честный человекъ, не писали-ли вы такую рукопись?» Костомаров, знаючи, шчо було тільки три синєки тієї рукописи, шчо один був спалений, другій — у Савича і теж спалений, а третій він сам віддав Јузєвичові і, вбачаючи явне насильство над собою, пошчитав себе в праві сказати генерал-губернатору, шчо він про такий рукопис нічого не знає. Тоді Фундуклеј показав йому рукопис, його власною рукою писаний, той самій, шчо відданий був за кілька годин Јузєвичові. Костомаров так і зомлів..., упан... його тоді-ж таки арештували, довго держали в казематі, а потім до самої смерті Миколаја в ссилці. ¹³⁾

дізнались.“*) От-тут, „типа́ючись по над Елеком і Уралом“, сидючи в Новопетровській фортеці, Шевченко понаписував найбільшу частину *милки* своїх віршів, котрі хоч не мають може ти́єї літературної ваги, як замолоду писані великі твори, тільки-ж у їх погляді Шевченкові ви́лилися далеко ясні́йше і докладні́ше. Тут Шевченкові при́шлось ще гли́бше вдуматися в самий щирець громадського житт́я, проробити самий дрі́бний аналі́з того, що перше з’явля́лось йому осі́бним же́деничим случа́єм, або одним великим, але не розбіра́ним по части́нам, фактом. Так Шевченко, досі писавши про московських царів, про Петра, Катерину, Микола́ја, про те, що вони поробили Украї́ні, мав тільки ді́ло з осі́бними случа́ями, чіна́ючи саму іде́ю царизму тільки сторо́ною, збоку.¹⁴⁾ Далі-ж, вже в нево́лі, Шевченко почав теоретично вже розбірати цю сторо́ну громадського житт́я, як здається з де́яких його віршів (примі́ром Осі́ја), приму́шені́й до того наро́дною при́звича́ю́ю покла́дати наді́ю на царя́, тим, що украї́нський наро́д, як і инші́, при́звича́ївсь у пі́зні́йші часи́ дивитись на царя́, як на щось справді́ не́наче од са́мі́йського бога́ поставле́не, щоб за́правляти лю́дьми, яку-сь праведну́ силу́, котра коли́ ї робить́ що́ не по правді́, то тим тільки́, що на́пи та у́рядники́ ї́ї оду́р’ю́ють. Тим то Шевченко за́ходився́ писати́ ці́лий і́сторичний́ ряд віршів́ про царів́, віршів́, як побачимо́ далі́, у де́яких части́нах дуже́ гли́боко розбіра́ючих цю́ сторо́ну громадського житт́я. Те ж саме́ бачимо́ ми́ і в по́гледах Шевченка́ на ві́ру і далі́ в полі́тичних і со́ціально-еко́номичних його́ по́гледах: скрі́зь у пі́зні́йших своїх́ творах́ Шевченко з’явля́ється́ з широким аналі́зом, з я́сні́йше ви́явленним по́глядом на все́. Коли́ нево́ля мала́ який́ небудь́ вплив́ на його́ писа́ння, то хі́ба тільки́ то́, що зменши́ла тро́хи постичну́ фантазі́ю, бо Шевченко́ після́ нево́лі не написав́ вже́ ні одні́єї вели́кої і широкі́ задума́ної пра́ці, якими́ були́ примі́ром „Сон,“ або „Га́йдамаки.“ Що́-ж до по́глядів со́ціальних, то ми́ бачи́ли, що́ вони́ стали́ гли́бшими́ і я́сні́йшими, і треба́ зве́рнути́ ува́гу і на те, що́ найбільше́ ра́дика́льні твори́ його́ написані́ були́ в Пе́тербурзі́, вже́ знов́ на во́лі, перед

*) Ця книжечка, вмі́сті з дру́гими власни́ми рукопи́сами Шевченка́, була́ на виста́ві в Пра́зі 1876 ро́ку.

смерть. Трохи не один Шевченко з усіх писателів того часу зостався непідкупленим ліберальним рухом нового царювання. То був час, коли в Петербурзі і по всій Московщині вся громадська надія покладалася на нового царя-реформатора, що з першого-ж разу заходився зносити крѣпацтво, і, як кажуть, де нічо думав навіть і про конституцію. Сам Герцен писав листи до молодого царя, усі надіялись і раділи: так легко стало усім зразу після миколаївського салдацького деспотизму. Шевченко один, здається, ні єдиним словом не вијавив своєї неприхильности до того руху, того казенного лібералізму; мовчки сидів він і писав вірші, де вся надія покладалася, як побачимо далі, на просвіту, на сталені обух чи і просто на „товариша в халаві.“ Шевченко не вірив, та і не міг вірити, (бо навчивсь) шчоб вијшло шчо небудь путне з того миропомазаного царського ліберальничання; його глибоке аналітичний розум не міг і думки такої попустити, шчоб на корені народів коли небудь стати ті, шчо сами хліб їдять тільки його обдурюванням та обдирапанням.

Таким побитом ми бачимо, як склалася твердо і непохлибно думки Шевченкові. Зробившись чоловіком письменним, „писателем,“ він зостав про те простієньким українським мужиком, тільки мужиком письменним, знайучим народне мужицьке лихо і те, шчо з тим лихом робити. Ні літературна слава, ні порада пријателів і літературних авторитетів того часу, ані возвеличення проти свого першого мужицького стану, ні навіть тяжка неволя, ні потім лібералізм з початку теперешнього царювання — нішчо не поламало кріпкої мужичої думки, не порушило поглядів Шевченка, його неохлибного рішення бути провозвістителем народного лиха і народного бажання:

Најду долю — одружусь,
Не најду — втоплюсь,
Та не продамся я нікому
В најми не наймусь

Шевченко був именно такої чоловік, про яких сам він казав, шчо:

Раз добром налите серце
Вік не прохолоде,

хоч би чоловік той був у „муці, у каторзі,“ хоч би він був „у кайдани убраниї, штемпелем увінчаниї.“ До Шевченка самого слід обернути ті слова, шчо казав він про штемпелем увінчаного декабриста:

А де-ж твої думи, рожевиї квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи може навіки в серці заховав?
Ої не ховаї, брате! розсип їх, розкидаї,
Зіждуть і ростимуть, і виждуть з їх льуде!

Громадське народне лихо не могло не вражати Шевченка, бо то було *його власне* лихо, лихо його родичів, лихо усієї української землі. Помиритись з тим лихом Шевченко ї не вмів би, та не мав за дльа того ї часу: не вспів він вирватись на волю з крeпaцтвa, з пeвoлi, а далі знов те-ж лихо, знов московська салдацька пeвoлa. Як чоловік з глибокою аналiтичною думкою, Шевченко вмів розібрати ї зв'язати між собою різні ви́явлeньнa то-го лиха, одшукати його корінь, джерело, як би те́же лихо різно не з'являлось: чи у чиновницькому обдираньнi, чи у політиці, чи у крeпaцтвi,— а раз зрозумівши його в усьоу глибини́, навчившись „дивитись на льудеї душею,“ Шев- не міг вже його аби як покинути. Малювати, розказу-вати те лихо, оповідати про його льудьa, ставати проти його — зробилось *потребою* Шевченкової думки, такою потребою, шчо її вже нічим не можна було зупинити— власні інтереси потопились в інтересах громадських, або, шче краще сказати, громадські інтереси зробились власними інтересами, наїголовнішою думкою, наїголовні-шою метою життя. Шевченко перш над усього був гро-мадським чоловіком і до того більш громадським чоловіком, аніж поетом — як сказав він раз своєму при́ятельові К—му, дивлячись з їм на Дніпрові гори, на села між горами, надзвичайно хороше розкидані мов намальовані на картині: „як би добре, сказав він, було поетові, коли-б був він тільки поетом, а не громадянином.“ Те, шчо бачив, шчо чув навкруг себе Шевченко, не могло не отруїти йому кожну хвилю життя, і ми справді бачимо це в ба-гато де́яких місцях його шеаньнa. Вука́ючи далеко від родини, по над Аралом, згаду́ючи на чужині про свiй рiд-

ниї краї, Шевченко, котрому, здається, нічого не було милішого на світі за Україну, не міг задавити в собі того пекучого лиха, яке здіймалося на душі в його з кожною думкою про ту Україну:

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені невесело було
І на нашій славній Україні:

Блукав собі, молився богу
Та люте панство проклинав,
І згадував літа лихнїї,
Погані, давнїї літа.
Тожді повісили Христа,
І тепер не втік би син Марїї!
Нігде не весело мені,
Та мабуть *весело ї не буде*
І на Україні. добрі люди!

(II. 257).

Здавалося-б, дивлячись на де-які з його віршів (садок вишневиї і другї), що один однопісок за дльа змученої думки Тарасової був би—хатина в гаї, садок вишневиї, луба дружина і тиха сім'я. Так от-же що каже Шевченко про цю українську ідилію:

Як-би ви знали, напичі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегії не творили,
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знају, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились, —
Найперші сльози! Я не знају,
Чи єсть у бога луте зло,
Щоб в тій хатині не жило?
А хату раєм називають!

Не називају іїї рајем
Тїї хатиночки у гаї
Над чистим ставом, крај села.
Мене там мати повила
І повивајучи співала,
Своју нудьгу переливала
В свою дитину; в тїм гају
У тї хатині, у рају,
Ја бачив пекло... Там неволя.
Робота тьажкаја, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрују моју
Ще молодују, у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачучи за дітьми,
(А ми малі були і голі)
Не витерпів лихої долі, —
Умер на панщині!... а ми
Розлізлись межі людьми,
Мов мишенята. Ја до школи—
Носити воду школярам,
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили;
А сестри!... сестри? Горе вам,
Мої голубки молоді!
Для кого в світі живете?
Ви в најмах вирости, чужі,
У најмах коси побіліють
У најмах, сестри, і умрете!
Мені аж страшно, як згадају
Отту хатину крај села.
Такі, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї!
На праведній твоїй землі
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо,
І їх сльозами поливаєм.
А може і те щось... Ні, не знају,
А так здається, сам јеси
(Бо без твоєї, боже, волі...

Ми б не нудились в раї голі!)
А може і сам на небесах
Смієшся, батечку, над нами,
Та може радийся з панями,
Як править миром?! Бо дивись:
Он гаї зелені похилились,
А он з-за гаї виглядає
Ставок, неначе полотни,
А верби геть по над ставом
Тихесенько собі купають
Залені віти... Правда раї?!
А подивися, та сита
Що там твориться у тім раї?!
Звичаїне радість, та хвала,
Тобі їдиному святому,
За дивині твої діла!...
Отим-бо і ба!... Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому!... Ні, ні! нічого
Нема святого на землі!
Мені здається, ніщо і самого
Тебе вже льуде прокляли.

От якоїу здавалася Шевченкові наша „Придніпрянська Італія“ з садками вишневими коло хат, з гарними дівчатами і поетичноїу красоїу. Після цього не дивно, що Шевченко тільки про те і думав, як то гірко і пакудно

....гнїлоїу колодоїу
На світі лежати;

від чого їому було

Страшно впасти у каїдани,
Умірати в неволі;
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік-віки,
І слїду не кинуть
Нїякого!....

(II, 78, 79.)

Тим-то Шевченкові ї в певолі було

Погапо, дуже, страх погапо
В оції пустині пропадать;
А шче поганине на Вкраїні
Дивитись, плакать і — мовчать.

(I. 129.)

Тільки-ж Шевченко не мовчав. Ми розказали вже від чого Шевченко, на наш погляд, *не міг* мовчати. І справді, на свою літературну працю Шевченко дивився не як на іграшку, навіть не як на артистичну роботу, котрої б він вдовольняв тільки художницьку потребу своєї душі, а як на роботу справжню, як на працю публіцистичну, як на таке діло, шчо він його повинен робити, бувши чоловіком громадським. Шевченко розумів те, шчо коли-б він не писав, то був би зрадником проти самого себе, проти своєї громади, проти українського народу, бо не розказав би того, шчо мусить розказати народові кожний, хто знає шчо небудь більше од його. Шевченко розумів, шчо кожний чоловік з громади, коли до чого додумавсь, а найначе до того, від чого залежить громадське благо — шчо той чоловік повинен стати на поміч громаді, шчо-б і другим спростога була до того-ж додуматись, до того-ж дізнатись. Коротко кажучи, сам Шевченко просто дивився на свою роботу, як на пропаганду своїх ідей про громадське життя, як на соціально-революційну пропаганду. От нічо він каже про своє слово народові:

Може викују ја з його
До старого плуга
Новиј леміш і чересло,
І в тѣжкі упруги,
Може, зорју передіг тој,
А на перелозі
Ја носіју мојі сльози,
Мојі шчирі сльози;

А з тих сльоз

.... зідуть і впростуть
Пожі обојудні....

(II, 11.)

Шевченко писав, бажаючи, щоб „нехотья“

На весь світ почули,
Що діялось в Україні

(II, 6.)

Мій боже милий

(молитьсѣя він)

Даруй словам свѣтуїу силу
Їудськеїе серце пробивать
.....
І слово розумом свѣтити
І оживи і просвіти!
І розкажу ја њудьам горе!

евченко бажав, щоб слово його

.... огненно заговорито,
Щоб слово пламенем вѣзалося.
Щоб њудьам серце розтопило
І по Україні пронеслось....

(II, 170, 171.)

І там на Україні, щоб слово теїе зробило те, чого хотів Шевченко. Він же писав твердо сподіваїучись, що його дума

«Упаде колись на землю
І притчеїу стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

(II, 167.)

От який був Шевченко як чоловік громадський і як писатель і ось як дивився сам він на своїу літературну працю. Яка була таїа праця, ми, як казали вже, не будемо теперечки розбирати з погляду літературної критики, а роздивимось те, що маїе за дїля нас наїголовнїїшу вагу, що именно з українського мужицького, тїлько що освїченого, світогляду вилилось в писаньїях Шевченка, якї соціальнї погляди мав він, оповїдав у своїїх писаньїях, як і чим можна ї слїд покористуватись усякому українському чоловікові, котрїї тепер ставить собі

на меті розказати народові відкіля jde його лихо, освітити перед очима його все, шчо було і шчо тепер је, показати, шчо одна дорога визволитись од того лиха — знесища теперешнього соціального, громадського строју — соціальна революція.

Ми будемо роздивлюватись по творах Шевченка, як він озвався на кожне соціальне питання нашого часу, і це вже разом покаже і те, де у Шевченка шукати запови за ддя того, шчо зветься тепер пропагандоју в народі.

Почнемо з віри. Розібрати релігійні погляди Тараса нам здається дуже потрібно не тільки ддя характеристики його як писателя і як чоловіка, заховавшого, інтегрировавшего в собі погляди всього українського народу, а і з тижєї сторони, шчо ті погляди, скілько вони видні в його творах— рано чи пізно передадуться народові і здалуться на те, шчоб розвинути, розширити в народі ті початки раціоналізму, який єсть у йому тепер, який видно приміром у штигиді. Ми-ж знову думаємо, шчо як не доводиться шчоді, за ддя практичної потреби, обходити, балакаючи з народом, релігійу, усе-ж таки, в загальному ході культурного розвитку, ніколи нічого не можна буде вдіяти, не ставши на научному ґрунті позитивізму. Тим то ми думаємо, шчо в основі здорового громадського ідеалу *безпримірно* повинен бути чистий раціоналізм. От од чого ми даємо таку ціну релігійним поглядам Шевченка. Скілько можна було бачити з його творів і з його життя, Шевченко, здається, так як і трохи не вся інтелігенція його часу— був деіст. Як представляв він собі свого бога—чи як яке небудь Вишче Существо, чи як абстрактну ідеју всесвітнього добра, правди, розуму—дошукатися, здається, не можна, та і сам Шевченко мабуть ніколи не захожувався конкретизувати і за ддя себе свої релігійні погляди. Одно можна сказати, шчо всьуди, де діло доходило до сторони догматическої, там Шевченко був зовсім раціоналістом, по вважаючи на те, шчо за його часи далеко не було шче такої раціоналістичної літератури, яка єсть тепер; був один хіба Штраус, та і того Шевченко міг знати хі-

ба тільки од льудей, бо він хоч і був чоловік освічений, за то далеко не вчений. Найкращим зразком його християнського раціоналізму може бути чимала поема „*Марія*“, досі нігде ще не надрукована, окрім теперешнього видання. У цій поемі Шевченко розказує, як у *месляра* Йосипа жила в *наїмичках* дівчина Марія. Дуже проста і демократична картина того тихого хуторянського життя пагадує найкращі місця „Наїмички“ і „Катерини“. До Йосипа на хутір заходить молодий „провозвіститель“ нового громадського життя, яке, думалось, буде з приходом Мессії. Дівчина полюбила того молодого та гарного провозвістителя, проїнялась його живим, гарячим словом, провела його гаєм від себе... а потім і заступувала. Йосип, побачивши до чого вже діло їдеться, зваживсь заступити собою бідну дівчину, повинчатись, щоб камінням не вбили її на вулиці. Ото-ж набив старі діжечку по коновочку:

«.... спродать би то, та молоді
Кушть хустиночку до-речи
Та і за повинчанья одлать....»

(II, 221.)

Та і пішли з наймичкою в город вінчатись, а видтилась вже їдучи, почули, що в Єрусалимі чи шчо:

.... якогось розп'яли
Провозвістителя Мессії.
— «Його?!» промовила Марія
І веселенька пішла
У Назарет; і він радіє,
Шчо наймичка його несла
В утробі праведнују душу
За волю розп'ятого мужа....»

(II, 223.)

Далі розказується про те, як ходили на ревизію в Вифлієм, як родивсь у кошарі Ісус, як чабан якийсь, пригадавши пророчества, крикнув, що се мабуть і єсть Мессія, бо родивсь „у нас, у настірів“, як пішов гомін у народі про це, як приїшлося тікати аж у Єгипет, ховаючись од льутого самодержавця, шчо злякавсь, як і всі самодержці лякаються, дізнавшись про ту чутку, шчо

пішла між народом, нби-то народивсь вже Мессія,
забаром вже буде воля. У Єгипті

У Нилі скунап їз снигь
В пельушкх, длі, під вербоју
Дигляточко. А між лоз ї/
З лози колизочку плате
Та плаче праведнїя мать,
Колиску тїју плетучи....
А Юсин заходивс а хату
Із очерету будовать....

а потім

Марїя напьялась прїасти
У конта вовну; а святїї
Юсин вьзавсь отару пасти,
Щчоб хоч козу ту заробить
На молоко малїї дитинї....

(II, 227.)

Далі в поемі, оповідання про дитинячі годи Ісуса, проповідь у школі, коротко після того про все життя. Дуже хороша в цьому оповіданні чудова картина Ісуса на горі, коло Єрусалима, така картина, що, читаючи її, не можна не згадати картини Крамського „Ісус у пустині“ — тим більше, що сюжет один і той же: безмірний жаль, який пройма всього чоловіка, коли він широко огляне душею всю ширину громадського лиха, хоче їти з ним битись, сам добре знаючи, що коли ї одвојує що, сам головоју наложивши, то хіба тільки кілька ступнів. Поема кінчається розп'ятієм Ісуса, а про матір його тільки ї сказано:

. ти-ж під тинюм,
Сумујучи у бурїанї,
Умерла з голоду. Аминь.
А потім ченці одбагли
Тебе в порфиру і вінчали,
Як ту царицьу. Розп'яли
Ї тебе, як сина, напьявали
На тебе чистују

(II. 235)

З цієї поеми видно, що до таких навіть догматів, як непорочне зачаття, божество Ісуса, його смерть і наука, Шевченко зміг обернутися зовсім раціоналістично і, як нам здається, нічим не помилившись хоч би і проти строго раціоналістичної критики тьубінгенської школи. ¹⁵⁾ Дивлячись на Ісуса, як на соціаліста-агітатора, як на *такого злодія*,

... що і ми тепер...
Оттакими злодіям
Тьурми починаєм,
Як і син оттії Марії

(II, 168.)

дивлячись на Ісуса, як на мученого за те, що назвав рабів незрячих „своїми братами.“ Шевченко тако-ж дивився і на апостолів. На його погляд апостоли були „прості люди“ котрі проповідували соціалістичною проповіддю Ісуса

І слово правди понесли
По всій *невільничій* землі.

(II, 173.)

Оці ідеї Шевченкові, як ми казали, виражені в „Марії“ і ще більше в „Неофітах.“ Описуючи важку долю перших християн, Шевченко хотів, здається, показати, як у Римській імперії, де багатство і здирство вищого стану дійшло вже до самого краю, і де те ж до краю дійшла і народна біднота, з'явилася *нова наука нового* громадянського життя, наука, одягнена в релігійні форми, але така, що мала в основі своїй такі принципи, як тої, що „последні стануть першими, а перші—последніми;“ наука, котра потребувала, щоб тої, хто „хочет совершен биті“, спродав усе добро своє і оддав бідним; наука, по котрій легше товстому капатові кризь вушко в голці пролізти, а ніж багатому увійти в царство небесне. З другого боку Шевченко хотів намалювати картину того, як апостоли нового життя зміли постојати за свої думки, і як скажена кесарська реакція нічого не змогла вдіяти проти нової ідеї. З такого ж погляду, здається, треба дивитися і на те, що Шевченко перекладав на українську мову *псалми*. Псалтир був за дла його не калоніческї

свѣтоју книжкоју, а скорішче іудејським народним пісенником, із пісень зкладених під впливом чужеземного політичного давління, під яким були тоді жида у Вавилоні. (Див. пс. CXXXVI, CXL X, XCIII і другі).

Там же, де діло доходило до віри в догматичеського бога, там, де така віра робить чоловіка апатичним фаталистом, там раціоналізм Шевченків впливаєтьсѣ в усій силі: —

А бог купѣє, бо се було-б диво,
Щоб чути і бачити і не покарати!...

(II, 90.)

«Віруєте і гиньте, пророки гласять,
— «Як же його вірити? Заплющивши очі?
Ой рад-би ја вірити, так серце не хоче!

Кого благаєте дуриці;
Раби незрячії, сліпії!...
Молитесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьсѣ. Все брехня.
І пош і царі.

(II, 178.)

Коли-ж віра виходить у зв'язку з царизмом, там, де Шевченкові трапляєтьсѣ казенні „Византійські Савоф“, де

.... храми, капиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм
Ноутомленнії поклони —
За кражу, за віну, за кров!...
Щоб братню кров пролити, просѣать....

(II, 59.)

там Шевченко з великою силою одкида таку віру зовсім, прѣмо показуючи на те, як казенна віра з'являєтьсѣ задурюваньням народу, служить за дѣя умисного держання лѣудеї у темноті:

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несовітний!
За що-ж тебе, світе-брата,
В твоїї добрії теплії хаті

Оковано, омурено,
Кадилами обкурено,
Багрянцями закрито
І розп'ятим добито?!

Тут Шевченко по'явля з себе вже не тільки теоретичного раціоналіста, а вже нашоїшого анти-християнського революціонера:

..... Будем, брате,
З багрянцями оцучі драти,
З кадил льюльки закуряти,
«*Явленими*» піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати. *)

(II, 242.)

„Нову хату“ соціалістичного, громадського життя, не задуреного ніякою, хоч-би і посвяченою дурницею.

Ми казали вже, що твори Шевченка чимало можуть стати в пригоді за д'яа того, щоб провести в нашому українському народі раціоналістичні ідеї. Нам здається, що именно наш український народ, хоч він і бився кілько віків за віру, одначе-ж не можна сказати, щоб був таким небудь фанатичним. Релігійного, догматичного фанатизму, здається, зовсім нема, а је шче, особливо тепер. і деякі початки дуже раціоналістичні. Початки цього раціоналізму, хоч і під впливом німецького ніетизму, ми бачимо тепер у штунді. і нам здається, що в руках у розумного народолубця, котрому треба не хвилеві і якої розмови, а нашоїшого народного розвитку, оці вірні Тарасови стануть в великій пригоді не за д'яа того, щоб їми зараз же устанувити в народі нашоїшчі раціоналістичні погляди, а д'яа того, щоб визвати, розбудити раціоналістичну думку, заставити чоловіка не одвертатись од розумного слова, а слухать його і думати самому.

Як у поглядах своїх на віру Шевченко не мав сили піти далі одного одкидання старої основи, не міг одслобонитись од де-якого деїзму—бо за д'яа цього треба вже *современної* позитивної науки, якої в Шевченка не бу-

*) Цей вірш друкуємо не по пражському виданню, а по новому рукописному варіантові.

до ї не могло бути в той час—так же само ї в поглядах на другий бік громадського життя—на *сім'ю*, Шевченко не зміг додуматись до чого небудь иншого, не зміг породити нового строю життя на зміну старому, негідному. За те треба сказати, що він дуже докладно розібрав і все те добро ї все лих, яке єсєг у теперешньому сємейному житті. Мало хто вмів так гарно ї сердешно намальувати дівочу любов („Гайдаки“, наприклад), так глибоко заглянути в душу матері („Наймичка“, „На світі крашчого немає...“ і особливо „Неофіти“) і в таких гарних і тихих картинах вижити мужичє шчасєга тихої української сімї (Садок вишневиї і др.). Проте все, разом з цим стоїть скрізь у Шевченка ї те *лих*, яке буває в тїй сімї од власти батьків над дітьми, яке виходить з того, що сімї звязує людеї на віки; лих, яке терплять від законної сімї „незаконна“ любов і найбільше „незаконні“ діти і т. п. Таким побитом ми бачимо, що протест проти негодянчої сторони сімї ї шлюб в його дуже сильний. В „Катерині“, в „Наймичці“ ми бачимо цей протест вижвлєним доволі ясно.¹⁶⁾ У шєкспировськїй картині Гопи, вбиваюшчого своїх дітеї, ми бачимо, як сім'я приноситься в жертву громадському ділу. У тепер тілько надрукованих творах Шевченка є кілька віршів, з котрих видно, що він далеко не думав, щоб весільна церковне (шлюб) було безирємінно потрібне. Так він каже в одному місці:

Гай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Запляшавши очі:
Такого не хочем....

А у вірші до *Лукєри* Шевченко прьамо каже:

Моїа ти лубо! мїї ти друже
Не їмуть нам віри без хрєста,
Не їмуть нам віри без пона
Раби, повільниць недужі!...
Мїї ти друже, моїа ти лубо,
..... Не хрєстись,
І не клєнєсь, і не молись
Нїкому в світі... Збрешуть лубо,
І византиїськїй Савоф

Одурить!....

Ми не раби його — ми люде!

Моја ти лубо! усміхнись,

І вільнују свѣтују душу,

І руку вільнују, мій друже,

Подај мені!....

Окрім „Катерини.“ „Наїмички“ і др. можна було-б одшукати чимало віршів, де Шевченко стає на бік „незаконного“ кохання, не маючи нічого проти прав тіла. У вірші трохи жумористичному, „Гимн черпечій.“ Шевченко дуже становитьсья проти аскетизму релігійного, а в другому вірші, (Великомученице кумо) присвяченому якійсь то своїй приятельниці кумі, він теж не без жумору стає проти аскетизму, викликаного громадськими звичаями; сміється з куми, шчо довго діувала. „ждала жениха, та цѣломудріє хранила, та страх боїлася гріха прельудіного,“ уживає тої гріх — *„гірхом праведним“* і кінчає такою жартовливою порадою немолодії вже дівственниці:

«Начхай на ту дівоцѣ славу

Та щирим серцем, целукаво,

Хоч раз сердего *соблуди!*....»

На ці погляди Шевченка треба тим більше звернути уваги, шчо хоч він не цуравсья часом, особливо підписавши, і веселого ї навіть цинічного жарту, а про те, скільки нам звісно і скільки ми можемо знати, передивляювавшись пераз усі відомі власні рукописі Шевченка, ми не раз дивувались навіть, не знаходячи нігде а *ні однісенької* стрічечки чого небудь подібного до тнєї еротично-бакханальної поезії, яка пераз трапляється трохи не в кожного з поетів, чого небудь подібного до де яких поезій Пушкіна, Баркова і інших.¹⁷⁾ Муза Шевченкова була строга і чиста, і це нагадує нам слова кобзаря Остапа Вересаї, котриї мав за *гірх* співати шчо небудь стидне, кажучи, шчо піснѣя ї дума—то боже слово...¹⁸⁾ Ми казали вже, шчо Шевченко дививсья на своје віршування як на громадське діло, як на пропаганду свѣтої дльа його ідеї.

Аналітичне думання Шевченкове, про котре не раз вже казали ми, ї котре, між иншим, на наш погляд, не давало Шевченкові додумуватись до позитивних теорій, нігде не виїавляється так добре, як у його *політичних*

поглядах. З самого початку свого письменського життя Шевченко, як відомо, дивився на все з політичного погляду; одкидаючи всяке самодержавство, він прямо стояв за народоправство, яке було завжди на Україні до з'їднання її з Москвою,¹⁹⁾ за козачину, за гетьманщину. бо в знесенні історичного народоправства він бачив причину всього громадського лиха на Україні. Старинній політичній стріж Україні здався йому тоді за найкращий політичний ідеал. Далі, ми бачили, як, слідом за познанням української історії, Шевченко втратив свою віру в ті ідеали і як у „Посланні до земляків“ він на віки одрісся од них, і з цього ж таки „Посланія“ видно, що тоді-ж таки політичні питання одійшли в Шевченка далеко назад, а на першому місці стало те, що їмусь бути найпершим у думці писателя-мужика, — питання соціальне, мужицька доля і громадське лихо. І оці громадські думки, котрими наскрізь пройшли кожна стрічка з творів Шевченка, зовсім заступили політику і не дали, як нам здається, Шевченкові виробити собі, або пристати до вироблених вже яких небудь політичних теорій. Оттак думаючи, не можна назвати Шевченка апі конституціоналістом, ні навіть ресепубликанцем. Здається, що Шевченкові протиний був загальне всякий *государственный* уряд, який би не був він, і коли вже почати дошукуватися у Шевченка безпреміно якого небудь політичного ідеалу, то, здається, що таким ідеалом була в його сама широка політична свобода, без якої-б не було влади і стиснення, сама найширша воля, котру сподівався Шевченко в „Сні“ знайти хіба по за хмарами, кажучи, що

«Немає там влади, немає там кари

Там сміху людського і плачу не чуть.»

Одначе було-б чималою помилкою думати (так як інші думають не знаючи, а другі, як приміром д. Партицька, і знаючи, та навмисне „за дльа сучасних інтересів“ пере-кручуючи погляди Шевченка), що ненависть Шевченка проти царизму, його антігосударственні ідеї виїшли тільки під впливом царювавшего тоді деспотизму, не маючи ширшої і твердішої основи в холодному теоретичному аналізі громадського життя.²⁰⁾ Між тепер тільки надрукованими творами Шевченка, ми маємо один, у котрому теоретичні погляди його на це питання виражені дуже ясно

і широко, і нам здається, що нігде шче в літературі беллетристичній ми не бачили такої показної і дуже вірної научно картини того, звідкільа вивався царизм і який вплив мав він скрізь на весь склад громадського життя, це — „Саул.“ Тут ви бачите широку картину повселюдного, починаючи од Китаю та аж до нас, тихого життя людей у тій порі, коли вони після скотарства робляться вже хліборобами, починають жити сільськими громадами.... Коли ось приходять воєнні орди: картина змінюється, і замість тихої хліборобної громади, рівності, волі і народоправства, з'являються царі, воєнний деспотизм, казенна віра, здретство і усе инше. А р'ядом з цим показана і друга картина, де вже, розвитом з середини, серед народу ви'являються попередю знахарство і попісство, як було то в жидів, а далі і теократичний царизм.

В непробудимому Китаї,
В Египті темному, у нас;
І по-над Індом і Евфратом
Свої ягивата і тельата
На полі вольнім вольно нас
Чабан було в своєму раї,
І гадки гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриге
Свою худобу та сніває. —
Аж -- ось.... лхнїї цїрїа несе
З законами, з мечем, з катами,
З князьями, темними рабами.
В почі підкралась, заїхати
Отари з поля, а пасущих
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітеї малих,
Сестру, жену, і все взяли,
І все розтїли, осквернили —
І осквернених, худосилих,
Убогих сердцем завади
В роботу-каторгу... Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупились, росли,
І Василюї мурували.
А магн, боизи і жерці

(Непаче наші папоти!)
В храмах, нагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі, —
Раби пімні поклоньались...
Жидам сердешним заздро стало,
Що ї невеличкого царя,
І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він де хоче там і взяв,
А дав би їм старі царя.
От-то-ж премудрії прозорливець,
Поміркувавши, взяв ягелі,
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула-здоровила
І їм помазав во царя.
Саул, «не будучи дуракъ»,
Набрав гарем собі чи-малий
Та ї заходився царювать...
.....
..... А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Кольчым терном. Горе, горе!
Дрібніють льуде на землі
Ростуть і висьається црі!

(244—247.) ²¹⁾

З цього віршу видно вже і те, що Шевченко мав на думці прослідити історію царизму—зла, проти котрого, думав він, треба боротись і теоретично, бо чимало єсть льудей між його земляками, що вірують і досі в царя непаче в бога. От-же-ж мабуть що з цієї думкою заходився Шевченко писати цілий систематичний ряд віршів *про царів*. У юмористичному поклику до Музи Шевченко каже, що йому вже

Обридли тії мужики,
.....
Хотілось-б зігнати оскому

На коронованніє главах,
На тих помазанниках божих,

(II, 248.)

каже, що як Муза дасть йому запомогу, покаже, як тих
птах скубують і патрајугь, то може-б, каже,

І ми-б подержали в руках
Свято-помазану чуприну,

(id.)

показали-б як слід „ту вінценоснују громаду“ незрѣлим
людям. Отже Шевченко і починає з Саула, потім кілько
віршів про Давида і один дуже гарний про святого Во-
лодимира. В тих віршах Шевченко зібрав усе, що тіль-
ко можна було знайти в Библії²²) огидливого і поганого про
тих царів, щоб сказати в кінці, що

Оттакій то *святиї*

Оті царі

а вже про *простих* царів, не святих, Шевченко радить
і не питатись, „щоб не звадило буває.“ На Володими-
рі Шевченко і кінчає ряд віршів про царів.

Бодаї кати їх постинали
Оттих царів, катів людських!
Морока з імен — щоб ви знали,
Мов дурень ходиш кругом їх:
Не знаєши на яку і ступити!...
Так що-ж мені тепер робити
З цими поганцями?!.. Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи голубко, поможи
Полазить трохи коло трона.
Намистечка, як зароблю,
Тобі к великодню купищу.
Пострижемось-ж у лакеї,
Та ревностно, в новій ливреї,
Заходимось царів любити!...
Шкода і олово тунити!...
Бо де нема святої *долі*,
Не буде там добра ніколи.
На що-ж себе таки дуриш?!

Ходімо в селишча — там люде!

А там де люде — добре буде...

(II. 255.)

Оттаким, самим широким і повним, одкидацьням самодержавства і государственності, власті в загалі, треба, здається, характеризувати теоретичні погляди Шевченка в політиці. Подивимось тепер якими показуютьсьа думки Шевченкові про політичне життя народів проміж себе, особливо ж народа українського з сусідами, ляхами і москалями.

Дуже багато друковалось і говорилося про те, що Шевченко своїми творами розпалював міжнародну ненависть, що погляди його були вузько національні і т. д. Тільки-ж нам здається, що сей поговор повинен сам собою різьятись при першому хоч би і невеликому познанні того, що писав Шевченко і про кого писав він, особливо, коли такій поговор виходить тільки з незнання, а не з чого небудь другого. Думаємо, що оці наші слова вірні за ддя обох сусідніх народів, особливо ж за ддя Польщі.

Діло в тому, що не всім може відомо, що таке означають собою ляхи у всій правій половині України, у так званому тепер „югозападномъ краі.“ На правому боці Дніпра ляхів тільки і є що *пани*, мужиків ляхів немає (окрім чиншової шляхти, котра єсть, поперенені в католицизю, українці), там *пани-ляхи*, а мужики-українці, а від цього-то скрізь, де в Шевченка написано *ляхи*, треба розуміти не польську національність, а безпремінно *панство*. Знаючи це, кожний-би повинен знати, що ненависть Шевченка проти ляхів єсть ненависть не національна, тим більш не релігійна, а ворогуваньня соціальне, ворогуваньня мужиків проти панів; і це добре розуміли ляхи-поміпники, узинавши українських народодлюбців *хлопоманами* і посилаючи до московського уряду доносів на Шевченка, що той хоче своїми творами викликати на Україні нову Коліївщину, се-б-то повстаньня мужицьке проти панів.²³⁾

З такого погляду не трудно зрозуміти, якого роду ворогуваньня Шевченкове проти панів-ляхів. Там же, де Шевченко мав діло з ляхами як з сусіднею національністю, там він дивиться на їх зовсім инакше. У вірші

„Ляхам,“ присвяченому Бр. Зальєському, Шевченко згадує давні братерські взаємнини України з Польщею як двох рівних і вільних народів, каже, що, поки не чути було ушії, ми „братались з вільними ляхами,“

Аж поки именем христа
Пришли ксьондзи і запашили
Наш тихий рај

От-так-то, Ляше, друже-брате!
Неситиї ксьондзи, матиати

(знов таки *пани* і *попи*)

Нас порізли, розвели,
А ми-б і досі так жили!...

(II, 210.)

Шевченко, завдаючись гуманною космополітичною ідеєю міжнародного братерства, доходив до того, що забував і вікову криваву несправедливість історичне насильство і все, що заподіяли ляхи Україні. Пам'ятаючи, як сам він казав землякам своїм, щоб вони не чванились, що Польщу розвалили, бо „Польща впала і нас розвалила,“ Шевченко обернувся до ляхів через свого приятеля-ляха з такою братерською мовою:

Подај же руку козакові,
І серце щирше подај,
І именем христовим знову
Возобновим наш тихий рај!...

(id.)

Од такої мови не стане одрікатися і тепер ні один український хлопець, народолубець, аби тільки тої згадки з ляхами був федеративним зв'язком вільних народів на ґрунті соціально-демократичному, без ксьондза і пана, без пана, без феодально-поміщицької претензії ляхів, що правобережна Україна—то *ziemia polska* і иншого того, за що стільки віків лилася кров і польська і українська. Тільки ж досі ми ще не бачили, щоб хто небудь з польських публіцистів обертався до українців, ставлячи питання на такій соціально-демократичній підставі, а частіше буває навиворот, так що українському хлопцеві, дивлячись на феодальні погляди і поміщицькі за-

міри польської революційної партії, доводиться промовляти досі за Шевченком, що.

... за людей сором, бо серце болить

..... то конфедерати,

Люде, нічо зібрались волю боронить!

Боронять.

(I, 79.)

тільки не волю боронять, а королевство, олигархію, панство та релігію. А за ддя такого дива наврод чи варт буде ї з під московської неволи разом вибиватися.. Соціально цінну польського повстання добре розумів ї український народ у 1863 — 64 роках, помагаючи урядові ловить і бити своїх панів-ляхів, бо за ддя народа українського ляхи-повстанці були не повстанцями, а перш усього *панами*, значить і ворогами, дарма що обіцяли вони волю ї землю народові в „золотих грамотах.“ Та хто ж на Україні панові повірить! ²⁴⁾

Таким побитом бачимо ми, що Шевченко навіть з ширшого погляду ї більш космополітичного обертається до ляхів, а ніж може це ї тепер зробити українська соціаліно-демократична партія. ²⁵⁾ Трохи инакше дивився Шевченко на Москву. Москва була за ддя його вероюм шче не виавшим, не побитим; історичні напльства їїї були зовсім свіжі шче в народній пам'яті, робляться вони ї досі, а до того ж, хіба ж була коли Москва з Україноюу в якому небудь такому соціальному з'язку, який можна було б не поминати ляхом. Але ж про те все, Шевченко у всії своїї ненависті до Москви обертався більш до царів і уряду московського, а ніж до народу. Ми побачимо, що коли ї же місця в його творах, де він каже, що небудь несприятничного до москалів, то це там тільки, де він показує їх справді несприятничні боки, такі боки, котрими москалі найбільше доторкаються до України, і котрі найбільше уражають інтелігентнішого за їх чоловіка, як приміром: московська влада збрехати, одурити або обідрати, московсько самовоєхвательства, непоштивість і традиція історична—усе загарбати під себе—московський централізм. Не диво, приміром, що Шевченко заставля одного з старців у „Великому Ляху“ сказати, показуючи на вишку, що

«Москаль та німець

І там знайдуть хлібець...»

або, хотьачи характеризувати адміністративну скаженість і необразованість московського урядника, каже, що тої

. кричить, біга,
Мов несамовитиї....
Яремюка в пику пише,
По московські так і лає
Увесь народ

(II, 52.)

і на решті „випорюже“ старців, що співали про Богдана у „московськії бані—проході.“ Саул у Шевченка

Як тої москаль у батька, в матір
Свою ріденьку волохату
І вздовж і виоперек хрестить.»

(II, 247)

А показуючи на централізм московський, Шевченко устами того ж старця каже, що людеї на Україні

Може ще не постись заставлять,
Москалів плодити.
Бо чутка је, що царъ хоче
Увесь світ полонити....

Або, другий раз, у „Сні“ Шевченко каже, показуючи на статуї Петра, що він

. . . руку простягає
Мов свіг увесь хоче
Загарбати....

(II, 24.)

Шевченко добре знав ціну тому московському централізму, знав нашоїшчу ціну і превеликому просперансгву московського государства. тії трохи не сотні мільйонів людеї, що здавлені під самодержавною лапою московського деспота:

У нас же і світа як на те:
Одна Сібір неісходима!
А тюрм? а люду? — шчо і лічить:
Од Молдавана аж до Финна,
На всіх язиках все мовчигь:
Бо благоденствіє!...

(II, 58.)

Як мало подібний цієї погляд до тих високопарних річей і шовінізма, шчо бачимо ми у московського поета:

Иль русскаго царя уже безсильно слово? —
..... Отъ Перми до Тавриды,
Отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Колхиды
Стальной щетиною сіяя
Не станетъ русская земля?...

за дльа того, шчоб „славянскіє ручьи слилися въ русскомъ морѣ.“ (Пушкінъ, Клеветникамъ Россіи). Шевченкові, говорючи про Москву, трудно було одрізнити уряд од народу, бо народ тѣй, песимпатичними своїми боками, оттакими, як зараз ми показували, дуже змішувався з урядом і досі змішується. На Вкраїні ж досі москаль і солдат значить одне і те-ж. Шчо ж до уряду, то звісне діло, шчо кому, кому, а Шевченкові не можна було забути того, як Москва

Батурии спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими, а такими
Просто-козаками
Финляндію засіяла,
Насипала бурти
На Орелі. На Ладогу
Так гурти за гургом
Виганяла, та цареві
Болота гатила
І славного Полуботка
В тюрмі задушила....

(II, 44.) ²⁶⁾

Найкращчу ж картину, і картину господаретвенного строју Москви і звязків її з Україною, знаходимо ми у „Сні“ і частиноју в „Кавказі.“ У цих творах Шевченко розказує про московських царів: Петра, Катерину, Миколаја, доводячи про кожного усе те, шчо зробили вони за дльа України. Одна з найбільших і найкращих поем Шевченкових „Сні“ дає, на фантастичній підставі, ряд картин громадського життя і минушого і теперешнього, котрі, картини, потім усі централізуються в одній, монументально поставленій до шибениці, персоні царя Миколаја. По-

переду Шевченко показує чудно хорошу, залиту сонцем і повиту красою, картину своєї рідної України, а потім зразу ж, одним почерком пера, освічує ту ж самісіньку картину другим червоним, кривавим світом — невиходного, глибокого громадського лиха:

..... у тім раю
Латаю свитину з каліки здимають,
З шкурою здимають, бо нічим обути
Царят недорослих, і т. д.

(II, 15.)

такого лиха, котрого мабуть, каже Шевченко, і бог чи бачить із за хмари, а „може і бачить, та помага стільки, як і оті гори предковічні...“ Далі Шевченко переноситьсь аж у Сибір, де „немає людської страшної поги“, де можна спочити в спігу, в кризі. Тільки ж і там з під землі виходять льуде, не мертіві, а живі, живі льуде — торговники, що виносять із нор золото, щоб залити пельку неситому цареві, а між ними і ті, що не побоїлися стати проти царського деспотизму — штемелем увінчані декабристи. Потім Шевченко з'являється вже в самісінькому центрі усього отого всеросійського здирства, у городі казенному, не маючому ніякого народного, національного, обличчя, чи то німецькому, чи то турецькому, чи просто в російському Петербурзі. Розглядаючи міста, розглядаючи міста, Петра, „що розпинав нашу Україну“, про Катерину, що доканала українську свободу, зруйнувавши Січ, завівши у нас крпацтво і коздававши землю папам. Надзвичайно сильними віршами, в котрих чується двухсотлітній здавлений плач 17 мільйонного народу, Шевченко проклинає цих незабутніх представителів московського деспотизму, з котрими сковано на віки, „до страшного суду“, лихо українського народу.

Там же, у „Сні“, Шевченко виказує свій погляд і на московську *бюрократію*.²⁷⁾ показує усе оте, що стоїть між короною і простим льудом, тими „недобитками православними“, що товпляться по улицах, та кричать „ура!“ цареві, нічого більше не викликаючи од Шевченка, як

Цу-цу! дурні, схаменіться!
Чого со ви раді;
Що орете?!...

та стогнуть потім після поліцейської біжки, багаючи
господа за „батьушку“ — царя. Показує Шевченко і „на-
годовану, обуту і кайданами окуту,“ садитину, що му-
штрується по улицах, показує і ту „братују“, що їде
кожного дня

У сенат писати
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата....

Особливо ж напіра Шевченко на те, що між отими уря-
дниками московськими чимало је і земляків перевертнів,
що навчилися бач уже по московському балакати. Не-
виразно огидливу і паскудною виходить у Шевченка
хвигурка землячка з цінковими гузиками, що вже „гавар-
ить умбегъ на здѣшнему,“ мимо котрого Шевченко про-
ходить, гидујучи, лаїкую: „мерзениі каламарьу!“ Далі
цнів ідуть ще вищі урядники:

Раби з кокардоју на лобі,
Лакеї в золотї оздобі,
Онучі, смітьга з помела
Його величества — та і годі.

(II. 214)

їх Шевченко показує вже в самісіньких царських пала-
тах, онисуючи, в фангаєгичніј, утрированіј, але глибоко
вірніј по суті діла, картині, як тиї „пикаті, пузаті, у
золото одьагнені блудолизи“

Аж потіють, та товпяться,
Щоб то ближче стати
Коле *самих*. Може вдарять
Або дулю дати
Благовольать, хоч маленьку
Хоч пів-дулі — аби тільки
Під самују шку....

А на рошті, з'являється у „Сні“ і, саміј осередок усьо-
го отого, сам царь Миколај у фангаєгичному мов опудало
і вмісті реальному образі екаженого, збожеволілого деспо-
та, котріј вміє думати тільки „про пові петлиці, та про
муштри що повіјні,“ та ще „об отечестві, здається,“
і якось сам наче по тьам'ячи на що, не думаючи, а
просто по своїј хижайі натурі кидається, б'є і руйнує
все, що тільки підвертається йому живого у хани, а ро-

зігнавши і передавши, розтербується, стоїть собі мов тої ведмедик, сам не знаючи, що далі ї почати. Дуже показно Шевченко малює картину передачі адміністративного гніту і тісненьня:

Дивлюсь. царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Оближався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загulo!.. А тої собі
Ще меншого туза
Межи плечі. Тої меншого.
А меншиї — малого;
А тої дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кипитьсь по улицях.
Таї даваї мієнти
Недобитків православних....
(II, 22.)

виражаючи тиїєї картинуї порівняння всіх перед самодурством деспота, легкість, з якої, по маху царевой руки, їє в землю все — од вищого уряду до нещасних москалеків:

..... як купяє
На самих пузатих:
Всі пузаті до одного
В землю провалились.
.... Мов скажеш
На менших гукає, —
І ті в землю. Він до дрібних, —
І ті пропадають....
Він до челяді, і челядь....
І челядь пропала;
До москалів, — москалями
Тьажко застогнали,
Пішли в землю....
(II, 27.)

Тут не місто розбирати „Соп“ з усіх боків, ми зробимо це иншим разом, теперечки ж скажемо тільки, що ця поема показує більш, ніж що друге—то, як, обертаючись до царизму, у всіх своїх антімонархичних думках,

Шевченко найбільше звертав уваги, найбільше надавав ваги
именно соціально-економічній значущості того царизму.
Особливо доводить це Шевченко там, де діло йде проміж
Москвою і Україною. Ніщо саме льоте на світі, каже
він, не вмієть вдіяти того,

Що москалі на Вкраїні
З козаками діють!
Оце указ надрукують:
«По милості божій
І ви — Наші, і все — Наше.
І гоже і не гоже!»
..... нічого
Уже в хаті взяти:
Все забрали любісінько...

(II, 45.)

Скрізь, як ми бачили, де тільки Шевченко стає проти
царів, він робить це найменш од того, що царі ті були
чужоземні, що вони знесли політичну свободу України,
а ще менш під впливом якої небудь політичної госу-
дарственої теорії, конституційної або республіканської.
Шевченко дивиться на царів з чисто народного, мужи-
цького погляду — просто як на громадське економічне
зло, як на джерело усякого здиригства, лиха і втіснення.²⁸⁾

Цей погляд уже окрім од міжнародних взаємин і ра-
зом за дла України, Москви і Польщі — ви́явля́ Шев-
ченко в „Великому Льоху“ (три ворони). Тут вже він не
багато зверта уваги на те, що заподіяв один народ дру-
гому, а показує, що зробив і робить уряд кожного з
їх — йому самому. Говорючи про Москву, Шевченко каже,
що зла доля її олицетворенна в поемі в фантастично-
му образі ворони, „закріпила козаків у німецькі кайдани,
аж три укази накаркала на одну дорогу,“ та тисяч шість
в одній веретві душ передумала і инше. Далі Шевченко
показує, як у Польщі мосці-нани емігранти, бенкетую-
чи в Парижі,

... розлили з річку крові
Та в Сібір загнали
Свою шляхту....

А на питання суєдних ворон про Україну, українська
ворона відповідає:

А зась вам питати мене!
Ви ще і не родились.
Як ја отгугт шинкувала
Та кров розливала!...

і jde далі трохи не вся історія України, довгий непереривний мартиролог українського народу.

Щоб скінчити про подігичні погляди Шевченка, треба сказати ще, як дивився він на *національне* питання українського народу. У загальні кажучи, мабуть не ма в наші часи другого більш невідомого і запутаного соціального питання, як націоналізм. Не маючи спро-мги розібрати туг широко це питання, скажемо тільки, що на наш погляд уся путаниця в йому виходить з того, що не вміють розділити його на ті дві частини, з яких воно складається — се б то націоналізм як народна індивідуальність і націоналізм народного самовозвищення, шовінізм, бажання отняти національність у другого народа, топбачи його в своїй національності. Звичайне, виводячи національну ідею з ідеї егоцентричної, кажуть, що вона стоїть у поперек міжнародному братерству, що вона не дає статися широкій загальночоловічій кооперації, забуваючи при тому, що таке можна казати про націоналізм шовіністичний, про такий націоналізм, який бачимо ми в германізації, обрусінні і иншому. Зовсім же друге діло — антигеа такого націоналізму — народна індивідуальність, свобода кожного народу розвиватися прикладно до природи своєї рідної сторони, без *насильного* порушення мови і других етнографічних одмін. З такого именно погляду подивимось ми і на національну ідею Шевченка. Не можна не сказати, що в Шевченка, в першу епічнийу добу його літературного життя, було чимало шовіністичного погляду на Україну: її народ і історію, тільки ж це було не довго, і, на наш погляд, це дуже велика помилка узивати Шевченка писателем узько-національним. Нам самим не раз доводилось чути, як льуде ж народного напрямку, але більше теоретичні народолубці — радикали, казали і кажуть, що писання Шевченкові можуть збужувати в народі тільки старинні пікчесні тепер традиції Гетьманщини, козащини, розвивати і без того дуже велику міжнародну ненависть до жидів, москалів, ляхів. Але ж нам здається-

сья, шчо такі погляди виходять тільки з незнаньня творів Шевченкових, або з наперед припущої ідеї лічити ні за шчо народну індивідуальність. Ніхто так нещадно і безповоротно не осудив народних традицій, ніхто з такою нещадною критикою не обернувся до української історії і народного життя, як сам же Шевченко. Ми вже казали про це, нагадуючи „Послання до земляків“, і тепер знов можемо нагадати його в друге.

Подивітьсья лишень добре;
Прочитаєте знову....
..... та читаєте
Од слова до слова....
Все розберіть, та і питаєте
Тоді себе: шчо ми?
Чиї сини? яких батьків?
Ким, за шчо закуті?
То і побачите, шчо ось шчо
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші панн
Ясновельможні гетьмани!...
Чого ж ви чванитесья, ви,
Сини сердешної України?
Шчо добре ходите в ярмі
Щелучше, як батьки ходили?!!...

Здається про це нічого вже більше і казати. Але ж Шевченка дуже сильно вражали „пьяньки, дядьки огечества чужого,“ вражали його усякі заміри отняти у народа його індивідуальність, особливо ж, розуміється, заміри московські проти України.

Оттаке-то, Зіновію,
Олексійів друже!
Ти все оддав приїателям,
А їм і баїдує; —
Кажуть, бачиш, шчо: «все-то-то»
Таки і було наше,
А шчо ми тільки најмали
Татарам на нашу,
Та полякам...» Може і сирахді!
Нехай і так будо!

Так сміються в Україні
Сторонній льуде!...

(II, 263.)

Як дивився Шевченко в загалі на порушеньня чужої національності—це він дуже докладно показав у „Кавказі.“ От що каже він у цій поемі про москалів-завоювальців і горців:

Нам тільки сакля в очі коло,
Чого вона стоїть у вас,
Не памі дава? Чом ми вам
Чурек же ваш та так не кинем,
Як тії собаці? Чом ви нам
Платить за сонце не повиші!... *)

(II, 58.)

Оттакій націоналізм і ми повинні розвирати в народі — тут уже не міжнародна несправедливість, не увький націоналізм, а оборона своєї індивідуальності, котра і єсть ісходний пункт усього чоловічого прогресу, коначна мета всякої культури і соціальної революції.

Ще ж більше вражали Шевченка пројави зради проти своєї національності між своїми земляками, українцями. Ми нагадаймо знов, полтих чернилом землячків,“ що

По московські так і чешуть,
Сміються, та лають
Батьків своїх, що з малечу
Цвешкати не вчили
По німецьки....

(II, 27.)

„Пјавки пјавки!...“ каже Шевченко:

..... Може батько
Остатню корову

*) Тут не місто прирівнювати Шевченка до других поетів, але не можна не зауважити, як в цих стрічках і в слову вірші вијавились індивідуальність і до того *широковство* поета. Тоді як Лермонтов, Пушкін, бувши на Кавказі, дивувалися тільки його величезним картинам, зовсім не звертаючи ніякої уваги на громадське життя, Шевченко, як народній поет, тільки до його і обернувся і до того так ще, як не вмів обернутись до завоювання Кавказа ні один з руських писателів.

Жидам продав, поки вивчив
Московської мови

(id.)

а вони шче дивувалися, шчо Шевченко „и гаварить не
вмів по здѣшнему.“

Ба-ші!, кажу, говорить ја вмію,
Та не хочу!...

(I, 26.)

Не великиј би гріх був нагадати ј тепер деяким нашим
землякам, шчо хотѣть завести „культуру“ мову на
Україні, а особливо в Галичині, шчо

..... добре заходились
.....
Та ј заговорили
Так, шчо ј німець не второна,
Учитель великиј,
А не то шчоб прості люди!

(II, 68.)

так не гріх би, кажемо, нагадати јім оці вірші Шевчен-
кови, тим більш, шчо цим людям, здається, ј пужли
мало до „простих людей:“ хіба, кажуть вони, „тільки ј
народу на Україні, шчо мужики?“ На наш погляд, тут
помилка је більш усього від того, шчо люди не додума-
лись шче до тієї історичної традиції українського на-
роду, по котрій все, шчо коли небудь робило зраду проти
своїх, усе, шчо виділялося з народу чи в панство, чи в
уряд, чи в баришнування ј здирство—усе зараз же мі-
няло свою рідну мову на мову завоювачів, ворогів
України—ляхів або москалів. Українська мова була, єсть
і буде мовою *мужицькою*, а папи ј усе инше јїї цура-
лись і цураються.

Оце ми роздвинулись погляди Шевченка релігійні ј
політичні, бачили, як Шевченко дивився на царів, на
уряд, на міжнародні взаємини ј на національне пита-
ння на Україні. Сама ж найбільша ј найширша частина
літературної праці Шевченкової була присвячена *про-
мислово-економічному життю* народа українського.
Це був најголовніший бік, з якого дивився Шевченко

на Україну. Ми доволі казали вже про те, від чого він, як поет чисто *народни*, мусив именно *так* на все дивитися, ми з початку ж цієї роботи сказали, що Шевченко вијавив у своїх творах усі інтереси і бажання українського українського люду. Народне громадське лихо, живе почуття того, як нівичили пани і уряд українського мужика, навскрізь проїмає кожну еґріченку в творах Шевченка, і часго впливає він те лихо в надзвичайно широкіх і вразливих картинах:

Он гльає: у тім рају,
Латану свитину з каліки здім'яють —
З шкуроју здімають, бо нічим обути
Царят недорослих. А он рознишають
Вдову за *подушине*, а сина кујуть,
Єдиного сина, єдину дитину.
Єдину надіју в *вісько* одд'ють;
Бо його, бач, трохи. А он по-під-тиньбу
Опухла дитина *голоднєм* мре,
А мати пшеницю на *панщині* жие.
А он — бачиш!... очі, очі!
На що ви здалися?
Чом ви з малку не висохли
Слізьми не злилися?!....

(II, 15, 16.)

Або в другому місці:

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі,
Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалились;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть...

(II, 129.)

Само собою розуміється, що найбільше лихо, проти котрого приїшлося боротися Шевченкові—було *кріпостне право*. Увесь „Кобзарь“ єсть один великій обвинительний

акт проти *панства*, і свого українського, і ляхського, і московського. Шевченко ніколи не міг забути Москви і цариці Катерині того, що вона Україну

. в кріпость завдала
І *дзорьянства* страшну силу
У мундирах розпледила,
Як тих вошеї розвела —
(Все вельможниї баїстрята!..)

(II, 45.)

Кажучи ж про чуже, не забуває Шевченко і свого. Він добре знав, відкіля узьалася сила в Москві і Польщі оте все поробити, він прямо показує на тії часи, коли в Україні

Бували воїни і військовії свари,
Галагани, і *Кіселі*, і *Кочубеї-Нагаї*...
Було добра того чимало....

(II, 259.)

тих самих Галаганів і Кочубеїв, що продали пашу Україну дльа „лакометна нещасного,“ дльа „шляхетства московського прирочаного,“ чијеїу ласкоїу на українській землі

Баїстрьуки Катерини
Сарапоїу сіли....
Скрізь на славії Україні
Льудеї у ярма запрягли
Пани лукаві....

(II, 129.)

Описуїючи панство, Шевченко не жалів красок, щоб виразно намальувати картину страшного панського здирства і своєїволі. Не було, здаїється, нічого, чим би не покори-тувався він, щоб заклеїмити ненавистне йому панство. Картинами самого огидливого насильства і розпущти ми бачимо скрізь, де тільки Шевченку приходиться згадати про панів:

. голод стоїне на селі.
Ої стоїне він, стоїне по всії Україні,
. Тисячами гинуть
Голодниїї льуде... А скирти гинїють,
А пани і полону жидам продаїють,

Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ніч хоч годочок хлібець не родив;
Тоді-б і в Парижі і в иншому краю
Наш брат хуторянин себе показав!
А бог купляє. Бо се було-б диво,
Щоб чуті і бачити і не покарати!
Або вже аж надто довготерпеливи.

(II, 90.)

Та шчо, каже Шевченко:

..... Як-би розказать
Про якого побудь одного магната
Історію-правду — то перелякати
Саме-б неможе: а Данта старого
Полупанком нашим можна здивувати!...

(II, 97.)

Не диво ж після цього, шчо і картини народної злоби
проти панів виходять у Шевченка те ж кривавими. Чи-
мало јесть міст у творах Шевченка, де він описује, јак
таја гірка глибока несправедливість мужика проти пана вирива-
ється разом у всі криваві гайдамацькі конкретності:

«Мов поросьзача кров пилає,...
Ја різав все, шчо паном вєзалоє,
Без милосердіа і ла
А різав так....

(II, 120.)

рефлексіјно, навіть не думајучи, а просто поводьачись тіль-
ко звірячоју потребоју битись, коли тебе бјуть... Шев-
ченко тут описује таку вже добу, коли замученому і
роздратованому до кінця, голодному народові і на думку
вже не піјде радитись, шчо почати, шчо з собою вдіјати...
порода сама з'являється в такі часи:

..... шчо робить?
А шчо робить!?... Ходімо бити
Та мордувати панів проклятих.

(II, 119.)

І оце все було викликане в Шевченка не тільки одним
наслідством панства, про котре казав він, шчо вони

Кажданами минаються,
Правдоју торгують....

Льудеї запрягають
В тяжкі ярма, оруть лихо,
Лихом засівають....

(II, 64.)

ненависть проти панів, кажемо ми, була викликана не одним тільки крестним правом. Стоючи проти панства в загалі, проти панів представителів крестництва, Шевченко ї не думав миритись з панським лібералізмом того часу. Ми бачили в „Посланиї до земляків“, що казав Шевченко проти тих панів, які, вештаючись на чужині, понаслухувались багато де чого про волю, братерство і инше

І в Україну принесли
Великих слов велику силу
Та ї більш нічого....

казали, що не слід би то „неправді поклонятись“, а про те драли, як і перш, шкуру з крестаків своїх,

З братів незречих грецькосіїв.

„Як хочеш“ каже Шевченко

А ви їм жить не даєте,
Бо ви дтя себе живете,
Запльушчивши письменні очі.

(II, 161.)

Од того ж самого Шевченко був і проти славянофільства. Він не вбачав у йому настоящего радикально-мужицького напрямку, а не міг не бачити того, що, возвищующи свій народ, славянофили разом принижували другі славянські народи, бажаючи, щоб „все славянскіе ручьи слилися въ русскомъ морѣ.“ Од того ж він з такою силою став і проти українського панства, котре в початку 40 х років заходилося було гуляти в українській патріотизм, доходючи навіть і до показного народолюбства, а про те зостаючись усе таки пани,—панами, от як отої

Погомок гетьмана дурного
І презавзятиї патріот....
.....

що

У свиті ходить між панами
І нје горілку з мужиками
І вольнодумствоу, е в шиньку....

(I, 254.)

Ми хочемо звернути особливу увагу наших читальників на оцю пменню, тільки шчо зроблену нами, виписку з Шевченка, бо вона, на наш погляд, *до кінця* і паїкрашче показує напрядуок його, як громадського робітника. Не сходячись а ні з одним з буишних тоді напрядуків, одвертајучись і навіть глумлячись над такими пројавами націоналізму і панського народолубства, як одьманыня в свиту і волюндумствованыня в шинку з мужиками, — Шевченко зробив *ночин новому*, шчиіро *радикальному*, демократичному, напрядукові україїнської національної ідеї. Він першій у нас поставив питання політично-національне і питання про крєпачтво на ґрунті соціалістичному і, одкидајучи лібералізм у політиці, разом з дворянським націоналізмом і демократизмом — він першій кнув у вічі ліберальному і неліберальному панству ридикально-гостре запитаныня:

По јакому правдивому
Святому закону —
І *земле у всім данноју*
І сердешним людом
Торгу ете ?!!....

(II. 63.)

Відеїля вже ясно можна зрозуміти з одного боку, од чого Шевченко не пішов ні на јакий панський лібералізм, а з другого — те, од чого він ні одним словом не озвавсь на тої галає, шчо піднявсьа був у тої час, саме перед визволеньїям крєпаків.

Таким побитом із зроблених нами виписок з усього „Кобзаря“, ми бачимо, шчо в основі всіх соціальних поглядів Шевченка стојало признаваннїя *землі — всім данноу, громадськоу власністью*. Відеїля вже Шевченко виводить свої погляди на все соціально-економічне життїя нашого народу, приїмајучи захопленьїя землі за ґрунт усього громадського лиха:

Аси аренда в руках була,
А хлопа, јак того вола,
У плуг голодного вирыжеш...

Те ж, шчо було добуте мужицькими руками з захопленої, заграбованої панями, землі: усі добра панські, гроші, шчо

зібралися віковим здирством з підневоленого народу і переїшли потім од панів, котрі, по слову Шевченка,

*«Жидам, братам своїм хорощим
Остатні продають шгаши»*

(II, 129.)

од тих панів, переїшли до жидів—нашої буржуазії, одпо слово—усе ото, чим багаті льуде панують над бідними і держать їх гірш, ніж у крпацтві, — це все добро Шевченко прьамо назвав

Дідами крадене добро.

(II, 65.)

Після цього ясно вже і те, од чого в Шевченка, трохи не в кожному вірші, видна глибока критика розпреділень-ня громадського добра і шчастья:

Єсть на світі доля...

А хто її знає?...

Оця думка видна скрізь у творах Шевченка, скрізь проведене те, шчо хто працює, заробляє, тої ніколи не має нічого, а все їде сильному та багатому:

І Архимед і Галилей

Вина не бачили. Елеї

Потік у черево черпече...

Тоді як на погляд Шевченка *робота, труд* тільки і дають право вживати чоловікові яке небуць добро. От як дивитьсьа Шевченко на *робочий* народ серед иншого громадського стану:

Тим неситим очам,

Земним богам — царьам,

І плуги і кораблі

І всі добра землі,

І хвалебні псалми

Тим дрібненьким богам...

Роботяшчим умам,

Роботяшчим рукам

Перелогн орать,

Думать, сіять, не ждять

І посіане — жать

Роботяшчим рукам.

Царів, кривавих — шинкарів
(молитьсья Шевченко)

У пута кутиці окуї,
В склепу глибокім замуруї-

Робочим головам, рукам...
Трудящим льудьам, всеблагіи
На їх окраденій землі
Своју ти силу низошчили!....

А всім нам вкупі на землі
Єдиномислије подаї
І братолюбїје пошли!....

(II, 238, 239.)

Так у кінці Шевченко благає про *братерство* між льудьми, про те, шчоб усі думали, як і він, шчо

Усі на сім світі,
І царята і стагчата,
Адамови діти,

(II, 43.)

шчоб була *рівність* між льудьми, шчоб була

Братерськаја наша воля
Без холопа і без пана,

(II, 122)

і шчоб льуде були

І не багатиї і не вбої.

(II, 260.)

Так ось як дививсья Шевченко на різні боки громадського життья, і от як, через твори Шевченкові, можна показати їх народів. Сумне і невеселе здавалосья Шевченкові народне життья на Україні, але чим темнійше і гірше показувалась йому народна будишність, тим більше було в його надїї на те, шчо

Розкуїутьсья незабаром
Заковані льуде,

(II, 66.)

шчо скоро

Во отмшченіє јазикам
І в науку лѹдѹам
Окујуть царів неситих
В залізниці пута,

(II, 272.)

шчо на поваленіі, сплѹндрованіі Украјіні, од старого віль-
ного коріньїа,

Зелені парости ростуть....
І впростуть, і без сокири
Аж зареве та загуде....
Козак безверхиі унаде,
Розгрошчить трон, порве порфиру
Роздавить вашого кумира
..... нѹаньки,
Дѹадьки отечества чужого....
Не стане ідола свѹтого,
І вас не стане....

(II, 260.)

Бо шчо не робили з Украјіноју і Польща і Москва —
воини јііі не зовсім таки доби́ли. Воини спалили јііі, та тільки
так, як казав Шевченко про Німців і Славјан:

..... забули тепліі попіа
По польу розвіять;
Лежить попіа на розпутті,
А в попелі тліје
Огньу искра великого,
Тліје, не вгасаје,
Підпалу жде, — јак тој местник
Часу дожидаје....

(II, 29.)

І час тој, думав Шевченко, безпремінно мусить настати.
Він вијавля дуже часто з великоју силоју тују надіју,
думку абсолютної потреби в великому громадському пе-
ревороті—соціалній революції:

Чи буде-ж суд? чи буде кара?
Царѹам, царѹатам на землі?!..
Чи буде правда між лѹдьми?

Повипна быть: бо сонце гріє
І оскверненну земљу спалить!

(II, 258.)

Така була тверда і непохибна подія Тарасова на соціальній прогрес і на те, що коли небудь розіб'ється ж оцей громадській стріж, забудеться оця „срамотна година“ чоловічого життя. Але ж Шевченко не ставав ніколи на одному признаваньську лиха:

На те лихо — шоб з їм битись,

каже він у „Посланії до Лазаревського.“ Як же, він дума, треба битись і чим? Яку раду подає він громаді, народові? Рада чимала!... можна було б пригадати дуже і дуже багато місць з „Кобзаря“, в котрих Шевченко дає *пораду, як боротися з соціальним лихом.* Але все зводиться до науки і священого, до боротьби всім, чим тільки можна боротися.

Учітесья брати мої,

Думајте, читајте,

І чужому навчајтєсь

І свого не цурајтєсь...

Оці свої слова Шевченко надписав на маленькій книжечці, послідній книжечці, яку дав він за життя свого українському народові. Книжечка ця була — *Букварь.* Так вијаснив свої думки Шевченко, котрій і день і ніч, схопивши руками голову, дивувався, чому не їде досі апостол науки і правди, не знајучи того, що він був тим апостолом за дла України. У „Посланії“ благає Шевченко земляків своїх учитися і своїй мові і своїй історії, і шоб наука таја була настојашча, а не јака небудь офіціальна наука, котроју поводяться, кожна погань може закривати усьаке своје наскудство, як отиїї, нічо

Карамзина, бачиш, прочитали

Та і думајуть, що ось-то ми!..

(II, 43.)

шоб наука таја стала в користь народові, шоб народ знав хто він, що він, ким і за що закований. Про те, як бажав Шевченко науки народові, ми казати більше не будемо. Кажині, хто хоч трохи знає Шевченка, зна і те, як він усіма силами своїми був за просвіту народну. Але

бувало часами і таке, що невиразне лихо пародне так допікало його, що доводилось йому задумуватись, чи і справді треба науки тепер нашому голодному обідраному народові:

« Нас!
Дешевших панської собаки
Письму учить?!!...
Молились богу,
Та за ралом спотикатись!...
А більше нічого
Неповинен знати невільник. —
Така його доля!... »

(II, 117.)

Шевченко не вдовольнявся одною наукою, щоб розкувати невільника-парода. Щоб перевернути на повиї лад усе громадське життя, Шевченко бачив одну тільки раду—соціальну революцію:

Я не нездужаю... нівроку,
А щось таке бачить око.
І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче і не спить
Мов негодована дитина.
Лихо і, тяжкої години
Мабуть ти ждеш? Добра не жди!
Не жди сподівання і волі —
Вона заснула: царь Микола
Жіжі приснав... а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадо у обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та і заходитьсь вже будить.
А то проспить собі нобога,
До суду божого-страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного
Та византиїство прославлять,
Та більше, бачитьсь, і нічою!...

(II, 210, 211)

*Ој виюстрьу товарища,
Засуну в халаву:
Та піду шукати правди
І тієї слави*

.....
*Та спитају в жидовина.
В багатого чана
У шльахтича поганого
В поганім жупані —
І у ченця, як трапиться,
Нехај не гуляје,
А свьате письмо читаје,
Льудеј поучаје:
Щіоб брат брата не різали
Та не окрадали....*

(I, 311.)

І це, як ми казали вже, писав Шевченко трохи не за рік який небудь до знесення крестацтва, в останні часи свого життя, вже після ссилки, в початку теперешнього царювання, коли всі сподівались багато де чого. Шевченко не пильвав віри царському лібералізму, і не дивлячись на те, що може знов заглядала в вічі ще гірша перспектива за його революційну працьу — він робив і думав *усе таки своє*:

Якось то їду ја у ночі
(росказује віп)

По пад Невоју. Та їдучи
Міркују сам таки з собою:
Як-би то.... думају як-би....
Не похилились раби....
То не стојало-б над Невоју
Оцїх осквернених палат!

.....
Оттак то ја собі в ночі,
По пад Невоју їдучи,
Гаршенцько думав, і не бачу,
Щіо з того боку, мов із ями
Очима луна кошеля:
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами!
Ја схаменувся, ... осінився

Святим хрестом і тричи плунув,
Та ї знову... думать заходивсь
Про теж таки, що ї перше думав.

(II, 259.)

От як він писав жартуючи, і здається, ї не вбачаючи висоти свого громадського духу.

Оттакі були громадські думки Шевченка, і оттаку дає він нам, нисьменшим людьям, у руки, а через нас і народній пораду за дльа осягнення громадського розвитку—усе, починаючи од букваря ї кінчаючи свьаченим. Вибирати мусить кожний, що йому під силу, тільки ж безпремінно *кожний* з земляків Тарасових мусить памјатати останній заповіт виправшого мужицького кобзаря:

Поховајте... та вставајте
Кајдани порайте!...

царські, панські, попівські, жидівські, кајдани темноти ї незнання, політичні, соціальні ї инші кајдани

І мене в сімї великій,
В сімї вільній, новій,
Не забудьте *помјанути*
Незлим тихим словом.

НА ПАМЈАТЬ

26 лютого 1876 року.

УВАГИ ВПОРЯДЧИКА.

¹⁾ Ми не думаємо, щоб можна було допевнити, що Гоголь напр. в «Т. Бульбі» або в «Вісі» та і в «Вечерах» Основ'яченко в «Марусі» та і Котляревський в «Енеїді» і др. «підлагоджувались під склад творів народних» (мужицьких) вже через те одно, що таких творів і такого «складу» — як повість, роман і т. п. не ма в мужицькій *неписаній* словесності. Далі навіть, коли б і можна було згодитись на те, що Пушкін напр. в «Сказці о золотой рыбці», або Лермонтов в «Калашникові» «передражнювати мужицьку мову і підлагоджувались під склад народних творів» — на що ми напр. не згожуємось, — то напр. про Кольцова вже цього зовсім не можна сказати. В.п., — котрий сам себе звав «ісеєшником», справді не раз був такий же самий співець народній, як і ті, що зложили «Не шуми ты, мати — зелена дубровушка» і т. д., так само як Шевченко де в чому був справді такий по своєму «кобзарь». Звісно, що і Кольцов і Шевченко, кожний по своєму, приложив де-що нове до народньої пісні і думи і в складі, і у думках. — Того, як Гоголь міг передражнювати московську мужицьку мову в своїх «народних повістях» (то б то певно в «Вечерах» і «Вісі») — трудно зрозуміти.

²⁾ Нам здається, що ш. товаришч наш поставив під рад дуже багато п'єс неодинакової маси, котрих треба б тим більше розтасувати по купкам. що в західній Європі не скрізь однаково значить слово *народ*. *народній* — *peuple*, *populaire*, (напр. як де то це значить *nation*, *national*, а як де — *démocratie*, *démocratique*) і що нігде в західній Європі ці слова не значать того, що в Росції — *la plèbe*, (мужики) *plébiéen* і навіть *les paysans*, (селяне) *rustical*.

³⁾ Нам здається, що ш. товаришч не доволі ясно показав нам, як і по чому він одрізняє «старинні думи, епос» од «козацьких дум і пісень», а ці козацькі думи і пісні од «пісень про народ, чисто народньої поезії». До того ж здається нам, що тепер, справди, наступає доба «четвертого стану.» — та все таки не тільки «пісня про народ, чисто народня поезія» була завжди серед «чистого народу», а навіть не раз і попереду, особливо в часи мужицьких рухів проти панства і помієства. говорила те, що ми тепер зємо «народні інтереси», — як напр. деякі провансальські співи часів альбігойських, або гоштинські пісні про крест'янську війну з баронами в XIV ст., або наші козацькі і гайдамацькі думи і пісні. Звісно, в них говорилося про це не так, як у теперішніх заступників «четвертого стану.» у Дублянів, Марксів, Прудонів і т. д., — та Шевченко навряд, щоб був ближчий до цих «соціаль-демократів», ніж до старих співаків «чисто-народних.» Одначе про це остатнє — буде далі.

⁴⁾ Нам здається, що ш. автор вбільшує, як «великий галас» проти Шевченка в польських панів і літературі, так і силу його на Україні. «Гаїдамаки» були написані і напечатані ще в 1843 р., а про них довідались поляки тільки тоді, коли вони були переложені на польську мову в 1861 р. З цього видно, що «в той же час»

поема Шевченка не мала ніякої практичної сили, котра би сполучила панство польське. В 60-ті р. справди не панство переполошилось «українською хлопоманією», а найбільше тим, що до неї перейшли де які поляки зроду, — і між ними накидало тієї хлопоманії «соціалізм і комунізм», але більш того «гайдамацтво.» Скільки було в українській хлопоманії першого, чи другого. — тепер говорити не будемо. Скажемо тільки, що в тих кількох поляках зроду, котрі пристали до «православних» українофілів, перше було більше справди «західних», «французських соціальних думок (Луї Блана і Прудона), а також і громадського розуму (політичній розвитості), ніж у гурта «православних» українофілів, котрі справди не пішли далі Шевченка, а далі пішли розгублювати і думки Шевченка в доволі неясному українофільстві «Основи», — теж свого роду «восточиниству», сліди котрого були і у Шевченка. (Дивись про це в II т. «Громади» в нашій статті про «Народні школи на Україні») Тільки і у самі гарьачі часи «української хлопоманії» 1860-х рр. далеко ще було до того, щоб «Шевченко збудив усе, що було живого на Україні, починаючи од пана і кінчаючи *мужичим хлопцем.*» Навіть по самому березі Дніпра мужики не дуже то знають Шевченка. Свідком тому те, що розказує в своєму «Подорожжю по Дніпру» Афанасієв-Чужбинський, сам старий українофіл, — котрому мужики на паракході сказали, коли він спитав про могилу Шевченка: кого там поховано? — «якогось генерала.» — і тільки німець-капітан сказав: «dasz muss ein politischer Mann sein» (це мусить бути якийсь політичний чоловік). Та і звідки б то «мужичі хлопці» дізнались про Шевченка, коли про нього майже ніхто їм не нагадував з самих 1864—65 рр.

⁵⁾ Дяк нас не ясно, що розуміє ш. товариш, говорючи про цей «літературний романтизм» Пушкіна, а особливо Лермонтова, і навіть Гоголя і Бєлінського. Нам здається, що, як «літератори», і Пушкін, і Лермонтов, — а про Гоголя вже і говорять нічого, — далеко більше «реалісти», ніж Шевченко, од котрого і до остатніх часів все тхнуло манерою Жуковського і Козлова, або псалмами.

⁶⁾ З поводу цього можна б багато сказати, та тільки ми скажемо трохи: Здається нам, що автор був би ближчий і до соціалізму, і до історичної правди, як би замість слів: «двох народів» сказав: «двох держав.»

⁷⁾ Нам здається, що не тільки оці московські твори Шевченка, а і перші його українські твори подібні навіть не до писань Жуковського (у котрого самого, а не то вже у Шіллера, були речі не тільки «по пашькому слезливі»), а більше до Козлова.

⁸⁾ Ці слова Шевченко каже про часи до 1839 р., коли він писав перше своє діло, а зовсім не про те, щоб йому власне було важко писати по українському і після того, як він так одповів «мудрим.» (1843).

⁹⁾ Нам не ясно, що хоче сказати ш. автор цими словами.

¹⁰⁾ На врьад, щоб була правда тому, що Шевченко коли не будь «вчивсь, як слід української історії», та ще «в звязку з історією других народів.» Такі речі він розумів більше, як то кажуть, пухом поета та ще і мужика. А в 1844—46 рр. ще і сам Костомаров не «вчивсь як слід» української історії, бо тоді і він вірував в «Історію Русовъ» (буцим то Коніського), а не в *акти, вид-*

чивши котрі, Костомаров потім перевернув українську історіографію і поставив її на ту дорогу, по котрій їй слід йти. Історію ж України «у зв'язку з історією других, а найбільше слов'янських, народів» ніхто ще і не починав вчити і досі. Історики України, навіть українолюбні, пишуть цю історію, як історію більш, або менш заблудної частини «Государства Російського», котре само не думають розбирати, як частину всесвітньої історії, або з гори говорять не дуже ясні фрази про «дух українського народу», про його «природжені порядки, бажання і заміри», не думаючи про те, що це все речі, про котрі можна стане говорити поважно тільки після докладного досліду українського життя способом порівнювальної соціології.

¹¹⁾ Таких *намів*, щоб читали Кольара і Ганку, на Україні і не було. Шевченко, мабуть, чи не зацікавив своїх власних приятелів; котрі, як це не раз бувало з «українофілами», «своєї мови не зміли.»

¹²⁾ Це звідси не видно, щоб Шевченкові була відома книжка Боденштедта *Die poetische Ukraine*, вийшовша в 1815 р. в один час з самим «Посланням» — і щоб Шевченко думав про неї, коли писав, що «колись будем і по своєму глаголати, як німець покаже.» До того ж тут ясно говориться — «будем глаголати.»

¹³⁾ Наше слово про Кирило-Меходієвське братство і т. п. знайдете далі. Тут же ми скажемо тільки, що скільки ми знаємо од самих діячів драми, то рукопис Костомарова, котру взяв в його Лужевич, показано було професорові не в Києві, а вже в III відділенні в Петербурзі. Коли не так, то розмова Фундуклея з К — ним — апокріф. — А що случаї самої зради Лужевича не апокріф, як де хто навмисне каже, — це видно і ось з чого: В часі археологічного з'їзду в Києві, в 1874 р., акад. Срезневський в першій промові розхвалив, на чому світ стоїть, Лужевича. З цього powodu почали говорити між ученими, чи слід так вихвалювати лїбіона, і стали згадувати і зраду його перед Костомаровим. Лужевич сам, щоб оправдатися, розказував цїло одному з членів з'їзду (П. В. П.), казав, що він мусив так зробити, бо Костомаров на допросах не змів мовчати і почав приниждувати і його до свого діла. Я ж, казав Лужевич, жив тільки з служби і мусив обороняти самого себе з сім'єю....

¹⁴⁾ «Кавказ» і т. п. не дають нам згодитись з цією думкою автора

¹⁵⁾ Нам здається, що між Шевченком і «тубінгенською школою» (Штраус, Бауер і т. д.) є зовні велика різниця, бо і підходи до діла поета і критика текстів біблії зовсім інакші. Шевченко в Марії показав зовсім не екзегетом, — (і звісно!) а, сказати би, великим евангелістом, котрий од себе розказав казку про Марію і Ісуса.

¹⁶⁾ Ні в «Катерині», ні в «Наймичці» не має слїду протесту проти шлюбів і «законної сім'ї». «Незаконна любов» і «незаконні діти» терплять у Шевченка, напр. в «Катерині», не од «законних», а од панства.

¹⁷⁾ Нам здається, що стихи про котрі зараз же говорив автор, беручи їх «в сур'юз», єсть як раз такі стихи «бахапальні». Звісно, до Баркова їм далеко, та до нього далеко і Пушкіну, котрого д. С — ко поставив рядом з Барковим.

18) Це не вдержує і Вересаєа співати пісню про те, „як Маруську з Бугаєм в коморі застали.“

19) На Україні, — або ліпше сказати на козацькій Україні, до з'єднання з Московією, як і потім, народопрравство було тільки випису, а в горі була монархія...

20) Д. Партницький виводить республіканство Шевченка з коріньня українства, як і наш автор. (Див. далі)

21) Ми не бачимо в цих стихах ані початку царства. — ані початку поновлення.

22) Далеко не все, що проти царів, вибрав Т. III—ко з Біблії, а тільки кілька випадків власне „барковських.“ Багато ж справди політичного матеріалу в тій Біблії наш кобзарь зовсім проминув.

23) Доноси посилались вже не на Шевченка, а на *милу* його!

24) Нічого було і вірити „золотим грамогам,“ бо в них „народові обіщано землю (воля вже дана була царем в 1861 р., а панам шукати за землю — з народнього скарбу,“

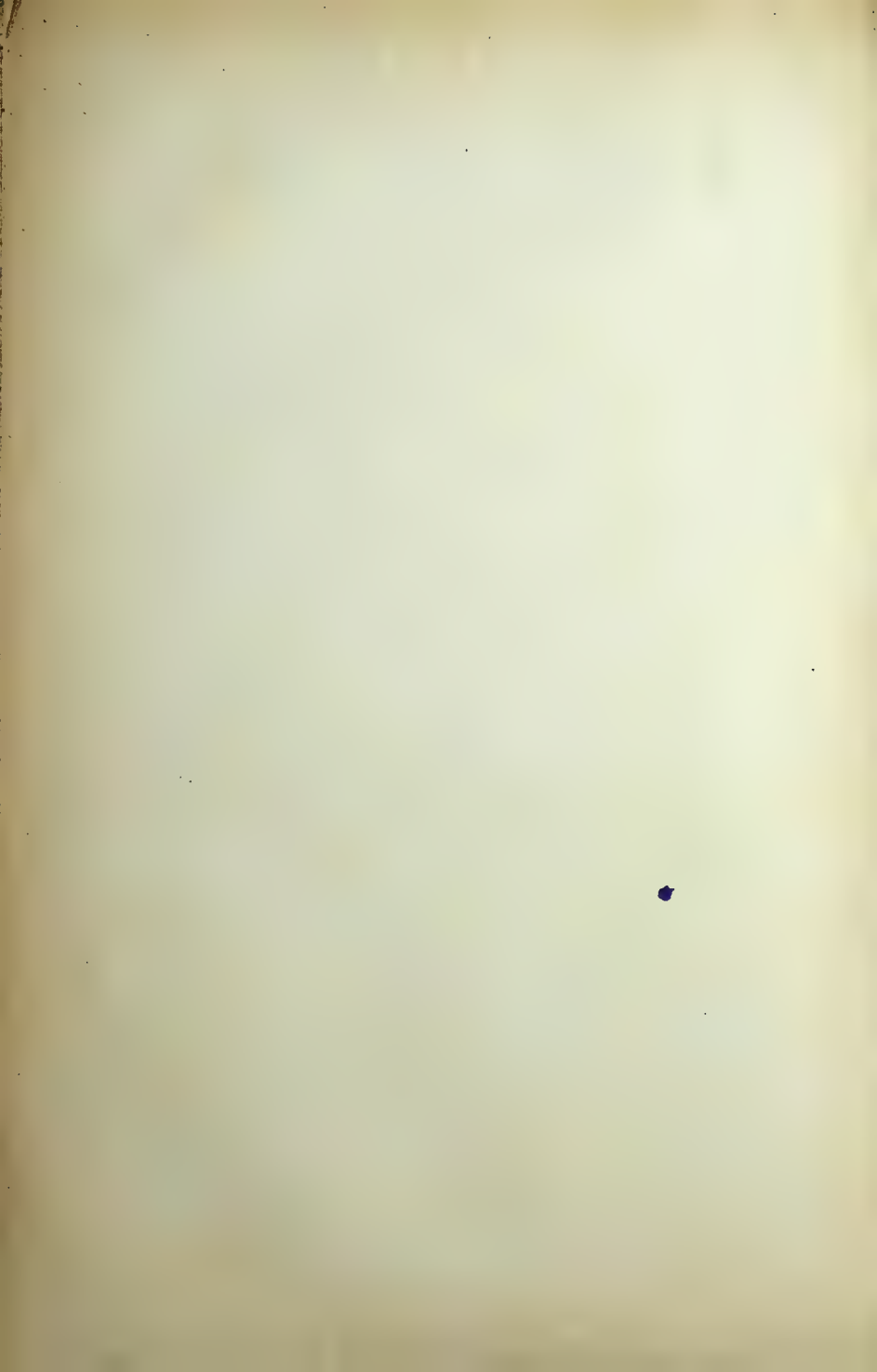
25) Це говорилося ще в 1876 р., — а тепер, певно, і автор сказав би трохи інакше. Ми свою думку про українську соціальну демократію і поляків сказали в „Листку Громади“ № 1.

26) Нам здається, що соціаліст-автор зробив би добре, коли б хоч зачепив питання про те, на скільки увесь „московський народ,“ — великоруси, єсть „Москва“ і „москалі,“ а не то вже уряд того царя, що хоче увесь світ заповнити за поміччю і таких героїв, як «Котляревський — бичь Кавказа!» або і Кухаренко, до котрого писав посланиці і Тарас.

27) Шче Костомаров (Начало Руси) замітив, що будущий історик „государства російскаго“ зверне увагу на те, на скільки прилучи́нсьа до Росії острєйських земель з німцями послужило тому, щоб внести в неї „государственні елементи.“ Пора б уже звернути увагу і на те, скільки послужило тому і прилучка України до Москви. Московське царство, звісно, було „лишком кристалізації“ всіх „бюрократичних елементів“ на сході Європи, та тільки і ті країни, що до нього приєднали, самі в собі наповнили немало тих елементів, од котрих солоно пришло і москальям. А скільки було „каламарського насіння“ в Україні вже в XVII ст., скільки його пішло на службу в Московщину з XV II і як воно, починаючи од Петра I, дивилося на „кацаїв,“ напр. хоч на „старовірів,“ того не слід би було забувати і українолюбцям, а надто українським громадяньцям.

28) Коли зрозуміти ці слова так, що III—ко дививсьа на царів, як і мужики. — то не можна згодитись з автором, бо мужики думають, що цар хоче їм добра, а деруть тільки наші, котрі царя обманюють. Коли ж зрозуміти їх так, що III—ко думав за мужиків, по соціалістичному, то не можна згодитись з тим, що царство єсть джерло усього зла, напр. і багатирського. Так думав тільки галицький „ліберал“ д. Партницький, котрий каже за Шевченка: „Шевченко знав, що по уступленню деспотів (царів) устануть і менші деспоти, а ліпшого жерла попливе і ліпша вода“ (Прав. ідеї в п. Т. III—ка, 19).

М. Драгоманов.

ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ

І СОЦІАЛІЗМ.

I.

Із одиїєї печі та не одні речі. — Шевченко вже не „безумний патріот“. — Шевченко ніколи і не був „сепаратістом“. — Шевченко ворог Росії і Польщі і козако-український республіканець. — Шевченко ворог Росії. — Шевченко мирний патріот. — Шевченко пророк „своєї хати і своєї мудрости“, котра вберега од „дзума пігілізму“. — Шевченко не соціаліст і не революціонер, а законний австрійський поступовець. — Шевченко не „сучасний українофил“. — Шевченко пігіліст і соціаліст. — Шевченко Христос і Беліал. — Шевченко для посвячених і не посвячених. — Так завжди з пророками!

Шевченко на стільки великий чоловік для українства, що зовсім не дивно, коли на його так часто оглядаються українці і не українці, коли заїде розмова про українську справу. Лише тільки, що доси ніхто не зваживсь докладно розсудити об тім, що таке справді Шевченко *сам по собі і у свій час*, — а всі, хто бравсь писати про нього, перш усього думали про себе і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та, глядючи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря.

Найбільш разумний примір такого повертанья показав один з найблизчих приятелів Шевченка, д. Куліш, котрий в 1857—61 рр. виславляв Ш—ка, як навіки славного громадянина, поета і навіть „першого історика“ України, — *(Епиграма до Чорної Раді. 1857. Чого стоить Шевченко*

яко поетъ народній. 1861), а в 1875—77 рр. зпайшов в ньому тільки „пьяную музу, поддержанную худшими а не лучшими умами своей родины“. (*Исторія возсоединенія Руси. Козаки по отношенію къ обществу и государству*). В цьому примірі крутіньня Ш — ка діло доходить до явного скандалу тільки через те, що його робить один, тої самий чоловік. Тільки ж подібно, як д. Куліш, повертали Ш — ка по своєму і другі льуде одиїєї, тієї ж самої партії, котра вважала Шевченка своїм пророком, — українофільської партії в Росії і в Австрії. Так українофіли, приїатели Шевченка в Росії, говорючи про нього, пальгали більш усього на те, що він не єсть, або і не був „краєвий патріот“, а ипакше сказати, не має, або і не мав того, що в Росії зветься „українським сепаратизмом.“

В 1857 р., коли українолюбство ледве росправляло криза, підбите в 1847 р., та ховалось під захіст московського славянолюбства, д. Куліш в „Енилогѣ къ Чорной радѣ,“ напечатанному в московській „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р., навіть шче не смівши пазвати Шевченка по имени, і заговорив про цього „величайшаго поэта южнорусской поэзии, пѣвца людскихъ неправдъ и собственныхъ горючихъ слезъ“ ось як:

«Называютъ его безумнымъ патріотомъ; а между тѣмъ онъ-то и нанесъ первый ударъ тому вредному мѣстному патріотизму, который поднимаетъ на ходули своихъ аттестованныхъ исторією героев и отворачиваетъ глаза отъ доблестей сосѣдняго народа, — тому патріотизму, который полагаетъ свою славу не въ успѣхахъ благоденствія цѣлой страны, а въ торжествѣ какой нибудь партіи, или даже ифсколькихъ лицъ, иногда очевидно во вредъ всему народонаселенію...(?) Такъ! онъ доходилъ до безумія въ изліяніи своего гнѣва на беззаконія людскія; онъ былъ неистовъ, когда призывалъ небо и землю противъ тѣхъ, кого считалъ виновникомъ страданія ближняго. Но кто же осудитъ поэта за то, что, подавившись невыносимой боли сердца, онъ не соблюдалъ мѣры своимъ воплямъ?....»

Через кілька років д. Костомаров, другий товарищ Шевченка по карі 1847 р., вже казав в українському місячнику, що в Шевченка ніколи і не було гріхів „безумнаго патріотизму“. По слову д. К — ва,

«Ни Великоруссы безъ Малоруссовъ, ни послѣдніе безъ первыхъ не могутъ совершать своего развитія. Одни другимъ необходимы; одна народность дополняетъ другую; и чѣмъ строите, уравниваете, взаимодѣйствіе будетъ совершаться такое дополненіе, тѣмъ нормальнѣе пойдетъ русская жизнь. Шевченко, какъ поэтъ народній, чувствовалъ это и уразумѣлъ, и оттого-то его понятія и чувства не были никогда, даже въ самыя тяжелыя минуты жизни, осквернены ни

узкою, грубою несприятною кь великорусской народности, ни дошкитожими мечтаннями о мѣстной політической независимости: ни малѣйшей тѣни чего нибудь подобнаго не проявилось въ его поэтическихъ произведеніяхъ.» (Воспомин. о двухъ малыхъ, Основа 1861, IV, 53).

З малими одніями слова д. Костомарова завше говорились українофілами в Россії, коли їшла прильудна розмова про Шевченка. Ми сами говорили трохи подібне в „Недѣль“ 1874 р. і в „Київскомъ Телеграфѣ“ 1875 р. І таке говорилося зовсім не з нещирости, а через те, що коли декому з українофілів в Россії справди не хотілось висгупати „сепаратістами“, звісно, кожному по своїй причині, (д. Костомаров напр. виступав в своїх наукових творах після 1857 р., з думками про „федеративныя начала“ в усіх Русях; другі прямували до весвітніх соціалістичних думок) то їм не хотілось і признатись, навіть і дѣла себе, що їхній „пророк“ був коли небудь „українським сепаратістом.“

А в тік самі часи в Галичині льуде, котрі звали себе учениками і Шевченка, і Костомарова з Кулішем, вихваляюгь Шевченка власне, як пророка козако-української республіки і повстаньня проти Москви (а перше говорилось) — і Польщі. („Вечерниці“ 1862 „Мета“ 1863) Шче в 1872 р. д. Ом. Партицький в книзці: „Провідні ідеї в шємах Т. Шевченка“ говорив напр. таке:

«В поезії „Кавказ“, зверненіі проти Россії, заповідає ся отверте посеганье проти Россії (Проз. ід. XVIII.) Козацтво і Черкеси — то (дѣла)Ш—ка) два головні представителі волі і слави... (там. 15). Пенавнєсь Шевченка до царів, викликана історичними і сучасними споминами, має власну сві корінь в успособленку і характері українца. Поньатьє волі, за котру тільки крови полито, в умі українця не знає границі. Уже такіх нахіл того льуду, що збиває ся більше на форми республіканьські, ніж на форми монархичні. Стоїі причини у Ш—ка навіть добрі і тихі(?) ба навіть бізліїї царі не дізнають пощадн.» (тамож 17).

В 1877 р. д. П—нї знов казав, що „Ш—ко був отвертим противником Россії і її пануваньня над Україноюю“. (Газ. Шк. 1877 № 9). — і всьакій логичній чоловік мусив снгатити: а Польщі? — а далі і: а Австрії, наслідниці Польщі в Галичині і помічниці тамошнього польського панства?

Рідко хто з галицьких „народовців“ вемілювавсь держатись на логичному козацько-українському народовстві і республіканстві. З 1866 р. „молода“ галицько-українська партія постаршала і приньала до себе декого з старших та шче і льудеї „з становиськом“, а за приводом совітника і віце-

маршала Лавровського, пароха Качали, директора Ильницького і др., почала було не тільки миритись з австро-польською урядовою системою, а і сама стаповитись урядовою. Показалась потреба установити і урядовий погляд на Шевченка, котрого раз вже партія признала за свого апостола.

Почалось з того, що в галицьких народовців в Ш—ка почала спадати його не прихильність до Польщі, до магнатства, а зосталась тільки неприхильність до Москви. На прильудних відчитках висувались уперед такі речі як „Сон“ (1870 р.) а такі, як „Гайдамаки“ ховались назад. (Де хто робив подібне ж і в Росії, тільки на виворот). Єсть такі, — напр. редактор пів-урядової „Газети школьної“, котрі і досі стоять на такому переполюшеннью „апостола самостійности Русі-України.“ Другі ж, чесніші і логичніші люди думали вправитись з ним инакше: вони попробували заплющити очі зовсім на політично-соціальний, а особливо на „гайдамацький“ бік „Кобзаря.“ Розбіраючи „Неофітів“, д. Згарський каже, що „Кобзарь паш... поставив нам великим, святим прикміром образ терплящих за віру мучеників, християнських нововірців. Ні жовчею, ні мстью не дише зболіле серце нашого мішного. Не зазиває він земляків своїх до кровавої пімсти на розпинателях, а до непоколебимої віри в правду.“ (Правда. 1868, стор. 235). Другий критик Шевченка в газеті галицьких народовців, львівський професор університету Ом. Огоновський не згожується з цими словами д. Згарського, признається, що Шевченко говорив таки в „Неофітах“ про мсть і т. и. Та все таки в його „Критико-естетичному погляді на де-котрі поезії Шевченка,“ а особливо в промові, котру держав пр. Огоновський в XII роковини Шевченка на зборі, на котрому були і вищі урядники галицькі, польаки, Ш—ко малюється перш усього „патріотом,“ котрий клопочеться найбільш усього об тім, щоб в українців була „своја хата, своја воля, своја мудрость!“ Патріот той, звісно, любить нарід, хоче волі йому, плачеться на неволю, та все таки, чоловік досить смирний, котрий проповідає „резігнацію,“ котрий ради обіймати і ворогів своїх і т. и. Нетерпить чоловік той найбільше „чужої мудрости,“ через котру пропада і Україна слідом за Росією. По словам д. Огоновського,

«Шевченко радить землякам, щоб з наукою завітала у них мудрість своја, а не чужа, німецька. До прип'ятого мудрости німець-

кої наші-українці не були јешче пристосовані, а опроче культура чужа могла б таких недолудків зробити каліками моральними, поза-як вони ні мови рідної, ні історії не знали... Розуміється, шчо такіјі недоуки, полизавши дещо німецької «ілософії, всьаку віру в бога мусили втратити. От і жерело ужасного пігілізму, шчо в дејаких перствах вишого і середнього товариства в Росіїї пеначе джума пагубна шириться.» (Правда 1873, 30—31).

Легко зрозуміти, шчо заховати політично-соціалньїй бік писаньпъ Ш—ка було важкенько. Коли не в Галиччині, то де инде, а на нього мусили звернути більшу увагу. Між инчим це сталось у Цьуриху в 1873 р., коли там зібралось чимало українців і москалів з Росіїї, польаків і кілька русинів з Австріїї.

В тіж самі ХІІ роковини Шевченка, коли читав своју промову пр. Огоновськиј в Львові, в Цьуриху кілька русинів з Галиччини зібрались теж свѣаткувати роковини Ш—ка, і д. С. С. виставляв як „головні признаки *руського* (українського) характеру, спільні з польським,—індивідуальність і сильну лубов родини,“—напроти тих німців, котрі, дивлячись на цьурихських „россіян,“ вважали і русинів „eine russische Fraction von nihilistisch — kommunistischer Farbung.“ (це мусить бути московська партіјка пігілістично-коммуністичної барви.) Дља того, хто знав тодішньє життьє славјанської молодіжі в Цьуриху і польськиј музеј гр. Пльатера на цьурихському озері, де дірехтором був звісний д. Духінськиј, і де намальовано на стіні карта Зхідньої Европи, на котріј було написано, шчо „турапська Московщина“ має ознаки: невольу і коммунізм, а „аріјська Польща з Русіју“ — вольу і індивідуальність, — хто знав, як неприхільно дивилась більша частина цьурихських польаків на студентів і студенток із Росіїї на їх „пігілізм, соціалізм, космополітизм“ і т. н., — дља того тільки і стане јасноју промова галицького оратора в Цьуриху. Газета галицьких українофілів напечатала слова јого без усьакої уваги. Коли ж в тому самому Цьуриху серед „россіян,“ (котрих половина була з України,) прочитана була наша статтьє про Шевченка з поглядами, подібними до тих, котрих держитьсє д. С—ко, то редакція „Правди,“ дајучи про те звітку, прибавила: „з дејакими поглядами ви. дописувателя, котрі годі нам тепер враз з одмінними нашими поглядами спеціално наводить, ми не годимосє.“ (Правда 1873, 340—344, 473). Телеграмма ж, котру послала в опомин про Шевченка, як „свівця справи му-

жицької,“ цурихська молодіж „малорусская и великорусская“ до одного з товариств галицької молодіжі, так і не попала в печать.

Звісно, як не веплюєсь, а трудно було зробити з Шевченка емирненського уніятського поппка і чиновника під австро-польським урядом, як трудно було повернути і українське народовство на щось середнє між чиновницькою австрійською вірноконституційністю à la „Слово“ і магнатською державноправністю „à la от. Качала.“ І скоро довелось і народовцям галицьким накладати ясніші барви на сіреникй образ, яким намальовав Шевченка д. Огоповський. В промові д. Вол. Барвінського в XIV роковини смерті Шевченка (1875 р.) Шевченко виступав вже більшим поступовцем, хоч все таки таким, що за малим би помістився в рямці австрійських порядків і тільки не містився в „московських.“ Звісно, і ддя д. Волод. Барвінського Шевченко — немов „історичний дух нашої народности,“ і через те, почавши говорити про Шевченка, д. В—пй зходить на перегляд історії „Русі — України.“

Цьу ж Русь-Україну ось як високо ставить д. В—пй:

«Коли на заході доперва французька революція с кінцем XVIII віку метить знехтувані досі права людськості і стає переломом ддя прав свободи єдиничі, свободи віри, мислі і слова, — Русь-Україна вже в першій половині XVIII віку, одже більше як о 100 літ вперед, розпочинає се велике діло всевітньої культури.» Тільки ж Україна хоч так випередила Францію і увесь «захід,» — а «довговікова боротьба нашого народу зовсім далека від комуністичних і соціалістичних переворотів, які проявились на заході. Ідеал нашого народу не перечить природного устрою суспільности. Він не їде до комуністичного зрівняння всіх багачів, ані до соціалістичного зрівняння всіх людєй після одної міри. Народи і ідеал не перечить конечности втворення різних верств (класів) суспільности, але домагається зовсім вольного, нічим не упривілюваного переходу кожної єдиничі з одної верстви у другу, вольного розвитку всіх моральних і матеріальних сил кожної єдиничі. Се і ідеал — се ненарушима підстава неустанного здорового життя економічного і морального — так в народі, як і в цілі людськості. Соціальна борба України — так далека від комуністичних і соціалістичних тенденцій, як далека їй боротьба народина і релігія — від народньої і релігіної нетолеранції.»

По словам оратора країні не судилось вдержатись з своїми ідеалами. Вона „упала разом із Польщею (sic!) перед престолом чужого сусіда,“ — і осталась позаду ходу, на котрій ступили другі народи після французької революції, заснула, аж поки не розбудив її Шевченко і не зворнув на стару дорогу. Тільки ж тепер українці д. Барвінсько-

го не стануть поповляти старої Січі, воєнної, — „грубої сили“, а заложать „моральну Січ — щирого патріотизму“ і спокійно можуть сказати своїм сусідам: „не страхайтесь нас! Ми не їдемо до революції, ми не шукаємо переворотів, — ми їдемо законною дорогою, у нас не ма ні слова неправди. (?) Не страхайтесь — ми не спроневіримося завіщаним Тараса Шевченка... він кличе до нас: „обніміть-сья, брати мої, молю вас, благаю!“ Так говорить українофіл-оратор і кінча стихами Шевченка, оберненими до його ж:

..... жыва
Душа постова святаја....
І ми, чигаја, оживајам
І чујем бога в небесах!

Дд. Огоповський, С. С., Барвинський і другі не дурно згадували про „нігілізм“, „соціалізм“, „комунізм“, „революцію“ і т. н., котрих би то нема в Шевченка і в його духовних синах. Ці згадки показують, що на Україну насувалася нова хвиля європейських думок, на цей раз більше через Московщину, котра, маючи в собі все таки центр з людьми по европ. їському вивченими в Петербурзі, багато в чому випередила Україну. То була хвиля матеріалістичних і соціалістичних думок. Хвиля та застала і на Україні Малоросійській, і в Галиччині вже міцний культ Шевченка, котрому вже кланялись не самі тільки українофіли „Правди“, а і „москалефіли“ „Слова“ і рутенці „Друга“ і самого „Русского Сіона“, так само як Христу кланяються і лютеранці, і папівці, і святишні єпіод петербурзькі, і кланялись якпів час і де які соціалісти.

Деякі люди „нових думок“ на Україні тим більше могли пристати до культа Шевченкового, що справді між їхніми думками і Шевченковими було більше ниток, ніж між Шевченком і „Словом“, або Р. Сіономъ, та і самими українофілами „Просвіти“ і „Правди“, котрі, не вважаючи на їхні акахвисті Шевченкові на своїх зборах, боялись пускати з нього хоч що небудь в мужицтво. Тут же появилось пражське видання „Кобзаря“, в котрому багато, особливо притивуцерковних, віршів показалося в печать в перший раз. Видавці попробували пустити ці вірші не тільки в панство, а і в мужицтво, поробивши маленькими книжочками отбитки таких річей, як напр. „Марія.“*)

*) Замітимо при случаї, що ця проба „пропагандного“ видання

По троху в деяких кружках на Україні і в Галичині стали ходити думки про Шевченка, дуже подібні до тих, котрі виліжені в статті д С—а.

Звісно, і в Росії, і в Австрії знайшлося багато людей, котрі, або не мали прихильності ні до нової української партії, ні до підновлених і підбавлених творів Шевченка,—або налякалися, коли б і їх не зважено за членів нової, небезпечної партії,—або ж те, ж друга в купі. От і почали—навіть прославлені шевченколюбці, або вигоржувати Шевченка (ж себе) з нової партії, або ділити його писання на вівців і козлищ, або винуватити цілком і Шевченка, ж ову партію, або бормотати таке, шчо ж второпати не можна.

Цікаво, шчо один з перших прокурорів нової партії, очевидячки колишній українофіл, тільки, здається, шче „до—основськй“ козакофіл, д. З., автор прокурорської, коли не жагдарської, статті в катковському „Русскомъ Вѣстникѣ“—„Современное украинофильство“ (1875 р. № II), попробував виділити Шевченка од таких „нігілістів і інтернаціоналістів в українофільській шкурі,“ як напр. автор статті „Література російська, великоруська, українська ж галицька,“ поставивши їм в батьки з старших українців не Шевченка, а Костомарова, „представителя отрицательной, можно сказать, разлагающей школы украинскихъ писателей.“ „Какъ вы смѣете,—кричить цей стариј українофіл на „современных,“ —какъ вы смѣете зачислять въ ваши ряды такихъ людей, какъ Гоголь, Максимовичъ, Метлинскій, Квитка, Котляревскій, людей очень неравныхъ по таланту, но сходныхъ въ томъ, что любовь ихъ къ своей родинѣ и языку нисколько не мѣшала имъ быть истинно русскими, любить искренно общее отечество и ставить общее выше частнаго!*) Шевченко и другіе (?)

Шевченка зроблена була без системи, як можна бачити і з того, шчо вибрано було ж як звезено до купи в цих „метеликах“ з Кобзаря (1) Соптик, Марина, Титарівна, 2) Княжна, Варнак, Петрусь, 3) Неофіти, Марія, 4) Відьма,) так і з того, шчо навіть таку річ, як „Неофіти“ напечатано було без усякого пояснення цілком невідомим мужикам річей. На решті не видання, зроблене в 1876 р., дало скопійковати аж в 1877 р. товариство „Січ,“ котре поставило на йому свою фірму, а нічого не зробило проти тиєї цілком незаконної копійкати!

*) А згадати при случаю, у Котляревського, Квітки, та ж у самого Гоголя в „Вечерахъ на Хуторѣ“, „москалененавиднія“ було далеко

истинно художественные таланты не принадлежатъ вашимъ
рядамъ.“

Трошки вище тої же д. З., котриї сердиться на „ко-
стомаровську школу“ за те, шчо вона виступає в історії
України проти старшини козацької за „чернь“, котра
буцим була гірше дльа України, ніж польське панство,—
Шевченка зве „лучшимъ сыномъ Русо—Украины.“

Незабаром далеко славнішчиї українофіл, „основський“
коріфеї, д. Куліш, виступивши проти „нігілістів і соціалі-
стів“ „сучасних“ і козацьких часів, вже назвав і Шев-
ченка „худшимъ, а не лучшимъ сыномъ своей родины,“
бо, по його словам, тільки „худшіє, а не лучшие умы его
родины поддержали“ його „пьяную музу.“

В Галиччині кумедія з нігілізмом, соціалізмом і Шев-
ченком справлялась подібно, тільки по своєму. В Росії
рідко заходять галицькі часописі, а де-які зовсім не за-
ходять, і через те ми думаємо, шчо не зайво буде роска-
зати про цю кумедію трошки більше.

В Галиччині ця кумедія стала тим жвавішчою, шчо
там в 1877 р. случилось два судових процеси проти соці-
алістів, кількох українців і одного поляка, прокураторія
зробила кілька обшукань по хатах у руснів і навіть
в де-яких товариствах, як „Академ. Кругок“, „Просвіта“
і т. п. Звісно, як деморалізована публіка галицька, поль-
ська і руська. Усі партії і партійки кинулись допосити
одні на одні: ти, ви, — мовляв, — джерело соціалізму і
нігілізму! У „Слова“ таким джерелом виходили поляки і
українофіли, у польських газет—„Слово“ і повіство русь-
ке та „Москва.“ Галицькі українофіли перелякалися і поча-
ли звертати нігілізм і соціалізм на саму „Москву.“

«Соціалізм і нігілізм,—писав молодії профессор гімназії Евг. Жо-
ліхівський,—котрому довелась немала роль в кумедії з нігілізмом і
Шевченком,—соціалізм і нігілізм розширені тільки в північній Рос-
сії, котра переполнена таїними товариствами і закинена мно-
жеством того рода часописами і книжками. Успіха *нігілістич. нова-*
торія розширити свою пропанду також на Малу Русь не досяг-
нули результату. Вони видали впралді пару книжечок на малорусь-
кому язичі і позиськали кількох льудей; але загаль руснів так на
Україні, як і в Галиччині виступив рішучо проти сеї пропаганди

більше, ніж у „сучаснихъ интернаціоналистовъ въ украинифиль-
ской шкурѣ“. Тільки і того, шчо при всьому тому Котляревський,
Гоголь і т. п. були *вірноіоданими*! А таких тонких річей, як „общее“
та „частное“ в ті часи льудо і не знали.

з'являв с тими людьми всякі зношенія. Доказом того українські органи в Росії, (які?!) і львівська «Правда.» (Рускій Сіонъ, 1877, № 10.)

Українофільська газета „Правда“ кілька разів за 1877 р. сказала теж саме: В статті „Пројави соціалістичні між українцями і їх значінньє“ (написав Бударовля автор статті про Шевченка в „Вечерницях“) „Правда“ напечатала великими буквами: „що українські соціалісти єєсть причепи до соціалістів московських, похлинути туди російським правлінням.“ В статті „Лжепророки“ „Правда“ признаєтьєсь, що галицькі народовці

«Поклали пункт тягости на придніпрову Україну, піддались добровольно під духову єупремацију і гегемонију брасної інтелігенції з над Дніпра. — бо там була гімна репрезентація нашої і ідеї, підтримувана научним трудом такого Косгомарова, Антоновича, або таким об'явом чесного і дорого рідного слова такого Вовчка, Куліша, Стороженка, Нечуя і інших.»

«Так було, каже „Правда“, аж до недавня. Аж не зявились *лжепророки*, — нові гетмани... експлуататори народу і України, що засіли чванливо на горах чужих. де не ма ніяких тюрем, де тобі губи кулаками не загасяють, і в такій ліберальній формі виснажують кров народу, бучім в ушчасливійше його, за котре вони при таких тоненьким розумі, яким вони величаютьєсь, не зуміють сказати, коли воно буде і яке воно буде! Сотки рублів видають на вигідне життє по метрополіях чужих, сотками ондачують далекі дороги, сотки видають на публікації, с котрих та поміч народові, що с торічного сину» і т. д. „Коли б, каже дальші, галицькій українській орган, придніпрівська інтелігенція узнала провідирство таких лжепророків, ми б тоді, хотья з страшним, пекучим болем в серциу, мусіли б взяти розбрат с тоју інтелігенцією, хоч так нам дорогоју, а цілу одвічальность за се мусіли б вложити перед історією на лжепророків!“

Тільки ж, каже публіцист „Правди“, „ми знаємо на певно, що загал інтелігенції придніпрівської далекій від того, щоб відатисє в паїми (!) лжепророкам,“ — і почина ј кінча добивати лжепророків соціалізму на Україні, — именем українофільства і стихами Шевченка!

„Правда“ мала, коли не резон, то повід писати таке, бо, минаючи навіть те, що вона сама була підновлена, а „Товариство имени Шевченка“ було założено на гроші, прислані з України. в 1873 р., коли вже галицькі народовці доволі показали себе на тіј дорозі, на котру вони стали сід за совітником, віцемаршалом і банкіром Лавровським, — навіть в 1875—77 рр., коли вже вона виступала проти соціалізму, і в самому 1878 р., після всього того, що було понаписувано в „Правді“, до нејі слялись писанья льудей „з придніпрівської інтелігенції“, котра, звісно, належить до духовної церкви Шевченка.

Духовні сини тиїєї церкви в Львові не стали на показаних війничє словах. Після арестів в Львові, вони так і такими словами почали одхришчуватись од нігілізму, соціалізму і революції і од тих, кого в ній обвинувачувало, одхришчуватись ранішче, ніж инче сказала своє слово прокураторія, шчо зарані предавали в руки прокураторії земляків своїх. Мало того. Автор „Провідних ідей в письмах Т. Шевченка“, тепер виорядчик „Газети Школьної“ в Львові, пригадав нові вини лжепророків соціалізму в Галиччині, вини і перед українською громадою, і перед австрійським начальством. Він перенечатав з „Руского Сіона“ лист, очевидячки писаний теж галицьким народовцем:*)

„Соціалісти на Русі. Читамо в „Руськім Сіоні“ ч. 18: „В послідних роках дітано із сторони росейських соціалістів старань, шчоби перенести соціалістичну пропаганду також на Україну і Галиччину. Они зєднали собі навіть на Україні для своїх теорій одну дуже значущу особистість, п. Драгоманова, професора Київського університета, займавшего на полі науки і літератури дуже важке становище. Виступлення сего мужа в сій пропаганді могло бути дуже шкодливым, тим більше, шчо будучи одним з провідників малоруського руху в закордонській Русі, мав він на таможню інтелігенцію незвичайний вплив. Однакож розвага і здоровий розум Русі побідили. Русь не пішла на сьу нову небезпечну дорогу, на котру її спровадити уєдновано, і оставила п. Драгоманова. Вона показала наглядно, шчо її і не єсть сьа о напрасних переворотях, маючих вести до осушщення якихсь безмісних утопій, з котрими ніяке порядочне обшчество стојати не може, але шчо стоїть кріпко на вікових засадах людєкости, і стремить до получення свого быту на дорогі природного і законного розвитку. По тій причині не лишалося п. Драгоманову шчого: як під пресейєу уряду оставив Росейу, де всьакій вплив стратив. Він удав сьа до Галиччини і шукав тутки польа до свого діланьа. Уже перед тим був він ту знаній, стојав з многими людьми в літературних знощенях, і мав для своїх праць наукових багато почитателів. Однакож Галиччина стапула мов один муж напротив його нових соціалістичних теорій. Надармо грозив Драгомадов, шчо скомпромітує їх товариства, именно: „Пресвіту“, „товариство имени

*) „Руській Сіон“ перш усього орган вишнього пошівства львівського і вже через те ультрамонтанський. Тільки ж від часів, коли при „Правді“ розєднались виборчі маїєстєти от. Качали (1873 р.) показались видішні питки між ультрамонтанами і галицькими народовцями-україно-їдлами. „Р. Сіон“ став печататись в тіпографії имєні Шевченка, не раз хватив „Правду“ і народовців, особливо в часи нагону на нігілістів і соціалістів. Нам самим траплялось чути навіть од свієських галицьких народовців, шчо уніја — саме українська віра, бо вкупі і православна, і не московська! А між молодшим пошівством галицьким „народовців“ і україно-їдлів маєт „Правди“ вже набралось чимало.

Шовченка," яесли йому не послідујуть. В одніт на все тоје зірнали всьакі зоношца з п. Драг. і виновіли в своїїх виданьх місце дльа його праць, котрі почали прибірати небезпечніи характер. Не осягнувши своєїї ціли, опустив п. Драгоманов Галичнину, а виїзджаючи за границь, завязав стосунки з кількома академіками, намірѣючи зробити їх орудіями своєїї пропаганди. Молодці дали увлечись: чи не спідомі добре діла, чи може інтересовала їх новість, чи в кінці схлібляло їм те, мати діла з таким славним чоловіком. На щастьє удало сьа привітальственим органам відкрити сьу переніску нже в початках і запобічи всім можливим наслідкам. Сожаліємо за тими молодими льудьми, котрі може і не свідомо пустились бездорожієм і тим самим загоридили собі в нашім крају будучиность; однакож з другоїї сторони уважаємо то шчастьєм, шчо зараз з початку запобіжено злому і здержано його розширєньє. Молодіж наша буде тепер осторожкою; а ми віримо, шчо навіть обвинєнні гірко десь жалујуть свого перозважного кроку."

До цих слов д. Партицькиї, на тої час товаришич предсідателя в „Просвіті“ і значить, чоловік, котриї міг знати добре хоч те, чи справди хто небудь „грозив“ „Просвіті“ чим небудь,—додав од себе такі слова:

„Справа соціалістична представлена в „Руськім Сіоні“ в цілості правдиво. З нашоїї сторони додамо тільки, шчо особа п. Драгоманова јесть і доси јенче дльа нас загадочна. Јесли правительство россієске знало, шчо п. Драгоманов јесть небезпечним соціалістом, так дивно, чому його, як інших соціалістів, не повезено на Сібір, а позволено јому јіхати до Галиччини і ту розвивати чиниість, небезпечну і дльа самоїї Россії. Книжки соціалістичні, друковані п. Драгомановим і призначєні до Россії, звичайно доходять тільки до Львова і ту в готельу англійським розпаковујуть сьа з таким гуком і стуком, шчо зараз весь Львів і всі конзулі россієські о цілім небезпечнім транспорті знајуть. Різничено з транспортом книжок приходять до Галиччини безчислені листи від п. Драгоманова, з јогож підписом на коверті, і очевидно у всіх адресатів відбувајуть сьа ревізії, бо правительство ділаијєм п. Драгоманова направду затревожено. А тим часом під претекстом јакогось соціалістичного руху відбуваје сьа на цілій Україні дісно јакби јакії суд страшиї. Нам доносять очевидиї, а диезники відєнські в цілості тоје підтверждајуть, шчо в Харкові, Полтаві, Київі і мѣже по всіх селах українських відбувајуть сьа так числені арештованьє, шчо до нині около 10.000 (!!!) Русинів перєвезено на Сібір. Дісно, п. Драгоманов јесть або тільки простим орудієм в руках ворогів Русі, або чиниць в добрій вірі, але по дурному. В однім і в другім випадку чиниість јого јесть небезпечна і дльа Русі шкодлива.“

От таким то льудім, котрі способні були оце все понаписувати, довелось справляти і в 1877 р. звичайну службу в роковини апостола і пророка божого Тараса, і в такиї час, коли поліція почала ханати тих із богомольців того ж апостола, котрі признались і до Сатани соціалізму. Тонка нитка шевченкольубства в Галиччині мусила влірва-

тись. Перш рванули її з того боку, котриї і доси самії најлогічнішчиї, коли не најрозумішчиї, в Европі, (і через те і доси најміцнішчиї!) — з ультрамонтанського!

Почалось в маленькому місті, в Станіславові. В N 6 „Газети школярської“ 1877 р. показаласть звістка з цього міста, шчо там „члени філії „Просвіти“ свѣткували річницю смерти вічнопам'ятного нашого поета Тараса Шевченка. „Не знаєм, о скілько інформації наші опирають ся на правді, досить, шчо катехит семінарії учительської в Станіславові мав заказати ученикам семінарії брати уділ на тім вечері поминальнім. Если зважимо, шчо тої вечері головно був устроєний учителями Станіслава (між котрими тепер стало кілько „народовців—українофілів“), то заказ отого катехита був би лиш об'явом ревности зовсім підозрительного рода.“*)

Катехит (Н. М. Огоновський) не змовчав і, згадавши, шчо ще недавно сам папа благословляв редактора однієї газети польської „давити лібералізм, а найбільше тої, шчо, окутујучись в полотно уміркованности, змагається лучити Христа з Бєлалом,“ написав до „Р. Сіону“ одповідь, в котрії каже, шчо він нікому не заказував ітти на вечері Шевченка, бо не знав, шчо він буде, „а если би ја був знав, то

«Зајавляју публічно, шчо „Если би ја був знав, шчо в Станіславові устројається вечер в пам'ять Шевченка, то бувим ученикам моїм таки з катедри заказав уділ в тімже брати, хотьби го і всі здешні учителя разом устројували“.

„Відомо загально, шчо межі молодежју шкільноју шириться чим раз більше „невірство,“ а по країні мірі бодаї апатія до релігії. Успіја катехитів, хотьби і најсердційші, суть по більшій часті безплідні уже по тії причині, шчо неоптна, а фантастическа молодецька виображєня, дльа „ложних пророків“ чрезвычайно воспријємчива. Одно јешче було оградоју нашоју, шчо у нас не було јешче до сих пор контррелігійних писем, в јазні руським. Тепер одіако і тії появились, а то в роді поезії Шевченкових!! Прошу переглянути особливо II том „Кобзаря Шевченкова“, ізданного в Празі 1876, котрії „Просвіта“ с таким запалом межі молодеж розпространяє — а убідиться ч. редакція, скілько там богохульних јересе) і міліістическої тилі (Важніјшії уступи навожу в дописі).

„Треба в самії річі, діло неучтивих людю, в патежитім світі предствити і дискретировати, бо гидра погана піднесє ще с більшоју гордостю голову своју.“

*) Остатні слова д. катехит зрозумів так, шчо про його читають, „чи не москаль він.“ „Газ. Шк.“ не згодиласть, та тільки не појаснила, шчо то значить „ревность підозрительного рода.“

„Газ. школьна“ і п. редактор знають безсумнісно, що *я русин, но і святиченик заразом*, — що мні повірено от випросв. архієреја релігійно-моральне образovanje молодєжі школьної, що я отвічатель-шиї за тују должність, на мене вложену, перед богом, моїми властями духовними, моїм народом, і совєстіју моєју. А позволити собі п. редактор сказати, що не-то катехит-святиченик, но і кождиј учитель, чоловік совєстниї, не повинни допустити, шчоб молодєж брала участь во вечєрі, где Шевченко ставляєсья „ідеалом есьакого совершенства“, „первим громадянином“, где заохочаютьсья присутствуючі до читання і изучєня творів великого поєта, котриї писав, правда, пре-хороші річи, но писав ось як:

„На апостольськїм престолі
Чернець годованїї сидитъ“ і т. д.

А на інїм місці:

„Світє тихиї!...“ і т. д.

Шчо ж доперва сказати о „поємі“ „Марїја“, где о таїнствєнному воплощенїю сина божого, поєт вот як говорить:

..... уже зіришца
На небі ясно заїнялась;
Марїја встала, та пішла
З глеком по воду до криниці,
А гость (Арх. Гавр.) за неју,
І се в ярочку догнав Марїју...
.....

Як бачите, д. Н. М. Огоновськїй поставив своју думку просто і ясно. Того ніяк не можна сказати про тих, хто виступив на оборону Шевченка. „Правда“ пробувала було подивитись на д. Огоновського згорн вниз, та сама не посміла витрежати свої очі. В статїтї „Образок руського ультрамонтаства“ (№ 7, 1877) вона одповіда катехитові, шчо „етїїність поєтів і їх заслуга не міряютьсья пісьля їх віри в догмати“, але тут же зїхала не тільки на те, шчо Шевченко оступавсь за „закованих братів“, шчо і „христїянство піднялось за пизцими“, на те, шчо катехит Огоновськїй, „нападаючи на Шевченка, показав, шчо він не пімає головної сторони христїянства і. хороньачись за горду тіару, забуває на вбогиї Віфлеєм“, — а і на те, шчо Шевченко мав право не знати догмату „неомилности папи“, шчо він писав Марїју в 1859 р., се б то ранішче, ніж Пії IX сотворив догмати таїнствєнного воплощенїя“ (котриї говорить, про безгрішнїї рід Марїї, а зовсїм не Христа). Це все тим вже не jde до речі, шчо в поємі „Марїја“ Шевченко виступив за гр̑раницю не тільки ультрамонтаства, або католицтва, а і христїянства!

Шче гірше стали перед сміливим катехитом другі па-родовці, дд. Желіхівськїй і Партицькїй. Д. Желіхівськїй,

учитель з Стапіславова, і член філії „Просвіти“, котра вдіяла споминки Шевченка, — перш усього не згожуеться, щоби між молодіжжю була перелігійність; — напротив, каже, „молодіж наша зберегає в собі великі задатки релігійности,“ (тоді як „Правда“ признаєтьсѧ, що „певірство дуже обгортає молодеж,“ тільки, каже, „причина того не по-стала ні з часу зосинованѧ „Просвіти,“ ні за дѧ пражського виданѧ „Кобзарѧ“). Д. Желіхівський каже далі, „що молодежі небезпечно подавати в руки антирелігійні писѧма, на тоє згодимосѧ певно всі, однакож сеї закид не можна робити ані Шевченкові, ані „Просвіті.“ „Шевченка, каже д. Ж., хвалѧть і россієські писателі, — і мало знаѧдетсѧ між поетами більш релігійних від нього,“ — на доказ чого ї приводить виписки як із россієських писателів, так і з Шевченка.

Коли ж, мовляв, і виступив Ш—ко проти тих, хто скривляв завітні христові, і виривалося йому слово, котре *читателѧ разити може і з котрим тѧажко согласитисѧ*, то се походить не з злої волі, але з надміру ревности... Правда, що в писѧмах Ш—ко находить (сѧ) пару утворів, *с котрими не згодимосѧ*, але вони не кидають ще злої тіні на поета. Якщо в поемі „Гус“ виступає він проти папи, в двох чи трьох місцѧх несприязно виражаєсѧ о язурітах, то сього упереджуванѧ годі йому, *яко православному* (тільки!) взѧти за зле... Додам јошче і тоє, що таких уступів дуже мало, і що всі вони не мають великої стійности, бо *писані тогді, коли дух Ш—ка тѧажкоју неволеју вже зломлений був*.

Далі д. Желіхівський спускаєтьсѧ до такої школярської оборони своєї партії:

„Отновім јошче на злобині закид, будѧто би товариство „Просвіта“ на силу ыхало молодежі том II пражського виданѧ (в котрім власне ті мрачні уступи находѧтьсѧ). Позволю собі дати о. О—ому в сем взгѧді одно важне појасненѧ. Пражське виданѧ уряджено в тої спосіб, що *всі перли шевченковѧї музи поміщені в первѧм томі* і властиво сеї тільки том призначені дѧ загалу. В том *другій* входѧть твори слабші, против россієському правительству вимірені, межи иншм також і мрачні уступи; він призначені лиш дѧ тих, котрі спеціально студіям о Шевченку отдајутьсѧ. З сеї то причини напечатані том II в далеко меншм числі, і хотѧ меншій објомом, коштує дорожше. Якщож уже висока ціна (том I: 2 злр.; том II: 3 злр.) не много би дала купців з поміж молодежі, то заховувала „Просвіта“ (як довідуюсѧ) јошче і ту осторожність, що том I продавала кождому, том II жо тільки старшим ѧудѧм. Таким чинном роспродала „Просвіта“ том I цілком, коли тимчасом том II јошче і досі в значнім числі у неї находитьсѧ. *) — Що до засад,

*) І тому мајже все виданѧ вивезено в Россіју.

яких „Просвіта“ придержується, то знає се кожний, хто бодає трохи с нею ознакменити, що поставила собі найважливішу цілю, ширити в народі релігійність і моральність. Се видно аж надто у всіх її видавках, сего перестерегає вона і при комісові розсиродажі чужих книжок. Яеслиж в Станіславові дісталися через деяки примірники другого тому межі учеників, то не винувата сему „Просвіта“, але неосторожність нас самих, засідавших в тілі обш. Качковського.“

Подібно ж викручується і „Газета Школьна“ (№ 8—11), добавляючи до резонів д. Ж. ще і такі, що буцим „Світе тихій“ випадо з поеми „Гус“, тоді як в пражеькому виданьїху ясно помічено: „Ці вірші у „Правді“ 1873 р. № 15 надруковані як часть поеми „Гус“, (писана в 1845 р.) але у власному рукопису Шевченка вони означені датою 1860 р. „В кінці, мов дла того, шчооб показатись наїпринхильнішчим до церкви, д. Партицькій, слід за от. А. Торонським з „Р. Сіону“, доносить на книжку „Байки—небилиці.“ видану друкарнею Білоуса в Коломиї з народними казками про бога, святих, поїв і т. н., як про таку, в котрій єсть „много такого, шчо вірі і моральності єсть шкодливе!“

Редакція ультрамонтанського „Р. Сіону“, печатаючи лист д. Огоновського, сказала сама, шчо „соглашаємось в загалі з поглядом д. Желіхівського на Шевченка,“—і подаючи раду, шчо „добре б було зробити таке виданье, в котрім би лишь вибрані моральні і релігійні твори того ж поета предкладати молодежи,“—сподівалась, шчо „знайдуться уміркованіші льуде, котрі тих кількох розжарених погодять.“ Нам же здається, шчо згода може настати і просто між „самими розжареними,“ бо самі дд. Желіхівський і Партицький не далеко одійшли од катехита Огоновського, котрій сам каже, шчо Шевченко написав „прехороші речі,“ хоч писав і „жеретичні.“ І справди, д. Партицький, як ми бачили, погодивсь з ультрамонтанами, як в нападі на „Байки—небилиці,“ (котрих багато взято з наших „Малорусскихъ преданій і разказовъ,“) так і в поході проти „соціалістів на Русі.“

Шчо до Шевченка, то згода між галицькими народовцями, такими як дд. Патрицький і Желіхівський, і понівством зводиться на те, шчо Шевченко був і ангел, і аггел. Таж сама думка трошки мньакше говориться в „Правді“ і в листі д. Желіхівського,—се б то, шчо не всі твори Шевченка зрозумілі і приступні дла молодежи і дла народу (ad usum populi), так само як і біблія, і шчо до-

які твори апостола Русі-України треба залишити тільки для старших і для „спеціально студующих.“ Оди Швеченко виїшов для посвячених, другий для профанів!

Так то крутили на всі боки українофіли в Росії і в Австрії свого пророка, аж поки в Росії його прокляв найблизчий його приятель, а в Австрії його поділено на двоє. Так завше і бува з „пророками“, на котрих їх обожателі не дивляться *об'єктивно і історично*, а тільки *абсолютно*.

Як же мало думали говорити так про Шевченка навіть найрозумніші, найбільш звичні до історичного способу думання земляки його, показує напр. стаття д. Костомарова „Воспоминание о двухъ малярахъ,“ в котрій ми читаємо такі слова: „Шевченко былъ избранникъ народа въ прямомъ значеніи этого слова; народъ какъ бы избралъ его пѣть вмѣсто себя... Ш—ко сказалъ то, что каждый народный человекъ сказалъ бы, еслибъ его народное чувство могло возвыситься до способности — выразить то, что хранилось на днѣ его души... Ш—ко возвѣстителъ народныхъ думъ, представитель народной воли, истолкователь народного чувства.“

Те, шчо в д. К—ва говорилося все таки світської мові, те в Галичині вже просто перекладалося на церковну, — і Ш—ко звався і в промовах, і в телеграмах, котрі посилялися шчо року в день його смерті, — „святим мучеником, пророком і апостолом Русі-України.“ А звісно, шчо ніхто так не мучиться, як святі, пророки і апостоли, од тих, хто їм кланяється. — Починається з того, шчо кожне слово пророка стає святим, не розбіраючи коли, як, при чому воно сказано. Далі кожний вірний примазує до святих слов своєї, святить словами пророка кожну свою думку, — вибєра з тих слов, шчо йому треба, перекручує їх. Поjawляється купа Петрів, Павлів, Симонів Волхвів. Тонкі льуде з вірних починають ділити науку на таїну і явну. Починається таке, шчо і справди святі би не розірвав. Коли це якому вірному самому захочеться стати пророком, або привидиться йому Діоклеціан в жандармському мундирі. Тоді пророк стає посланцем не Яггови, а Сатани, тоді ікона пророка летить в болото! Sic semper prophetis!

II.

Потреба об'єктивного і історичного суду над Шевченком. — Недостача матеріалу для такого суду. — Пражське видання „Кобзаря“ і спомини наблизчих приїателів Шевченка. — Школа Шевченка: Шевченко в Петербурзі і „Маяк“; Київський слав'яно-український кружок 1845—46 рр. і українська публіка того часу. — Шевченко як поет: романтична школа Шевченка; на скільки Шевченко поет мужицький, простий і реальний? одміна Шевченка од поетів „натуральної“ і „соціальної“ школи. — Думки Шевченка про віру: „благочестіє“ (православ'є); вільне. ідентичентське, біблеїство; вільнодумне коштунство; вільнодумство в віршах Шевченка і українофільська праця 1857—1863 рр. — Думки Шевченка про державу та громаду і зріст їх: своєкrajинство, козацтво, народоправство; пельубов до Польщі, до Москви; ненависть до царства; мужикольубство і ненависть до панів. — Грунт громадських думок Шевченкових: козацька і гайдаманька Україна і бажання українського мужицтва та вільне біблеїство; одміна Шевченкових думок од новітнього європеїського соціалізму. — Шевченкова праця в громаді до тюрми і по тюрмі: чи був у Шевченка грунт для постіійної громадської та шче і революційної праці? грунт такої праці в Європі; київське товариство 1845—46 рр. і життя Шевченка на Україні до певолі;—що руйнувало Шевченка однаково на волі і у певолі? невпорядкованність української праці в 1859—60 рр.; самота Шевченка і життя день за день в Петербурзі і на Україні; случайність виступів Шевченка в громадах. — Сила Шевченка: поетична натура, здоровий розум, мужицтво. — Користь з „Кобзаря“ для мужицтва і для громадівської проповіді: користь з неполітичних творів; потреба вибору образів і думок з творів політичних.

Кожного чоловіка, кожного писателя тоді тільки можна оцінити, як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та шче і на ґрунті тійі громади, в котрій він виріс і працював. Таке досліджування „пророків“ показує, що дієно пророків, „всцєльхъ выразителей народа“ і навіть для одного „часу“ ніколи і не було. Таке досліджування розбива ідоли, св'яті мошчі, та за те дає не тільки правдивий погляд

на померших пророків, а шче ї міцну нитку, шчоб про-
вести нас в будуще слідом не за особою з усіма її
часовими і особистими одмінами і хибамі, а за думкою.

Отже Шевченка ніхто шче так не дослідив історично
і об'єктивно, ні як поета, ні як громадського чоловіка.
Та це і не так то і легко, бо близькі до нього люди не
дали нам основи для такого досліду, ні докладними зві-
стками, ні навіть повним і добре впорядкованим видань-
ням того, шчо він писав.

Шчоб далеко не ходити, спинимось на пражському ви-
даньшу Кобзаря, про котре говорять видавці, як про
повне, зроблене по власним рукописам Шевченка.

Перш усього те видання кидається в очі чудовим
поділом на дві книги. Очевидячки видавці прилагожува-
лись до російської цензури, виділяючи в першу книгу
таке вже невинне, шчо вже ні до чого і причепитись. А
коли і у раньших виданнях „Кобзаря,“ — в тім числі
і у Кожанчиковському, (котре певно порядкував хтось з
близьких Ш. людей) стихи його поставлено зовсім не в
часовому порядку, — то тепер через поділ усього „Кобзаря“
на дві книги: цензурну і нецензурну, стало вже зовсім
важко вдержати порядок, як росли думки поета про те
та се. Коли згадати, шчо, окрім такого поділу „Кобзаря“
на цензурний і нецензурний, кожна книга пражського ви-
дання пушчена „з додатком споминок про Шевченка
Тургенева і Полонського, Костомарова і Микєшина,“ про
котрі, як про шчось оснівне, виголошується на передніх
листах, не мов воли прибавляють шчо до ціни самого
„Кобзаря,“ або прикривають його своїми крилами, — то
це видання стане пам'ятником оппортунізму, прилаго-
жування „духовних сил“ Шевченка до російських ка-
зенних порядків. З найбільших людей до Шевченка зна-
ходимо там споминки тільки одного д. Костомарова. Та і ті
так мало дають матеріалу для історії власне духовного
чоловіка, — Шевченка, — шчо просто дивуєшся, коли чита-
єш напр. у д. Микєшина: „Н. П. Костомаров могъ бы
дать самыя точныя разъясненія,“ а од д. Костомарова
чуєш: „я не могу похвалиться особенною съ нимъ бли-
зостью, такъ что въ этомъ отношеніи мнѣ извѣстны были
лица, болѣе съ нимъ связанныя душевными узами, чѣмъ
я, и болѣе меня знавшіе особенности его жизни.“ А спо-
минів цих то людей — і не ма! У самого д. Костомарова

про наїцікавіше, про життя його з Шевченком в Київі і про їхнє товариство славяно—українське не бачимо ні згадки. Глухо споминається тільки „*отъездъ* (!) Ш. изъ Кіева въ Генварѣ 1847 г.“ Ясно, що цензура за-
кувала перо славного історика і у Празі!

На решті і тексти самого „Кобзаря“ в пражському виданьнї напечатано без усякої системи. Перш усього не зроблено перечня тих текстів, печатних і рукописних, з котрих зроблено виданьня, не сказано, які тексти взято за оснївні, не показано в кожному случаї, чому вибрано той текст, а не другий,—хоч за те нїдї бачимо, що в примїтках показані мов одмінї (варїанти), навіть помилки шарлатанської лєїщїгєської книжки „Сочиненія Пушкина и Шавченки.“ Приглядаючись, можна догадатись, що основою дїля пражського виданьня були кожанчиковецьке та львівське, до котрих підбавлено нове з рукописів, і по котрим пороблені, тільки не скрізь, поправки по рукописам. *) А як де, то взято за основу рукопис, а вишзу поставлені одмінї по печатнім виданьням, та тільки з такими неакуратними значками, що часом зовсїм заплутаєшся. Так напр. про „Неофіти“ сказано, що їх напечатано по рукопису, що zostавсь у д. Марковички з одміними по львівському і кожанчиковецькому виданьнью. А під першою одмінєю показано: „Перш. рук.“ далі „рук. вар.“. Які це рукописи? Треба було сказати тим паче, що і львовїане кажуть, що їхнє виданьня (дуже неадагодне!) зроблено по рукописам, хоч вони напечатали, як Шевченкову, зовсїм не його пісню „Шче не вмерла Україна“, котра також подібна до Шевчекових, як „Душечки часокъ не вида“ до Пушкинових. Словечка: „перш. рукоп., рук. вар., льв. вид.“—або „перш. рукоп.“—завше бачиш під одним тижже текстом, а звідки взято самїй текст чи з першого рукопису, чи з другого, чи просто з власного рукопису,—не бачиш. Через це всі ці одмінї не помагають тому, щоб точно прослїдити ходу думок і праці поета. Окрім того, на скільки ми могли судити, на скоро

*) Так напр. в листі „до Основїаненка“ читаємо: „поборовся б з *кацапами*“, а в низу стоїть „поборовся б з москальми (з власн. рук. Шевченка)“. — „З *кацапами*“ чиє ж це слово? чи Шевченково, чи львівських видавців? Таких примірїв не мало.

переглянувши рукописі Шевченка тоді, як вони јшли на виставку в Прагу,—не все з них внесено в нове видання. Та ј в недавно вишовшій первій книжці маленького женецького видання „Кобзаря“ јесть одна штучка, котројі не знаходимо в пражському виданні. *) Далі ј сам д. С—о в своїј статті приводить один вірш „не по пражському виданні, а по новому рукописному варіантові.“ (стор. 64) Потім в цьому виданні не ма ні „Дневника“ Шевченкового, і ні його московських писань, котрих після нього зосталось чимало.

Думаємо, що сказанного буде доволі, щоб сказати, що в нас не ма ј доси повного ј акуратного видання Шевченка,—і що пријателі його, а також ученики, мусили б перш усього постаратись, щоб дати нам його, а також біографію Шевченка з його листами.

Не тільки молодіј вік Шевченка, а ј середній вік, коли він жив в Кіјіві серед лучших льудей України, доси темніј. А тепер заговорюють про те, чому назвичесь Шевченко в Польщі, од поляків, з польського письменства,—і д. С—о говорить про те, що виніс Шевченко з пробування свого в Варшаві в часи повстання 1830 р. Для нас все це діло темне. Мало відоме ј життя Шевченка в Петербурзі, а також і те, чому він навчивсь і јак він глядів на тих писателів російських, котрих там знав, напр. јак Бурочок. Жуковський і т. н. Хоч би нам хто сказав,—јакі книги в јакіј час найбільше читав Шевченко тоді, јак складавсь в ньому писатель і громадянин,—коли вже не про те, з ким, про що розмовляв і листувавсь,—то все таки можна б було судити хоч скільки небудь павірняка про школу Шевченка в молодшій вік і в середній.

В цей середній вік найбільше ваги над Шевченком му-

*) Два слова ј про це женецьке видання. Названо воно „Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша“. (Женева. Печать „Громади“ 1878). Видання це що менше може замінити потрібніј порядиј збір творів Ш. Назначено воно, јак кажуть, „для цілі пропаганди“ і в нього вибрано само „нецензурне“ з кобзаря вжо без усякого часового порядку, так що к кінци в читателя стајо дуже темно в голові об тім, що справди думав Ш. напр. хоч би ј про віру: бо напр. на стор. 80 Ш. хоче „льульки з кади́л закурятн“, а на стор. 114 сердиться на тих земляків, що кажуть: „нема ні некла, а ні рају!“

спли мати його київські пријателі 1845 — 46 рр., далеко більш його вчені, і його гостюванья по Черниговщині і Полтавщині, де він мав багато пријателів між панством. На лихо ж про київський кружок, з котрим Шевченко і був скарані, доси єсть тільки дві звістки, та обидві не підписані ким небудь, на кого можна було б скластись. Ми вже зробили витяг з однієї з тих звісток („Громада“ II, 228—231). Зваживши на те, як непевне трапляютьсь в Росії закордонні видавця, ми приведемо і тут той витяг з статті „Жизнь Куліша“ в „Правді“ 1868 р.

«Ще будши в Києві звів Куліш до купи скількох пријателів; в сії то невеличкій громаді зародилась перва думка—видаванья книжок, потрібних до самоознанья українського, і споруди простотільдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього де-яких панів-гуманистів і тим положити основу народній освіті на Україні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, та до Костомарова, та до інших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, шчоб їх треба було з боку підпирати. Вони осадили межі себе і Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всеу Славянщину. Оттоді ж то Шевченко починав високі свої твори: „До мертвих і живих“, „Шафариків“ і інших. Шчо вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно—яким високим духом київська громадка дихала. Обшала вона своєю думкою увесь мир славянський і глибоко зрозуміла, шчо дух українського льуду більш, ніж який иншій, здохіє тої мир ув одно живе тіло ступити. Віра христова і історія славян була їм світом і теплом до великого подвигу. Свiate письмо всі вони добре знали і з великою шаною почитували. І стали вони на такій думі, шчо не на дипломатию треба славянам уповати; шчо до сього діла треба нових льудей і сили нової, а тієї шаною повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого льуду і християнська саможертва. Шчо же всьому мирові було розумно, шчо тут Україна не поставлена альшою і омегою, признали вони своїми патронами всеславянських апостолів Кприла і Методіја і назвали свою громаду Кприло-Методієвським брацтвом. Највиразнішим параграфом устави сього брацтва було приречено—тільки тих пријмати до себе, хто був знаємий з нешорочного житья і праведної освіти. Другим знов параграфом застережено, — шчо у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено як у језуїтів, шчо для своєї мети байдуже їм було про способи. Најкращим способом ширити свою проповідь уважали вони устне і печатне слово і добру науку дізчат, як магірок і сестер тих діятелів, шчо мали колись вирости серед стуманілого льуду і холодного лінивого панства. Тим-то вони постановили неcludватися, шчо на Україні постало як најбільш письменного і тямущого жіноцтва. Не в централізоване государство заміряли вони скупити всі славянські народи, а в вільній сојуз під протекторатом російського императора. А як имперія його доти не згідна була б притулити до себе славянської федерації, доки б не очистилась би

з ганьби кріпачства, то установлено було — помалу-малу підготовляти ї панів і уряд до зрозуміння сеї сучасної громадської потреби за поміччю науки і мови, а простій люді — до нової кращої долі — за поміччю шкіл; розпочати ж се діло повинні були пані-гуманісти у своїх селах. — Оце ж то те саме, що вславило царя Олександра II во віки по всьому світові, підняли були на себе люде убогі і не знаємі киче за його панотця, царя Миколаја.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про брацтво; давали тільки йому знати, що вони почасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: „Хвалитесь мені словами, — та не мати-ме сили ваше слово, поки ви не заходитеся коло діла. Ділом вашим пехал би була шчира праця над освітою самих себе і інших. Запедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова впадуть стіни ієрехонські.“ (?) Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкі шлях прокладають і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним — змовились вони не показувати Кулішу устави і до брацтва його не називати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік що до братства.»

Друге місце, де розказується про теж „братство“ київське, це багато де в чому цікава стаття „Україна“ в „Колоколѣ“ Герцена, (1860, № 61). Там читаємо ось що:

«Пробужденіє славянскихъ народностей быстро отразилось въ Украинѣ и подняло изъ летаргическаго сна народную мысль и чувство. Явилось стремленіе возродитъ умирающую подъ кнутомъ московскимъ и штыкомъ Санкт-петербургскимъ народность и возсоздать самобытную литературу.

Но идея панславизма принялась въ Украинѣ совсѣмъ не такъ, какъ въ Москвѣ, гдѣ она проявлялась или въ стремленіи уразумѣть смыслъ тропарей и букварей, или въ риторическихъ похвалахъ старомосковской Руси, подъ которыя боязливо подкладывались всероссійскому престолу надежда простереть когда нибудь царственную десницу на славянскіе народы и уготовать имъ вожделѣнную судьбу Украины и Польши. Въ Украинѣ эта идея тотчасъ облеклась въ свѣтлую форму федеративнаго союза славянъ, гдѣ бы каждая народность сохраняла свои особенности, при всеобщей личной и общественной свободѣ; Вмѣстѣ съ тѣмъ возникло убѣжденіе, что только этимъ путемъ Украина можетъ подняться изъ упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно поправный образъ. Молодые люди Харьковскаго и Кіевскаго университета быстро стали проникаться этимъ идеемъ. Могло ли это ускользнуть отъ бдительныхъ преслѣдователей всякихъ идей при императорѣ Николаѣ?

Въ 1847 г. въ Кіевѣ по доносу студента, жандармскаго сына, Петрова, взято было подъ арестъ нѣсколько лицъ, принадлежавшихъ къ кругу малороссійскихъ писателей и въ числѣ ихъ народный поэтъ Тарасъ Шевченко, котораго превосходныя стихотворенія знаютъ на языкъ не только почти всѣ читающіе Малороссы, но и многіе Волжкороссіянѣ и Славяно. Всѣхъ задержанныхъ пригнали въ III отдѣленію, гдѣ и засадили. Изъ ихъ бумагъ и писемъ оказалось, что всѣ они проникнуты идеею соединенія Славянъ и любовію ко всѣмъ

славянскимъ народностямъ и украинской въ особенности, омерзѣніемъ къ крѣпостному праву и къ религіознымъ и національнымъ ненавистямъ и соболѣзнованіемъ о невѣжествѣ народа. Вмѣстѣ съ тѣмъ нѣкоторые письменни выражали мысль, что было бы очень полезно, если бы существовало ученое общество съ цѣлю сближать умственную дѣятельность славянскихъ народовъ и распространять въ народѣ просвѣщеніе. Что мыслью объ этомъ обществѣ не соединялось намѣреніе основать такъ называемое *тайное* общество, доказываетъ то, что въ бумагахъ обвиняемыхъ лицъ найдено было порицаніе правила: „дѣло оправдываетъ средства.“ Какъ при этихъ данныхъ возможно было обвинить въ политическомъ преступленіи, когда общество существовало въ предположеніи, а не на дѣлѣ, и мысль о федеративномъ союзѣ Славянъ представлялась только какъ идеаль въ отдаленномъ будущемъ? Можно ли было за это обвинять и карать, да еще какъ и какъ долго? Но что невозможно для простыхъ людей, для Дуббельта было возможно. Онъ точнось увидѣлъ, что тутъ есть готовый матеріалъ для того, чтобы представить дѣло такъ, будто бы открыто тайное политическое общество, и окрестить сочиненное имъ общество именемъ Украіно-Славянскаго!...

Николай Павловичъ—человѣкъ формы, давалъ больше значенія противнымъ ему идеямъ, когда онѣ были облечены въ формальность, поэтому уничтожить общество въ его глазахъ представлялось великой заслугой; слѣдовательно Дуббельтъ могъ надѣяться высочайшей награды и благоволенія.

Подъ нравственною пыткой заключенія въ крѣпости принудили обвиняемыхъ наклепать на себя, что дѣйствительно было общество; съ своей стороны III отдѣленіе дозволило имъ представить вымышленное общество въ елико возможно извинительномъ свѣтѣ. Такимъ образомъ они написали, что ихъ общество касалось только западныхъ славянъ, а не почіющихъ подъ кроткою десницею всероссійскаго монарха, который одинъ можетъ освободить ихъ изъ узъ нѣмцкихъ и туреккихъ. Какъ ни пелѣтъ былъ вымыселъ, какъ ни противурѣчилъ всему, что находилось въ бумагахъ арестованныхъ лицъ, однако дѣло слажено. Свѣженсеченные государственные преступники хотя и получили наказаніе, но растворенное отеческимъ милосердіемъ. Нѣкоторыхъ, главнѣйшихъ, засадили въ крѣпость кого на годъ, кого на три года, а потомъ послали на службу въ великороссійскій губернии; но и тѣхъ и другихъ отдали подъ строжайшій надзоръ полиціи. Поэта Шевченка послали рядовымъ въ Оренбургъ, а потомъ въ Новонетровское укрѣпленіе....

Оповідання в „Колоколѣ“ не зовсімъ зходиться з тим, що говориться в „Правді“, та все таки видно, що оби два писані льюдми, котрі стојали до діла доволі близько, і все таки дають судити про те, звідки вијили думки „братства“, до котрого належав і Шевченко. Джерелох тим були зовсім не „сиропејські думки“ про волю і т. к., котрі підклада „братству“ д. С—о, і котрих держались „кружки“ Герцена і Огарьова в Москві, Петрашевиці в Петербурзі і т. п. То було „всеславянство“ (панславизм) Кольара,

Шафарика, Ганки, котриї підбивав і московських слав'янофілів. Правда, український панславизм був не зовсім те, що московський, — бо позаду його була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Україна, а не „сверкающая стальною щетиною“ імперія. От через те в українському всеслав'янстві було, як ми не раз нагадували, багато європеїства, та тільки те європеїство було більше природне, ніж знане, і все таки ї українське всеслав'янство мало багато подібного до московського, багато такого, що тягло людеї, приставших до нього, не наперед, а назад од європейських думок, не давало зрозуміти їх, розпалитись ними. Найміцнішою з таких назад тягнутих ниток була „христова віра“ і „св'яте писмо“, шкідливу силу котрого на українолюбство навіть пізніших часів, — основських, ми показали в „Громаді“, кн. II. Як би не здавались братолюбними і вільнолюбними деякі слова в Христа і у пророків, а все таки раз в них не ма ніякої ясної думки про форми всього громадського і державного пор'ядку, а в друге в них на передній конставивсь не воля людини, а воля божя, і через те всякі слова про братство між людьми і проти насильствуючих зводяться на те, щоб терпіти, поки сам бог не захоче визволити рабів. А найголовніше всього — це те, що „св'яте писмо“ не підтримує думки, що щастя людське — перед нами, а не позаду нас. Тільки чоловік, начитавшись „слова божого“, міг написати своїм приятелям таке, як д. Куліш: „Запедбайте політику. Сам собою настане час, коли від вашого слова упадуть стіни єрихонські.“ Після таких слов можна цілком повірити етатї „Колокола“, що в приятелів д. Куліша справди не було навіть впорядкованного братства, а не то вже, щоб вони гаряче взялись за працю д'ля того, щоб їх думки стали ділом. Можна навіть сказати, що то були ще і не думки, а більше мрії, мрії людеї більш з добрим серцем, ніж з ясним політичним розумом і наукою, котра веде чоловіка не тільки бажати того, чи иншого, а ще і працювати, щоб бажання стало хоч коли небудь ділом. Перед тим ділом київські братчики навіть ще жахались. Про це можна догадуватись і по деяким словам і в тому, що напечатано вище, і в тому, що розказує мимоходом д. Костомаров в „Воспоминаніи о двухъ малярахъ.“ В „Жизні Куліша“ говоритьсь, що „братчики“ постановили держа-

ти Шевченка оддаліка од братства.“ Д. Костомаров, розказуючи, як, пізнавши його, Шевченко перше був „холодень і сухъ и измѣрялъ слова и движенія мои (К—ва) съ недоувѣрчивостью“, як потім вони „сошлись и подружались“, каже: „Т. Гр. прочитавъ миѣ свои неопечатаннныя стихотворенія“, і говорить далше: „Меня обдало страхомъ: впечатлѣніе которое они производили, напомнило миѣ Шиллерову балладу „Запавѣщенный Сапскій пестукавъ.“ Я увидѣлъ, что муза Шевченкова раздирала завѣсу народнои жизни. И страшно, и сладко, и больно, и упонительно было заглянуть туда!!! Поэзія всегда идетъ впередъ, всегда рѣшается на смѣлое дѣло; по ея слѣдамъ идуть исторія, наука и практическій трудъ.“

По цих словах можна думати, що не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх. Через що? Звісно не через науку, а через більш гарячу натуру, та через те, що йому на своїй шкурі довелося витерпіти долю України. „Солодко“ було вченим братчикам слухати „неопечатані“ твори поета, — та ї „страшно!“ Ось через що, мабуть, вони ї „держали його оддаліка од братства“, бо гарячий поет дуже б скоро попхнув вчених славjanшчиків „в політику“, та ще ї в мужицьку. Що ї Шевченка часами брала досада на його вчених приятелів можна бачити по словам в „Посланні до земляків:“

І Кольара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в славjanофіли
Так і претесь, і всі мови
Славjanського льуду,
Всі знаєте, а своєї
Дасть-біг!....

Мужик Шевченко стояв попереду вивчених приятелів, киявських славjanофілів, і гарячою громадською думкою, ї таким же українством. До того він більше їх бачив світу не тільки в мужицтві, а ї в Росії в загалі. Він бачив і Петербург з царем, бачив і панство, на котре братчики покладали надії. Не можна не звернути уваги на те, що „Сон“, в котрому Шевченко явно виступив проти царства, написаний був ще в Петербурзі, в 1844 р., до знакомства з д. Костомаровим (1845), котрій, звісно, мусив

бути најголовнішим в київському славянолюбському кружку. Значить єсть багато правди в словах земляка, котрі згадує д. С—о, шчо Шевченко приїхав на Україну з Петербурга з готовими думками про волю України од московських царів. Ми ж знаємо, шчо в Петербурзі Ш—ко жив серед лудей далеко більш його вчених, котрих він јавно поважав, та тільки далеко не республіканців. Хиба в Брүлова виривались слова досади на царя Миколаја, котриј јому „покровительствовав.“ Але звідси далеко було до того, шчо написано в „Спі.“ Јасно, шчо Ш—ко в Петербурзі мусив був добіратись до своїх противуцарських думок більш „своїм умом,“ ніж за помічьчу науки ј більш його вчених лудей.

Трохи не також довелось јому ј у Кијіві, де він, коли навчивсь чого нового, то хиба трохи про славянство, про котре теж він став задумуватись шче в Петербурзі, згадујучи в „Гайдамаках,“ јак то гірко, шчо „старих славян діти випились кровју.“ Можна навіть думати ј по „Посланіју,“ ј по словам дд. Куліша ј Костомарова, шчо в Кијіві Шевченко почав кидати „козаколюбство“ не стілько навчившись історіјі України од вивчених знакомих і пријателів, скільки з досади на те, јак вони величались „українськими Брутами ј Коклесами.“ І тут полу-мужиківі Шевченкові довелось добіратись до правди більш „своїм умом,“ ніж помічьчу науки ј учених пријателів.

Були шче луде на Україні, з котрими водивсь Шевченко, окрім київського університетського кружка; була ппша купа теж українофілів. То були пани на лівобічній Україні, серед котрих кобзарь наш мав вже велику славу ј ласку. І про цю компаніју Шевченка мало звісно докладно. Більш усього про життья Шевченка в Черниговщині ј Полтавщині в 1843—46 рр. розказує лубенець А. Чужбинський—Афанасіјев („Воспоминанія о Т. Гр. Шевченкѣ.“ Спб., 1861). Там знаходимо таку картину розумових інтересів багатшого українського панства:

«Въ то время паны наши жили, что называется, на широкую ногу, и патриархальное гостеприимство не теряло ни одной черты изъ своего почтеннаго характера. Молодое поколѣніе было уже болѣе или менѣе образовано. Женщины высшаго сословія, собственно молодыя, всѣ уже были воспитаны въ институтахъ, пансіонахъ, или дома подъ надзоромъ гувернантокъ, и французскій языкъ не только не казался диковинкой, какъ въ началѣ тридцатыхъ годовъ, но считался необходимою принадлежностью всякой образованной бесѣды. Говорили на немъ бѣгло

и порідочю одні впрочемъ женищину, а кавалеры по більшій часті не уміли вести розговора на цьому языкѣ, по кождий щеголь считавъ обязанностью пригласити даму на танецъ—непреремно по французски. Хотя у многихъ поміщиківъ випускались журнали т. е. „Библиотека“ и „Отечественныя Записки.“ по критическія статті Бѣлинскаго оставались не розрѣзанными, на томъ основаніи, что въ нихъ все починається отъ Адама“ и жадно читалась литературная літтонія Брамбеуса, приходившаяся по плечу більшинству публіки: заучивались наизусть драматическія фантазіи Кукольника, и я знала одну очень милую барышню, которая могла проговорити безъ записки всего Джакомо-Сашазара.»

Над такимъ ґрунтомъ піднімалось кілька панських родин, з котрихъ великопансько-французське навчіння давало вже вищі парослі, хоч, дякуючи крѣпачтву, котре несовало панські натурі ліньку, та державнимъ норядкамъ, котрі не давали путньому чоловікові робити шчо небудь для громади, дуже катічились і ті льуде, шчо вже набрались із Франції не самихъ мод і танцівъ, а і вітнихъ, чоловічихъ думокъ. Ось якъ малює тихъ льудей Чужбинський:

«Здѣсь надо сказать нѣсколько словъ о небольшомъ кружкѣ, который овладѣлъ Шевченкомъ. Тѣсный кружокъ умныхъ и благородныхъ людей, преимущественно гуманныхъ и пользовавшихся всеобщимъ расположеніемъ, принадлежалъ къ числу тѣхъ собутельниковъ, которые, не находя ли дѣятельности въ тогдашней средѣ, не успѣвъ ли отрѣшиться отъ юной разгульной жизни, единственнымъ наслажденіемъ находили удовольствіе похмѣлья и девизомъ своимъ избрали извѣстную латинскую пословицу «in vino veritas.» Слабость эта, извиняемая въ дворянскомъ быту, а въ ту время заслуживавшая даже особенную похвалу, не вредившая никому, не мѣшала однакоже членамъ упомянутаго кружка быть пріятными собесѣдниками почти весь день, потому что они могли выпивать очень много и только уже вечеромъ пализывались до того состоянія, когда языкъ прилипаетъ къ гортани и въ глазахъ двоится предметы. Кружокъ этотъ носилъ названіе „общества мочемордія“ вслѣдствіе того, что на языкѣ его не существовалъ глаголѣ пиянствовать, а замѣнялся фразой „мочить морду,“ и каждый удалый питухъ назывался „мочемордой“ или по крайней мѣрѣ имѣлъ право на это названіе. Въ противоположность—неупотребленіе спиртныхъ напитковъ называлось „сухомордіе или сухорыліе“. Члены, смотря по заслугамъ, носили титулы мочемордіи, высокомочемордіи, пьянѣйшества и высокопьянѣйшества. Въ награду усердія у нихъ существовали отличія: сивалдай въ петлицу, бокалъ на шею и большой птучъ черезъ плечо. Въ извѣстные дни, или просто при стѣздахъ, они совершали празднества въ честь Бахуса, и вотъ какъ зывались мочеморды на эти празднества: бась гудѣль: „ромъ! пунш! ромъ! пунш!“; тенора подхватывали „полниво! полниво!! глинтвейн!“; а дисканты выкрикивали: „бѣла, красна, сладка водка!“ Великій магистръ произносилъ приличную рѣчь, и мочеморды предавались своимъ возліиіямъ. Всѣ горячіе напитки считались достойными, но существовало одно условіе, вслѣдствіе котораго истый мочеморда, для поддержанія чести общества, не долженъ былъ упо-

требаляти простою водкою, а непременно настойку, если не действительную, то хоть прикрытую этимъ названіємъ. Такъ напр. въ случаѣ сильного недосуга мочеморда пилъ грибенниковку, т. е. простую водку, въ которую, за неизмѣнимъ подъ рукою никакой спеціи, вбрасывался грибенникъ. Старейшиной тогда былъ В. А. З—ій, поспѣвній тигуль высоконравѣйшества и получившій большой штофъ черезъ плечо. Умный и благородный человѣкъ, гусарь въ отставку. З—ій цѣлый день бывалъ душею общества, и всѣ, кто слушали его рассказы о похожденияхъ мочеморда въ обоихъ полушаріяхъ, хватались за бока отъ смѣха, и въ тѣ минуты отъ него нельзя было оторваться. Съ крестьянами онъ обходился необыкновенно кротко и иначе не отзывался къ нимъ, какъ съ какою нибудь шуткой».

Тепер, читаючи такє оповідання, усякиј здвигне плечима, коли шче не гірше. І справди компанія для україньського кобзаря не аби яка! Тільки все таки, ми думаємо, шчо він де шчо винніє з цїєї компанії, окрім „мочемордія“, — котре одначе стало заїдатн носта вже після пробування за Каспїєм. Серед тих панів, з котрих виходили „мочеморди“, були льуде, шчо все таки, окрім шнирого, пичиновинького сердца, мали вже в голові дежакі вільні думки, котрі зашли з французькими книжками Гьютто, Ламартіна і др. Знали вони цїну ј забороненїј кнїзі, напр. Микевичеві. Були між ними ј ті жінки, котрі зрозуміли Шевченка, і на котрих він завше покладав надїю, шчо вони јого оцїнять (напр. С. А. З—єська, автор повісті „Институтка“ в „Огоч. Запискахъ“ і др.) Були тут: і кн. Рєшнїн, чоловік з пороги декабристів, і мабуть чи не автор „Исторїи Руссовъ“, котра стїльки мала сили над Шевченком; були тут і такі, котрих царь Миколāj послав на Кавказ, як гр. Яковъ Вальмен, котрому Шевченко посвѣтив свїј „Кавказ“, або такі, котрих привозили в III отделение за похвали французькій рєспублїці, як сам „Високоцїаньєшество“, В. З—їј. Ми вєсмѣлюємось думати, шчо Шевченко наслухавсь вільних, смїлих, європеєських думок од таких льудей далеко бїльш, ніж од своїх університєських київських пријателів, котрим, видно по всьому, європеєські, неспеціальні швєщенства були доволї чужими, — звїсно, не єістематичних політичних думок, а хоч гострих висемішків проти казенних і церковних порьядків. Ми думаємо, шчо ј ці уривки з європеєських політичних думок, котрі попадали в уха Шевченка од панів полтавських, були для нього користнішче, ніж уривки з Шафарика ј Гєнки, котрих, певно, поет ніколи і в руки не брав, або „Славянская мінеологія“ д. Костомарова, напо-

чатана церковними буквами, — всі ці речі, котрі мають свою ціну, та тільки на такому ґрунті, котрого не було в тодішній громаді, а тим більше в Шевченка.

Шевченко висміяв українське панство, „котре перлось на чужині шукати доброго добра, добра святиого, волі, волі, братерства братнього,“ котре „залазило на небо“ і казало: „не ма ні пекла, а ні раю.“ І був він правий, коли лавав їх за те, що вони „в Україну принесли з чужого поля великих слів велику силу, та і більш нічого,“ за те, що вони „кричали, що бог создав нас не на те, щоб ми неправді поклонялись,“ — та все таки „хитлялись, як і хитались, і знову шкуру дерля з братів незр'ячих грецькосіїв“ і т. п. Та все таки, коли ми порівнюємо цих панів не тільки з петербурьським кружком „Маяка,“ в котрій попав Шевченко за тими земляками, що йшли за Квіткою, або і самими євангельськими слав'янцями київськими, то мусимо сказати, що де хто з того панства хоч би одним „великими словом, привезеним з чужини,“ прислуживсь і самому кобзареві бо і він через кілька часу став говорити багато такого, за що колись сердивсь на своїх панів-земляків.

Тільки все таки в цій школі українського панства, та ще і при „мочемордії,“ Шевченко ще менше міг навчитись чому небудь систематично, ніж в компанії київських слав'янщиків. І тут він ще більше підхоплював самізерп'ятка нових для нього думок, а часом слов, та „мотав собі на уса,“ та перероблював собі „своїм умом,“ — иноді так не до ладу, як це зробив він з „німецькою мудростю,“ написавши в своєму безсв'язному і далеко не так мудрому, як звичайно думають, „Посланію до земляків,“ таку нісенітницю, як: „А то залізете на небо: І ми — не ми, і ја — не ја! І все те бачив, все те знају: не ма ні пекла, ані раю, не має і бога, тільки ја, та куцї німець узловати, та і більш нікого...“ (??!) Ще більше звисока мусив дивитись Шевченко на панів українських, ніж на київських Кольарів. Ані ті, ні другі, кожен по своїй причині, не здібні були систематично навчити Шевченка.

Чужбинській малює нам життя Шевченка в Полтавщині, в Черниговщині, в Києві в той час, коли, як він каже, „нашъ поэтъ кипѣлъ вдохновеніемъ, стремился къ самообразованію.“ Він каже, що Шевченко в його в еслі

ї у Київі було, лежучи, найбільш „въ непастиую погоду“ чита журнали, або потрібні йому історичні книги. Жаль, що Афанасїєв не сказав, які. Він тільки згадує, що у нього Ш. читав польські книги і журнали, а в Київі, казав Шевченко, він прочитав „всѣ источники о гусситахъ и эпохѣ имъ предшествовавшей, какіе только можно было достать, а чтобы не надѣлать промаховъ противъ народности, не оставлялъ въ покоѣ ни одного чеха, встрѣчавшагося въ Києвѣ, или другихъ мѣстахъ, у которыхъ распространялъ топографическія и этнографическія подробности.“

Лихо тільки, що тоді в Россії майже зовсім нічого було „достать“ про Гуса і т. п., бо майже нічого не було писаного, а од забірдіних чехів, музик або пивоварів, не дуже то багато можна було навчитись. Та і в загалі на відомих йому мовах, московській і польській, не дуже то багато міг вичитати Шевченко, особливо, коли викинути і „Отеч. Записки“, котрі в українців зоставались не розрізані, і котрих Шевченко не любив, за те що там його не високо ставили. Чужбіньскій каже, що Шевченко почав було вчитись по французькому, та покинув. Не знаємо, звідки приїшла йому охота до французької мови, може для того, щоб бути салонним чоловіком,—бо і з „Жизні Куліша“ і з „Воспоминаній“ Чужбіньського видно, що приїзателі Шевченка дуже звертали увагу на те, як держить себе Шевченко в салонах. Тільки ясно, що Ш. або не давав великої цінні науці французької мови, або не зник що небудь систематично робити, або швидче те і друге.

Життя Шевченка на Україні, котре малює нам Чужбіньскій в 1843—46 рр., вигляда доволі безцільним полуднянським байдкуваньням, серед сільського панства за рюмкою з чоловіками, в танцях і коло музики з дамами, на балах в губернатора в Чернигові, з писаньням карикатур на провінціальних баринсьон в клубах, з студентами в Ніжні і т. д., а часами то, по слову самого Шевченка, „кабануваньням“ цілий день на постелі. На цьому ґрунті піднімається тільки читання лежучи книг, більш які понадуться під руку, та мрії і думки про те, щоб „поїхати по Дніпру на дубі на Запорожье, потомъ до Лимана, понекать остатковъ старины“, змалювати яку небудь церкву і т. д. Звісно, як набіжить муза,—то напишеться добрий вірш; трапиться случаї,—скажеться до-

бре слово, і серед приятелів, і серед мужиків (напр. шчо слід тушити пожар, і жидівськїй), а не то, то поет шчиро пограєтьсѣя з дїтьми. Але нїякого плану працї житьтѣя не бачимо ми в тому, шчо розказујуть нам близькї приятелї Шевченка про лучшу пору його вїку, — бо не було в нього нїякого сїстематичного погляду на житьтѣя і працѣх, котрїй дає тїльки сїстематична ж наука.

А жїї то і не було в нього кобзарѣя. Кругом нього було двї компанїї: спеціалїсти славяншчїнки і так званї свїтськї льуде. Кожнї і вчилисѣя і знали те, шчо їм було треба. А Шевченкови треба було образованнѣя чоловіка в загалї і писателя почасно. Нї того, нї другого доля не дала йому добути за часи молодї. Нї того, нї другого не вміш йому дати його приятелї в часи середнї. А потїм тѣурьма, Арап, а потїм та картина нашого „зібранника українскаго народа“, котру намальовував д. Микѣшпн: „читатї, онѣ кажетсѣя нїкогда не читатї при мнѣ; кнїгѣ, какѣ и вообше нїчого, не собиратї. Валилїсѣя у него и по полу и по столу растерзаннїя кнїжки „Современнїка“ да Мицкевича на польскомѣ языкѣ... Россїйскую общїю исторїю Тарасѣ Григорѣвичѣ знатї очень поверхностно; общїхъ выводовъ изъ нея дѣлать не могѣ; многїе ясныя и общезвѣстныя факты или отрицалї, или не желалї приниматї во вниманїе: стїмѣ и оберегалїсѣя его *исключительность* и непосредственность отношенїй ко всему малорусскому“.

Не знаємо, чи треба було неуптѣя, шчоб задержати в Шевченка „непосредственность“ до України. Не думаємо! Тїлько ж в усякїм разїце неуптѣя повнїодило дуже Шевченкови, і як писателєві, і як громадяншчї, котрїй так і зоставсѣя з нахаптенноју наукою мальара про Пенгунїв, Беатриче Ченчї (Шевченко писав — Ченчїо) і т. д., наукою, котру він винїс з академїї, та з Бїблїєју, котру товк у двѣка і котру нїдповили йому приятелї кїївськї, та з исторїєју України наибїльш по „Исторїи Руссовѣ.“ Тїльки незвичайна врода (талант) поета, та його мужицтво виводило його на просту дорогу з того туману, в котрому його держала така наука.

Врода ж звїсно дїло велике, як і „свїї розум“, — та тїльки і врода росте, як слїд, і „свїї розум“ їде, куди треба, коли їм помага *спїльний розум* найлуччих льудеї часу в усьому образованшчїм свїтї. Инакше і велика врода, і

міцній розум, і не при такій долі, яка судилась Шевченкові після 1847 р., не дадуть чоловікові зробити того, що він міг би зробити.

Багато б треба написати нам, щоб доповнити нашу думку. Ми мусили б перебрати і усе життя Шевченка, і усе написано їм. Ми того не зробимо, а зачепимо тільки найголовніші речі, найбільше за тим, щоб кинути хоч трохи переваги проти тих абсолютних і хвалебних поглядів на Шевченка, до котрих треба приділити і статтю, напечатану вище. Ми мусимо все ж таки сказати, що стаття та не раз входила на вірну, історичну дорогу, та тільки адвокатські заміри безпрерівно доповнити, що Шевченко „наш“, на кожному кроку збивали автора з тієї дороги на стару, сказати би богословську. *)

Шевченко виїшов у д. С—ка „настоючим народнім кобзарем, писателем мужичим“, та до того таким, котрий мав і „ту широту і освіту, яку могли дати його думці наука і життя між освіченим людям“, — а почастию раціоналістом, соціалістом і революціонером.

От власне цього б то і не можна сказати після зовсім об'єктивного і історичного перегляду писаного Шевченком.

Перш усього, ми думаємо, що треба б в загалі пересудити те, що зветься звичайно „народній писателю“, „набраником всего народа“, „у которого вылился весь мужицкий украинский світогляд, все народні інтереси“ і т. д.

Наука ще не вміє показати, що таке справді суть дух якої небудь породи людської, і поки що ознакожую породи служать більше поверховні одміни її, напр. мова, ніж середні, т. наз. „світогляд“. Цей „світогляд“ складається з різних річей, між инчим з віри і науки, котрі звичайно переходять од породи до породи. Окрім того цей

*) Окрім осн. погляду на Ш—ка, як на *нашого*, д. С—о часто забува про те, що Ш—ко сам перемішав свої думки, — і через те зміло переносить слова Ш—ка одного часу до других. Так напр. д. С—о (стор 63) слова „Візантійський Саваоф“, сказані в віршах „до Ликері“ в 1860 р., — ставить коло слів з „Кавказу“, писаним у 1845 р., коли ще Ш—ко був щирим християнином і навіть православним, і коли сердився на пошів, то власне за те, що вони ставили „храми канани і ікони“ не зате, за що треба. На такій думці Ш—ко стояв ще в 1849 р., коли він хотів карати „чепця, чом людю не навчає.“ (О! вигострю тораршища). А виступив проти „аскетизму“ Ш—ко вже тільки через 10 років.

„світогляд“ мінняється в міру того, як яка порода переходить з одного ступня історичного на другий. Далі ж у тому, що ми зовемо частіше всього народом, в мужицтві, в котрому люде подібніші одні до одних, єсть все таки одмінні в світогляді. От через що треба бути обережнішими з такими словами, як світогляд народній. А ще обережнішими треба бути з такими словами, як „співець за весь народ“, „писатель народній, мужичий“ і т. д.

Перш усього спитаємо, — що то значить писатель мужичий? Чи той, хто пише *за* мужиків, чи *про* мужиків, чи *для* мужиків, чи те ж друге ж третє в купі? Перше про Шевченка говорить д. Костомаров (Воєн. о двухъ маларяхъ), а все остатнє, здається, говорить д. С—о, та ж другі хвалителі Шевченка.

От же ми думаємо, що не може бути, щоб хто небудь міг що сказати за мільйони, навіть сказати так, як говорять мільйони. Так напр. навіть по формі своєї, пісні „народні“ Шевченка, Кольцова і т. н., не зовсім однакові з піснями мужицькими, котрі складались сотні років мільйонами людей. Прибавимо, що ці мужичі пісні мають иноді такі одмінні (варіанти), що виходять зовсім не подібні одна до одної. А то ж то *писана за раз*, одним чоловіком пісня! Далі, кожний чоловік пише найбільш усього *для* себе ж *для* рівних собі, окрім тих, котрі навмисне нищать книги початкової науки *для* дітей, чи *для* менше знайомих. А коли тепер мужики не рівні з писателями, то писателів справди мужицьких тепер і бути не може, окрім писателів-учителів. Правда, в остатні десятки років скрізь з'явилась цікавість знати про мужицьке життя, а до того скрізь писательська школа стала високо цінити простий спосіб писання, котрий може бути більш приступний і мужицтву. От через що по'явилась скрізь школа писателів, — найбільше поетів і повістарів, когих можна, пожалуй, згодитись назвати мужичими по матеріалу ж почасти по формі їхнього писання. Тільки ж чи зовсім вони мужичі? Думаємо, що ні!

Та *для* нашої речі важніше спитати: чи Шевченко ж належав до тієї *школи* писателів *простих* і через те мужичих? Ми вемільуємось сказати, що ні, так само як ми кажемо *ні*, коли хто спита, чи Шевченко писав *для* мужиків, як пишуть учителі? Що Шевченко не був учителем, — тут не ма про що ж говорити, бо всякий бува

тим, до чого він здібен од природи. Ми тільки мусимо замітити, що навіть думки написати що небудь наукове для мужицтва не видно в Шевченка, як і в усіх українолюбцях аж до 1857—60 рр. По всьому видно, що вони тільки ледве-ледве почали задумуватися про такі речі як раз перед тим, коли їх похапано було в 1847 р. Доти тільки ворог „українських Пушкінних“ Вьєлінескій говорив, що їм ліпше всього було б повернути працю їхню на наукові книги для мужиків. Шевченко написав „Букварь“ тільки в 1859 р.,—і, звісно, ніхто не стане вихвалювати тої букварі і ставити його між великими ділами Шевченка. Та, кажемо знов, про це нічого багато і говорити. Друге діло справа про те, чи писав Шевченко свої вірші для мужиків, або ще ліпше: чи писав він навмисне так просто, щоб їх могли розуміти і мужики?

Хто перечита найбільшійші вірші Шевченка, власне ті, де він виступає писателем з думками громадськими, тої побаче, що він всього менше думав писати їх для мужиків. Инакше на віщо б він наносив туди не тільки „конфедератів“, а і Аполлонів, Ченчіїв, Жессеїв, Колізеїв, котрих инді він так безбожно переплутував, так мало знаючи і історію, і саму міфологію, котрої нахapaвсь в академії. В добрій половині того, що најгарячіше писав Ш., він показується всього менше писателем для мужиків. Попробуйте напр. прочитати мужикові хоч „Посланиє до земляків“, котре де хто вважа за саміє сік з Шевченка! І тут не ма нічого дивного. Коли льуде розійшлись по своїй освіті так, як теперешнє панство і мужицтво, то не може бути, щоб писатель, і власне тої, хто хоче мати силу над громадою, писав так, щоб його розуміли однаково і мужики, і пани. Правда, поета і повістаря сама проста школа письменська може нахильати так, щоб писати як најпростіше. Так власне письменська школа Шевченкова вела його не до простого способу, а од простого. Д. Микєшин і пр. Прахов („Пчела“ 1876 № 16) кажуть про Шевченка, як про маляря, що „не мало було потрачено Шевченком часу на те щоб перейти од брьуловсько-академічного класицизму до натурального і рідного йому реалізму.“ Те ж саме треба сказати і про Шевченка, як про писателя, котрий вивчивсь писати на Жуковському та на Міцковичові. Картини Шевченкові, окрім явного „жанру“, показують, що йому ніколи не доводилось

зовсім вибитись з „класицизму“, а довелося іноді тільки перемішати класицизм з реалізмом на спосіб „французького сь нижегородськимъ“, як напр. в картині русалок („Пчела“ зпом'ян. №). Теж саме треба сказати і про багато з його писань і пізніших часів, напр. про „Неофіти“.

Говорючи про це ми зовсім не думаємо сказати, щоб у Шевченка не було зовсім „немаєрних“, простих картин і в слові, іноді таких простих, що справді їх може розуміти самий простий, неписьменний чоловік. Такі напр. більша частина його *неполітичних* стихів і поем. Тільки про їх треба сказати, що вони вишли простими більше не напроком, ніж напроком, більше через натуру поезії, (котра завше тягне до простого), ніж через школу поета, котра була всього менше проста.

Теж саме треба сказати і про *річі* поезії Шевченка.

Кобзарь наш почав писати як романтик,—а романтизм зовсім не старалась перш усього вибрати для поезії речі звичайні, і вже через те тіпичні. Вже і в ті часи, коли починав писати Шевченко, письменство російське майже роспрошчалось з романтизмом Жуковського, Козлова і т. и. Повалив романтизм в Росії Гоголь, а остатні сліди його розвіяла та справді „соціальна беллетристика“ першої половини 40-х років, котра стала між Гоголем і Тургеневим, Островським і т. и., і критика Бєліньского, критика „натуральної“, а потім „соціальної школи.“ Натуральна школа підбавала писателів малювати людеї такими, які вони єсть, і людеї більше звичайних, ніж вибраних. А соціальна школа примушувала писателя навіть і тоді, коли він хотів показати нам яке небудь громадське зло, показувати його на звичайних людях, всього ліпше не на злих, а ще на доволі добрих, і тим вона не тільки показувалась правдивішою, а ще більше вражала громаду, підбавала їй проти порьядків, а не проти незвичайних злочинців. Такі напр. картини крєпацтва і панства в Тургєнєва в „Двухъ помѣщикахъ“, „Муму“ і т. и. Кому звисне повістарецтво російське 40-х років (Нєстроєвъ—Кудрявцев, СтоОдин, Искандер, Достоевський і т. и.), ті знають, що з європеїських соціалістичних думок найбільше запала їм думка Роб. Оуєна, що людина цілком не винна в тому, чим вона стала і що робить, бо вона стає такою, чи иншою, дякуючи тому ґрунту, на якому зросла і тим порьядкам, при яких живе. Отца то думка і зробила

„соціальноу“ школу нових росейських повістарів такоїу, якоїу ми зараз її показали.

Шевченкові ж ця нова думка була цілком не відома. Він все по старому *судив* та *карав лядеј* і навіть все хотів „перелюбати некло та здивувати Данта старого нашими магнатами і полупанками.“ До думок натуральної і соціальної школи ніколи не вибився Шевченко сам по собі, а української критики подібної Бєліньському тоді (та і тепер) не ма. Почастию ж Бєліньського не любили в українських кружках, як через те, що такі ще українці,—котрі повернулися силою історії в провінціалів, то б то по неволі в задніх,—не доросли до нього, так і через те, що і Бєліньський, збитий московської казенщини поїу гоголевської державности, не хотів знати „писемства провінціальної породи.“*) В ранішчих своїх поемах Шевченко виступа зовсім романтиком (Причинна, Тополя, Утоплення). Далі він стає більш реальним,—та все таки збивається на мелодраму, напр. в „Катерині“ („Сидить батько в кінець стола“ і т. д., та і сама сцена Катерини з чумаками і з москалями), і в самих „Гайдамаках“ (як Гонта ховає дітей), в „Відьмі“ (смерть батька) і навіть в „Наймичці“, найпростішій і найреальнішій з усіх його поем (смерть наймички). Вибірвав для своїх поем Шевченко до остатніх часів неподі речі зовсім не дієні,—зходив на противну поезії алегорію (напр. „Велекий лях“), на темні слова (напр. „Радуєся, пи-во,“ і т. д.). Часами аж жалко дивитись, як поет по дитячому не вміє справитись з живими людьми і картинами дієного життя (напр. в „Сотнику“, або в „Сні“ хоч би картина царського двору, особливо в тім місці, котре приводить д. С—о, як цар „підходить до најстаршого, та в пик“ і т. д., або як „Ирод лиже в ліктора хальаву, та просить півдінаріа, щоб вишити“ і т. н.)**) Думаючи показати огид-

*) Козачковський розказує, що Шевченко не любив і Гоголя,—або як каже д. К—п, „не сочувствовал Гоголю: по его словам, неудавшийся честолюбивый мечтатель был причиною его умственного расстройства.“ Гоголя не люблять і другі українсьобі за те, що він не писав по українському. Тільки ж діло в тім, що безшколи Гоголя не може тепер бути ні поета, ні повістаря. Між инчим українські писателі в Росії і Галичині тим і зостаються позаду росейських, що не прогляли, як слід, школи Гоголя.

**) Тут до ладу буде пригадати слова пр. Прахова з поводу „Русалок“: „Въ этомъ рисункѣ лучше чѣмъ въ какомъ нибудь другомъ“.

ним панство, Шевченко завжди вибірав незвичайні злочинства панські (напр. Княжна, Варнак) і на ділі більше всего зходив на „гріх прелюбодійниї“, минаючи другі не менші гріхи не так панів, як панства, і гріхи звичайні, котрі тим тяжчі, що роблятьсья купами і не самими злочинцями.

Віять таки скажемо, що, поминувши все це, Шевченко дав нам најживіщі картини щоденного життя (доволі буде показати напр. на діда, бабу, та хлопця в „Наймичці“, на „Садок“, „Тече вода“ і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат (дві породи — Катерино-Наймичка і др., і Настя в „Сотнику“, — вона ж в „Як би мені черевик“, „Як би мені, мамо, наместо“). Не мало показав він і звичайного горля од теперішніх порядків, горля соціального, — горля солдатчини („Пустка“ і др.), најнів („Як би мені черевик і др.) і показав најпростішим, најреальнішим способом. То виять таки подарунок натурі поета, а трошки, звісно, і часу, од духу котрого не міг вже втекти і наш поет, — та не тієї школи, з котрої він вишов, і з котрої не вміли вивести його земляки його, громада, критика. Ми бачили, що громада українська не здолала дати Шевченкові потрібної дльа його часу науки в загалі. Не помогла вона йому і літературної критикої почастию. В ті часи, коли складавсь поет наш, чужа критика сміјалась над ним, — а земляки вміли тільки кланьатись йому, як кланьаютьсья і доси. Ті перли, які дав нам Шевченко, як поет, він дав нам сам од себе, більш на перекір своїї школі і своїм письменним землякам, ніж дякуючи їм. Ми ж сказали вже, що сам по собі нишій чоловік може зробити чимало, та не стільки, скільки б міг і треба б було.

Коли це правда про поета, то шче більше мусить бути правдою і про громадського чоловіка.

Громадський чоловік, коли почне роздумуватись про добро і зло, котре єсть в громаді, то перш усього наткнетьсья на віру і церкву. Віра була першою думкою громадскою,

опиті Ш.—ка, видно, кимъ боролся онъ противъ заученнаго классицизма, какъ хотѣтъ классифицировать все таки нѣтъ-нѣтъ да и скажется въ какой нибудь мелочи и какъ, отказавшись отъ классической рутины, художникъ на первыхъ порахъ впадалъ почти въ циническое пониманіе действительности“.

котра впорядковувалась; попівство і церква були першими порядками громадськими, котрі заосновались на думці людській; попівство було першою білою, панською працею, котра виділилась із спільного мужицтва. *) Віра і попівство потім причеплялись до всього доброго і злого в громаді. Проти віри і попівства перш усього піднімалась скрізь і вільна думка: не дурно ж в Європі реформація і вільнодумство XVIII ст. були раніше противудержавних революцій і соціалізму.

Перед вірою стали і наші перші українолюбці. Багато б було розбірати, через що і як, а тільки сталося так, що перші українолюбці XIX ст. не пристали до того противного вірі духу, котрий з XVIII ст. став вкорінятись і в Росії, — і zostались на боці християнства і „благочестія“ XVII ст. **) Правда, українське благочестіє було минакше і вільніше, ніж московське, — та тим міцніше воно могло держатись і в поєвропеївішихся українцях XIX ст., тим більше воно могло притягати українців до таких таборів в російському письменстві, котрі явно тягли назад, до царсько-попівської Московщини XVII ст. ***) Ниткою, котра в'язала нове українське письменство з петербурсько-московськими назадівцями, був Квітка, в котрого ніколи не виходив з голови той дух, що затяг був його в монастир. В ті роки, коли Шевченко починав писати, серединою таких благочестивих назадівців в петербурському письменстві був „Маяк“ Бурачка, котрий сам, здається, був українець. З ним водились петербурські

*) Раніш всього впорядковувалась війна, воїнство, а за тям і царство, та тільки більш сами по собі, без навмисної думки заради — без теорії. Попівство. — як знахарство, — почалося раніше, а впорядковалося вже після царства, та за те міцно, теоритично, і од себе вже зробило теорію і для царства і воїнства.

**) Ми трохи зачепили в II т. „Громади“ справу про те, як через державну централізацію сталося, що Україна, котра в XVI—XVII ст. почала доходити до протестантських думок, з XVIII ст. почала опинятись по заду од столиці Московщини і через те мало була зачеплена духом французької філософії XVIII ст.

***) Д. Костомаров, котрий дав такі вільні, такі реальні образи святих Хвостосі а, Александра Невського і т. п., котрий так вірно зложив ціну монахам, — стоїв за «благочестіє» в книгах для народу, проти «модних матеріалістів», між инчим і через те, що, каже він, «православні южноруського народу гораздо духовіте, чімъ иъкоторыю полагають, и не состоятъ, какъ часто у великоруссовъ, въ соблюденіи однихъ вншнихъ обрядовъ.» (Основа. 1862, май).

українці і усі тодішні українські писателі, і сам Шевченко. Знов кажемо, що перша доба письменства Ш. нам доволі темна, а далеко од Росії ми не можемо перебрати навіть печатні матеріали до того, напр. тодішні журнали. Тільки в усякім разі в перших своїх письмах Шевченко показується таким же благочестивим, як і Квітка, і нічим не показує, щоб йому не було миле „мажаківство.“ Славянський кружок в Київі затяг його ще більше в „свѣте письмо,“ котре положило на цьому своєю печать на віки.*)

Правда. Шевченко далі став більш „євангелієм, ніж благочестивим „візантієм“ і в Біблії став шукати духа народольубного пророкуваньня, проповіді суду божого над неправедними. Ми не дуже помилимося, коли порівняємо віру Шевченка в середній вік його з вірою якого небудь пуританця-індигендента XVII ст., доданим до того, що Ш. як поет, майстер і православиць, не міг викинути з своєї думки божу матір і навіть божу службу.**)

Таким „біблеїцем“ в основі і зостав Ш. і до смерті, як це видно напр. з стихів „Радуйся, мило неполитає,“ писаних в 1859 р. або „Во Іудеї, во дні оні,“ котрі кінчаються викликом до Христа: „Спаси ти нас, младенче праведний, великий!“ Навіть в „Марії,“ в котрій Шевченко найбільше одступив од євангелія, він написав слова, котрі дають д. Желіхівським повод говорити, що Шевченко не переставав бути християнином:

Все упованіє моє,
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє,
На тебе, мати, возлагаю,
Святає сіло всіх святих,
Пренепорочнає, благає!

*) Д. Козачковський, споминаючи життя в його Ш—ка в 1845 р., каже: «иногда был занимаюсь чтением Библии, отмѣчая мѣста, поразившія особеннымъ величіемъ мысли. Изъ тогдашнихъ предположеній его помню два, неосуществившіяся: первое—большая картина «Видѣніе Іезекіиля въ пустыні, полной сухихъ костей.»

**) В викинутому псевдоімені з «Воспоминаній о Т. Гр. Ш—кѣ» д. А. Козачковського. («Кіевск. Телеграфъ.» 1875, № 25) сказано було, що Шевченко і хвалив протестантську віру, і не хвалив в православії його покірливості перед начальством і панством. Жаль, що д. К—вї не говорять, коли казав Шевченко таку думку: чи в 1845—46 рр., чи в 1859.

Таких слов не міг написати постіжний раціоналіст. Таким раціоналістом, яким хоче показати Шевченка наш товариш, він ніколи і не був, — і не міг бути, бо дльа того треба було иншої школи, ніж та, яку він проішов, иншої компанії, ніж та, в якій він державсь. Ті всі противухристиянські і навіть безбожні слова і картини, на які показує наш товариш, — то тільки або виклики досади гарьачаго чоловіка, котрий не бачить обіцаної богом правди на землі, або вільнодумне кошичуйство, або смілі замахи поета. То все початки раціоналізму, які ми бачимо і в наших мужицьких казках і піснях, котрі не шкодять мужикам ходити в церкву і до попа на раду, — а лише не раціоналізм, бо так ми мусимо називати тільки постіжну (консеквентну) і виорядковану (систематичну) думку. Ми ж бачимо, як Шевченко кидаєсь од безбожних викликів до віри в суд божиї. Навіть його „Марія“ показує, як він не порвав з християнством, бо показує, як йому хотілось обернути християнство на свій лад, на службу своєму мужицтву. Постіжний раціоналіст не може мати таких мрій.

Ці слова наші може підперти перегляд *рок за роком* того, шчо розказують про Шевченка приїателі його, і того, шчо він сам написав, — а не самі тільки уривки з „цензурних“ творів II тома пражського „Кобзаря“, по котрим Шевченко виїшов у д. С—ка і деїетом, і раціоналіетом.

Так ми вже згадували, як сердатьєся Шевченко в „Посланиї до земляків“ на поєвропеїних панів „безбожників“ в 1845 р. Мабуть до тих же часів, а може і до пізніших треба прикласти і те, шчо розказує д. Козачковськїй: „Я былъ свидѣтелемъ, какъ онъ, слушая кощичество хозяина, у котораго онъ жилъ, сказалъ: „издѣваться надъ правѣтвенно-религіозными убѣжденіями, которыя освящены вѣками и миліонами людей, неразумно и преступно.“ А звѣсно, шчо не самїй деїзм, а все церковне, все і візантїйське освячено віками і мільїонами.

Тільки оіісьєся, в поемі „Кабажна“, роздумуючись над тим, шчо бажаниїй їм „суд божиї“ і „правда божа“ шчось не дуже поспішаютьєся, Шевченко викликує:

А бог кушає. Бо се було б диво,
Щоб чуті і бачить і не покаратъ!
Або вже аж надто долготерпѣливи.

„Княжна“ написана в 1847 р. а вступ до неї в 1858 р. Чи в 1847 р. написані ці слова, чи вставлені пізніше, може, в 1858 р, тільки вони важні тим, що показують, як перші ясні искри вільнодумства проти християнського бога, дало Шевченкові парікання на те, що не ма кари гріхови! Сидучи в неволі Шевченко все більше зупенявся на цій думці, — в 1850 р. кінчав вірш „Як би ви знали, панниці,“ — викликом:

Ні, ні! нічого

Нема святаго на землі!

Мені здається, що і самого

Тебе вже (боже) люде прокляли!

А все таки тоді ж він писав д. Козачковському, втішаючи його в смерті в його сім'ї, — „вірь глибоко, разумно!“ Шче в 1857 р., в „Неофітах“, Шевченко стоїть на християнському ґрунті і навіть молилась на святаго хреста, — і зовсім не являється, як каже д. С — о, раціоналістом. Хоть він тут і каже: „все брехня: і царі і попи!“ та каже це про старо-римських попів з їх „каміяними“ богами: він не велить молитись нікому *на землі*, окрім правди (а не кесарям), а на небі велить *молитесь богові сватому*, — і ми зовсім не розуміємо, як міг д. С — о викинути оці најпізні слова з того місця „Неофітів“, котре він приводить в своїй статті (стор. 63), як показ „раціоналізму“ Шевченка в усій його силі.“ Тільки в 1859 р., в Петербурзі, Шевченко почав вириватись вже за границі і християнства, а не то вже візантійства. Сталось це, ми думаємо, як через те, що він пішов далі по дорозі досади, що не має правди на землі, так і через те, що в Петербурзі Ш. вже попавсь на той ряд думок громадських, котрі примушували люде читати Герцена, Фохта, Бухнера, Феєрбаха і т. и. А тут шче исчали дратувати Шевченка благочестиві славіанофіли (Дивись напр. „Молитву“ — „Умре муж велі в власіаниці!“ на смерть митрополіта Григорія, котрого Шевченко зве по „Колоколу“ Герцена — „любоборцем“). Ш — о став в Петербурзі трохи водитись з кружком „Современника“, котрі, як міг, проводив ново-європеїські философські думки. Тільки чи в нього в самого не ставало духу і науки зовсім вирватись з християнства, чи його вдержував дух приятелів, з котрих сам Костомаров писав проти „модних“ прогрессистов, котрымъ кажется удобнымъ навязать народу матеріалізмъ,“

—тільки ж Шевченко, як розказує про нього д. Крапивина (Правда, 1876, 104) і в 1859 р., тоді як писав „Марію“, мовивсь шчо дпня богу, а в 1860 р. видав „Южнорусскій Букварь“ з молитвами і другою „византійщинію.“*)

Так по Шевченкові і в 60 роки ледве-ледве пройшло те противуцерковне вільнодумство, котре вже в 40 роки дуже закорінилось по московським і петербургським кружкам Герцена, Бєлінського і новітчих раціоналістах, матеріалістах, позитівістах. Та і тих зерен раціоналізму, котрі пробивались у Шевченка ні піддержати ні його товарищі, — котрі навіть zostавили не напечатаними аж до 1876 р. такі його твори, як „Марія“, хоч присягали, шчо „кожна јота Шевченкова мусить бути відома“ громаді (Передмова до Кожанчиковського видавництва 1867), і передавали печатати його твори в Галичнину, де завше можна було їх напечатати вільно, — не піддержали навіть і молоді українофіли, котрі в часи „Колокола“ і т. и. грались в христіянство.

Громадському чоловікові через те најпотрібніше раз на завше роспрошчатись з вірою, шчо, поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, котра за ним піде, не забезпечені, шчо він завше јтиме наперед в думках своїх про всі громадські порядки, котрі святила јсвятить тепер віра. Без систематичного раціоналізму нема ј систематичного вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі. Це можна показати ј на таких людях, як Мацціні; це тим більше видно на Шевченкові.

Вже ј д. С—о каже, шчо Шевченко не зміг додуматись

*) Цей «Букварь Южнорусскій, 1861 року. Ціна три копійки. Составилъ Тарасъ Шевченко.» тепер трудно спіткати, і через це про нього не ма јасної думки, а само те, шчо такий поет, як Ш—ко, зложив букварь, підбива де кого возвеличувати його. А в тім букварю знаходимо ось шчо: «Велька азбука. Мала азбука. Склади (шматки з псалмів біблејських) Псалом СXXXII (і з бородоју Аароноју, і з росоју Ермопескоју). Молитви (з увагами, в котрих дуже возвеличується христіянство, монастирі і т. и.) Рукописна азбука. Личба. Дума про поповича Олексіја. Дума про Марусю поповичу Богуславку. Народни пословици.» Звичайної церковщини багато ј у «Граматні» д. Куліша, про котрого життя його в «Правді» каже, шчо він виправляв ј »проповіді» Гречулевича. Слова д. Костомарова за церковщиною в народній освіті приведені цілком в «Громаді» II 200. В тіј же книзі «Громади» показано, як і молодші українофіли-студенти в Кијві ј Харкові возились з церковщиною јще в 1862—63 р.

до нишого строю сім'ї, ніж тої, якій він бачив, — а тільки розібрав дуже докладно і усе те добро, і усе те лихो, яке єсть в теперішньому сімейному життєв. Ми думаємо, що і це багато сказано. Ми вже в 16 примітці показали, що Шевченко зовсім не думав в „Катерині“ (1840) і „Гайдамаки“ (1846) ставати проти „законової сім'ї“. Тепер прибавимо, що Ш. і писав того, як написав, по мужицькій казці, „Тополь“, не сипши своєї думки на неволі дітей у батьків, або навіть в „Катерині“ розказав без усякого прогесту, як багько їмати вигнали Катерину через наговорисусід. Так же само в „Гайдамаках“ він трохи не возвеличив те, як батько по своїй волі вбива малюх дітей. — калібальство, в котрому і д. С — о бачить „нові“ думки Шевченка, — котрі, мовляв, малює: „як сім'я приноситься в жертву громадському ділу“, так мов би то сім'я, — менша громада, — мусить справди приноситься в жертву хоч би і великій громаді, рідній Україні! І доск дітєска невольна майже зовсім не зачеплена українським письменством, котре і у цьому засталося по заду од російського, що инче в 40 років ясно поставило заступитись за всіх *мешиних* в сім'ї, як і в громаді. Згадаймо хоч „Каприси и раздумье“ і инші писаньня Герцена инче перед 1847 р. Звичайне кажуть, що на Україні нема такого *самодурства*, яке малюють нам Островські в сім'ї московській. Такого, — нема, а своје самодурство все таки єсть, та його не хотять бачити українсьобці. Сам Шевченко зачепив його тільки в деяких словах, та і то говорючи тільки про дівчат і мало чим инше, ніж в мужицьких піснях*) або зовсім по водевільному, напр. в „Сотнику“. Вачучи в неволі дітєскій тільки невірний шлюб, або невольу лубитись з тим, хто до вподоби, Шевченко і у справі жіночої волі тільки і додумавсь першо до вінчаньня по лубови, а під кінець до шлюбу без

*) Напр. «Тополь» (1839), «Черниця Мар'їана» (1841), «І багата ја, і вродлива ја» (1849), «Породила мене мати» (1849), «На вулиці невесело» (1849). Можна думати, що на такі речі потратив Шевченко по павишено, а тільки слігом за мужицькими піснями, котрі він згадував на чужині, а найбільше в неволі 1849 р. Зовсім окремно стоїть «У Вільні, городі преславнім» (в пражському «К. бзареві» позначено — до 1847 р. ?), де показано, як губить дитину не так самополя батьківська, а несправність до чужої віри. Добре б було абзлугним хвалителам Ш. — ка порівняти цю вірш з сценою дітовбивства в «Гайдамаках».

вінчання, або ж до вільного вживання того, що д. С—о зве „прапом тіла.“ Тільки в ті часи, коли Шевченко писав „Гімн чернечий“, „Лікві“, або ж „Великомученице кумо!“—в передовому російському письменстві вже минуло ж Жорж-Сандство, а вже Михайлови, слідом за Мільами, піднімали справу про цілковиту рівність жінки з чоловіком і в науці, і у праці громадській. Видно по всьому, що як в 40-ві роки Жорж-Сандство, так і в 60 роки думки Мілів проминули наших українолюбців і не зачепили найбільш чутливого з них Шевченка не то вже, щоб прями, але навіть і через „Современникъ.“ Так з думками про сім'ю і з картинами її, Шевченко зоставсь не то щоб тільки „аналітичним“, як каже д. С—о, а нині: ж не поетичним, як і в думках своїх про віру *). Мало того, Шевченко, котрий змальовував незабутніми картинами деякі боки патріархальної мужицької сім'ї, котру він знав, про багато з того, що склада нову справу сімейну серед вивчених людей—просто не чув і не думав, здається, через те, що зоставсь позаду од передових громадських думок навіть і в Росії. Щоб цього доневиштитись, радимо пригадати напр. хоч „Кто виноватъ?“ Герцена, роман, писаний ще в 1844—47 рр., та ж зрівняти його з картинами і думками про сім'ю Шевченка хоч в самому 1860 р. **)

Тут до речі згадати справу сватання Шевченкового в останні роки його життя, про котру тепер вже напечатані листи самого Шевченка до двоюрядного брата його Варфоломея Шевченка. В цих листах бачимо доволі звичайні, всього менше нові, з „нового розумного життя“, думки Шевченка про жінку. Стари, вже підтоптані чоловік шука молоді через людей, а коли було посватавсь

*) Так в пісні „Туман, туман долиною...“ (1849) III—ко малює, як воно нещастливо скінчилась проба молоді пари, „захватись од батька і матері.“

**) В статті пр. Праксова „Къ рисункамъ Т. Г. Шевченка“ знаходимо звістку про одну картинку Шевченка, з часів життя його в салдатах, на котрій він „представляєть намъ общество изъ трехъ человекъ въ юртѣ: самъ III. въ блѣдомъ креслѣ сидить за столомъ и чинить карандашъ; передъ нимъ его товарищъ-натурщикъ, обнаженный до бедеръ, разсматриваетъ нарисованное: третій сидить по турецки на полу у самовара, пьетъ чай и покуриваетъ, держа подлѣ книжку съ надписью G. Sand, 1851.“ (Начла 1876. № 16). Треба б було знати, хто той любитель Ж. Санда і чи говорили вони що в III—ком про цього писателя

до молодожі дівчини 18 років (Харити) і вона по зхотіла їти „за старого, та лисого,“ то дає їй в листах, шчо вона збожевотіла. Потім теж саме і у Петербурзі з другою дівчиною (Ликерею). Д. Мікешин розказує з поводу петербурського сватання ось шчо: „Къ женскому полу Т. Гр. относился совсѣмъ оригинально: по здѣсь, можетъ быть, неумѣстно вспоминать объ этомъ. Скажу только, что въ моментъ разстройства его отношеній къ одной простой украинской дѣвчинѣ, на которой онъ собрался было жениться, онъ особенно былъ лютъ на все женское племя, вычитывая изъ Библіи и изъ другихъ (звісно, церковних) источниковъ всякую хулу на нихъ.“ Віять Библія! Не диво, шчо, з такою вагою на плечіх, Шевченко не пішов далеко в своїх думках про сімју і жінку.

Найдалше пішов Шевченко в думках про волю в державі і громаді, про багатих і бідних. Тут його посувала і доля його самого, і доля України; тут йому пішла в прок і та невеличка наука, котрої він паханавсь проміж льудей. Польак Гордон правду каже, говорючи, шчо Шевченко належить до самих червоних в своїх громадських поглядах. І таким червоним Шевченко став вже рано, вже в 1843—1844 рр., і ми навіть не знаємо, як він став таким; певно, більш сам по собі, без покашників. Де далі, Ш. становивсь все більше червоним республіканцем і демократом і почав зачинати не тільки неволю, а і бідність.

Нам нічого показувать.— де і як: в статті д. С—а це зроблено докладно. Ми б бажали тільки більш докладного розмежування тих ступнів, по котрим проходили думки Шевченка про державу і громаду на Україні в середній і пізній вік його. Це зробити не трудно, навіть на скоро переглядаючи рік за роком писання Шевченкови.

Перше Шевченко виступа з словами, в котрих в загалі видно сум на чужині за своєю країною („На вічну паміять Котляревському“), далі спомини про долю її, і звісно,—наибільш про козачину, як вона боролась з турками, ляхами („Іван Підкова,“ „Тарасова ніч,“ „Гамалія,“ „Гаїдамаки“). Серед тих споминів по'являється в нього думка: чим все те зкінчилось? хто взяв волю козацьку? чи на віки вона заснула? — Одновід на те проскакує в посланні „До Основ'яненка,“ (1840). Перше кобзарь сподівається тільки, шчо „слава України не вмере, не загине,“ шчо їй нагадають такі кобзарі, як Основ'яненко,

котрі ліпше, ніж він сам „поборьаться з москалями“ — голосом, піснєю! Кілька років опісля в „Чигирині“ (1844) Шевченко вже нише надію, що з його пісні може виступить поже, котрі „розпанахають погане, гниле серце“ земляків, що забули свою Вкраїну, і вицідять з нього погану кров, і „нальють живої козацької крові.“ *) Шче в посланні „До Основ'яненка“ не видно політичної думки, і кобзарь виступає тільки прихильником *своєї країни*, *породи*, *меси*. В „Чигирині“ (19 лютого, 1844. Москва) він вже говорить про „волі нашої отруту.“ В „Сні“ (1844, 8 іу-ня, Петербург) кобзарь вже просто виступає проти московсько-петербурських царів, „катів, людодіідів, що роснинали нашу Україну,“ найбільше нападаючи на Петра І і Катерину ІІ і вибираючи проти Петра образи з „Історії Руссовъ.“

По всьому видно, що перед першим видапньям „Кобзаря“ (1840 р.), Шевченко в Петербурзі надибав земляків, в котрих не тільки знайшов писання Котляревського і Квітки, що потрапили як раз в серце українця, сумувашого часами на чужині, і підбили його писати по українському, а шче і історичні книги. напр. „Історію Малої Россіи“ Вангиша Каменського, котрі підновили в поета спомини його про могили козацькі, про гайдамачщину і т. п., що він приніс з села, од діда і інших. Між 1840 і 1844 р., видно, Шевченко потрапив на „Історію Руссовъ,“ котру принисували Копиському,—і вона запанувала його думками своїм українським автономізмом і козацьким республіканством, своїм духом, в котрому до патріотизму козацьких літописців XVII—XVIII ст. і кобзарських дум прибавлясь якась доля європейського республіканства часів декабрістів. Шевченко брав із „Історії Руссовъ“ цілі картини, і в загалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як ця „Історія Руссовъ“ в 1844—45 pp. **)

*) Порівн. Ісаїї, гол. VI.

**) Зрівняйте в „Сні“ — «Із города із Глухова» (Пражськ. кобз. II, 24) і «Істор. Руссовъ» 229. 231; В великому льоху 38—39), «Иржавець (1847 р.)» і «Ист. Руссовъ» 206—207. 212—213. Окрім фактів історичних і картин по «Исторії Руссовъ» ми нагадаємо слова цього славного памфлета, написані після оповідання руїну Петром Лебедина «И ежели въ челоуѣчествѣ славите великодушїемъ, кто презираеть ужасы и опасности, то уже нѣ»

В „Великому Ляху“ (Миргород 1845) Шевченко показує себе ворогом Багдана Хмільницького, котрий „присяг Москві“, і прихильником Мазени, которого воїаків „порізала Москва“ в Батурині і під Полтавою, а найбільше „славного Полуботка“, котрий в „Історії Руссов“ малюється, як останній Катон козацької республіки.

Ніжак не можна сказати з д. Костомаровим, щоб Шевченко ніколи не мав „мечтаний о мѣстной независимости.“ В усіх писаннях 1845 р. (*Великий Лях, Розрита Могила, Кавказ*) Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським „сепаратизмом.“ Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Шевченка більш усього козацький, звісно, без того вже трохи панського духу, який став показуватись у козацькій старшині XVIII ст. То сепаратизм з більш демократичним нахилом, зовсім такий як в „Історії Руссов“, та тільки все таки перш усього сепаратизм, котрий все зло в своїй Україні, і саме панство виводить *од чужих*, од москаля, од московського царя. У своїх папів, чиновників Шевченка більш усього вража те, що вони „перевертні, котрі помагають москалеві господарювати, та катувати матір“, — звісно, Україну, що вони „по московські цвонькають“ і сміються з своєї мови і т. д. („Розрита могила“, „Сон“). В „Великому Ляху“ Шевченко пророкує, що родиться новий Гонта, що роснується воля на всій Україні; в „Розритій могилі“ Шевченко ясно дає зрозуміти, що коли б „знайти в могилі те, що там поховали старі батьки“, — козачину, котру заховав Багдан, — „то не плакали б діти, мати б не ридала“, — а в „Заповіту“ (котрий поставлено в Пражському „Кобзарю“

тѣхъ и титуловъ, кои были орудіями и участниками Лебеднскихъ тиранствъ и звѣрскихъ лютостей, ужасающихъ самое воображеніе человѣческое. Остається теперь размыслить и посудить, что, ежели по словамъ самаго Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели „всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего“, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Русскаго, пролитую отъ крове Гетмана Паливайка, до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы, или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человѣчеству Польственные?». Пригадаємо також і слова про москалів, як про дівародь нитѣмъ отъ украинцовъ не лучший, но нахальный и готовый не,“ і обиди, грабленія и извѣстельныя укоризны, — слова, котрі в Руссовъ вклада своїмъ героямъ, як Богуи, Мазона і др.

в 1846 р., хоч без помітки, коли писаній він, і котрих усім своїм духом і складом, — нерівним од неспокою, — більш усього подібній писаньням 1845 р.) Шевченко просто кличе земляків „вставайте, кайдани ломіте і вражою злею кровію волю окроніте.“ По всьому тому, що писав Шевченко в 1845 р., воля та—більш усього воля своєїї породи і країни, воля національна і державна.

З кінця 1845 р. в творах, писаних на Україні, (*„Кавказ“*, 14 дек., Вулишче, Полт. г. *„Холодний яр“*, 17 дек., тамож) Шевченко найбільш усього спинається над крпацтвом (нічого розказувати, через що), котре він зацінав вже і раніше (*„Сон“*, *„Великий лях“*), та не так дуже, як тепер. Цей зупин на крпацтві та хвиля Костомаровського панславизму, котра пройшла в 1845 р. по Шевченкові (під *„Посланиєм до Шафарика“* стоять: 22 поабря 1845, Переяславль), вбавила трохи в Шевченка його „сепаратизму“ і повернула його стріли од „чужих льудей“, „москалів“, на своїх панів, на самих панів українофілів і козаколюбців, котрих найбільш усього він же сам і розплодив своїм гарячим словом. *) В *„Посланиї до мертвих, і живих, і непарождених земляків моїх“* Шевченко справди вже, кажучи словами д. Куліша, „як ніхто другий насміявсь над славою української козащини,“ а найбільше гетьманщини, і підрізав сам свій історичній український сепаратизм *„Історію Руссов“*. **)

*) Чужбинський каже, що і Квітку стало читати панство полтавське більше вже віста Шевченка.

*) Найбільше побачимо перемену в думках Ш— ка про старовину українську, коли ми зрівняємо слова його в посланиї *„до Основяненка“* (1841):

Слава не-польаже,
Но польаже, а розкаже,
Що діялось в світі...
І чиї ми діти...

• словами *„Посланиї до земляків“* (1846 р.)

Все розберіть, та спитає
Тоді себе; що ми?
Чиї сини, яких батьків
Ким, за що закуті?
То і побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підійжжк, грязь Москви
Варшавське сміття...
Я ридаю, як згадаю

В дальшому зросту свого козаколюбства Шевченко, одішшовши од гетьманщини, приблизився було до того запорожества кінця XVII ст., котре виступало і проти московської неволі і проти повертавшої на панський лад городової гетьманщини, котра готова була за дльа свого панства поступитись і частиною української волі, а особливо волі „гульгаїв“—черні і запорожців. (Див. „Сон“—„Гори мої високі“ 1847. „За байраком байрак.“ 1847, і порівняй з грамотами запорожескими, показаними в „Громаді“, I, 12). Цей низовий, запорожеский, більши, ніж городовий, гетьманський, дух у Шевченка з 1846—47 рр. показує, який справди незвичайний пух, навіть пух історика, мав в собі Шевченко.

Тільки ж і в грамотах січових козаків даремно б ми стали шукати на самих тільки добрих бажань, а і ясної думки, як же вберегти, встроїти свою волю України і волю мужицьку серед того світу широкого, серед тих „ворогів лютих“ (турок, татар і т. п.), серед „незичливых сусідних монархів факції“ або погляду вперед себе, а не в старовину, котра малювалась запорожцям ліпшою, ніж була. Так само даремно б стали ми шукати одповіді на ці всі питання і у Шевченка, в тих віршах його того часу, коли в нього вселяв козацько-гетьманський сепаратизм 1845 р. Шевченкові не доставало не тільки європейської науки, котра б показала йому ясній ідеал державного порьядку—попереду нас, а не позаду, а не доставало навіть і науки про саму українську козащину, науки, котра провела б логично хоч би січовий погляд на гетьманщину. А погляди навкруги себе, на царей кобоярські порьядки Московщини XVII ст., котрі переїшли і в Росію XIX ст., не могли не красити в голові Шевченка старовини української. Найліпшою йому здавалась старовина XVI ст., до Брестської унії і незгоди між козаками і Польщею через ксьондзів і магнатів. Тодішня Україна, з котрої, як ми знаємо, турки та татари зробили було поле дльа виводу невільників і галерників, — здавалась Шевченкові веселими селами, в котрих весело

Діла незабутні
Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я отдав би веселого
Віку половину!

жилося („Невільник“, 1845, „Що як були ми козаками“ 1847). Мало того навіть часи, коли постригавсь в манахи козак Палій, то-б то XVIII ст., привиджувались Шевченкові часами, коли панувала „братерська наша воля, без холона і без пана“ („Чернець“, 1848. Порівн. „Буває в неволі шпиді згадају“, 1850). Козацькі ради, на котрих вибірались гетьмани, самі ті гетьмани знов почали мальуватись III. такими, якими вони ніколи не були: з братерською згодою, з патріотизмом (напр. обрання Наливайка; в Чигирині. „У недіменьку у св'ятују“ 1849; кінець Дорошенка: „Заступила чорна хмара.“ 1859). Ми тепер знаємо, що Наливайко був більше розбійник, ніж патріот, що той „атаманъ случайно сложившейся толпы“, як каже про Наливайка д. Костомаров, — не був навіть ні козаком, ні гетьманом, і що вже через те одно ніколи і не було такої ради в Чигирині, яку списав III—ко слідом за „Історією Руссов“, а ще гірше, знаємо, що Наливайко прохав в короля козацьких прав для своєї ватки, а „свобольним хлоном“ радив різати носи і уха, що Дорошенко „торгував українськими головами“ не гірше московських воївод і на решті згодивсь взяти воїводство в Московщині і що занорожці звали „преславного Дорошенка“— „іудиним товарищем“; Шевченкові це все не було звісно. Посьави в думці своєї вигадані образи козаччини, Шевченко то знову кохав надіју, що таки вона колись вернеться, то казав, що ні,—не вернеться, то вівать впиравсь, що „таки буде сподіватись, виглядати.“ Але ж як то воно козаки встануть із могил, на це вже Шевченко де далі все менше міг давати такі ясні відповіді, як тоді, коли він був чистим і постійним сепаратистом козацьким. Тепер він сам собі казав, що коха свої надії тільки, щоб собі самому „жалю задавати“, („Чернець“, 1848), і навіть, що він „сам не знає, що робить“, що він зна тільки, що йому верзеться старій козак, усатій, з своєю волею на чорнім вороні-коні, — а більш нічого не зна.“ („Хиба самому написати.“ 1848).

Так Шевченко, підорвавши славу гетьманщини, сам не дав нам „провідної ідеї“, як же виорати свою волю України не на історичному ґрунті гетьманщини, без козацького сепаратизму, бо і сам тижді думки не мав. На далі з того всього козаколюбства Шевченкового тільки і зосталась ясна думка, що ненависть до царства, котра

зпову стала в нього рости з великою силою, особливо в передсмертних, петербурських його творах 1860 р. Нам нічого багато говорити про цю ненависть і про ці писання, бо про це докладно сказано в статті нашого товаришча. Од себе ми прибавимо тільки, що і у цих останніх, противуцарських, стихах Шевченко все таки не міг вибитись з біблеїства, не міг набрати проти царів нішого матеріалу, окрім того, що давала йому біблія з її патріархальною деспотією. Царь Шевченка і у 1860 р. не пішов далеко од того, яким страхав жидів пророк Самуїл, — що, мовляв, одімає у вас жінок і т. п. *). Через це одно, ті стихи (мимоходом кажучи, слабенські по своїй роботі і нерівній манері) не могли і не можуть мати великої сили в наші часи. Тільки на перепутьті (з Азії в Петербург) писані справді чудові стихи „Я не нездужаю, ні в року“ (1858) чіпають дієні боки того царства, яке ми бачимо перед собою.

З зростом і змінами думок Шевченка про державу і Україну тісно зчеплялись і його погляди на сусідів її, тих, що володали і володають нею, — на Польщу і поляків, на Москву і москвинів. З перших своїх зустріч з поляками-панами та окопомами, з москалями-панами та чиповниками Шевченко не міг винести доброго спомину. Недовір і неприхильність до чужих, сусідів України, те, що звуть „исключительность“, зосталась у Шевченка на завжди; — по крайній мірі про неї говорять не тільки ті чужі, а і сам Шевченко. Так поляк Гордон, бачивши Шевченка в 1850 р. в Уральську каже, що Шевченко, „ненавидить москалів, нелюбив поляків.“ (Gordona — „Soldat“ зпоминається, у Gwido Battaglia — „Taras Szewczenko.“ Lwow, 1865). У Чужбинського читаємо ось що:

«Онъ не любилъ поляковъ. по кт Мицкевичу чувствовалъ какое-то особенное влеченіе. Нѣсколько разъ принимался онъ переводить лирическія пьесы Мицкевича, но никогда не оканчивалъ и разрывалъ на мелкіе куски, чтобы и памяти не осталось. Иные стихи выходили чрезвычайно удачно, но чуть какойнибудь казался тяжелымъ или невѣрнымъ, Шевченко бросалъ и уничтожалъ все предыдущія строфы.

— Мабуть сама доля не хоче, говоривъ онъ, щобъ ја перекладав львівські пісні.»

Виступів Шевченка проти москалів доволі виписано в статті нашого товаришча.

*) Царів, I VIII, 11—18.

Звісно, було з чого вирости в III. подоброму серцеві до ляхів і москалів, дякуючи „Польщі“ і „Москві“, як державам і панствам. Звісно також, що люде, звикні напушувати, або хоч вести перед над другими, вбачають часто „исключительность“ „истеричность“, і т. п. і там, де чоловік породн підбитої просто стоїть тільки за себе, або тільки нагадує, що він ще з своєїю породою живий. Таке случається з нами, українцями, в стосунках навіть з такими особами з наших сусідів-панів, котрі себе вважають космополітами і не вбачають самі в себе націоналізму, далеко більшого, ніж у нас. Ми не станемо розбирати тут довгої справи про те, скільки востають державні і панські звичаї і у середину народу, ні про те, скільки природна у підбитих другими людьми неприхильність і до народів через неприхильність до їх держав і панства.

Ми беремо в Шевченка його „ненависть до москалів, пельубов до поляків“, як факт природній, а ті неприємні боки напр. москальства, які показав д. С — ко по Шевченкові, за вірні. Тільки ж про Шевченка говорять, як про чоловіка-громадянина, з „провідними ідеями“ для його земляків, та ще і як про соціаліста.

Чоловік з політичними ідеями дає перевагу ідеям над звичками. Чоловік з широкими ідеями нових часів, та ще і соціаліст, не може ставити одну породу на стільки виключно вище других, як то робив Шевченко, кажучи: „не ма на світі України, не має другого Дніпра“, не може вбачати і показувати в других пород самі тільки злі боки духа. А через одно і друге такий чоловік дійде і до провідної ідеї про єдність змагання усяких пород, щоб змінити на добро теперішні злі порядки, або, ліпше сказати, дійде до цілого ряду провідних думок про те, як впорядкувати цю єдність. Нічого того ми не бачимо в Шевченка, — і через те і з його національними ідеями сталося теж саме, що і з державними, то-б-то він, виступивши перше з виключним українством, потім став його залишати, висказав кілька широких думок, та не розвив їх, не прилагодив до них усіх подрібних думок, і зоставив тих, хто б задумав піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу в тому стану річей, в якій переходила наша Україна в 60—70 роки.

Так до поляків III—ко, як і перші історіки „Малой Росії“, обернувся перше зовсім як православно-козацькій

патріот далеко більше, ніж як син кропаків у польського панства: в його перших козацьких поемах і слова „ляшки-панки“ говоряться більше слідом за старими піснями, а найбільше діло jde про зневагу козацьких прав, а ще більше про *унију*, а не про крест'ян, котрі терпіли вже і в XVI—XVII ст. стільки ж од православних панків, як і од унијатів. Навіть і в „Гайдамаках“ (1841) ми бачимо теж саме,—тільки тут добре серце поета взяло перевагу і, підбивши його заплакати, що „старих слав'ян діти вмились кров'ю“,—поставило його на дорогу до більш широких думок, по котрій, за поміччю костюмаровського слав'яноства, він дійшов до бажання, „щоб усі слав'яне стали добрими братами.“ (1845). Насміх над гетьманщиною (1846), котра „Польщу повалила та і сама пропала“, а далі кара, котру Шевченкові пришлося ділити в куні з деякими польками (Брон. Зальєським, Гордоном і т. п.) ще більше змішували польсько-панавність Шевченка, і він написав своје посланіє до Бр. Зальєського: „Ще як були ми козаками“ (в Кожанчиковському видавництві воно помічено 1847 р., а в Пражському 1858). Козак подає там руку ляхові, просьучи і в нього „руки і *серця чистого*, щоб *именем Христовим* возобновити той рай“, який мов би то був на Україні між польками і козаками, аж поки „песитиї ксьондзи, магнати нас розлучили, розвели.“

Навряд, щоб слова про чисте серце можна було призвати зовсім ясними, а згоду „именем Христовим“ і ясноју, і „новоју“, і через це все і міцноју. До того ж проти цих кількох неясних слів зараз же ставали в III—ка ясні картини, котрі він ще раз нагадав в стихах:

Не знају як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми браталися з ляхами.... (1848)

по всьому видно навіяних розмовами з висланими польками про „подаванн'я рук“. Ніякими другими картинками не переважались ні ці картини, ні ті, котрі III—ко намальовував од „Тарасової Почі“ до „Гайдамак“ і до котрих він повертав і після тих розмов і в названному віршу, і в такому як „Швачка“ (1849). А перевага їм могла б бути тільки тоді, коли б III—ко намальовував ляха не пана, а хлопа, та сказав хоч слово про те, як подадуть руку один одному не самиј тільки пан з чистим серцем і козак

на Україні, а хлопи польські і українські, кожний па своїй землі стоїючи, та з своїм панством борьучись. Що б же таке було написати, Ш—ові треба було і иншої долі, і справди нових, соціально-демократичних думок.... На не ма ж і суда не ма! В усякім разі провідної думки про те, як бути *нам* тепер з ляхами, треба шукати де инше, а не в „Кобзарі“ Шевченка. Доволі ї того, що в „Кобзарі“ ми знайдемо кілька слів од широго серця, кілька добрих слів, кілька широких днів свого часу і днів свого стану думок.

Теж саме і з думками Ш—ка про москалів. І тут хвиля панславизму, проба критичного погляду на „козацьку славу“ і гетьманщину, вплинула на серце козака проти „москалів“. Шче більше зробила, мабуть, та приязнь і пошана, яку побачив Ш—ко од москвинів в останні роки життя свого і у Нижньому, і у Москві, і у Петербурзі. Тільки новий, приязніший погляд кобзаря на москвинів не впливсь у нього новими віршами. Живучи серед москалів-салдатів, таких же мужиків, таких же невільників, як і сам, Ш—ко не дав нам нідиї картини доброго серця цього „москаля“, які ми бачимо у других виселених, напр. у Достоевського; — москвин-мужик, оданий паном в салдату, малюється в Ш—ка таким, що спочина своєю милою тільки тим, що „така ухабіста собою і мєньшє бєлаї пєє давала!“ („Не спалося, а ніч як море. 1847“). *) Москаль, котрого „вітала титарівна-демерівна, що *людьми* гордувала“, — ддя нього і в 1860 р. все таки тільки „преїдисвіт“, як в 1840 р. був тільки „чужий чоловік....“ Певно ж, що коли національні поети тільки так будуть говорити про сусідів, то важко буде справдитись бажанню, „що б усі славяне стали добрими братами!“ Ось через що ми не думаємо, щоб Ш—ко справди міг превести нас в „вільну, нову сім'ю“ інтернаціональну!

Найдалі б міг провести нас Ш—ко в справах громадських, котрі торкаються волі мужицької. Любов до мужика, до повільного, а потім і до бідного, — це найголовніша провідна ідея Ш—ка і як поета, і як чоловіка. З самого початку Ш—ко, виступивши як поет український, навіть

*) Порівняймо, як теж само намальовано у Некрасова («Огородникъ»), або і у Шевченка там, де він виводить по москвина, а свого, українця («Петрусь»).

тоді ще, коли, зараз вирваннись на волю, дуже папчував, (як розказує д. Сошенко) зараз же заговорив про мужиків, бо про них безпременно буде говорити усякій живий поет український. І все своє життя ІІ—ко найбільше говорив про мужиків, перше переспівуючи мужицькі казки і пісні („Причина“, „Тополь“), а далше, малюючи мужицько життя („Наймичка“ і т. д.), найбільш за тим, щоб остуניתись за мужиків, котрих кривдять чужі („Катерина“) і свої папи („Послання до земляків“ і т. д.), або за тим, щоб показати панам примір в мужиках, — кінчаючи оповідання такими словами: „оттак льуде навчається ворогам прощати, як сеї неук!“ і т. п. „*Наша Україна*“ — рано стала дль ІІ—ка все рівно, що *мужики українські*, а „*наша правда*“ — все рівно, що *воля і веселе життя тих мужиків*. Та про це нічого нам багато розказувати: це всі добре знають, — та і стаття д. С—ка говорить про це докладно.

Ми мусимо тільки зупинитись на тому, чи справди ІІ—ко думав про ту „правду і волю“ і про те, як вона настане, так само, як думають соціалісти, як це говорять тепер про ІІ—ка часто наші товариші, і між ними і д. С—ко.

Ми ніяк не згодимось, щоб Шевченко був соціалістом. Ми думаємо навіть, що згодигись з цим було б шкодливо і дль долі самого соціалізму на Україні, бо це б пустило невірну думку і про те, що таке соціалізм.

Перш усього, дішеного, на ґрунті стоїащого соціалізму не може буги в тій громаді, в котрій ще не знесено крєпацтва і не збудовано всього господарства на вільному наймиту-робітникові. Ми б добавали ще, що на ґрунті стоїащого соціалізму не може бути і там, де не заведено ще уставної, парламентської держави, в котрій тільки і виходить на чистоту папування багатих. При крєпацтві і царському самодержавстві соціалізм може бути тільки навіяний з боку, більш книжпий, ніж ґрунтовий, і иноді більш видом противукрєпацьких і противучиновницьких думок, ніж справди соціалістичних, противубагатурських. Таким і був соціалізм московських і петербургських кружків 30—60 рр., вичитаний з французьких книг; таким де в чому застається і повіщий соціалізм в Росії, хоч він справди вже почав становитись на ґрунт після того, як знесено крєпацтво.*) Шевченко ж

*) Про це тепер не час розводитись. Ми мусимо тільки сказати

писав в часи крєпацтва і був западто груптовий чоловік, щоб не звернути найбільше уваги власної на ми п'юпи невірних крєпаків, ніж на сотні вільних наїлитів. До того ні звідки не видно, щоб Шевченко знав хоч що небудь про С. Сімона, Фурріє, Луї-Блана, Прудона і т. п., ні навіть про соціальні романи Жорж-Занда, котрих вже і в 40-ві роки читали і в Москві, і у Петербурзі, а в кінці 50-х років де-хто вже і у Києві. Ні звідки не видно, щоб з тими європейськими соціалістам идумали познакомиги Шевченка його більш вчені товариші, бо не видно і на писаному

кількох слів, щоб цими кількома рядками не викликати непорозуміння між нами і нашими читачами. Така вже доля нової Росії, — зкінця XVIII ст., — що в ній всі нові думки громадські беруться більш з європейських книг, ніж ростуть з власного життя, і раніше, ніж життя дає їм ґрунт. Сталося не через те, що татарщина та московська руїна (Новгороду, Пскову, Україні та Білорусі, — котрих двох Москва руїнувала не сама, а якуні з Польщею) спинили зріст країн руських, — так що зложена накінець в XVIII ст. Росія приченилася до Європи XIX ст. з складом життя XVI—XVII ст., а де в чому і ще давнішого. Це дає особливий склад усьому громадському руху в Росії, в котрій передові люди не можуть не брати з Європи найновіших думок і не тільки прикладати їх до своїх далеко старіших порядків, а і випережувати думкою ті естації, котрі пробігає життя російське слідом за Європою, — і навіть, глядючи на Європу, зневірялись в цих естаціях раніше, ніж вони настануть в Росії. Де хто дума, що в цьому єсть велика вигода Росії, котра б то незабаром зразу вскопить в саму найновішу естацію зросту громадського Європи. Ми так не думаємо. Тільки в усякім разі така доля громадського руху в Росії єсть послідок усієї її географії і історії, — і їй треба признати хоч-не-хоч. Що до соціалістичних думок, то в Росії за царя Миколая I треба було бути С. Сімонівцем (як Герценіві 1830-х років), або Фур'єрістом (як Пєтрашевці 40-х рр.), щоб гаряче ненавидіти крєпацтво і чиновницьку самоволлю, то б то хотіли зміни, далеко ще не соціалістичних. В 60-ті рр. соціалісти, як Герцен, Огарев, Чернішевський, клопотались про вигідніший наділ крєстьян замією, — теж про річ ще не соціалістичну, бажаючи їй од царського уряду в Росії. Тепер соціалісти в Росії поставили всю соціалістичну програму (всю землю крєстьянам, всі фабрики робітникам і т. п.) та що і бездержавну, і виступають словом проти „буржуазії“ ще раніше, ніж та склалася в Росії, — а ділом ідуть більш проти самодержавства царського і перш усього доб'юються уставного (конституційного) царства, в когшому то і складається і візьме гору „буржуазія“. Тільки ж тоді і складеться і ґрунтова, справді мужицька соціалістична партія, — а при якій небудь волі державній, може і справді те, що Росія росте під натиском передових думок європейських, поможе їй більш прилагодити до них і ті давні естації громадського руху, які вона мусить пробігти, щоб догнати Європу.

ними самими ніякого сліду уваги до тих соціалістів і до зворушенної ними робітницької справи в Європі. Шевченкові, значить, доводилось би бути соціалістом вже зовсім „свого розуму,“—а найрозумніший розум не міг би вивести науки соціалізму тільки з того, що він бачив в Росії в часи Шевченкові, в часи не тільки самодержавства царсько-чиновницького, а і крпацтва.

Шевченко і наліг і на те, і на друге,—і коли він виступав не тільки проти неволі, а і проти здиетва державного, то б то, як каже д. С—о, показував економічний бік царства, то це ще зовсім не робить з Шевченка соціаліста. І ще б такі противники царства не говорити про подушне!*) Шевченко, як каже д. С—о, „дививсь на царів,“ хоч і не з „мужицького погляду,“—„як на джерело усякого здиетва“ (бо мужики напроти думають, що цар хоче добра, а деруть пани та чиновники) — соціаліст же і на державу дивиться найбільш (а де хто і зовсім) тільки як на кріпость для оборони панування багатих. Найбільше ж усього і Шевченко налягає не на здиетство, а на неволю, на зневагу особи царями та панами, котрі в його картинах найчастіше насильники жінок, дівчат. Царі—те ж саме, та ще і до того насильники над народами, душогуби. Звідси до соціалізму ще чимала дорога. То, що Шевченко говорить про багатих і бідних, про „дідахи крадепе добро“ і навіть про роботящі руки і про „землю, всім данују,“ не змінює ні каплі зараз сказаного. Ми і в козацькій думі XVII ст. знаходимо, як доріка Гапджа Андигер тодішніх дуків, що вони „позабірали луги і луки,“ — а про соціалізм козаків XVII ст. було б дивно і говорити. А проти багатих і їхньої неправди ми знаходимо цілі купи писаного не тільки понами середніх віків, а і жидівськими пророками, та тільки, коли ми їх запишемо в соціалісти, тоді стратимо усякий ясний образ соціалізму і попадемоє власне в сітку, котру розкидають вороги соціалізму, коли кажуть, що соціалізм, то б то, по їхньому, тільки скарги бідних на багатих, а не *справа організації усякої потрібної громади праці*, — старий, як світ божий.

Ось напр. ще пророк Амос кричав на тих, хто „да-

*) Як царь братиже десътину і т. и., говоритьсья і у Самуїла. Царств. I. VIII. 15—17.

вить менших, хто меле на борошно бідних, хто гпїте менших податками, та побудовав собі пишні виноградники і великі будинки, хто прибавля неправду до неправди і грабунк до грабунку в палацах своїх“ і т. д. *) Те ж можна показати і у Осії, Ісаїї і інших. Напр. Ісаїї X 12 зовсім немов слова Шевченка. Слова Шевченка про суд божий над лукавими, — немов збісиї псалом „Возстани, боже.“ **) В картинах, царства правди,“ котрі малює Шевченко тільки шчо нема того, як „вовк буде лежати поряд з вівцею,“ як у пророка Ісаїї. ***)

Шевченко власне тим так і любив пророків жидівських (дивись у д. Козачковського) та Псалтирь, шчо він сам думав їхнім способом про громадські справи. Зовсім мов біблеїській пророк, котрий говорить про маленьке царство жидівське і велику асирійську, або вавилонську силу, III. каже черкесам: „...лицарі великі, богом не забуті! Борітсья,—поборете! Вам бог помагає.“ (Кавказ“ 1845). По біблеїському маїже завше здумує собі Шевченко і те, шчо тепер звуть „соціальним переворотом,“ „соціальною революцією“ і т. и.

Коли ж одпочити
Даси, боже, утомленим
І пам даси жити?
Ми віруєм твої силі.
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І тобі одному
Поклоньаться всі язики
Во віки і віки! —

Вже в 1859 р. Шевченко малював „дїва Господнїї,“ — як буде „бог судить, визволити долготерпїливих і воздавати злодїям за злїя,“ і перед самою смертю

*) Амос. VIII. 4, 5, 2. VI. 12. 1—7. 14 і т. д.

**) Також Ісаїї, V. 8 Горе вам, шчо пригортаєте дом до дому, поле до поля і т. д. X 1. 2 — про неправі суди.

***) Увесь псалом III—ка «Радуєся пиво» (1859) про те, як бог осудить неправих і визволить рабів, єсть нішчо друге, як XXXV гол. пророка Ісаїї, в котрій III—ко де шчо переробив, напр. кінець. Хто хоче доневинитись, яку силу мала над III—ом Біблія до остатнього часу, тому радимо слово в слово зрівняти псалом III—ів і XXXV гол. Ісаїї.

інтавсь: коли ж то приїде „апостолз правди і науки?“ Навіть в ті часи, коли Шевченко зневіривсь в тому, що приїде той суд божий, той месіја, котрих він ждав, — думка його виводила йому все такі картини катастрофи цілком біблеїської, хоч і без Ягови: „Чи буде суд? чи буде кара царям, царятам на землі? Чи буде правда між людьми?.. Повинна буть!.. бо сонце стане, і оскверненну землю спалить!“*)

Поряд з цим біблеїством, або лінше сказати, під біблеїством, у Шевченка жили спомини подіипровеєского селаннина про гаїдамацьку помету над панством,—і він переходив од біблеїських думок про суд божий і месію до того, як „невчене око загляне напам в очі глибоко, глибоко, як потече сторіками в синьє море кров дітеї панських,“—та і цю картину гаїдамацтва збивав на біблеїський лад: „настане суд,—заговорять і Дніпро і гори!“

Отже думки чоловіка, котрим володали майже зовсім тільки біблеїські пророки та спомини українського гаїдамацтва, не можуть ставиться в ряд з думками соціалізму XIX ст.

Правдиві бо соціалізм в думці і. праці настав власне в XIX ст. як через те, що тільки тепер, — після великих державних змін і революцій XVII—XVIII ст., настало пануваньня вільного багатирства в державі та праця вільних наймів в господарстві під урядом багатирів, так і через те, що тільки тепер зклались конешне і довелись і думки передових людей XVIII ст. про природній *незупинний поступ* громадській на перед — *прогресс*, — поступ в господарстві, в громадських порядках, в науках і умілоєстях. Думка про такий прогресс скасувала віру в суди божі, в апостолів і усякі катаклізми з гори, не тільки од бога, а і од „великих людей“ і начальства,—і показала дієний розум і таких гострих, часових рухів, котрі перше можна було вважати за катастрофи. Вона поділила їх на *бути*, або почасти новстаньня людей, котрим не в моготу терпіти такі чи інші порядки, що їх безпосередно давають,—і на *революції*,—широкі рухи людей,

*) Порівн. Ісаїї XXX II — Про день помсти за неправду, особливу 4 і 9, — як зорі на небі згліють, річки повернуться в смолу, порох в сірку і земля зробиться гарьучою смолою. — Як земля згорить — також XXIV, 6.

знаюшчих ясно ї те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, котрі підготовлялись широким прогресом громадським, і в котрих беруть часть не самі тільки ті, котрих безпосередно давають такі, чи інші порядки, а всі, хто визнає, що ті порядки вже негідні для спільних громадських потреб їхнього часу.*)

Вже С. Сімон,—власне починичик соціалізму XIX ст.,—хоч і пустив свої громадські думки, назвавши їх „новим християнством“ (Nouveau Christianisme 1825) і хоч казав навіть, як і ранніші сектанти, що він тільки висуває на гору правдиві християнські думки, котрі були поновлені іслєва Христа,—та все таки виступив зразу ж зовсім не на церковну дорогу: в його трьох основах нового порядку стоять: *наука і ремесло* (science et industrie; дивись Catéchisme des industrielles 1823 Nouveau christianisme і др.) Він ще замолоду радив проконати паламєський перешіжок; одні з перших книг його були „Ввод в наукові праці XIX ст.“ (Introduction aux travaux scientifiques du XIX siècle. 1807—1808, котрий привязується до славної книги XVIII ст. Кондорсе: „Нарис картини поступів розуму людського“ (Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain) і єсть одна з перших проб показати єдність усієї науки і праці людської на всьому світі. А його „Кілька думок філософських на вжиток XIX ст.“ (Quelques opinions philosophiques à l'usage du XIX s. в книзі, виданій в 1825 р. Opinions littéraires, philosophiques et industrielles) єсть також одна з перших проб показати, як поступали вперед громадські думки і порядки в старій, в середній, в новій і в новітній в європейській історії. С. Сімонова записка про потребу нового круга науки (Nouvelle Encyclopédie) подає думку про потребу вивести людей для нового громадського життя через новий круг нової науки. Треба додати, що С. Сімон, хоч звісно, більш усього звертає уваги на свою Францію, та завше клопотає про зміну порядків в усіх, хоч європейських громадах і про єдність всіх їх проміж себе. Вже в 1814 р. появилася книжка: „De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et les moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en con-

*) Звісна розмова між Людовиком XVI і герцогом Лянкуром, котрій сказав королеві про те, що народ в Парижі взяв Бастилію (14 Жовт. 1789 р.): „Шчо таке? — бунт? — Скажіть, В. В., революція! — „Quoi? c'est une révolte?“ — „Dites, Sire, une révolution!“ —

servant à chacun son indépendance national; par M. le comte de Saint-Simon et par Augustin Thierry, son élève. Не забудьмо і того, що С. Сімонівці збудовали першу залізну дорогу в Франції, що С. Сімон мав велику силу над історичною наукою французькою, (зараз ми бачили, як Ог. Тьєрі підписався його учеником, élève), навіть над новою матеріалістичною філософією німецькою Феєрбаха, на решті, що з С. Сімонівців виїшов і Ог. Конт, котрий дав величезну картину поступу людського в думці і громадських порядках в своїй „Позитивній Філософії.“

Батько соціалізму XIX ст. в Англії, Роберт Оуен, теж виступив з „новою вірою;“—тільки ту віру він зразу отділив од всіх других і од християнства, як віру розумову, раціональну (rational religion) і зв'язав свою „систему нового розумового порядку і розумової віри“ з виробкою характеру людського („Нові погляди на громаду, або про сформування людського характеру“ 1812 р.) І в Роберта Оуена підложена під усіма його замірами, хоч і не так широко, як у С. Сімона, думка про поступ в історії; в компанії Оуена бачимо хіміка Дальтона, видумщика паровозів Фультона; і поступ ремесловий також важний і для Оуена, як і для С. Сімона.

Новішчі ж соціалісти, од Луї-Блана (котрого книга про „Впорядкування праці“—Organisation du travail,—по'явилась вже в 1839 р.) вже не мали і того зерна сектанства, що було в старших; для них вже вся історія людська єсть ясний поступовий зріст, котрого соціалізм мусить бути кінечною квіткою, звісно, яку тільки ми тепер мусимо пригадати. З Прудона ж,—котрого основні думки були вже напечатані раніше, ніж розігнано київське „братство“ („Що таке власність?— Qu'est ce que la Propriété — 1840 р. „Філософія бідности“ в 1846 р.),—з Прудона сама „соціальна справа“ стає частиною „соціальної науки.“*)

Тепер порівняймо ці основні думки європейського соціалізму з думками Шевченка, про „суд божий“, про „суд,

*) Ще в книжці про власність Прудон вложив як свої думки про *безначальство* (anarchie) так і про те, що „все, що робиться законами і політикою,—єсть справа науки, а не гадання“ (tout ce qui est matière de législation et de politique est l'objet de science, non d'opinion.)

на котрому певчене око, пемудрі премудрих одурять“, пригадаймо, шчо III—о тільки ј знав, шчо хліборобство та своју Україну, — про котру він казав, шчо „нема па світі другої“,—та трошечки зачепив тільки Славянищину, — та ј питајмо: чи можна ж справди поставити Шевченка в ряд європејських соціалістів, не тільки јого часу (40—50pp.), а ј ранішого?

Скажуть може, шчо Шевченко не все ж говорив про „суд божиј“, та „сторіки крови“, котру прольють „немудрі“, — а ј про „слово, котре стане на сторожі коло менших, котре зіде колінь правдоју“, про „апостола науки“ і т. и. Це все так, — і це все показує, шчо думки часу, хоч адалека, а зачепили ј Шевченка. Та тільки адалека ј зачепили, а не вкорінились в ньому так, шчоб логично прилагодити до себе всі інші јого думки. Перш усього, про такі речі Шевченко говорив не так часто ј багато, јак про суд божиј та гайдамацтво, — і говорив все таки біблејським способом („апостолъ науки; „слово“ пагадує „Слово“ євангелиста Івана). А головніше, — всі ці нові слова Шевченка не в’яжуться з старими ј показујуть тільки, јак часами Шевченко говорив кожній раз інше, сам не знаючи, куди јому кинутись, па віщо покласти надіју в сумному життєвј своєму ј Україні. До того ніче придалось, шчо добре серце Шевченка жахалось ти-їєї *кари* божої, того суду певченого ока, котрих він викликав, і тоді Шевченко просив „старших покајатись, обняти најменшого брата, молив, благов і старших. і менших обнятись“ і т. д. — і показував тут в собі чоловіка мнякого, доброго серця, а не чоловіка, котрі зна, шчо в історичному поступу більш усього має силу не добра воля осіб з усіма тими судами над ними, карами ј страхами карі і кажанням, а мимовольний зріст громадського життєвја, та впорядкована громадська праця ј тиха ј гостра. Ми думаємо, шчо дејакі приміри думок про те, шчо справди радив робити Шевченко, котрі ми показали в I голові, показујуть, јак можна заплутатись, коли сказати собі, шчо Шевченко єсть порадчик в громадській праці, а почастию в праці соціально-революційній. Всі добрі надії Шевченка ј добрі слова, все јого вагання од „єв’яченого ножа“ до „братського поцілунку“ тільки отримали навіть постичну силу ј дієву вартість в јого гайдамацьких викликів і затемняли јого образи повстаньня пригночених рабів.

Це можна бачити напр. по „Заповіту“, в котрому в ін кличе перше: „каждани ломіте і вражою злоју кровіу в о- льу окропіте,“—а потім просить „поміжнути його не злим, тихим словом,“ так мов би то можна зразу заговорити тихим словом, маючи кров на руках,—або в неальмі про „суд божій“ (Радуєєв, ниво), де бог „воздїє злодіям за злаја,“ а сліпить „владик,“ так, що вони і „шляху не найдуть,“ „а раби тими шляхами, без гвалту і крику по- зіходятьсьа“ і т. д.

Звісно, що і „революції не роблятьсьа на рожевій воді,“ а бунти самих „немудрих рабів“ тим більше. І укра- їнські гайдамацькі повстання XVII—XVIII ст. робились власне не з тихими словами, а з гвалтом і криком, — та по крайній мірі були цілостиними пројавами, як і ті пісні про Перебийноса, Нечаја, Гонту, Залізняка і т. п., котрі і доси живуть у наших мужиків і в котрих не ма того вагання і неостіжності, які єсть в заповітах та неаль- мах Шевченка. Пісні ті не можуть розказати думок те- перішнього громадянства, так по крайній мірі ліпше пока- зують, яку силу має в історії і гайдамацтво, ніж Шев- ченкові заповіти та неальми.

Що ж до слов Шевченка про „науку,“ то вже через те не можна рівняти їх до слов якого небудь С. Сімона, що подрібно Шевченко говорив тільки про одну науку, — „історію України“ та ще найбільше „по могилам“ і він же в других віршах сердивсь на те, що „москаль вже і могили козацькі роскопує.“ Про ту спільність науки, умі- лости і господарства, котру Сенеімонівці звали „industrie“, не ма і спомину у Шевченка, як і в других українолюб- ців його часу.

Далі не треба забувати, що ясній і постіжній поглядал на те, яку силу має дльа зміни громадських порядків і наука, і слово, і ножі, — котрі в думках Шевченка му- сили зійти на українській ниві з насіння його слова — дає власне думка про безуминний поступ громадський. А думка та виходить або з безпосереднього доглядання, як перемінюютьсьа од громадської праці громадські по- рядки,—як це бачили європеї в XVI—XVIII ст.,— або з науки всевітньої історії,—всього ліпше і з того і з другого. У III—га, як у підданного такого сонного і тем- ного царства, як Росія, і не знавчого всевітньої істо- рії, не могло бути такої думки. Через те він і не міг

твердо стати ї на думці про те, шчо справди з його на-
сінньа-слова будуть жнива. Він сам собі каже:

..... Орлу
Свії переліг — убогу ниву,
Та сію слово: добрі жнива
Колись то будуть!.. І дурьу —
Себе таки, себе самого,
А більше, бачитьсьа, нікого...
Дурьу! Бо лучче одурить,
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по правді жить
І всує парікать на бога!

(1860 р. 5 окт.)

і кілька днів описьа (18 окт.) каже сам собі: „сиди! — і
нічогісінько не жди!“—Такого не говорив ні один соція-
ліст в Европі. Такого не говорять тепер соціалісти і в
Россеїї, навіть сидючи в тюрмах, мов в могиллах.

На кінець треба нагадати, шчо європеєський соціалізм з
самого свого початку не думав тільки виступати проти
старого порьядку, а зараз же поставив проби і нового впо-
рьядкуваньа громадського, зараз же наліг на таку річ,
як спілка, толока, праця громадою—association. Подібну
думку тільки через силу можна накинути нашому кобза-
реві,—як це робить д. С—о, коли бачить в словах його:
„по якому правдивому, свьатому закону *землеу, всім
данноюу*, торгуюте?“ --- шчо Шевченко признавав *землю*
„громадскою власністю.“ Перш усього Шевченко зовсім
не спиньавсь на чисто господарських справах, котрі, за-
мітним, не були і його ділом. Коли б же його снитали, як
виравитись з землею, шчо од панів одібрано, то він, пев-
но, одповів би, як колишні козакки, думкою про рівну „заї-
манщину.“*) Не тільки Шевченко, а і вчені українці-філи
мало звертали уваги на господарські речі, а почастію

*) Можна думати, шчо самі слова „по якому свьатому закону
торгуюте?“ склались у Шевченка на лад біблєйський: в книзі Ле-
вітів (XXV, 23—24) стоїть: а землі ви не *мусите продавати* в
(вічну) власність, бо земля можа (каже бог), бо ви в мене гості і про-
живальщички. От через те то по всій нашій країні мусите ви по-
пускати (на 49. юбілейний рік) викупи (запродавцю) землі.“ Тільки ж
і закон старожидівський про кінець усіх *заставів і запродажів* через
49 р. далокій *вже* був і од ранішного громадського *господарюваньа*-
ня на землі і *ще* дальше од такого, якого хотять соціалісти.

спількове господарство навіть не високо ї ставили. Ми вже пригадали в І т. „Громади“, що господарський бік нашої історії громади (купні, кони і т. п.) досі не досліджений нашими вченими. Навіть на спількове господарство в Січі (правда не хліборобське, а охотницьке, екотарське і рибальське та спількове харчування на куріннях) наші вчені не звертають уваги,—і досі в усіх українськості були на устах слова д. Костомарова про „індивідуалізм“ українця напроти „общинности“ великоросса (Два рускія народности). Та таки, здається, що спількове господарство в українських селян почало знову заводитись тільки недавно, після воли вже. *) Не диво, що Ш—ові, котрий не знав європейських думок про спільку, ні звідки ї було взяти картини спількового господарства, і що скрізь, де він малює свій „рай“,—він показує особну сім'ю, а не спільку, або громаду. Пригадаймо напр. хоч „Сон“ (На панщині пшеницю жала), а в ньому такі слова:

Уже не панські, а на волі
Та на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...

Коли ж в словах Шевченка про „братолубіє“ і „єдино-мисліє“ бачити думки соціалістів про „асоціацію“, то не тільки всі новішчі „буржуазні демократи“, котрі ж написали ще на першій республіці французькій „fraternité“, „union“ і т. д., а і всі моралісти од Конфуція будуть соціалістами.

Не можучи згодитись з тим, щоб Шевченко був і міг бути соціалістом, ми не можемо згодитись і з тим, щоб Шевченко був і дієним революціонером, або навіть політично-соціальним, діячем. Ні ддя того, ні ддя другого ні в Шевченка, ні коло його не було ґрунту, ні в думках, ні в силах.

*) Ми нагадували писане про громаду і спількове господарство на Україні в старовину і тепер в І т. „Громади“. Тепер нові ще факти показані в виданнях статистик в чернігівського земства 1877—78 рр.

Галицькі народовці, котрі, виступаючи проти соціалізму, показують на індивідуальність українців, кажуть не од себе, і зовсім осліпо здаються ї на українські авторітети. Вони тільки не ховають знати ні Січі, ні нових фактів з українського мужицького життя.

Тут ми впіять мусимо вернутись до того, шчо в Шевченка не було ясної думки про поступ громадськиї в історії. А тільки ця думка дала Європі дієних, постїїних революціонерів і політично-соціальних діячів в загалі. До того революції повставали більше од зчувок, ніж од думки, (як напр. особливо повстаньня національні), більше були консервативні, классові, ніж прогресивні, всепільні (напр. в Швейцарії, в Голитинії і т. и. за стару, звичайну волю селян, в Англії і др. за привілегії шляхти і городів, як у нас за привілегії козаків і т. д.), більше піднімались проти најгострішчих фактів, ніж проти системи (напр. навіть швейцарське повстаньня проти фогтів імператорських, а не то вже повстаньня козаків і городян московських „за царя — проти боjar“), — і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба. Наїбільше думки було в повстаньнях за віри, проти начальства чужої віри, та і тут вже одна церковна думка про те, шчо все од бога, — і чуже начальство, і муки, сипцала руки, котрі готові були піднятись проти церковної неволі. Так ми бачили і у чася великої церковної зміни (реформації) трохи не до самого кінця XVI ст., коли таки зважились і протестанти, і католики одновісти на питаньня, чи можна повставати оружно проти царя, шчо давить їх віру? — можна і слід!

Шче швейцарські і голландська революції XVI ст. були такими старими повстаньнями; такою на більшу частину була і шотландсько-англійська революція в половині XVII ст., (котра між нічим одним боком боронила волю в себе і заводила неволю в Ірландії), — і тільки французька революція кінця XVIII ст. явилась вже цілком новою революцією: за цілком нових думок громадських про рівне *право кожної людини і право усякої громади поставити собі такі порядки, які вона зхоче*. Діло в тім, шчо між *великим англійським бунтом* (the great rebellion) і *великою французькою революцією* (la grande révolution) у передових людях в Европі порвалась в кінець віра христїанська і виробилась думка про природїї і безупинниї поступ в історії.

Та думка була плодом старих змін і революції, найбільш революції реформаційного часу. Під кінець XVII ст. справди вид усеїєї західної Европи і кожної країни в нїї став не той, шчо був двісті років перед тим. Ремесни-

цтво і торг, котрі пішли в гору після того, як знайдено морську дорогу в Індію і Китаї та Америку, зробили життя людське далеко лагоднішим, ніж перше. Найбільше ж вражала думку людську неподібність життя церковного: неоднакові віри та ще і як де, то в одній державі з рівним правом. Така згода різних вір стала перше по нужді, а не з навмисної думки, бо перше кожна і нова віра, протестанська, також хотіла панувати над другими, як і стара, католицька, бо себе тільки вважала святою, а інші—чортівими. А як сталося, що скільки не різалися люди за віри в XVI—XVII ст., а все не могли звести усі віри на одну, то мусили якось помиритися. А після ряду церковних мирів по нужді, ті люди, що стали більше вважати на зріст ремесла та торгу, ніж на попівські суперечки, та вчені, котрі, читаючи старі книги грецькі і римські, та подорожуючи по далеких землях, мали пригоду порівняти християнські церкви з наукою дохристиянської, та вірами нехристиянськими у диких і в більш вчених народів в Індії, Китаї і др.—зневрилися в святості однієї якої небудь церкви і стали говорити про віру природну, котра росте з ростом громадських порядків і розуму людського. По трохи передові люди склали думку і про *волю кожного вірити так, як він дума і про зріст цієї волі в історії всього світу*. Так тільки ця думка запанувала в передових людей в громадах західної Європи, так за нею пішли і другі: про волю і рівність кожної людини в державі, в громаді, — далі про те, як забезпечити впорядкуванням громадського господарства, щоб та воля стала дією, — *пішов лібералізм, демократізм, соціалізм*. Всі старі звички, як напр. бажання невідлеглости під чужу породу, — всі недобитки старих вільних звичаїв і привилій, спомини старих бунтів і т. п., все те тепер, або прилагоджувалося до цих нових думок, коли хоч в чому небудь згрожувалося з ними, або засихало, коли було їм противне. Думка про поступ в історії стала піднімати всі змагання до зміни в громадських порядках по тим новим думкам, зміни то миром, то повстаннями. Думка про поступ *позаду нас* підперала передові гурти і тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно ж буде поступ і *од нас, і після нас*. Так напр. тепер соціалісти, заступники „*четвертого*„ шару людського, бачучи і признаючи те, що

зробила в свіі час дльа поступу громадського буржуазія, „третій“ шар громадський,—тим більше хотять ітти далі і підпирають свої надії на те, шчо таки вони доборьаться до свого, приміром того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія.

Так то думка про поступ історії наперед стала ґрунтом і підвалиною всякої громадської,—політично-соціальної,—праці, мирної, як і повстанської, і в цілих гуртів, як і в кожній людині особно, — вливаючи *вільним робітникам коло добра громадського* таку силу в душу, яку колись давала паїїншым з *рабів божих* віра в царство небесне за службу богові і церкві;—тільки тепер та нова думка не несла в душу ні тієї тісноти, ні тієї шкоди, яку наносила стара церковна віра.

Ми бачили, шчо в Шевченка не було міцної і ясної думки про поступ в історії,—бо їй і не могло бути в чоловіка, котрий думкою стоїав на церковному ґрунті, не мав європеїської науки і знав тільки російське життя часів Миколаја І. Такий чоловік і не міг стати не тільки дієним революціонером, але і яким небудь постійним політичним діячем, яких ми бачимо в Європі ХІХ ст. Правда, Шевченко міг би стати хоч революціонером пенідегlosti своєїєї породи і країни, таким напр., яких бачимо в поляків, котрі инді обходились і без віри в поступ, а тягли власне до своєїєї старовини. Так не треба забувати, шчо зчужка одрубности своєїєї породи і державної пенідегlosti їй од других ніколи не була в українців така велика, як у поляків, а після руйни, яку потерпіла Україна за ХVІІІ ст., та зчужка шче більше величала,—і шчо сам Шевченко і у ті часи, коли він найбільше тягсьа до старої казаччини, казав: „було колись! та шчо з того?! Не вернетьсьа!“ В кінець треба сказати, шчо який би не був гарьачій чоловік Шевченко, він все таки був майже один такий, бо навіть і людеї особисто гарьачих до громадської праці багато не може бути там, де не ма шче доволі людеї з вивченими думками про ту працю, і де руйна всіх старих громадських епілок між людьми і державна невольа величала в людях дух товариства і вільного вчинку. Один же, та і два-три,—не тільки не вожаки в полі, а навіть не можуть бути і починщиками до того, шчо збирати людеї до дієного бою проти усього того, шчо бачуть навкруги себе.

Так Шевченко і залишався чоловіком, котрий мав добрі громадські бажання, часами мав повстанські мрії, а все таки не став ні політично-соціальним, ні ще менше революційним діячем, навіть і таким, яким може бути поет. Все ж таки велика доля написаного Шевченком показувалась до 1847 р. тільки приятелям, а потім зовсім зоставалась зхованою аж до 1876 р., коли вона навіть перележала. Ми вже казали і у II Л² „Громади“, що не так робили поети революціонери, як напр. Віктор Гюго, а в Славjanщині Міцкевич.

Це зовсім не понижав Шевченка, як людину, — а тільки показує міру, вище котрої не вросла (через що б там не було) його громада. Гапити ж громаду, — чом вона була не сьака, а така, — дурниця. Одно розумне діло, яке можна зробити тут, — це роздивитись, яка вона була, щоб зрозуміти, яким міг і мусив стати серед неї і такий чоловік, як Шевченко.

Вже з того, що ми виписали вище про київське товариство 1845—46 рр., можна бачити, що д. С—о дуже поспішився побачити в тому товаристві „населавієтнично-революційні ідеї“, заміри „покликати славjan до знесення царської влади і крєпачтва“ і т. д. По крайній мірі близько стоївши до діла люди говорять, що це товариство, цей „зарідок практично-працьуючого українського руху (partie d'action)“, було далеко смиренніше, а ще смиренніше думало „проводити свої бажання і між иньшених людей і в простій народ.“ Та, певно, коли б хоч „рукопись одного з громадян, працюючого по історії свого краю“, була така, яка вона виходить в словах д. С—а, то його б не осудили тільки за „наміреніє ссоставити тайное общество, въ которомъ обсуждаемо *было бы* соединеніє славянъ въ одно государство“, і не вислали б тільки в Саратов. Згадаймо долю соціаліста Петрашевського, котрий і вмер в Сибіру, або і не самага першого між Петрашевцями д. Достоевського, котрий був гірше покараній, ніж сам Шевченко, бо був 9 років в каторжній роботі.

Що сказали ми про все братство київське, треба сказати і про Шевченка, звісно, самого гарячого і самого революційно думавшого між братчиками. Те, що розказує д. С—о про „пропаганду Шевченка на Подолі в Києві і по шинках, про Васюру і про тих міщан, котрих знайшли українські хлопомане початку 60-х років і котрі

проїнялись соціально-демократичною і національною пропагандою Шевченка, — треба б перевірити холодною критикою, поки ще не забуто дієного і поки ще не виросли казки. Поки ж що, ми маємо нечестиве свідомство од дуже близького до Тараса чоловіка, — д. Варфоломея Шевченка. Той розказує про Тараса як раз тоді, коли він був вже братником київським і жив на селі, серед „народу,“ в такого чоловіка, як сам д. В. Шевченко, котрого він поважав і на котрого всіякий пронагадист-революціонер, а надго дієний революціонер безиремінно б патів, щоб привернути його не тільки до своїх душок, а і до праці, щоб він став осередком цілого революційного братства і між мужиками.

А в д. В. III — ка ми знаходимо тільки сеє що (Правда, 1876 р. Споминки про Тараса Гр. Шевченка. 27—28)

„Раз ходили ми з Тарасом по саду: він став деклямувати „За горами гори хмарами новітні...“ Я слухав, притаївши дух; волосься в мене піднялося дибом! Я став радити йому, щоб не дуже „заходив він у хмари“. Тарас став показувати мені якийсь паграти і говорив, що то все його приятелі, що всі вони змовилися працювати за дья народньої просвіти. Ся праця мусіла їти ось-якою дорогою: кожній з них, відновіше своїм достаткам, визначив яку суму він вкладатиме в громадську касу. Касою виправлятиме виборна адміністрація. Каса ростиме як з вкладок так із процентів, і як виросте гаразд, тоді видаватиметься з неї тим убогим людям, котрі, скінчивши гімназію, не матимуть спроможности їти в університет. Той, хто брав сьу запомогу, повинен був, скінчивши університет, служити ність ліг учителем на селі. Сільським учителям гадати висгаратися від казни і від помішників-панів плату, а коли ся плата буде мала, так давати запомогу з каси. Я спитав Тараса: яким же путем можна добитися, щоб уряд видав дозволенє заводити по селах школи? Тарас відповів мені, що се чинитьсє дуже просто: пб козацям і казенним селам уряд не заборонятиме, а помік панськими треба наклонити панів. Тарас мені додав, що думка, як би завести по Україні добрі сільські школи, народилася у нього ще тоді, як він був у кирилівській школі.

Гадка про темноту нашого льду і про велику потребу освіти давно сиділа і у мене в голові: од слов Тараса ја дуже зрадів, але мені показалося, що, дбаючи про народню освіту, не слід Тарасеві пускати такі твори, як „За горами гори“. Тарас задумався; довго він ходив по саду, спустивши голову, і до самого вечера ја не добився від нього нічого слова, окрім: „ні“, або „а вже ж так“. Прийшовши у вечері в хату, він сів біля столу і схилився на світовесн цюок (котрий хтось переслав йому з Кавказа). Довго так сидів він мовчки, та вже жінка моја спитала:

— Чого се ти, Тарас Григорович, такий смутний? може що не-приятно вам?“

— „Ні, сестро!“ одповів він; „так!... не одно в мене в голові.“

Тут треба додати, що Тарас мав певничайну силу слова: наче було що розказувати, усі його слухають мовчки, наче якого проповідника.»

Як кому завгодно, а цього всього мало, щоб зважити Шевченка за члена „практично-працующого революційного товариства“ і навіть за навішеного пропагандиста революційних думок між мужиками.

Єсть у нас і дві печатних звістки про дієні виступи Т. Шевченка перед цілими кучами мужиків. Вони показують, що Шевченко був гарячий чоловік, котрий не вдержувався, коли траплялось бачити неправду і при слухаю навчав людей доброму. Так д. Варфоломеї Шевченко розказує (тамож, 26):

«З Кирилівки поїхав Тарас у Київ. Брати його провели його до шинку на кінці села і затягли його вийти на прощання.»

Випили білий ніж треба було і виїшло ось що. Жид шинкар почав лапати якогось крест'янина; Тарас не витерпів. „Чого дивитесь, хлопці! простягайте жиди, та висічіть!“ Сі слова мов огнем запалили хлопців. Жид не встиг озирнутися, як його розложили, в один миг явилися різкі і потіли блии жиди, покиль Тарас не сказав: „годі!“ Не треба говорити, що жиди з цього зараз зробили цілї „бунт“. Пішли доноси, що Шевченко проповідує коліїшницину (?) і на пробу зібрав сто чоловік селян і хотів вирізати усіх жидів в Кирилівці!... Поліція підшлася на диби; але скінчилося на тому, що брати Тарасови одкупились і покрили собою усіх тих, котрі брали участь в жидівській хлості».

Чужбинський говорить про другий случаї, де Т. Григор. поміг жидові („Воспоминания о Т. Гр. Шевченке“, 8):

«Въ то время какъ въ П... переуражали намъ лошадей — это было почью — въ соседней улицѣ случился пожаръ. Горѣла убогая лачужка. Народъ сбѣгался, но тушили и помогали преимущественно евреи, потому что въ лачугѣ жили ихъ единовѣрцы. Мы приближались на пожаръ въ свою очередь, и Т. Г. бросился спасать имущество погорѣльцевъ. Онъ на равнѣ съ другими выносилъ разный хламъ и по окончаніи держалъ рѣчь къ христіанскому населенію, которое какъ то не охотно дѣйствовало на томъ основаніи, что „горѣтъ жиды“. При всей недобри своей къ этому племени, что не удивительно было тогда не только въ простомъ украинцѣ, слышавшемъ еще отъ живыхъ свидѣтелей о поступкахъ евреевъ за Днѣпромъ, но и въ высшихъ классахъ общества. Шевченко горячимъ словомъ упрекалъ предстоявшихъ въ равнодушій, доказывая, что человекъ въ нуждѣ и бѣдѣ, какой бы ни былъ нація, какую ни исповѣдывать бы религію, дѣлается намъ самымъ близкимъ братомъ».

І тут шчене видно революціонера, як і в тому всьому, що розказують про Т. Гр. Чужбинський і Козачковський.

Після того, як вернувся Шевченко в Европійську Росію, він не дуже то помирився в своїх мріях і

бажаннях, хоч по всьому видно, що він став більше думати проти поцівщини, ніж проти других старосвітських порадків. Тільки ж виїять, чи через те, що Шевченко знову опинивсь „одні в полі воїном“, чи через те, що він виїять не міг сам собі здумати того, що ж йому робити для того, щоб закласти хоч початок *праці* по його думкам, а він виступав в громадську працю дуже мало і дуже смирно.

Як далекі од революційности були вчинки наїголовісничих українців, можна бачити з статті одного з них, напечатаної в „Колоколі“ 1860 року і вже зном'янутої нами. Перш усього в ній на першій кон висувається справа національна. Далі в ній ось як говоритьсь про стан українців до уряду:

«Благотворное вліяніе весны (хотя не постоянной, съ частыми рецидивами зимних морозовъ) царствованіе Александра II пробудило и Малороссію. На украинскомъ языкѣ появилось вдругъ нѣсколько прекрасныхъ сочиненій. Освобожденіе крестьянъ оживляетъ насъ надеждами за бѣднѣйшій угнетенный народъ нашъ, у котораго отнято все, чего онъ домогался во всю свою жизнь съ такою настойчивостію и самопожертвованіемъ. Благодаримъ императора Александра II и просимъ только, чтобы народъ освободился не по одному имени, но чтобы пользовался перекъ закономъ одинаковыми правами съ дворянствомъ: ншой свободы Украина, упорная въ старыхъ своихъ убѣжденіяхъ, не понимаетъ.

Мы желали бы сверхъ того, чтобы правительство не только не препятствовало намъ, Украинцамъ, развивать свой языкъ, но оказало бы этому дѣлу содѣйствіе и сдѣлало бы теперь же распоряженіе, чтобы въ школахъ, которыя, — какъ оно само уже объявило, — будутъ заведены для нашего народа, предметы преподавались на родномъ языкѣ, ему понятномъ, а не на официально-великорусскомъ, иначе народъ украинскій будетъ заучивать лишь слова, не развивая своихъ понятій. Болѣе мы не станемъ требовать и желать, особенно для себя, ничего независимо отъ общихъ, совокупно со всею Россіей, желаній. Никто изъ насъ не думаетъ объ отторженіи Южной Руси отъ связи съ остальною Россіей. Напротивъ того, мы бы желали, чтобы всѣ другіе Славяне соединились съ нами въ одинъ союзъ, даже подъ скипетромъ русскаго государя, если этотъ государь сдѣлается государемъ свободныхъ народовъ, а не всенародною татарско-пѣмскою московщиною. Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, *въ него же вступимъ и его же чашемъ*, (тільки „вступимъ и чашемъ“) наша Южная Русь должна сообразити отдельное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говорить южнорусскимъ языкомъ, съ сохраненіемъ единства, основаномъ не на губительной мертвящей централизациі, а на леномъ сознаніи равноправности и своихъ собственныхъ выгодъ.»

Ми думаємо, що в цих бажанняхъ всього менше революційности; — для тих же, хто б став шукати в про-

граммі українofilів 60-х років соціалізму, цікаво буде звернути увагу на те, що в зараз виписаних словах навіть ці слова не сказано про землю для крест'ян, а говориться тільки про їх рівність з панамі в правах державних. Після цього ще дивно ї те, як сам Шевченко все таки не забував згадувати про землю, — певно через те тільки, що сам був мужик, а не через те, щоб він чув про „соціально-економічні справи“ од своїх учених приїзателів.

Мало того, все, що ми знаємо про українofilство петербурське 60-х років, показує, що в ньому не було не тільки революціонерів, але навіть скільки небудь політичних людей, людей з системою політичної праці. Правда, один між ними, д. Костомаров, мав велику силу в освічених громадян в усій Росії, і його не забуде історія ї зресту думок про державно-громадські справи в Росії: він зворушив думки про *народоправство*, про союзність (*федералізм*), про *мужицтво* (чернь). Тільки ж те зробив він, як історик минушого, а не як судья теперішнього ї порадчик громади в теперешніх справах. Звісно, як історик, Костомаров мав свою службу громаді, — і він справляв її так, як можна б бажати, щоб всі справляли свою. Тільки ж громада має потребу ї у других службах, — в порадниках в текущих тепер справах. Костомаров же не раз казав, що він не дума прикладати до теперешнього тих думок, що він говорив про минуше, не раз зрікався служби порадника в живих справах, а раз йому случилось виступити з такою радою, котра могла тільки найменше заставити здвигнути плечами. Це случилось, коли галичане Ливчак і Климович (бувші колись між виорядниками „Метр“) почали видавати в Відні „Славянскую Зорю“ з московсько панславистичним духом і обернулися за радою ї до Костомарова, а тої їм однові: „будьте перше австрійцями, а потім вже слав'янами!“ Окрім же Костомарова не було тоді між українoлюбцями зовсім чоловіка з скільки небудь твердими громадськими думками.

А тим часом росли справи державні ї громадські в Україні, в Росії, в Слав'янинщині, — справа політичної волі, крест'янської волі, і т. и., потім польська, західно-слав'янська — і всі вони проходили майже зовсім без того, щоб українoлюбці подали свої голос. Про польську справу важко було промовчати українoлюбцям: та вони тільки ї

сказали (в „Основи“ 1861—62 р.), що ми не хочемо їти з польськими повстанцями, а що ж ми хочемо сами робити, з ким хочемо їти, про те не сказали, а в самій гарячій час зовсім замовкли, або говорили нічого неясне і безименне в „Меті“, од котрої напр. д. Костомаров печатно одрікався. Закінчилось тим, що українолюбці косо, а то і просто пішли в польській крові за начальством: впорядчили: „Основи“ і д. Куліш так і поїхали служити в Польщу. Д. Костомаров, звісно, не міг їтти на те. Він довго і держав себе по крайній мірі чисто, аж поки торік не написав в „Новому Времени“ статтю „Полякамъ-миротворцямъ“, такої, що хоч би і „Московскимъ Вѣдомостямъ.“ а то і „Кіевлянину.“ Справу слав'янську кинило-методієвські братчики київські, по'явившись в Петербурзі з кінця 50-х років, мов навмисне зашехали зовсім. Навіть ніякого впорядкованого і ясного погляду на галицькі справи не сказали петербургські українофіли 50—60-х років. Однієї справою майже виключно заклопотались було ті українофіли: справою мужицької освіти, як способу піддержати, щоб не втратилась українська порода і мова. Та при першому порозі, на котрій вони наткнулись, вони і стали—і навіть замовкли. Ми бачили з „Колокола“, що українолюбці казали, що бажали б, щоб „правительство не только не препятствовало украинцамъ развивать свой языкъ, но оказало бы тому содѣйствіе,“—і всю свою працю налагодили на таке бажання. А що ж робити,—коли „правительство воспрепятствуетъ?“—до цього не приготувались...

Звісно, всякій поетійній праці громадській, та ще і впорядкованій, на дорозі стоїли казенні перешкоди. Тільки ж ми бачали, що поляки напр., а найбільше власне ті, що попробовали кари за царя Миколаја, не зупенились, а робили своє діло, вже як його вони розуміли, а робили. До них не можна і од далека рівняти наших українолюбців, навіть і самих братчиків 1845—46 рр.

Молодші ж українолюбці, котрі по'явились в остатні роки життя Шевченкового в Харкові і Київі, були ще дуже молоді, та до того зглядались на старших, — і навіть описля не зробили за себе і того, що старші, а потім розбрелись, або замовкли ще більше, ніж старші.

Ми говоримо це все не д'яа того, щоб винуватити ко-го, а тільки д'яа того, щоб показати міру і силу ґрунту і то-

варництва, на котрому і з котрим мусив жити і працювати Шевченко. Міра та і сила була, як бачимо, дуже не висока, навіть нижча, ніж могла б бути і у такій землі, як Росія. А тут ще силу самого Шевченка підірвало життя його в Азії.

А що силу, ту підірвало життя в Азії, це ясно з усього. Звичайне говорять про тяжку кару, на яку осуждено було Шевченка: згадують між инчим, як про најтяжче, про те, що йому заборонено було писати і малювати. Тільки ж нам здається, що силу кари тієї, на котру осудило Шевченка начальство, дуже збільшувать.^{*)} Дневник самого Шевченка, спомини про нього Козачковського, Тургенева і других, листи Шевченка до Броніслава Зальєського, котрі ми маємо в собі, показують, що начальство не так то вже давило Шевченка, як можна було ждати. Напр. звісно, що близьке до Шевченка начальство звичайне не перешкоджало йому ні писати, ні малювати і написав він власне в 1848—49 рр., коли, по його словам, йому було најгірше жити в неволі, — зовсім не мало. В усякім разі кару Шевченка не можна рівняти до тієї, яку напр. терплять соціалісти в Росії, та і за царя Миколи терпіли поляки, декабристи, або і Петрашевці, — і кару ту ще так сяк можна було б перетерпіти. Мабуть чи не најгірше в ній було не те, до чого присудило і що робило Шевченкові начальство, а те, як запехаляли його земляки. Треба перечитати Шевченкове: „І знов мені не привела нічого пошта з України,“ — пережити отакі слова, як

Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки мов хмара розійшлись —
(Без сліз роси тиї святої)
І довелося знов мені
Льудей на старості.... Ні. ні!
Вони з холери пошмирили, —
А то б хоч клаптик переслали
Того наперу.... (1849 р.)

*) Ще дуже збільшують силу кари, на котру були засуджені приятелі Ш—ка, напр. Кулін, Костомаров, Білозерський (дивись напр. в „Жизни Куліна“, або в згаданій статті „Україна“ в „Колоколі“).

Коли прочитаєш ці слова, то подумаєш, що єсть речі (в наших сторонах), котрі далеко більше руйнують тіж усякі кари, що може зробити начальство. Ті речі виходять од байдужесті, дережанства, од безсердечности, јакоју, треба сказати, доволі наділені громадяне в зхидній Европі. Од чого то так сталося, друге діло,—може найбільше од того, що тут уся історія, із чужинцями і своїм начальством, тільки і робила, що рвала нитки між людьми, руйнувала в них справди громадські, товариські і навіть родинні звички,—а тільки слабість власне братерських звичок єсть одна з найпримітніших одмін в руських дьудей, московських, як і українських, хоч вони так і люблять величатись своїм „серцем“ перед „сухосеречною“, мішчанською Европою, в котрій, мовляв, льуде тільки і знають, що гроші лічять...“

Не знаємо, як кому, а нам завше кидається в очі, коли читаємо життєва јакого небудь великого чоловіка в тій Европі, слова „други його“ (*ses amis*), котре безпремінно здибаєш на кожній стороні. Кожній такий чоловік,—чи то науковий, чи поет, чи вмілець, чи політик, мав коло себе одну, дві, три душі, котрі завше йому помагали, и по ді доглядали його як малу дитину, і не тільки з того, що любили його особисто, а цінили в ньому його талант-вроду, котрого, правда, не можна і виділити з особи, цінили тої талант-вроду, як *скарб громадський*! Мало того, коло кожного такого чоловіка було товариство льудей різної праці, котрі помагали йому розширити свій розум на різні боки, і кілька чоловіка таких, що добре знали толк власне в тому, над чим він працював і могли порадити його в його праці. От через нічо в Европі таланти не гинуть на корінню, а ростуть, особливо вже, коли раз стануть видними. В лад тому в Европі і сами начальства знають ціну талантові,—і в самі гіркі часи громада не дасть, та і само начальство не підніме руки на јакого небудь В. Гьуго, або і на Елізе Реклю.

У нас же, в „добрій серцем, слав'янській Росії“ не ма нічого рівного ні громаді, ні „другам“, котрі підпиральють в Европі льудей з талантами. *) У нас царь може гноїти

*) Трохи подібне тим „другам“ можна бачити хіба в «кружку» Бєлінського і Герцена в Москві в 30—40 ві рр. Тим то може, щіколи, піодно гніздо в Росії не дало стільки і талантів!

в Сибіру Черпишеського, котриї може ї не думав ніколи про таку Парижську Громаду, за котру Реклю вислали замість кари—в Бельгії! або пригада заборонити III—ові ї писати, ї малювати. А в ряд тому в нас Шевченкові довелось написати ті слова, шчо ми привели вище, або, шче гірше,—ось які:

Хиба самому написати
Таки посланіє до себе,
Та все до-чиста розказати,
Усе шчо треба, шчо ї не треба?
А то не діждешся його,
Того писанія свѣтого,
Свѣтої правди ні од кого.
Та ї ждати не мају ја од кого.
Бо вже-б, здавалосьъ, пора:
Либовъ уже десѣте літо,
Як людѣм дав ја *Кобзарѣ*,
А їм непаче рот зашито;
Нїхто ї не гавкне, не лаїне!
Непаче ї не було мене!
Не похвали собі, громадо, —
Без неї, може, обїдусь —
А ради жду собі, поради:
Та мабуть в яму переїду
Із москалів, а не діждусь....
Мені було, аж серце мліло,
Мій боже милиї, як хотїлось,
Щоб хто-небудь мені сказав,
Хоч слово мудре; шчоб ја знав,
Длѣ кого ја пишу, длѣ чого,
За шчо ја Вкраїну люблѣу,
Чи варт вона огня свѣтого.
Бо хоч зостарїюсь затого,
А шче не знају, шчо роблѣу:
Пишу собі, шчоб не мінати
Часа свѣтого так на так,
Та ниоді *стариї козак*
Верзеться грїшному, — усатиї,
З своїєїу волеїу мені
На чорнїм воронї-конї.
А бїлш нічого ја не знају,

Хоч ја за не і пропадају
Тепер в далекіј стороці...

Часами Шевченко питав:

На батька бісового трачу
І час, і пера, і папер, —
А иподі так і заплачу
Таки аж надто?...

А часами доходив до того, шчо думав таке, яке написав
по в доволі темному, заплутаному, і через те шче більш
гіркому віршу, на котриј ми звертаємо увагу його біо-
графів: „Чи то недоля та неволя, чи то літа ті, летя-
чи, розбили душу?“ В цьому віршу поет проклипа тих,
хто звав його душу „і молодоју ј непорочноју, святоју,
і шче јакојусь,“—і котрим він каже:

«вороги!

І люті, люті!... Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистіј, дорогіј,
Моју колись святују душу» —

і доходить до того, шчо каже:

Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе і писать
Погані вірні научим. (???)

Оттаку муку терпіти, муку повсїгдашньої душевної са-
моти ј непорядности—гірше, ніж кара од печальства, або ј та-
кі його видумок, шчо не смів писати, ні малювати. Такі
выгадки завше можна обійти,—а приязного товариства, а
громадської поради, котрој просить розум,— вже шіјак і
нігде не візьмеш, коли јіх не ма.

А Шевченкові трохи не цілиј вік довелось жити без
громадської поради, а після того, јак його вивезли за
Касиј, јак розбито київське братство, јак „розійшлись по-
братими ј посестри, јак хмара,“ то жити без усякого міцного
ј впорядкованного товариства, та, мабуть, шчо ј без при-
ятелів, таких, јаким јому треба було, навіть і тоді, коли його
вернули в Петербург. де він знајшов багато з своїх дав-
ніх пријателів і більшу частину київських братчиків. По
крайній мірі на таке наводять ті споминок про Шевченка,
јакі доси звісні, ј між инчим і споминок дд. Костомарова
ј Мікєшіна.

Д. Костомаров каже, шчо бачивсь він з Шевченком не
так часто і то більш всього в домі віцепрезидента ака-

демії умілоств, гр. Хведора Толстого, чоловіка доброго, а ддя Шевченка і дуже доброго, та по всьому, шчо ми знаємо про нього (напр з „Записок“ Пассекової) зовсім не зхідного ддя українських братчиків. Між колишніми братчиками так мало вже було спільної праці, шчо Шевченко навіть не читав вже в 1859 — 60 р. Костомарову своїх стихів і неохотно відповідав, коли тої читав його об тім, шчо він пише. Д. Мікешін говорить про „огромное влияние и неподдельный восторгъ, которые внушала личность Шевченка въ кругу тогдашней молодежи.“ Тільки ж, перш усього, видно по всьому, шчо д. Мікешін говорить про молодіж академії умілоств, на котрії нічого не видно сліду Шевченкового, — а далі з того, шчо розказує сам д. Мікешін, видно, шчо Шевченко найбільш знавсь все таки з сімєю гр. Толстого, у котрого бував щодня, инді по кілька разів, і в загалі ходив по „салонах“ людей „свѣтскихъ“ більш чи менш добрих, приязних, але зовсім не людей з громадськими думками і замірами. Поводарем по знакомих був Шевченкові д. Мікешін, котрії був тоді навряд чи не самим близьким чоловіком Шевченкові; — по крайній мірі Шевченко впливав перед ним свої думки більш, ніж перед ким другим. А цього самого близького чоловіка, як каже він, Шевченко перше „только терпѣлъ“, а потім звав „недоделаннымъ“ і „паньчомъ.“ *)

Походи Шевченка з Мікешіним кінчались „нѣкоторымъ подпитіемъ, и добродушной разговорчивостью“ поета, а инді, „если въ средѣ собесѣдниковъ случайно оказывалось лице, ему антипатичное, или разговоръ принималъ, по его мнѣнію, вызывающій тонъ, то онъ (Ш—ко) дѣлался придирчивъ и крайне рѣзокъ“ і робив хазяїнові великій клопіт „отвлечь его отъ предмета раздраженія.“ Щелья такого вечера Шевченко дома, або в хаті д. Мікешіна, „систематично бередилъ свое наболѣвшее сердце воспоминаніями,“ — і доходив до „импровизаціи, по силѣ и огню чувства напоминавшей (д. Мікешіну) игру знаменитаго трагика Айра Ольриджа.“ Тої увесь огонь тративсь даремне. Д. Мікешін каже: „Много было въ его рѣчахъ преувеличенного и жолчи; но возражать ему въ такія

*) Одні з найбільших приятелів Ш—ка, котрому він залишив і свої рукописі, — д. Лазаревський — цензор і тепер і він підписує заборони творів Ш—ка!!

хвилини було неможливо,—и я молча любовался имъ, слухав сего, какъ талантливый бредъ раздраженного горячего больного; а продолжалось это дотолѣ, пока оставались еще на столѣ недопитыя бутылки пива.“

В такому товаристві—без порядку, без плану праці, в такому життєвѣ день за днем, в такому мизерному гажаннєвѣ часу—людє не роблятьсѣ „практично-працьовувачами“ революціонерами, а навіть перестають бути і громадянами, а далі—гинуть! Так і сталося з Шевченком.

Думкою, звісно, Шевченко зоставсь майже таким, яким і був. Де в чому, напр. в справі церковній, він навіть посунувся далі,—і посунувся, як ми думаємо, більше сам по собі та за поміччєвѣ чужих людєв, а не своїх товаришів. Правда, за те він майже зовсім забув про своє колишнєвѣ всеславіє, котре він тепер шче менше згадував, ніж його приїателі, хоч тепер власне треба б було подумати про нього більше; бо од „сепаратизму“ українського, од ненависти до москалів, про шчо колись ясно і гаряче співав Шевченко, тепер одвертались і його товариші, зводьачи розмову на „федеративныя начала на Русь“, а значить тепер тим паче треба було б налягати на Славіанщини. Тільки як і на вішчо?... Шевченко не чув про це кругом себе, а сам од себе не пригадав.... Тепер вже не можна було сказати Катерині-Україні—„кохайсь, та не з москалями“, а з ким і як кохатись?... І поперед Шевченко признавався, шчо в політичних справах він „нічого більше не знає“, окрім того, шчо йому „верзеться—уєатий старий козак з своєїєвѣ волеї.“ А тепер де його взяти, того козака? ким його і чим замінити?... Ці всі речі були шче темніші дѣла Шевченка, ніж дѣла других.

В такому стані і здоровшиї чоловік, ніж Шевченко остатніх років, не стане не то практичним революціонером, а і практичним громадянином в загалі. І ми справди бачимо, шчо Шевченко в 1858—60 рр. живе більше день за днем, ніж працьовує, та шче і за громадськю працьовує. Д. С—о ставить Шевченкові в похвалу, шчо він „не озвався нічим на галає перед визволиньчєм крєпаків“, — і бачить в тому, шчо Шевченко, як соціаліст, не міг ждати нічого доброго з усього тодішнього лібералізму. Тільки ж ми бачимо, шчо власне „соціалісти“ тодішні (Герцен, Огарьов, Чернишевський і др.) найбільше тоді і робили „галає.“ Шевченко просто заслаб тілом і духом, і не міг

вправитись з тижею кунюю справ, про котрі тоді „галасували,“ і засувався в своїй особисті діла, як напр. сватапня в Нижньому Новгороді, на Україні, в Петербурзі. Звісно, як чоловік розумний і талантливий він із цього свого „мігілізму“ виліз чудовий вірш: „Я не пездужаю“ і т. п., в котрому він сказав, що „нічого не буде,“ поки не стають „громадою обух сталить,“ або, як каже д. С—ко, став кликати (про себе!) льудей не до надії на уряд і інших, а до революції. Тільки ж готовитись і до дієвої революції почали тоді власне ті, хто робив більше „галасу,“ а часом то подавався і надії і на самий уряд, на котрий якийсь час не тратили надії ні „Современникъ,“ ні „Колоколъ.“ Українцолубці ж зоставались з краю од усього, що тоді починали „революціонери“ в сновитку, як і од того, що робили і перевольціонери.

Навіть печатав Шевченко в 1858—60 рр. більше все старе, смирініше, і нічого не робив дла того, щоб напечатати инше за грълицею, і навіть не пускав новіших творів в рукописах, як колись, не говорив об них з такими льудьми, як Костомаров. „Пропаганду“ робити в Петербурзі Шевченкові було ні з ким і нікому, а щоб і на Україні він робив навмисну пропаганду, це те ж сказати, було б взяти гріх на душу.

У нас єсть кілька звісток про життя Ш—ка на Україні 1859 р. Миж тими звістками виступа оповідання д. С. Крапивинної про життя Ш—ка в Кijїні в її сестри. В цьому оповіданьї, як завше, наш кобзарь вигляда најсимпатичнішою льудиною, котра шуткує з старими, грається з дітьми, не дума об собі, о грошіх, носом чуже других таких же льудей і т. п. Тільки тут же і у цьому всеому видно усьу безцільність цього життя день за днем, а до того ще всеу духовну самоту поста. (Правда. 1876, стор. 102—105). І ми сами памјатаємо, що, прибувши в Кijїв в 1859 р, ми застали в товаришів-студентів університету чутку, що тепер в городі Ш—ко, але не памјатаємо ніякого глибокого сліду того прибування. Кілько товаришів наших, котрі були знакомі з Ш—ом, казали було, що треба зібратись на вечір і що на нього приїде і Ш—ко, потім це все залишили, — мабуть „страха ради“, а скоро Ш—ко і виїхав, і тільки і зосталось сліду його пробування, що фотографія. Навіть багато розмови не було між студентами про це пробування, а не то

вже яких планів, замірів снільної праці, до котрої б воно підбило молодіж. А ми мусимо додати, що кружок студентський, в котрому ми жили, був тої саміж, котрій вів перед в усіх тодішніх справах руської молодіжі, і що з нього скоро після того, в початку 1860 р., — забрано було чоловік з 12 до кріпости за таємне політичне товариство, заложене в Харикові, і що і між забраними було вже кілька ревних „українофілів“. Правда, що в усьому тому харьковському товаристві українолюбство не виступало досить ясно, — і що тодішні українолюбці харківські і київські не були чим небудь випорядкованим і з ясними замірами.

В усякім разі „революціонери“ не живуть так безцільно, як Ш—ко у Крайовиниці; пробуваньня „революціонерів“ не проходять так безслідно дльа більш прихильних дльа „революції“ kuin людських, як пробуваньня Ш—ка в Київі в 1859 р. А з другого боку справди здібні дльа якоїї небудь випорядкованної громадської праці люди не пропустили б так пробуваньня коло себе такого чоловіка, як Ш—ко, як пропустили київські українолюбці.

І тут ми здибуємось з тоју же самоју думкою: Ш—ко не міг виступити на Україні в 1859 р. не то як революціонер, а і як громадський чоловік, бо і сам до того шче не виріс, а громада шче менше.

Показујуть на те, як Ш—ка вивезли з села в Київ в 1859 р. як на доказ того, що Ш—ко взявсь було вијать за „революційну пропаганду“ серед українського мужицтва. Тільки ж справа це темна. Про неї ми маємо тільки дві печатні звістки. Ось що розказує д. Варф. Ш—ко: (Правда, 1876, стор. 66).

«В Мижирічі Тарас не мшув таки пригоди. Льашки-панки спорудили польуванє і запросили до себе Тараса. Се було в літку 1859 р. Година сторала чудовна. Тарас хоч і не любив польувати, але любив повеселитися в товаристві. В веселї компанії пішла весела річ: стали говорити про ченців; Тарас не любив брехати, говорив те, що думав, і вишовів свій погляд на ченців. В тої час, наче умисно був у Мижирічі жандармський офіцер. Польаки зараз підослали до нього жид з доносом, що Ш—ко богохульствує. Позвали Тараса зараз до жандарма.

— „Про вас говорять: що ви тут богохульствуєте“, сказав жандарм!

— „Може і говорять“, одиовів Тарас; „про мене можна всьачину плести, бо і чоловік вже „патентований“; от про вас так певно, що нічого не скажуть“.

І знов повезли Тараса спершу в Черкаси, а потім у Київ. У Київі

тоді був генерал-губернатором князь Васильчиков; він, розпитавши в Тараса усю подробицю „богохульства“, порадив йому їхати швидче в Петербург, „гдѣ люди развитіє и не придираються къ мелочамъ, изъ желанія выслужитися на счетъ своего ближняго.“

Другу звістку знаходимо в „Колоколі“ 1860 р. (№ 80), значить ще за життя самого Тар. Григоровича і, як бачиться, не здалека од нього і виїшла та звістка.

«Въ доповненіє къ біографіи Т. Шевченко, напечатанной во 2 кн. «Нареднаго чтенія.» — Въ прошлому году извѣстный поэтъ Ш., послѣ многолѣтней ссылки на берегахъ Каспійскаго моря, получилъ наконецъ позволеніє съѣздить на родину, о чемъ тогда дано было знати губернаторамъ Малор. губерній, для *свидѣнія*.

Мишя города і села. Ш. сѣлиши въ свою родную, давно навидѣнную Кирилловку. Въ м. Межиричѣ. Черкасскаго уѣзда, онъ натолкнулся на тамошняго исправника Кабаникова, который, какъ и другіє его собратья, имѣлъ отъ Гессе предписаніє неукошительнымъ образомъ наблюдать за такимъ то и такимъ то Ш. Встрѣтившись съ послѣднимъ, К—ву прежде всего пришло на умъ, *содратъ* съ него, въ силу чего онъ потребовать отъ Ш. снятъ съ него портретъ *во весь ростъ и безошибочно*. Тотъ отказался. К—въ сейчасъ же арестовалъ его, донесъ Гессе, что имъ задержанъ отставной рядовой Т. Гр. Ш. уличенный въ кощунствѣ и богоотступничествѣ. Гессе приказалъ, не медля, препроводить Ш—ка за коновѣтъ въ Кієвъ. И если бы не добрые люди, межъ которыми нельзя не назвать жандармскаго генерала Куцинскаго, то Ш—ко долго бы прогостилъ въ Кієвской полиціи.

Поїзніи Максимович розказував нам, шчо Ш—ко справди в якомусь шинку коло Канева розказував, шчо „матір божа була покритка“. Певно, шчо Ш—ко не раз тоді говорив те, про шчо він думав і писав. А писав він тоді, як ми бачили, противуцерковні речі такі, як „Марія“. Всі три звістки зходятьсѣ на тому, шчо Ш—ка обвинувачувано в богохульстві. Тільки ж з них не видно, шчоб Ш—ко навмисне „пропагандував“, а видно, шчо він скорше „проговорювавсь“, особливо підпивши. От через це, мабуть, Ш—ко і не любив говорити про цю причину навіть з приятельями. од котрих би, певно, навмисниї „пропагандіст-революціонер“ не потаїв свого діла. Д. же Костомаров розказує про це так:

«Разнеслась вѣсть о томъ, что, во время поѣздки его (Ш—ка) въ Малороссію въ послѣднее время, съ нимъ случилась какая то неиріятная исторія, приведшая его до щекотливыхъ объясненій съ властями. Я спрашивалъ его объ этомъ и не получилъ никакого удовлетворительнаго отвѣта.»

Може Ш—ко не сподівався, шчо д. К—в похвалить його „богохульство“, а таки мабуть і стидно було йому признатись, шчо він проговоривсь, та ще і серед „ланків-пап-

ків". В усякім разі случаї, котриї розказує д. Варф. III—ко показує, шчо діло було зовсім не подібне до „пропаганди“ та шче і серед „народу“. З усіх же трьох звісток видно, шчо III—ко не чинав тоді державно-громадських справ.

Більше ж ми не маємо звісток про „практичне“ революціонерство III—ка за остатні роки його життя, і, не маючи фактів, не вважаємо і потрібним про це говорити далі.

Ми і говорили стілько про те, чи справди III—ко був „практичний революціонер“ тільки по тому, шчо об тім говорили і говорять другі. В кінці ж ми думаємо, шчо Шевченко міг мати велику силу, і політичну, і революційну, хоч би і сам і не був практичним ні революціонером, ні навіть громадянином, політиком. І одно і друге потребує особної натури, котрої III—ко не мав, власне через те, шчо він мав свою особну натуру — поета, то б то чоловіка, котриї дума і чує картинами і котриї перш усього рветься до того, шчо б спісувати ті картини чи на полотні, чи на папері словом. Такий чоловік може мати велику політичну силу, — тільки не безпосередно, як справди політичний чоловік, котриї рветься зараз до праці, ддя котрої зараз же збере людей і т. д. Правда, шчо в більше політичній громаді поет давав би і більше політичні картини, і частіше і *ясніші*, — так само як в ширше і глибше вивченій громаді він би і зачепав більше річей і глибше, і ліпше б вмів змалювати їх. Ось через шчо, ми не думаємо жалкувати, шчо Шевченко не став українським ні Мацціні, чи Гарібальді, ані Вольтером, Феєрбахом, Роб. Оуеном, Луї Вланом і т. н. Ми могли б пожалкувати, (як би можна було жалкувати на історію!) тільки на те, шчо поет—Шевченко не мав коло себе не то шчо б українських Мацціні, Вольтерів, Луї Вланів, а навіть таких критиків, як Бєлінський, Добролюбів, і через те не став і таким поетом, яким міг би бути.

Сила і служба III—ка в громаді і мусіла бути перш усього і найбільш усього силою і службою поета, — та тільки недостача сьогочасної європейської праці і науки на нашій Україні в часи Шевченка не дала йому стати таким поетом, котриї найбільш усього мав сили над найбільш освіченими земляками своїми, і не цукав би їх шукати потрібної їм поезії „по чужих хатах“. А по своїй вроді III—ко міг би стати таким поетом, маючи в собі

не тільки волику силу вбаченьня і здумання картин з життя, а і великий розум, щоб самому зрозуміти найголовніші боки життя людського, (нічо, як звично, не часто трапляється в поетів) а до того, через свою мужицьку долю, мав охоту спинятись найбільше над життям найбільшій частини громад людських, — підвалини всього життя громадського, — над життям *мужицтва*. До того доля довела III—ові родитись власне серед того мужицтва, котре не тільки доволі вродливої породи, а ще і не забуло зовсім тих часів, коли воно, чи євк чи так, а пробувало само по своїй волі впорядкувати свою долю, або хоч повалити те, що йому перешкоджало. Ог, дякуючи, як тій вроді особи III—ка та його розумові, так і його мужицтву і українству, справді *велика куня картин*, змальованих III—ом, і навіть *чимала куня думок*, сказаних їм, дуже близько потрапля в розум і серце людей, котрі задумуються над найголовнішими справами життя громадського, які нам вказує і само життя і наука наших часів, і між инчим і повісний соціалізм.

Ми приступили як раз до того, про що каже і д. С—ко печатно, і що не раз довелось нам чути в останні часи, — тоб то до того, „яка користь може бути з творів III—ка за дльа народної соціально революційної освіти“.

Ми сказали вже в „Переднім Слові до Громади“, що не можемо ставити під ряд слів „соціально“, „революційний“, бо перше слово вважаємо ширшим, ніж друге, бо „соціалізм“ — ціль, а „революція“ — один з способів їїти до тиєї цілі. Ог через те ми мусимо змінити написаний вище запит так: яка може бути користь з творів III—ка дльа освіти народу про соціалізм і революцію?

На це ми вже трохи відповіли там, де говорили про Шевченка, як про писателя. Ми сказали там, що манера Шевченка, як писателя романтика, далеко не з простих, — і вже чарез те далеко не все писане ним може бути приступне „народові“. Тепер ми мусимо прибавити, що недостача доброї науки і школи письменської та критики дльа III—ка положила дуже шкодливу руку на багато з написаного III—ком і через те виїять такі вменшила приступність Кобзаря „народові“, — мужицтву.

Більша половина поем III—ка („Гаїдамаки“, „Відьма“, „Сотник“, „Неофіти“) дуже не оброблені. Багато у нього таких же необроблених і ліричних дум і пісень, а також

посланій. „Сон“ (1845 р.) і „Посланіє до земляків“ можуть назватись примірами роstrіпаности. Видно зараз, шчо Ш—ко і мало таки прикладав праці, шчоb обробити свої писаньня, і мало знав добрі приміри артистичної роботи у других писателів. Недостача старанної обробки видна у Ш—ка, мов навмисне, в дальших його писаньнях, починаючи з „Гайдамак“, то б то з того часу, коли він став вже звисним і став братись за політичні речі. Видно, шчо окрім недостаті доброї школи, тут винна була і недбалість, — шчо мов і так обреде, все обреде од „українського Пушкіна“, — і неспокій чоловіка, котрого самого драговали речі його поезії більше, ніж це бува з умільцями (артістами), котрі можуть бути об'єктивнішими. Чимало шкодила рівности Ш—ових писань шче і звичка українських писателів жартувати, прикидуватись дурником, неучком, — иноді зараз після того, як писатель скочив у гору до Аполлона, Нуми, або шчо, — иноді серед річей, де такий жарт зовсім не до речі і де він неуже стихи, котрі без цього були б прекрасні, напр. в „У Вільні, городі преславнім“ — початок і кінець, — або слова „свищеју заснувши, звичајне такий і сон приверзеться“, — в думі „Буває, в неволі иноді згадају“. Коли ж до нестаранної обробки, та нерівности, та манерности, жарту, примажеться шче і цинізм і перемінюваньня старовини з повиною (напр. Біблії з петербурщиною) то иноді виходять у Ш—ка речі, котрі просто противно читати всякому чоловікові і з літературним образуваньням, і з простим смаком. Такі напр., мов навмисне, противуцарські исеаньня Ш—ови з 1860 р. („І Архимед і Галилей“, „Саул“, „Царі“) *)

Шевченко, певно, думав, шчо такоју нерівністю і жартом, потрапля як раз в „народні“, смак. Тільки ж в загалі народні ісеі завше і реальні, і цільні, і рівні по своєму тону, бо ті ісеі вилились з самого життья, не навмисне, і через те і вишли такими реальними і цільними, як бува всякому життью те, шчо їх породило: печаль, радість, любов, ненависть, чи шчо инше. Українські ж ісеі до того на диво строгі по своїй будівлі, і в них слово до слова так прибрано, — мов вони обточені довгоју працеју великого умільця. Порівні і роstrіпані на Україні

*) Не доладно перемішано Петербург з Римом і в «Неофітах», хоч там саме оповіданьня і рівнішче.

тільки шинкові та танцюві пісні. Кобзарі наші, правда, мішають поважне з жартовим, — та тільки так, шчо співають пісню поважну нісльа жартливої, — а не мішають повагу і жарт в одній пісні на шкоду і тому, і другому. От через шчо нашому мужикові ніші твори Ш—ка, в котрих він так недоладно мішає спосіб розмови і скаже од сліз до жартів і цинізму, покажуться зовсім прикрими, — так само як невміла будівля нішої поеми і її перескоки од речі до речі покажуться нашому мужикові доволі важкою, шчоб зрозуміти, про шчо їде розмова.^{*)}

Так шчо до форми доброї частини творів Ш—ка. Шчо до річей і думок, то тут теж багато шкодять роспусканьбу „Кобзаря“ серед мужицтва ті помилки проти наукової правди, котрі мусили виходити з малої науки Ш—ка про ті речі, про котрі він хотів писати, а також нерівність самих його думок. Так напр. не можна ж признати правдою, шчооб царі завелись так, як розказує Ш—ко в думі „Саул“, — то б то, шчо жили собі вільні пастухи, аж ось — „лихиї царів несе, з законами, магами, з катами“ і т. д.; або, чи можна ж не здвигати плечима трохи не на кожному кроку, читаючи, якії небувалиї Рим за Нерона видумав український кобзарь! Не можна ж, тепер тим більше, не бачити тих помилок проти української історії, які поробив Ш—ко слідом за „Історією Руссов“ в тих козако-хвальних творах, які ми назвали вище. Значить, багато з творів Ш—ка, котрі можна б вживати для проповіді вільнодержавних думок серед мужицтва, пришлося би видавати з таким великим числом приміток, шчо вони б зовсім

*) Ми думаємо, шчо Бєлінський таки сказав багато правди в своєму строгому суду про «Гайдаки», хоч і був неправий в тому, шчо не вважав потрібним українське письменство в загалі. Ось шчо казав тоді Бєлінський: «Если господа *кобзари* думают своими поэмами принести пользу низшему классу своих соотечичей, то въ этомъ они очень ошибаются: ихъ поэмы, не смотря на обиліе самыхъ вулгарныхъ и пошланныхъ словъ и выражений, лишены простоты мысли и рассказа, наполнены вычурами и заманками, свойственными всѣмъ плохимъ пѣнтамъ, — часто несколько не народны, хотя и подкрѣпляются ссылками на исторію, пѣсни и преданія, — и слѣдовательно по всѣмъ этимъ причинамъ — они не понятны простому народу и не имѣютъ въ себѣ ничего съ нимъ симпатизирующаго.» (Отеч. Зап. 1842, кн. 5) «Заманекъ плохого пѣнта» справди чимало у Ш—ка; Б—ї тільки не бачив, шчо Ш—ко не «плохой пѣнта» а поет, котрому не було доброї школи.

втратили силу в очах простого читача. В других же творах Ш—ка думки нові, широкі, вільні перемішані з особистими, або кружковими забобонами, або з думками зовсім старими. З великого числа примірів ми приведемо тільки два, котрі зразу попались нам під руку: Так напр. в „Великому льоху“ читаєш про те, як царі московські повернули українців в крєпаки, роздали, розпродали степи українські усяким нанаєм і т. н., — і зразу наскакуєш не тільки на слова:

Дніпро брат мій висихає,
Мене покидає,

в чому царі московські мало винні, — а і на таку скаргу:

І могили мої змілі
Москаль розриває!

або

Тепер заходились
Древності шукати!

А тут же рядом побачиш, що поет говорить про „жидову, німоту“ таким тоном, котрий зовсім не підходить до тих думок, які ми б хотіли, щоб пішли в народ. Або ось напр. читаєш в молитві Ш—ка:

Царів, кровавих шликарів,
У пута кутії оку....
Трудяшчим людм, всеблагім,...
Свою ти силу низпошли

а далі

А чистих серцам? — Коло їх
Постав ти *ангели* твої!

Що то за *ангели*? На що ті ангели?! Що з ними рибити людм, котрі хотять „сімї нової, розумного життя“? І так маїже не на кожному ступнї натикаєшся на нерівність, на непорядкованість думок Ш—ка про віру, державу, громаду, про породи людські і т. д.

От через це все „Кобзарь“ увесь, як він єсть, не може стати книгою ні цілком народньою, ні такою, котра б цілком служила проповіді „нової правди“ між народом. Теж саме треба сказати і про велику частину поем, дум і пісень Ш—ових порізно.

Найліпше оброблені і найрозуміліші у Ш—ка поеми і пісні, в котрих він найменше виступає з своїми власними думками, а говорить про життя людське картинами: то будуть такі рочі як „Каториша“, „Наймичка“, потім ко-

ротенькі пісні, де він малює сім'ю, дівчат, паїмничок і т. и. Ці речі і приступніші до читання „народом“. Правда, це будуть і наїцензурніші твори Ш—ка і через те дехто, може і не вважає їх потрібними для „справи соціально-революційної“. Ми, звісно, не станемо, називати тих творів ні соціалістичними, ні революційними, — та назовемо їх *люб'язними, братерськими* і через те вважаємо їх дуже корисними для збуження тих думок, котрі ведуть люде́й до того, до чого мусять довести їх усі еволюції і революції, котрі намагаються бути тим, чим мусять бути всьакі, і революціонер більш других, — добрим і чесним чоловіком. Скільки ми знаємо, такі речі з „Кобзаря“ найбільше і люблять самі мужики слухати і читати, і ми знаємо випадок, коли один гарячий революціонер „ходив в народ“ з „Кобзарем“, то його найбільш просили читати власне „Катерину“ та „Наїмничку“.

„Наїсверопніші“, найменш „цензурні“ речі у Ш—ка по всім тим причинам, про котрі сказано вище, найменш годяться до того, щоб їх пускати в народ цілком, без показника і приміток. А коли показник не заведе ходити з книгою, а примітки в книгах для мало вчених людей діло не доладне, — то один вижиток, який можна зробити з цих творів Ш—ка для „простих людей“, — це вибрати з них найліпші, найпростіше писані і найясніші по думкам шматки та вставляти їх в оповідання, котрі науковим способом навчатимуть про історію України, про державні і громадські порядки і т. и. Таких шматків в „Кобзарі“ знайдеться чимало і пречудових і розумом, і мовою, і плачем, і сміхом, і силою картини, і до того простотою своєю.

Такі шматки та згадані вище зовсім прості твори Ш—ка показують, що справді в ньому був і мужичий письменник, і душа-чоловік, і великий розум, і глибоко громадський чоловік. Та тільки і вони не дають нам вважати Ш—ка тим, за що його хотять вважати: за чоловіка зовсім *нових думок*, навіть і для тих часів, коли він їх писав, — а показують тільки чим би він міг стати в другому товаристві, котре б справді дало йому *нову європейську науку*! Тим вище ми мусимо поставити особу Ш—ка. Тільки ж правди потаїти не можна і про нього: бо і він же казав:

Молітесь правді на землі,

А більш нікому не молітесь!

III.

Шкода од молебнів Шевченкові. — Безсилство «Кобзаря» для заоснування міцного народовства і самого українолюбства в Росії і Австрії. — Що вкорінило українське громадянство в Галичині? — Наука українцям з об'єктивного і історичного перегляду Шевченка і українства його часу: потреба широкої науки, впорядкування і сміливого вільного вчинку; потреба виходу з думкою і працею за границю Росії, в Європу і Славянщину. — Московсько-російські і українські ями на дорозі українського громадянства: «русская одежда» соціалізму, — московське бунтовство і українське гадяманство замість соціалізму. — Потреба європейського городського розуму і праці серед українських селян і українства серед городян. — Чим може тут послугувати українське письменство? — Подібність теперішньої хвилі українства до 1845—46 рр. і 1859—63 рр. —

Чи підуть українці сами по собі, чи по заду за другими?

Замість молебнів, та ще і з молебнів після смерті святого, мало бува користи, а багато шкоди людям. А може нікому так не шкодять молебні, як нам, полугварварам на Зході Європи. Пригадаймо, що російське письменство дійсно після того і почало рости, коли Бєлінський показав, що в Росії письменства ще справді і не ма, що Пушкін сам ще не робить письменства, та і йому ще не ма чого дуже молитись. Пора вже, щоб хто небудь справив подібну службу і українському письменству з Шевченком, і тим більш пора, що українолюбці давно вже величають його і як писателя, і як проводира в громадській праці, а з цього величання справа українська, ні письменна, ні громадська не дуже то посуваються. Ми пам'ятаємо, як колись „Основа“ відповідала на всі закиди московських славянофілів про те, що навряд може і потрібно бути особне письменство українське, — тим, що відповідь на кожний закид кінчала: „у нас єсть Шевченко.“ (Дивись статтю „Рускій патріотизмъ. Отвѣтъ „Дно“ (Вл. Ламанському). Основа, 1862 № 3). Ми тепер знаємо, як мало поміг такий показ на Шевченка в основські і після основські ча-

си, коли українолюбці в Росії найбільш клопотались про „сохраненіе и развитіе своей народности посредствомъ развитія самостоятельной литературы и школы.“ Ми знаємо, що навіть скільки небудь повного видавця Шевченка ми діждались тільки через 14 років після того, як зкінчився „Основа.“ А 14 років в наші часи — це цілий вік!

Мало чим більше послужили молебні Шевченкові і навіть самій „Кобзарь“ Шевченка і у Галичині, хоч там вільно було і печатати, і читати „Кобзаря“, і говорити про нього прилюдно. Ми бачили, як крутять з „Кобзарем“ ті, що справляли молебні його авторів. Ми знаємо, що Шевченко не виратував галицьких „народовців“ од спілки з магнатством і ультрамонтанством, котра готова вже була скріпитись в кінець на виборах в державну думу австрійську в 1873 р., коли українофільська газета розпускала передвиборні маніфести свого депутата (о. Качали), в котрих именем 16-мільйонного русько-українського народу проклинався „лібералізм“, „цивільні слуби“ і т. н. *) Молебні Шевченкові не виратували членів „Просвіти“ од годуваньня галицького народу дяківськими книжечками і не примусили „Товариство імені Шевченка“ видати хоч одну книжку для народу, і навіть дати місце в своїй заложеній на українські гроші друкарні, з тавром славного народолюбця, справди народолюбним пробам молодих галицьких писателів, коли воно найма ту друкарню ультрамонтанам „Руского Сіону“ і кунцям горілок і т. н. на етикетки. Не виратували молебні Шевченкові галицьких народовців і од доносів на українських „нігілістів“, „соціалістів“, котрі теж себе вважали за спів Шевченка!

Мало того. По правді кажучи, молодший гурт галицький, купка раціоналістів і соціалістів, дуже мало прив'язується до Шевченка, а справди більш виросла з насіння і од дощучу з Московщини, ніж од насіння, посіяного „Кобзарем.“ Ми знали в Україні, що в Росії, не одного чо-

*) Одвертій лист з України, підписаний 31 українцем, котрі протестовали однаково і проти д. Качали і „Слова“ і як українці, і як громадяне Росії і славяне“ дивись в „Правді“ 1873, № 19. Протест проти цього протеста, як „проти незгоди між своїми“, підписаний 24 другими „українцями“ дивись в „Правді“ 1871, № 3. Одновіді на цей протест „Правда“ не зохотіла помістити. А д. Качалу вибрали галицькі українофіль-народовці першим головою „Товариства імені Шевченка“.

ловика, в котрого Шевченко ї українство посіјало перші зерна прихильности до мужицтва ї потреби вільної громадянської праці,—але коли самого „Кобзаря“ мало було, щоб одновити на всі ті думки, що тепер будить в чоловіка новоевропејська вільна ї мужицька справа,—а замість того в „Кобзарі“ трапляється чимало старовини, то не один з таких людей кінчав тим, що кидав і „Кобзаря“, ї українство, а приставав до всеросіјсько-московського вільнодумства ї громадівства ї часом нехтував українство в самій його основі. В Галиччині не було ї таких гуртів, як всеросіјське вільнодумство ї громадівство, — і через те насіння з „Кобзаря“ просто засихало на коріння ї поверталося в таке зерно, яке ми бачили в „Правді“, „Газеті школьній“, „Р. Сіоні“, або в „Другу“ 1873—1874 рр. Хто придивлявся до того, як зріє в Галиччині новий гурт раціоналістів ї громадівців,—тої мусив бачити, що окрім зерен німецької науки (котрих,— чудне діло! — дуже мало впало на галицькі громади, навіть студентські) — помогла піднятися тому гурту більше невеличка поваість Г. Н. з „Отечественныхъ Записокъ“ про дякона, котрому напичка, що, покинувши багатство, стала учителькою мужицьких дітей, не хотья показала, що в нього „свиньяча натура заїла людську,“ (Другъ 1876 р.) та кілька голов з „Что дѣлать“ Чернишевського, (Другъ 1877) ніж увесь „Кобзарь“, котрого „Заповіти“ співали собі любенько галичане, починаючи од редактора „Слова“ ї до студента-народовця,—не беручи на себе ніяких обовязок справди „вставати ї ломити каїдани,“ які небудь, хоч навіть каїдани духовні.

Така то сила хоч не дуже талантливих річей, та таких, в котрих справди сидить новий дух, перед творами великого таланту, та в котрих пове перемішане з старим так, що без помочі з боку ї не розбереш, що ж справди з нього треба брати. Так то мало виратував самій „Кобзарь“ українство в Росії ї так мало послужили „Кобзарь“ ї молебні йому, щоб посіјати справжнє поступовство ї народовство в Галиччині.

Но дуже то допоможуть молебні Шевченкові ї тепер, коли між українцями в Росії ї Австрії вже зложились гурти справжніх поступовців ї народовців, розумівців (раціоналістів) ї громадівців (соціалістів). І тепер, як і поперед, молебні Шевченкові ї показ на нього чужим більш усього

пагадујуть хвастапінця папів-козакольубців своєїу історієју,—і значить і собою,—котре осміяв Шевченко:

А історія? Поема
Вільного народу!
Що ті римляне убогі!
Чорт зна що не Брути!...
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабутні!...

Далеко більше може бути плоду од об'єктивного, критичного і історичного погляду на своє минуване і на себе, і навіть од збільшування того минувого і наших слабих боків, ніж од такого величання ним.

Критично-історичний же перегляд життяа і писанняа Шевченкового може багато чому навчити українолюбців і почастино українських громадівців. Перш усього він навчить, що „Кобзарь“ єсть вже річ пережита,—*eine ueberwindene Standpunkt*, як кажуть німці. Та мало того: „Кобзарь“ багато в чому єсть зерно, котре перележало в коморі і не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а тепер вже мало на вішко і годитьсяа. Далі тої перегляд навчить, що сам Тарас Шевченко був золотом, котре не було оброблено, як слід, далеко не через саму нещасливу особисту долю та ворогів, бо ті і другі часом більш стають в пригоді, щоб засталити чоловіка і показати йому життяа з усіх боків, коли потраплять на таку натуру, яка була напр. у Діккенса, або і у самого Тараса Шевченка. Ні, по правді кажучи, Шевченко зоставсь необробленим, або і захованим в земљу, золотом, далеко більше дякуючи „своїм“ пријателям, ніж „чужим“ ворогам.

Як ми вже казали не раз вище, — тут не ма нічієї особистої вини,—а єсть тільки хиби всієї громади української Шевченкового часу. Хиби ті, по нашій думці, ось які: недостача широкої науки про світ і людеї та недостача впорядкованої спілки (організації) не тільки між купами українолюбців і народольубців по всій Україні, а і між членами однієї якої кунки з докладним поділом праці. Як послідок цих двох хиб виходила третья: недостача сміливого, вільного вчинку (ініціативи) і сили продержати своју дорогу через всі перешкоди, котрі безпримісно мусило спіткати українство, та ще і прихильне мужицтву, і котрі всі його прихильники мусили нанеред

знати, приносячи „не мир, но меч“ в теперешні державні і громадські порядки, що давлять Україну і її мужицтво. Дякуючи цим трьом хлібам, не тільки не могли витремати старші українолюбці навіть такі, як Шевченко, з своєї праці, якої їм, певно, бажалось, а не могли і привернути до себе всі найліпші сили своєї країни, найширші голови, најгарячіші серця, најосвітніші розуми,—котрих велика частина розбрелась по чужим куткам, де вони вбачили більше європеїства, спільности і вільного вчишку і куди вони понесли і ті добрі зерна, котрі в них закинуло, та не зділо винести українство.

Коли хочете, тут в корні була така вина і „чужих льудей“, коли не „дворогів України. Тут найбільш усього винна та руїна, яку витерпіла наша Україна з кінця XVII ст., коли її поділено між Московським царством, Польщею і Турцією, а далі та державна централізація, під котру підпала лівобічна Україна (Гетьманщина) в Московськім царстві і Петербурській імперії XVIII ст. Скільки в цих осівних фактах вини української, а скільки „чужих льудей“, розібрати тут не час; а скільки пам в загалі пошкодили та руїна і поділ України, а потім державна централізація,—про те ми говорили в „Громаді“ в I книзі і у II (Україна і центри). Тепер ми згадаємо тільки безпосередній наслідок тих осівних фактів, котрі на далі сам став осівним фактом і причиною дальших наслідків: це те, що наша Україна в XIX ст., ставши „провінцією“, одетала більше од передової Європи, ніж це могло б бути, коли б вона йшла без перериву своєю дорогою з XVII ст.,—а до того одетала і од Московщини, котра в XVII ст. була дальше по заду, ніж наша Україна з Вілою Руссю, котрі тоді йшли вдвох парів і помагали одна одній. Цей наслідок історії всіх країн Росії з другої половини XVII ст. став причиною, через що українство XIX ст., маже в усьому, завше показується одеталинічим і слабшим од усіх передових рухів в Росії і не могло витремати в перетяжці з рухами московськими.

Скільки не гримало українство на „Москву“, починаючи з самих жартів над москалями Котляревського і Пачинина Рудого Панька (Гоголя), скільки не махали на Росію кулаками в галицьких газетах де-хто з молодших українолюбців нісльа 1862 — 63 рр.,—а все таки наше

україністество не здолало вискочити ні працею, ні навіть думкою через ґраницю Росії, по за початні російські обставини, а в самій Росії—„провінціальні.“

Ми бачили шчо Шевченко і своєю наукою, і своєю працею, і своєю любовію і ненавистю все товксь в тій Росії, та в Україні, такій, яка прилагодилась до тієї Росії з XVIII ст. Од цього всього виходили і усі хибі Шевченка і його товаришів і все причина невеликої ваги їх і дѣя свого часу, і дѣя нашого, — причина, через шчо вони не мали такої сили, яку мали російські європейці, — товариші Герцена і Бєлінського, а потім Чернишевського і Добролюбова, або і самі московські славянофіли, котрі хоч тим вже були дужі, шчо постіжно тягли в XVII ст., хоч назад, а не вперед, та за те не саму свою Московщину, а всю Росію і усьу Славянщину. Од цього вишло і те, шчо українцям довелося пізнішче москвинів і всеросіян виступити і на дорогу новоевропейського громадства, і до того виступити не просто за європейським громадством, а за переложеним на московсько-всеросійський лад, а шоді то і не тільки переложеним, а і „переліцьованим.“ Ясно, значить, шчо, шчо б вберегтись на далі од показаних вище хиб, і вибитись із ряду „заділх“, а то і „прихвостнів“, — не ма другого ліку, як тільки почати, скільки можна більше, придивлятись до європейської думки і праці, як можна безпосередішче, — та будувати свою працю, як можна на ширшій основі, котра б виходила за краї обставин і ґраниць Росії. Коли б сказати нашу думку трохи фігурно, — то ми б сказали, шчо виратуватись з показаних вище хиб Шевченка і українцїв його часу ми можемо тільки тоді, коли стоїючи погами і з серцем на нашій Україні, ми будемо держати свої голови в Європі, а руками обіймати по меншій мірі усьу Славянщину. І коли кому треба держатись цього, — так це українським громадцям.

Звісно, це легше сказати, ніж зробити, хоч і не так само як колись Шевченкові легше було сказати: „вертайтесь до козаччини“, ніж вернутись до неї навіть самому собі. „Дѣло ієковъ поправляє мудрено“ як казав Некрасов. Всі ми сини і онуки батьків і дідів наших і невільники свого часу і обставин його, які вирости історично. Тільки ж і думка — теж одна з обставин історичних, котра в свою чергу перероблює натуру і дітей і онуків наших, і нас самих. Громадєські ж думки про цілковиту зміну теперішніх під-

валии і порадків життєв лудського, більш других одри-пають думки і змагання лудей од минушого і теперішнього і примушують їх хоч пробовати цілком змінити способи громадської праці і у теперішній час. Можна, значить, сподіватись, що і про ту переставку думки і громадівської праці з старого і вузького ґрунту україно-російського на новий і широкій європейсько-слав'янській, про котру ми зараз сказали, задумайуться хоч ті україно-любні і українські громадівці, для котрих українство і громадівство справди діло життєв, а не розмови і хвили-вої мрії.

В усякім разі без європейсько-слав'янської основи громадівство українське шче менше може налагодитись, шче більше блукатиме, шукаючи собі правдивої дороги, і шче пізнішче набереться сили, ніж московське, а до того час-тішче, ніж могло б бути, надатиме в ями, які йому порило і пориє старе і нове життєв українське і всеросійське.

Ми вже показали неподібність Шевченкового мужикольства до основ новішого соціалізму, навіть якого не-будь С. Сімона. Ми бачили, які старі і вузькі Шевченкові думки і мрії про „правду“ і „волю“ і про те, як вона настане на землі, — перед думками новоєвропейського соціалізму. Ми зупинились і на одній з самих дужчих при-чини тієї неподібності: на тому, що в ІІ—ка не було думки про прогрес історичний і що думки його і мрії не шпроси на ґрунті вже зробленого широкого прогресу громадського. Думка про прогрес могла бути підсунута ІІ—ові європейської наукою в школі, — хоч це і важко було в його часи і не для тих шкіл, по котрим вчився ІІ—ко. Далеко ж важче було підложити під усьу працю ІІ—ка і товаришів його європейську думку про прогрес громадський з усіма її наслідками. Тут перешкождало все те, що бачилось в Росії за часи царя Миколаја та майже все, що перш усього кдається в історії Росії, не ви-ключаючи і України, і усе, до чого довела та історія.

Довго б треба говорити, щоб докладно пояснити те, що ми зараз сказали. Для того треба б було перебрати усьу історію Росії. Ми скажемо тільки кілька слів.

Найбільша географічна одміна Росії од інших держав в Європі—величина її, — найбільша статистична одміна — рідкість лудності; найголовніша одміна історії її—пере-тв'яжка пород лудських і держав, довша і кровавіша, ніж

по других країнах Європи. Ог через це в Росії усеяки зріст господарський, громадський і розумовий, хоч і почався майже в один час напр., як і в Германії, або в Англії і не дуже пізніше од більшої частини Франції, а дуже зостався позаду. Росія не то щоб молодша од інших держав, як кажуть інші, — а тугіше росла. Мало того, Росія проходила ті самі ступні зросту, що і Европа, тільки де далі од XIII ст. до кінця XVIII ст. все пізніше, а до того так, що кожний ступень майже зовсім не давав тієї користі для громади, яку він давав в Европі. Сталося це, як ми думаємо, через те, що перетяжка пород людських принесла в Росію народ дикий, татар, а вони піддали сили державі московській, а в ній царству, і дали їй державі, і тому царству такий вид, якого не могло бути по других країнах, де теж були і свої центри-збірачі, і своєї доба переваги королівської сили над другими. З XIII по кінець XVIII ст. татари, а потім „московський збір країн руських“ руйнували увесь захід Європи та розганяли там людей. Не мало з свого боку причинилась тут і Литва, і Польща, котрі теж од XIV до XVII ст. думали бути тут „збірачами“ країн руських і перуських. Між инчим татарські набіги та державні збори зробили скрізь в Великій, Малій та Білій Русі те, що знищили майже скрізь городи і городян-ремесників, котрим і без того важко було закластись в такій широкій та малолюдній країні.

Як пропали „сєверноруськія народоправства.“ — то всі знають. Менше знають, скільки погубель їх задержала культуру в Московщині. А на те, що і другі городи в Московщині, як напр. Тверь, Смоленек, Нижній Новгород, навіть Рязань, — були теж центрами культури, — і теж пропали через московське „собіраніє“, мало хто зверта уваги. Про те ж, яка була культура в городах нашої України од Львова до Ніжина, а особливо в городах Білої Русі шче в XVII ст. коли городи ті шче не були зруйновані війною Москви і Польщі, а потім повдені вже жидами, — про те майже ніхто і не говорить. А коли б те все розібрати докладно, тоді б уся „історія цивілізації“ в Росії стала б перед нами зовсім инакше, ніж тепер. Як би там не було, — а тільки „зібрана“ царями Московщина в XVI—XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремесників, — то-б-то того шару громадського, котрим держалась тоді вся культура Європи і на котрому з XVI ст. дер-

життєся увесь поступи її—од вільнодумства до громадівства. До того треба придати, що безпереривна війна зза збору Московщини завше підпильяла феодалізм—роздачу земель з лядьми служанчому дворянству і зробила те, що крестяни закріпили в Московщині саме тоді, коли в Європі скрізь вони јавно почали увільнятись: в XVI—XVIII ст. А це крєпацтво шче більше синило зріст громадський і міжничим і зріст городів. На решті і татарські звичаї та війна за „збіраньня землі“ безмірно ікрепили царську силу, котра, пројавляјучись чиновництвом, стала давити всі інші. І коли далі само царство побачило потребу і ремесла, і науки дља самої сили своєї, — то ввесь дальший прогрес громадський з XVII—XVIII ст. пішов в Московщині за приводом царства і чиновництва, через що: 1) шче більше задавив вільний вчинок громадський, 2) став огидним громадянам, 3) на перших порах шче більше розірвав шари громадські один од одного і навіть шче більше розганьав лядь, јак розганьала їх тьяжка служба усього ляду московського Петрові І і т. п. А коли в країні не вєпіло скластись ніякої міцної і упорядкованної сили громадської, котра могла б стати проти царства і јого порьадків, то протівєство јім тільки і виходило з самих селян-хліборобів та з далекого козацтва, то б то степових пастухів, рибалок та здобичників. Це протівєство не могло скластись в що небудь подібне революційам, јакі були в Європі вже в XVI—XVII за приводом лядь все таки вивчених по городам, — і впривалоє бунтами задо городеську старовину, та шче коли б хоч за чисту додержавну, доцарську старовину, а то за *царя проти бојар!* — то-б-то проти посідку за прищину. То були бунти без поступової і навіть без систематичної думки і такі, в котрих перед вели не лядь, в котрих до ємливости прикладатось і звичка думати, тверди і јасної розум, — а котрі тільки і були, шчо „разудалије добри молодци,“ а по більшій часті шче і „ворп—разбојнічки.“ Такі бунти були наперед безнадійними, не по тому, шчо вони не могли взяти гору на тој час на ділі, а по тому, шчо не могли залишити по собі јасної думки і цілі на далі. В тім і најбільша јих неподобність до революцій.

Таким безнадійним бунтом був звісний бунт Ст. Разіна „за царя проти бојар“ в XVII ст. Бунт Пугачова сто років описала був вже більше євідомі, бо між тими двома бунтами пројшло кілька десјатків років роскољни-

цької культури і думки трохи подібної до тієї, яка була в Європі в часи реформації. Тільки ж і тут нестача городських шарів громади і світської науки городянської зробили те, що увесь рух розкольників, навіть безіпопівський, тільки здаєтка можна рівняти до реформаційного європейського, — і що замість швейцарських, голландських, англо-шотландських республік XVI—XVII ст. московські розкольниксько-козацькі крути і в XVIII ст. спромоглись тільки на самозванного царя Емельку Пугачова, котрий сам про себе говорив, що він нічого і не сподівався, як тільки половити риби в каламутній воді. Розбишачькій по формі, виключно козацькій, рибальсько-екотарській більш навіть, ніж хліборобській, по своїй суті, церковно-старовірській по своїй барві, а до того самозванно-царській бунт Пугачова був бунтом шче більше старосвітським, реакційним, ніж бунт німецьких крестьян і містків XVI ст. і вже через те не міг закінчитись ні чим.^{*)} До Пугачова не могли пристати навіть усі нестаровіри, а не то вже ті люди з середньої Московщини, котрі все таки вже затагувались в нове європейсько-городське життя. Їхась тым же вважа за реакційне і німецьке крестьянське повстання XVI ст., — далеко свідоміше і менше классове, ніж пугачівське, — що воно зовсім забуло в своїй програмі про міщан-ремесників і знало тільки хліборобів та землевладців. Правдиво революційним рухом (дальше побачимо, що тут ліпше б було сказати — поступовим) Їхась вважа в часи крестьянських повстань не ті повстання, а зріст міщан, навіть міщанського багатирства. „Тоді, як крестьянські повстання, каже він, були тільки на вид революційні, тоді справди і дієно революційним був поступ промисловиї, поступ городського виробку (Production), де далі все більший зріст поділу пра-

^{*)} Пугачов сам про себе казав: „Дальшого наміренія, чтобъ завладѣть всѣмъ руссійскимъ царствомъ я не имѣлъ, ибо разсуждая о себѣ, не думалъ къ направленію быти, но не умѣю грамотѣ сподобити; а шель на то, если удастся чѣмъ поживити, или убиту на войнѣ быти: все я заслужилъ смерть — такъ лучше умереть на войнѣ“. Пугачов в своїй манифестах і розмовах дарував людям — „рѣки и земли, травы и моря, — крестъ (раскольників) и бороду, — хлѣбный провѣянтъ, свинецъ и порохъ — и вѣчную волю“. Иноді зводилась розмова і на „берега кисельни, рѣки сытояны“, — иноді Пугачов обіцяв розділити „все царство съ донскими и лицкими козаками“. Прапор у Пугачова був з старовірським хрестом.

ці і через те растушчого багатства капіталу, котрий виключно збиравсь в руках міщанства, бо тої стан льудей взявсь за виробок і присвоїв собі користь з нього.“*) В часи московських „удальцов“ од Кудеяра до Пугачова європейське міщанство не тільки так наживало капітал, а і одбило од панівства науку, а од панства вільний дух. От через шчо революційний дух в Європі все їде в гору з XVI ст., і багатша частина міщанства рядом повстань (дійсно революцій), допевняє те, шчо вироблює тихим зростом господарським і розумовим (дійсно еволюційею, котру Лассаль зве по старому революційею). З кінця XVIII ст. слідом за багатшим міщанством, до которого прикладається тепер власне назва буржуазії, виступає бідне, робітницьке, котре тягне за собою і сільських робітників, крест'ян, вже до такого руху, котрий буде не таким, як французька „жакерія“ XIV ст., або німецьке крест'янське повстання XIV ст.

В Московщині ж і в XVII—XVIII ст. шче тяглись свої „жакерії“, і коли там не було впорядкованих письменного і промислового городянства і вільного панства, то вільний дух і повстання, замість того, шчоб рости, як в Європі, все зменшувались од часів „Смутного времени.“ коли так чи сяк, а всі країни і усі стани людські рвались до волі, та пробували вкоротити самовольу царську, до часів Пугачова, коли встали тільки козакки, крест'яне, та раскольники, та „инородці“ на українках, та і то тільки за самозваним царем самодержцем.

Після Пугачова вже московські „чорні льуде.“ селяне, не вставали проти своїх порядків скільки небудь величезні купами. Городяне ж на цей раз вже заводились не своїм вільним вчинком, а начальством, та шче і на ґрунті крестництва. Добра доля промислового льуду після Петра I були чужинці, котрі тим більше припадали до начальства, бо од нього здобували монополії. Письменні льуде теж виходили з слугаків та панства, лакейського перед царем, кріпосницького перед мужиком. От через те од московських „білих льудей“ білоруків і білоробів, і в XVIII ст. не можна було ждати не тільки революції, а і вільного слова.

*) Arbeiterprogramm. (Програма робітників. Про вибірний зв'язок між теперішньою добою історичною і думкою робітницького стану.) Zürich, 1872. 6—7.

Так не тільки Московичина далеко одстала од Європи, а ще сталося так, що піщини з ступнів зросту громадського, котрі вона проходила, не дав громаді майже нічого того, що ті ступні давали в Європі: аристократія не дала ринцарської честі і духу невіддільності, церква ні зерна звички до науки і твердої совісті, царство — рівності і волі крестянської. Ледве-ледве з кінця XVIII ст. нові поєвропеєні служак-пани, та дльа служби державної збудовані городи починають давати деякий плід, котрі тільки через вісімдесят років випродив з себе волю крестяків 1861 р. та нещасні царські реформи Александра II. Коли поєвропеєній росейській чоловік XIX ст. починав думати про зміни недозадних порядків своєї країни подібно тому, як змінюались вони громадською працею в Європі, — то йому приходила на думку не та впорядкована, чи згубна, чи гостра, повстанська, праця, котра і складає прогрес в Європі. — а тільки або вишток царський якого небудь Петра I, або різня якого небудь Пугачова, — в обох случаях катастрофа над громадою, а не вільній і сильній вчинок лучших сил громадських, чи то мирних, чи повстанських. І коли на нового Пугачова де дали все менше було надії, — то вивчені росейшини, котрі бажав зміни в своїх порядках, все більше спирались на думки про зміни по царській волі, коли то сам царь до них додумаеться. Вважливо, що навіть декабристи 1825 р. не прибрали иншого, чим підняти народ до бунту, окрім імені царя Костянтина!

От на такому то ґрунті појавивсь з 30-х років в Росії і соціалізм із європеєських книг. Довго він заставався без усякого ґрунту, — і зводивсь майже на саму тільки думку про волю крестяцьку. Та і та думка стала на ґрунт тільки тоді, коли до неї прихилився і царь. Зараз же показалося, що перші соціалісти в Росії, і Герцен, і Современники, перше теж звернули надію на царську реформу, дуже врізавши і свого соціалізму. Сам Бакунін писав в 1862 р. „Романовъ, Пугачовъ или Пестель?“, — і вірив в демократичного Романова, так само як згожувався на викуп землі дльа крестьян, правда усїєї землі. (Русскимъ, Польскимъ и всемъ Славянскимъ друзьямъ. „Колоколъ.“ 1862. № 122) Мартыяновъ з Лондона писав „Письмо къ Александру II,“ як „народному цареві.“

„Народній царь“ не оправдив надії. Також і між панет-

вом московським не знайшлося не тільки Пестелів, а навіть доволі Унковських і Європеусів (дивись в „Колоколі“ 1862. № 126 „адреса тверскаго дворянства“ про непремішній викуп наділу крест'янського усіма станами, а не самими крест'янами, про скасування дворянського стану, про земський собор і т. п.) Бакупін вернувся до цілої соціалістичної програми, а з другого боку вже тим легше зложив надію на самий „народ“ і поклонився тіні Пугачова, що він і в 1862 р. казав, що навряд, щоб „народ“ потернів далі, що йому не дають землі і волі, і що народ виставить з себе Пугачова, коли з гори не з'явиться народнього Романова, або Пестеля. „Народом“ же здавна в Росії звикли вважати тільки селян і через те вже з часів „Колокола“ (1862, № 112) програму соціалізму в Росії почали зводити на слова „земля і воля.“*) Тут зложився в Європі „Всесвітня спілка робітників“ (Association International des travailleurs), звісно, на тому ґрунті, котрий був виготовлений усією історією Європи, і почасти соціальним рухом XIX ст., і між найголовнішими думками своїми виголосила, що „воля робітників (соціальна революція) мусить бути ділом самих робітників“ Бакупін і російські соціалісти пристали до цієї спілки, (з 1868 р. а ще більше з 1870) — і зараз же заявили, що руський народ, — то б то все таки селяне, — тепер вже готовий до того,

*) Як мало в Росії розуміють вагу городового життя з його особної праці, для котрої потрібне щось инше, а зовсім не земля, показують між иншим і думки кн. А. Васильчикова (Землевладініє и земледіліє въ Россіи и въ другихъ европейскихъ государствахъ) про те, що „робітницька справа в Європі єсть в корні справа *агріарна*“... що „народним смутам, волнующимъ современныя общества, имѣють свой корень въ безземельномъ состояніи большей части народова стараго свѣта“, — і що „народнымъ массамъ“ хотять власне здобути „ключокъ земли, котъ и дворъ“. Так мов би то все городське господарство зовсім і не було і не єсть потрібне людям. Цікаво б було побачити тепер і хлібороба, такого якого хоче кн. Васильчиков, напр. без машини, або і без загарів, а що робив би напр. лондонський, або женевський машинщик, або загарщик (про лікаря, математика, або малюва вже ми і не згадуємо), коли б йому дали „волю з землею“, „ключокъ земли“, — котрого як де в Європі, то нігде вже для всіх вжити, так як в Восковищині, як де то він нічого і не варить. — Ми думаємо, що як давно вже пора змінити думку, що Росія тільки край хліборобський, так давно вже пора закрити і звичку звати народом — тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить користну громаді працю, та здобувати всім їм ділену волю: товариську працю.

щоб приложити до діла програму спілки, і перш усього до повстаньня за її думки. Як на доказ — вказували на Ст. Разіна і Пугачова. Треба, казали, тільки пустити внаряд „організаторів“, котрі підб'ють і поведуть народ до того, щоб повстаньням розбити державно-попівсько-панські нута, — а тоді соціалістичні, та ще по думці Прудона-Бакуїна фодерально-ан-архичні (безначальні) і навіть безпопівські порядки, — сам собою зложить наш народ. Таких організаторів Бакуїн вбачив в нашій молодіжці в школах, котра тоді (коло 1870) знов почала виступати проти російських казенних порядків і бажати служби д'яла народову. Бакуїн став кликати ту „революційну молодіж“ кинути школи і їти замістити народом Ст. Разіна і Пугачова. *)

*) Дивись більш усього Бакуїна „Наука и пасущее революционерное дело“. 1870. Стор. 1 — „единственно наше полезное и спасительное дело — бунт...“ „Поздравляю молодежь съ тѣмъ, что правительство гонитъ ее изъ университетовъ и школъ въ народъ“. 22—23. „безграмотный, но умный человекъ изъ народа серьезнѣе и глубже социализмъ чѣмъ вы (мы) сами...“ „русскій мужикъ — этотъ урожденный социализмъ“ 26 — „изъ всѣхъ европейскихъ народовъ наименѣе религіозенъ именно нашъ великорусскій народъ...“ 27 „Русскій народъ по преимуществу реальный народъ...“ 29: „Нельзя сомнѣваться, что русскій народъ способенъ къ революціи. Со времени Лже-Димитрія по настоящее время у насъ только одинъ неизмѣнный бунтовщикъ противъ государства, это крестьянскій народъ и городскіе мѣщане... Народъ никогда не переставалъ бунтовать. Бунтовали они побѣдоносными массами два раза; одинъ разъ подъ Стенькою, другой разъ съ Пугачевымъ“ і т. д. В книж. „Государственность и анархія“ (1873, Прибавленіе А. 19), разом з дуже гострою критикою „зачиняючихъ народній идеалъ черт: 1) патріархальность 2) погложеніе лица міромъ, 3) віра въ царя, къ которому можна было бы прибавити христіанскую віру, офіційно-православную, или сектаторскую;“ — Бакуїнъ каже ще більш рішучо: „мы віримъ въ путь бунтовской и только отъ него ждемъ спасенія. Народъ нашъ находится въ такомъ отчаянномъ положеніи, что ничего не стоитъ поднять любую деревню. Но хотя и всякій бунтъ, какъ бы неудаченъ онъ ни былъ, всегда полезенъ, однако частныхъ всмычекъ недостаточно. Надо поднять вдругъ все деревни. Что это возможно, доказываютъ намъ громадныя движенія народни підъ предводительствомъ Стеньки Разіна и Пугачова.“ Ми наряд багато помилились, коли скажемо, що більша частина російської молодіжці, котру судили за соціалізм з 1871 по 1878 р. мала думки близькі до тих, які написав Бакуїн в своїх писаннях 1870—73 р. — Друга частина московських соціалістів, котра видавала „Впередь“ вильовувалась поставити инший погляд на науку і у загалі вержати більше „западній“ погляд на соціалізм, — („Впередь“ т. I 1873. „Знаніє и революція“, „Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ і др.) — тільки ж патріотизм і

В виписаних в низу словах Бакуїна і „Впередь“ котрим подібних ми б могли набрати великі купи з московського соціалістичного письменства, видно перш усього гаряче серце, котре рветься до діла ддя народу, та при тому видно, шчо воно вірить в те, шчо речі так стоять, як йому хочеться, — видно, значить, і послідки богословського і метафізичного погляду на історію, а до того шче і те, шчо в московських інтернаціоналістів зосталось шче доволі старого патріотизму, а в соціалістів і ан-архістів доволі шче звичок монархізму, аристократизму, якобінства, і те, шчо вони шче не до кінця втягли в себе соціалістичну думку про малу силу осіб (воронів) і передових льудей (організаторів) перед силою куп, народів.*) Почастіо тут же видно малу увагу до того, як прив'язується зріст соціалізму в Європі до зросту всіх її пор'ядків і між ними до городього життєва.

віра в скорє повстаннєва свого „народу“, — теж таки селян. — привела до того, шчо і „Впередь“ так же само величав Пугачівщину, а в суті діла так само цинив і науку. Так в статті „1773—1873“ р. посвящені Північно-американській революції (Прошедшее) і Пугачову (Будущее) „Впередь“ говорить, шчо „основные (господарські) вопросы справедливого общественного строя не нуждались въ научной и философской обработки. Они были доступны доисторическому человеку. какъ и крестьянину XVIII в. Но ихъ отложила (через шчо ж?) на будущее политически выработанная мысль периода политическихъ революцій,“ шчо „въ манифестахъ безграмотнаго козака было болѣе крѣпкихъ залоговъ, неотвратимыхъ грозныхъ пророчествъ для будущаго, чѣмъ во всѣхъ гуманныхъ „Наказахъ,“ даже во всѣхъ либеральнихъ и радикальныхъ проповѣдяхъ противъ алтаря и престола. раздававшихся на берегахъ Темзы, Сены, Делавера.“ (262) По „Впередь“ „Пугачівщина“ тільки через те не взыала горі, шчо *особи* її верховодників не мали „подчиняющаго. организаторскаго ума. хорошо-расчитанной воли,“ шчо „смѣлый самозванецъ не сумѣлъ *организовать* возстаніе,“ — шчо Пугачов справди був „вороненокъ. а не воронъ.“ — „Гдѣ же летаешь ты предсказанный (Пугачов не предсказував, а казав, шчо „воронъ, — то б то правдивий царь, — летаешь“) ожидаемый воронъ? Долго ли русскому народу ждать свое будущее?“ — так кінчєва своєю статтєву „Впередь.“

(*) Про патріотичну філософію історію московських гегеліанців од Герцена (Старый міръ и Россія, и т. п.) до К. Аксакова і др. славіанофілів московських. — поруч з патріотизмом кельтофілів і германофілів в XIX ст. ми мали случай говорити в своїй книзі „Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи“. Там ми показали, як в такихъ случаяхъ богословська думка про вибранний богом народ, — ставши на ґрунт старосвітського виключного патріотизму, — переринулась в метафізичну думку про зміну передвѣдущихъ народів в усьому світі.

Бакунін був за надто вченим, третім і „западнім“ чоловіком, щоб не вбачати слабких боків своєї віри в московський народ. — тільки він сам собі і другим заговорював ті боки і поспішався пролетіти над темними хмарами, котрі думка наводила на небі його віри. *) А мала вдумка в дрібні факти історії Московщини помагала йому так перелітати, або знаходити і там „городських міщан“, котрі бунтували також, як і крест'яне, за народний (соціалістичний) ідеал! **)

*) Так Б—н сам казав (Наука и насущное революционное дело. 28). „Въ народѣ нашемъ, къ несчастію, еще не много политическаго смысла и нѣтъ еще яснаго понятія о политической свободѣ.“ Трехи вище він каже: „Одна изъ важнѣйшихъ причинъ долготерпаемости массъ, несомненно, заключается въ народномъ невѣжествѣ. Вслѣдствіе этого невѣжества народъ не обнимаетъ себя, какъ солидарную и въ своей солидарности всемогущую массу; онъ раздѣляется въ своемъ понятіи о себѣ, точно также, какъ подъ вліяніемъ гнетущихъ его обстоятельствъ, онъ раздѣленъ въ жизни“ (14) Тільки Б—н дума обійти свої неглизи на народ, — такими словами, — як „оставимъ пока вопросъ объ отношеніи народа къ царю въ сторону... Народъ требуетъ теперь только широкой и полной свободы въ жизни: а что ему въ дѣло до того, будетъ ли это свободная жизнь съ императоромъ или безъ императора (24, 28), або: „Но дайте только народу віру въ его собственную силу, покажите ему только возможность вырвать крутъ...“ Еге! дайте! Так в тім то і сила ніщо „Всесвітня спілка робітників“ не дурило сказати. — ніщо діло волі робітника мусить (може) бути ділом (тільки) його самого!

**) Справди „городські міщане“, подібні тим, з котрих з часом виїшли в Європі соціалісти, були заданені в Московщині ще в початку своєму, в XIV—XV ст. Ті ж міщане, котрі бунтувалися за царя Олексія — проти осіб начальства, а не проти порядків, власне і не міщане, так само як більша частина „селянства“ міщанського в Росії і у XIX ст. як і ті, що і в XIX ст. робили холерні бунти, або як і ті баби матроски, що робили карантинний бунт в Севастополі і т. н. Звісно, як петербурзькій холерний бунт зкінчився викликом царя Миколая I „на коліна!“ А вже московський бунт проти чиншників царя Олексія зкінчився викликом „многія літа великому государю! Какъ угодно богу и царю, пусть такъ и будетъ.“ — Тільки в московському бунті за царя Олексія можна бачити зерно твердості і ясності вільно-городської думки, певно, через те, що в Пскові наїзніше було розійняно старих городян. Та тільки зерно те дуже вже слабе і не має великої ваги в сузі про міщан в Московщині навіть і в XVII ст. — На патріотизмі ж і на малій увазі до подрібних фактів державства і думка про ан-архізм (безначальство) і про федералізм московського народу. Правда, тепер ще в селян в Московщині залишилась „община-міръ“ і там, *де а нії не зацалось кулаки*, т м вона виправляється добре в тому, що *її дозволено робити*. Тільки ж, щоб московські селяне були без-начальні,

Трохи більше позитивної уваги до всіх тих річей, до котрих торкалися писання таких льудеї, як Бакунін, — і по крайшій мірі такі льуде, як сам Бакунін, інакше б глянцували на всю справу соціалізму в Росії, і сама та справа далеко більше б виграла, ніж тепер. Правда, сам Бакунін наперед виступав проти тих, котрих він називав „номами науки, аристократами інтелігенції“ і т. п. і проти тих „позитивістів“ і „революціонерів доктринерів“ в Росії, котрі казали (по словам Бакуніна), що „народъ развивается точно также, какъ и все живое и существующее въ мірѣ, по неизмѣннымъ законамъ природы. Развитие всякаго народа обуславливается причинами топографическими, экономическими, историческими, пожалуй политическими, но отнюда не зависящими отъ произвола одного или нѣсколькихъ лицъ. По этому никто не можетъ ни ускорить его, ни установить. Народъ движется незамѣтно самъ собою и освободится, когда прійдетъ его время.“

Ми зовсім не стоїмо за всяких понів науки, доктринерів-позитивістів і т. д., а особливо за російських, котрі, думаючи таке, приходили, по словам Бакуніна, до того, щоб „не тратить силъ по пустому въ тщетныхъ усиліяхъ, отказаться отъ всякой революціонной дѣятельности, предаться исключительно дѣлу своего собственнаго развитія, движению науки и сколько будетъ возможно, распространению необходимыхъ знаній въ народѣ.“ (Народное Дѣло. № 1. 1868).

Ми навіть не думаємо, щоб країна, котра так зосталася позаду як Росія од Європи, безпримінно мусила так же довго проходити всі ті ступні, які проходили передні кра-

та ще і федералісти. цього ніяк сказати не можна: перш усього і мір — начальство та ще і яке! А потім в сім'ї в них „самъ“, „большаки“ — зовсім деспот. Далі для справ ширших, ніж справи одного села, — для волостних, земських, державних і в старі часи ще не вівів скластися в Московщині справи впорядкованій федералізм, (Костомаровський „федеральний уклад“ на добру дільку видуманий) а де далі в московський період брав гору все більше монархізм, котрій склався по образу „большака“ в сім'ї і де далі в народі вкріплялась пошана і якась артистична льубов до начальства — „грозного і ласкового“, кажучи словами „большака“ а то і просто до „грозного“, навіть такого, як Іван IV. Багато з цього, що ми зараз казали, напр. про патріархальність, про деспотизм „міра“, про те що ці „міри“ — „соединяются между собою только посредствомъ парябагошки“ сказано у самого Бакуніна (Росуд. и анархія. Приб. А. 10—17).

їни,—не думаємо, що дітям тижді країни не слід рватися до самих найпереніх думок найпереніх країн.

Ми тільки в корні проти того „суб'єктивізму“, котрий, починаючи од згаданих статей Бакуїна, почали виставляти проти „поців науки і доктринерів“ російські соціалісти і „народники“ в заграничній і середній печаті,—так само, як ми проти проповіді виключних способів служби прогресу народньому,—„єдинственно спасительныхъ, насущныхъ дѣлъ“, чи буде то школа (та ще і казенна!) чи буде то бунт (та ще і пугачівський!)

Ми не бачимо користи ні дѣла якого „дѣла“, а ще більше дѣла „народнього“ в тому, щоб не бачити того, що справди було і єсть на світі, а бачити те, що нам хочеться, щоб було. Ми не бачимо також, щоб дѣла громадської праці безпремінно треба було, щоб чоловік мав безмірну віру і у свої сили, в те, що од однієї труби його впадуть стіни Єрихоу. Ми думаємо, що в загаль думка моральна якого небудь позитивіста Мілья про те, що кожний путній чоловік мусить поставити собі мету „робити так, щоб вміраючи, міг сказати, що він хоч одну частину справ людських лишає хоч трохи в ліпшому стані, ніж він застав її“,—далеко ліпше забезпечує навіть і вірність і постійність праці навіть кожній особі, ніж віра в чудесній і скорій послідок од праці особи, або і цілого гурту. Хаї кожний вибера собі таку верьовку, щоб тягати поступ громадський, яка йому до способи, чи більше, чи менше передній, аби тільки вона *вели по правій дорозі для поступу і користі усієї громади*, та хаї не обманує себе і других і про те, що він тягне, і про те, на стільки він може потягнути, та хаї зна, що не одна тільки його верьовка єсть на світі, і розуміє і тих, хто теж тягне туди ж, куди і він, та тільки за иншу верьовку.

Тільки ж може і справди, до таких думок в Росії можна було дійти навіть не стільки теоретичною наукою про поступ громад європейських, скільки гіркою наукою фактів, страт, смерті і т. и. Такої гіркої науки багато випало надолу московським соціалістам з „революційної молодіжї“ з 1870 р. Та молодіж кинулась „в народ“ руїнувати над-народні порядки, але „народ“ і не ворухнувся, і власне тої народ, котрий в XVII—XVIII ст. найбільше бунтувався з Ст. Разіним та Пугачовим — селяне. Логичним по-

слідком того було перш усього розпорядкуваньня соціалістичного ґрунту в Росії, — і ще гірше неупорядкованість (безсистемність) праці соціалістів. Так одні з соціально-революційної молодіжї, котрим мало було слова, проповіді соціалізму, котрі рвались до „діла“, та ще і до діла з скорим кінцем, — з усім своїм народництвом і соціалізмом, — пристали майже виключно до руху противу-царського серед вільнодумного панства, а зовсім не до противубагатирського руху серед мужицтва. (Усякі демонстрації, убивства жандармів і т. п.) Тільки на цьому, політичному полі, серед панства, російським соціалістам важко витримати перевагу, між инчим через те, що їм важко взяти собі перед в науково-письменській праці, котру так було запекляли після статей Бакуніна. З другого боку ті, хто пам'ятає, як ще недавно в російських соціалістичних кругах висміювано усяку працю не серед „народу“, а серед „інтелігенції“, а особливо працю політичну, ті бачать в цих нових виступах московських революціонерів зраду дієсно-соціалістичному, дієсно народньому прапору. І справди, коли судити по печатині праці, то не видно, щоб тепер в Росії багато робилось для „народу“ і серед „народу.“ Певно, що робота та не зникла, — та тільки їде вона вже дуже глухо, безписьменно.

З другого боку де-які з соціалістів московських, котрі все таки хотять вдержатись з революційною працею серед народу, зробили навіть ще кілька ступнів по дорозі патріотизму далі тих, котрі вже зробили Бакунін і „Впередь.“ Так в недавно появилуся в Петербурзі листку „Земля и Воля! Соціально-революційное обозрѣніе N 1.“ бачимо, що „Пугачовъ, Разинъ и ихъ сподвижники“ звуться вже прями „народными революціонерами соціалістами“, котрих „программа остается и теперь для громаднаго большинства русскаго народа. Поэтому, — каже петербурзькій листок, — ее принимаемъ и мы, *революционеры-народники*.“ Петербурзькій листок цих „революціонерів-народників“, починаючи історію соціалістичного руху в Європі тільки з „Всесвітньої ємлки робітничької“ (1864 р.), — питає: чому ж в Росії соціалізм не так дужий, як в Європі, хоч він би то і почавсь в тої же час? — і відповідає, — що тільки через те, що він приходив в Росію не в народній одежі. „Соціально-революційное обозрѣніе“ завидує тим „малограмотнымъ, неразвитымъ, иногда далеко не-

нравственнымъ отставнымъ солдатамъ, деревенскимъ бабамъ и мужикамъ, дѣйствующимъ напр. въ расколѣ, гдѣ они такъ часто поднимаютъ массы народа и ведутъ ихъ за собою во имя какихъ нибудь дикихъ, ни съ чѣмъ несообразныхъ идей, привлекательныхъ для народа лишь какой нибудь каплей правды, которая таится въ нихъ.“ Шчоб і собі притягувати не „отдѣльныя личности изъ народа, а массы,“—„Земля и Воля“ радить: „Бросимъ ту иноземную, чуждую нашему народу форму нашихъ идей.“ Пять лѣтъ тому назадъ мы сбросили нѣмецкое платье и одѣлись въ сермягу, чтобы быть принятыми народомъ въ его среду. Теперь мы видимъ, что этого мало, — пришло время сбросить и съ социализма его нѣмецкое платье и тоже одѣть его въ народную сермягу.“

Рада ця трохи темна,—і тільки показ на Пугачова, та на раскол, та гаряча похвала „нові чигиринській справі“ „Стефановича съ друзьями“ трохи проясняє її. От же як чутъ, то д. Стефанович з друзьями говорили чигиринським крест'янам, шчо царь хоче дати їм землю, та наслідник не хоче. *) Своїми словами листок „народшковъ-революціонеровъ“, коли за тими словами піде і діло, заставляє ждати цілого р'яду вчинків вже зовсім емпіричного бунтовства, в котрому не тільки форма, а і самі оснiвні політично-соціальні думки європейського соціалізму будуть не тільки затемнені, а і просто зламлені.

До того треба придати, шчо, коли судити по праці російських соціалістів тільки по печаті (а по другому трудно і судити), то побачимо, шчо в остатні роки цілі дуже вважливі боки думок перших російських соціалістів-теоретиків, (Герцена, Огарьова, — котрі перші написав: „народу нужна земля и воля,“ та прибавив: „и образованіе,“—Современниковців і самого Бакуніна)—думки про зміну теперішніх порядків в сім'ї, про заміну віри наукою і т. и., залишили майже зовсім без уваги нові соціалісти-практики в Росії.

*) Говорючи про справу д. Ст—ча, тільки по чуткам, ми може і помилуємося. Тим більше бажаємо бачити скорше печатний список цієї справи, котрі обіцяла дати „Петербургская вольная типографія“ — „Земли и Воли.“ Тоді можна буде докладніше судити хоч про те, шчо прибавили „революціонеры изъ интеллигенціи“ до того, шчо сам „народъ“ вигадав в часи звісного „чигиринського діла“ 1873—75 рр.

Колись то *систематично* і через те широко здумана справа „нового громадського життя“, або, як стали казати потім, „соціальної революції“ в Росії почалась ставитись зовсім *емпіристично* і через те вузько, частинами і навіть противурічисто.*) На решті з боку „соціальних революціонерів“ почувалась рада поставити „народну революцію“ якось вже зовсім окремо од всевітнього громадського поступу, окремо не тільки од всебічної науки, а навіть од науки самого господарського соціалізму.**)

*) Про недостачу в російських соціалістів і революціонерів системи і рівної праці проти старих державних, громадських, господарських і церковних порядків ми вже говорили в „Листку Громади“ № 1, найбільше в статті, „Коли битись, то вже не миритись.“ Хто прочита підряд писане тими соціалістами і революціонерами за останні 10 років, навіть статті одного автора, напр. Бакуніна, то побачить, як не постіжно говориться в них навіть про одну ту саму річ. Покажем тільки один примір: в „Народномъ дѣлѣ“ читаємо: „Кто хочетъ быть свободенъ дѣйствительно, въ жизни и въ дѣлѣ, тотъ долженъ устремить *всю усилія* свои на уничтоженіе народной религіи“ (Нар. Дѣло, 1868, № 1 13) „Мы хотимъ разрушенія всякой народной религіи и ея замѣненія народнымъ знаніемъ... Наша задача состоитъ по этому *прежде всего*, въ уничтоженіи народнаго невѣжества“ (там. 19) „Мы должны устремить главнымъ образомъ *всю свою пропаганду* противъ царя; должны прежде всего уничтожить въ сердцѣ народа остатки (!) той несчастной вѣры въ царя, которая въ продолженіи столь многихъ вѣковъ обрекла его на гибельное рабство.“ (там. 23) Незабаромъ після того Б—н писав: „Была бы большая ошибка со стороны людей, искренно желающихъ освобожденія народнаго, еслибы они открыли прямую войну противъ народныхъ предразсудковъ путемъ книжной или словесной свободомыслительной пропаганды... Основатели Интернаціональнаго общества поняли это превосходно. Если бы они выставили съ цѣрваго раза антирелигіозное и антимоархическое знамя, огромное большинство работниковъ не пошли бы за ними і т. д. (Всесвітній революціонний союзъ соціальной демократіи. Русское отдѣленіе. къ русской молодежи 17). Подібні ж незгоди можна б було показати і по другимъ річам, напр. по таким, що таке справді „революційне дѣло,“ що може і чого не може робити революціонер і т. д. Невгода од такихъ емпіричнихъ вчинків і вагання ще вбільшувється тим, що майже усяка думка виголошується виключно-рішучимъ робом, а часом то і именемъ „партіи,“ хоча в Росії не ма і жодної партії впорядкуватись і докладно вмовитись не то про способи праці, про „тактику“ на яку небудь хвилину, а і про самі оснѣви думки її.

**) Поряд з тим, як вбільшивсь в „Земли и Воля“ патріотизм, проти „Впередъ“ і писання Бакуніна 1868—1873 рр. вбільшилась в ньому і зневага науки і саморі думки. Тоді було положено, що і безграмотний селянин і навіть доісторичний чоловік може просто пристати до „Інтернаціоналу,“ і з того виводилось, що „організаторам“ треба одложити на-

Дішло до того, шчо тепер, мієльа вєсього писанного про соціалізм на московськїй мові од часів Герцена і Огарьова, ледве чи не треба в Московщині на ново починати розмову про те, шчо таке справди соціалізм, такиї, який єсть він в Европі. Мало того, не буде нічого дивного, шчо, коли појавилась між московькими соціалістами думка про те, шчоб „знятьи з соціалізма німецьку одежу“ і принятьи між соціалістів і Пугачова тільки за тим, шчо він вмів піднятьи „народ“,—то не буде дивного, коли між ними појавлятьєсьа вијать купи, котрі помирятьєсьа і з Романовим, аби він вијать зробив шчо небудь дьа „народу“. Та таки і у вєшому не буде нічого дивного, коли і з нового московьского соціалізму випунитьєсьа нове московьске ставјаночільство, як випунилєсь старе (Кірьєєвських і бр.) з руху ліберального і философьского 20—20 рр., а молодче (од Ів. Аксакова до Кельсеїєва, Мартїянова, а далі до Вол. Ламаньского, „Голоса“, „Нового Времени“ і т. н.) з демократичного руху 50—60 рр.

В такі то глухі кінці завели коли не вєіх, то добру дольу, і ледве чи не самих гарьачих соціалістів россієських: 1) недостача в громадах Россії практичного і теорітичного ґрунту дьа соціалізму, такого ґрунту, який єсть в городськїй, ремеснично-фабричній, письменній, вільно-державній Европі, котра бачила, починаючи з якого небудь X—XI ст.

уку на пієльа революції. Тепер, коли „догородський“, не кажемо вже „доісторичній чоловік“ в Россії не зробив сподіванної „соціальної революції“ тільки буци то через те, шчо „організатори“ не вміли „одьяти йому німецькій соціалізм в рідну сєрмьагу“,—„революціонери-народники“ в „Землі и Воли“ мусили сказати: „оставьте катихизисы и учебники,“ — мабуть вже і самого соціалізму. — Погрузитесь въ великое море народное.... уловите ту струю, которая прямо брызжет изъ сердца народного....“

Тут не ма нічого дивного, або якої небудь особистої хибі самих видавців „Земли и Воли“, як колись не було її і в Бакуїна і у видавців „Впереді“. Б—и був чоловік, котрий на своєму віку вчивсь не менше усьакого другого з тих, хто боронив науку; видавці „Впереді“ і в 1873 р. написали статтьгу „Знаніє и революція“. А все таки і той, і другі написали те, шчо ми бачили вище про науку, доісторичного чоловіка і соціальну революцію. Певно, і видавці „Земли и Воли“ не тільки не дуріишче других, а вчились не менше хоч напр. середнього вивченого чоловіка в Россії, коли не більше. Певно, вони не менше ні кого другого поважають науку в „пієльа революційній час“. А тільки вони написали те, шчо ми зараз винисали. І примусила їх написати це, як і про „рідну сєрмьагу“, лошка, раз, коли вони стали на ті думки, котрі ми показали вище, та раз, коли соціалістичній рух в Россії поставлено було на ті підвалини, котрі ми назвемо і далі в тексті.

безперервний прогрес через громадську працю. 2) мала увага до всіх боків того прогресу і до ґрунту його 3) недостача систематичної, а не емпіристичної, прилагоди європейських думок до життя власної країни і 4) надія зразу зробити в Росії соціальну революцію.

Тільки ж, щоб там не казало, або робило, хоч би і усе теперішнє коліно московських соціалістів, а все таки соціалізм в Московщині піде своєю природною дорогою, подібною до європейської, — бо все таки, як не на єсть, а Московщина вже стала на європейську дорогу. „Городяне“ в ній вже појавились, а з ними і письменство, і ремесло, — а між письменними робочими вже појавились і соціалісти. Само начальство і грошовите панство, фабриканти, вишчужують ґрунт, на котрий пада соціалістична проповідь, — і по всьому, що ми знаємо, за остатні роки пада вона найбільше на городських маїстрів, як і слід було ждати, — і, певно, од них піде і незамітними дорогами в села. А в тих селах, коли складеться правдивий соціалізм, то на такому ж ґрунті, як і в городах в Європі: на ґрунті письменства, наукового господарства, вільнодумства і безвірства, то-б-то зовсім не на тому, на котрому стојали Ст. Разіни, Пугачови і т. н. І такий соціалізм, зчеплений з широким всебічним громадським прогресом, хоч би він виступив на перших порах і не дуже сильним, а мусить піти і в Московщині, як і в Європі, де далі все вбільшуючись, тоді як старі крест'янські рухи йшли, де далі все вменшуючись од часів „Смутного времени“, в початку XVII ст., до наших.

Далеко не так запевнена справа соціалізму на нашій Україні. Далеко більше небезпечности в тій Україні, що тут розум соціалістичного руху зуситьсѧ ще більше, що тут закорінитьсѧ на довше думка про те, що соціалізм у нас позаду, або кото нас, серед нашого селянства, а не попереду, в європейських городах. Окрім усього иншого завести українців в такий глухий кінець може і те саме, що справди наші козацькі рухи XVII ст. мали в собі більше прогресивного, ніж московські, — бо наші козаки все таки були ближче до тодішньої Європи, — і те, що в нас справа соціалізму мусить йти поруч з справою виратування своєї породи, з новим народінням національним, — і що в нас більше що, ніж в Московщині може взяти силу по вільнодумним, противудержавним

гуртам думка про „свою одежу“, „свою хату“ і т. п. Думка зробити з Шевченка, а далі, значить, і з його героїв, козаків і гайдамак, соціалістів,—єсть вже одна з ознак такої небезпечности. А єсть і другі ознаки!

Зовсім не ма нічого дивного, що в Шевченка напр. не було ясної і міцної думки про широку прогрес громадський;—не було її в нього не тільки через те, що він не мав європейської науки, а і через те, що він був патріот, українофіл. Українська історія ще більше обірвана, ніж московська, бо в ній не ма навіть і поступу національного збору, і краєвої невіддільности. Ми вже показали в І т. „Громади“, як по всім бокам історії України з кінця XVII аж по кінець XVIII ст. видно перерив і навіть руїну. З кінця XVIII ст. деякий прогрес і на Україні ішов не тільки під огидливою покрівлею державного вчинку і неволі громадської, а і в „чужій одежі“, московській, і де в чому, напр. в школі, до останку руйнував те своє, що ще зосталось од старовини, і що, коли б не було зруйновано, то, певно, поступало б вперед далеко скорше і ліпше, ніж чуже та ще і казенне. Не диво, що українському патріотові, коли він безпереривно не оглядався на Європу і у будущі часи,—нічого не зоставалось, як вперти свої очі назад, в XVII ст., та в селянство, котре маже одно тільки і зосталось українським. Не можна перечети, що в українському XVII столітті було чимало такого, що і тепер би згодилось в Росії для громадського поступу, і того, що в нашому селянстві і XVIII—XIX ст. потроху протыгалась нитка самостоячої історії українських льудей. Одно і друге ми старались доповнити в І т. „Громади“. Тільки ж таки перерив і така руїна, які пережила наша Україна з кінця XVII ст. дурно не обходяться навіть і без такої централізації, в яку дісталась Україна з XVIII ст.; — та і само селянство без городян далеко ще не заходило нігде. Щоб не далеко заходити, зпинимось хоч на соціально-політичних справах, то і побачимо, як з кінця XVII ст. почала не тільки зменшуватись в українців сила вільного вчинку, а і затемняти думка про корні і послідки громадських порядків, думка, котра було в XVII ст. явно почала рости і виясняти. Так од часів перших повстань проти Польщі за Коніського і Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла і яснішчала думка про національну волю і свою справу;

од тих же часів до Хмельниччини—думка про волю крест'янську і рівність усіх українців, про право всіх на землю. Між українцями почали по'являтися льуде, котрі щиро стоїали то за ту, то за другу думку, як напр. Перебийніс, Данило Нечаї, Іван Богун за спільну волю і рівність; тіж і багато других за волю України од Польщі, Богун же, Немаїрич, впорядчик „Гадяцької комісії“ 1658 р. і др. за свою волю і невіддєлність од Польщі, і од Москви. Спільна прихильність до тих думок заповняла душі і таких льудей, котрі більш думали про себе, ніж про громаду, як напр. Богдан Хмельницький, і висувала на перед громадського руху льудей таких, як він, котрі все ж таки не були самими „разудалими добрими молодцями“, „ворами—разбоїнічками.“ Взаємини між всіма шарами громади української од пансько-козацько-міщанського попівства до селянства робили те, шчо між тодішніми козаками були льуде, котрі могли виложити ті всі вільні думки, демократичні і майже чисто республіканські, і письменно, і навіть з примірами з історії своєї і чужої, напр. голландської. В другій половині XVII ст. вже тільки в Січі держаться скільки небудь ясно ті думки і навіть ростуть аж по часи повстання Івана Петрика (1692) Тільки ж де далі думки ті стають все більш непостійними, а виголошувати їх беруться льуде все більше подібні до „воров-разбоїнічків“, такі, як Івашко Бруховецький, демагог „чорної ради“, поки не став гетьманом, а потім „болринь и холопъ его царскаго величества“, а потім його „измѣнник“, — або і сам Іван Петрик, все ж таки проїднесвіт, запроданець татарам, як Дорошенко туркам.

Видно, шчо по українським головам в кінці XVII ст. посились добрі думки, та рідко доходили до серця, а шче рідше складались в ясній план, в міцні заміри, — а тільки і служили струментом, на котрому грають проїднесвіти, або льуде, котрі тільки і здоліють, шчо зворушиться ними на час. В XVIII ст. тільки в універсалах Мазепи після „измѣны“, а шче більше товарища його Пилипа Орлика (1711—39) видно хоч ясну республіканську думку, та і то мабуть чи не просто переложену з польського і висловлену найбільше напроти Петра І з його царством. Та ті універсали од тих льудей, котрі ползали в свій час „руку его царскаго пресвѣтлаго величества“ та попанували над „простими льудьми“, так і zostались „голосом вопіющаго

в пустині.“ Остатній великий рух український—гайдамацьке повстання Жалізняка і Гонти 1768 р. вже мало чим одійшло по темноті думок од бунта Ст. Разіна і Пугачівщини.

Гайдамаччина і рух 1768 р. дуже важливі факти, як протест проти польських державних, панських і церковних порядків. Тільки ж уся справа 1768 р. показує, в якому лісі і безладдью були державні і громадські думки тодішніх верховодів українського повстання. Вони (архи. мандрит Мельхиседек, запорожець Жалізняк і сотник українських воїнів на польській службі Гонти) підняли льудей „золотої грамотої“, котру мов би то дала цариця Катерина і сподівались, що та цариця, котра за три роки перед тим знесла Гетьманщину на лівім боці Дніпра і вже придушувала і Січ, та цариця, котра роздавала крепаків своїм слугам,—потерпить нову Хмельниччину на правім боці Дніпра! До такої „темноти“ треба придати, що повстанці 1768 р. все таки показували таку ж вузьку церковну ненависть до католиків і жидів, яку польські конфедерати мали до благочестивих, (звісні слова: лях, жид та собака—*віра одинака*) та ще і те, що після різні в Умані Гонти (по Шевченку „мученик правий“) і Жалізняк (по Шевченку „душа щира“) поробили себе не тільки першим гетьманом, а другим полковником,—а ще і князями Смілянським і Уманським, поділили здобич починам (при чому Жалізняк продав в Київ три скрині з сріблом). До того це все нове козацтво одрізняло себе од тих хлопів, котрі думали тепер, побивши панів, стати самі всі рівними з тими вільними козаками: коли треба було ховати ті трупи, котрих побили в Умані, то гайдамаки не зхотіли того робити, а примусили мужиків, зігнавши їх з навкола. Після цього всього уманський рух не тільки не можна взяти за прогресивний рух для все таки європейської країни в XVIII ст., а навіть за рух поширо запорожським громадсько-товариським думкам XVII ст. Коли до темноти і безладдя, які показались в руху 1768 р. ще прибавилась неволя і салдатчина царсько-російська — то не диво, що багатші пані селяне стали думати тільки про бариш на копійку, хоч би з свого брата селянина, а бідніші і у најгарячіші часи (з 1855 р.) втішались темної мрією про те, що, мовляв, царь кличе всіх в козаки, або буде землю ділити між мужика-

ми, — або про якийсь „слушний час“, котрий хто його зна звідки і як настане.

Ось на таких то обірваних та затемнених думках наших селян, на споминах таких темних рухів, як уманська різня 1768 р., зріс Шевченко і переніс їх в своїй поемі, покладаючи надію, що нові „Гонти“ піднімуть знову „правду і волю“ на Україні. До такого то темного і хисткого ґрунту прийдеться спуститись українським соціалістам, коли вони, признавши Шевченка соціалістом, захотять „одягти європейській соціалізм в одержу“ думок і мрій українського селянства. І в Московщині тепер той, хто б захотів, не вважаючи на те, на чому впріє соціалізм європейський, опертись тільки на само теперішнє селянство, — той мусив би покинути все те, що вигадала Європа на вжиток людям з XV — XVI ст.: все ремесло, фабрики, науку, і на решті, мабуть, чи не зостатись з царством, а навірняка і з пошівством. На Україні то б було ще гірше, бо на Україні не ма тепер і того городского життєва, яке все таки вже завелось в Московщині за остатні двісті років і яке все таки пускає корні і у села. Звісно, це все даремна розмова, — і тепер все рівно ні Пугачівщини, ні Уманьщини не може бути, а ще менше може бути, щоб вона розійшлась по всій Росії і узьала гору над усім. Одно, що може бути, — це те, що ті соціалісти наші, котрі б важили тільки на Пугачівщину та гайдамачнину даремне б потрапили свої сили, навіть і тоді, коли б їм пошастило зробити кілька невеличких бунтів: бо повстання тоді тільки пускають по собі слід, коли вони роблятьсь за незаплутаних, ясно-поступових думок. Тоді і маленьке повстання, котре буде на свій час роздавлене, все таки стане одним з показників наступающої великої зміни, чи революції.

Тільки ж хоч би і усі московські соціалісти, залишивши приміри європейського широкого соціалістичного руху, вдарились на саму проповідь і почин Пугачівщини серед селян, (чого на самому ділі не може стати) — все таки з того не може вийти такої шкоди для соціалізму в Московщині, як у нас, коли б ми, то слідом за ними, то подоладу зрозумівши думку про те, що соціалістичну справу, як усяку всесвітню справу і думку, треба прилагодити до усякої країни і породи людської, та убачивши, що в нас найбільше непорушена українська

порода в селянстві,—самі обернули всі наші сили тільки на те, щоб підбивати наших селян до нової гайдамачини.

Ми вже сказали в І т. „Громади,“ що московські соціалісти можуть спеціалізувати свої сили, зужувати свої програми далеко більше, ніж наші, бо в Московщині дльа поступу громадського працюють далеко не одні тільки соціалісти. Тепер ми ще скажемо, що московські соціалісти можуть робити проби скидати німецьку одержу з свого соціалізму і одягати його хоч в „радельну сорочку“ роскошників, або у „кафтан“ самозванного крест'япського царства,—бо все одно європеїство і європеїській соціалізм приїде до них і в села з городів, котрим од Європи вже не одірватись.

У нас не так. У нас ніхто не думає про нашого мужика, окрім малої купи одвертих українолюбців і пародолубців, та і з тих тепер виступають скільки небудь постіжно тільки отверті соціалісти. На руках цих українолюбців і соціалістів лежить на Україні вся купа культурної праці, без котрої тепер не може вистојати шодна людська порода, без котрої не може обітись шодна європеїська громада. Українські громадівці мусять стати до того, щоб поправити все те лихо, яке зробила нашим людям доля, увірвавши наш історичний поступ на всіх боках життя: державного, громадського, господарського, розумового. Українські громадівці мусять взяти на себе страшенну працю—поправити страту нашої України своїх городських шарів громади з їхньою наукою, ремеслом, більшою рухливістю, вільним духом, сміливим виступом словом і ділом проти всякої неволі і неправди громадської і т. и. Ми не станемо тепер говорити про це докладніше, бо ми вже сказали свої думки в І т. „Громади,“ де ми зачепили всі справи громадські, до яких, по нашому, мусять стати українці громадівці, — од *азбуки до оружного повстання громадського*. Тепер ми спинимось на тому, що тільки дуже коротко зачеплено було нами в писаному раніше.

Скрізь в Росії соціалісти мусять звернути велику увагу на селян, ще більше, ніж звертали доси,—бо доси в Росії більш говорилося про „деревину,“ про „аграрний соціалізм“ і т. и., ніж справди робилося що дльа них.

Все таки Россія переважно сільська країна, — а також все таки в цілій купі сільських льудей в Россії залишилось більш і товариських звичок, і руху до волі, ніж в цілій же купі зовсім вже забитих і розділених один од одного міщан, і простих, а часом і самих підпаків. Гріх було б не покористуватись такими забутками хоч старосвітської, додержавної і допанської волі і товариства в селян руських, а між ними таких напр., як громадське обладування полем, вигонами і т. и. Одже ж покористуватись для поступу громадського тими всіма забутками старосвітської волі і товариства між селянами, а також і споминами про старі вільні рухи і протести, можна тільки тоді, коли поступові гурти не будуть піддагочуватись та спускатись до них, а коли вони тільки вчепляться за ті забутки і сподини, щоб потягти селян наперед, підняти їх до себе, зчепивши їх до тих нових зростків, котрі все таки встигли по'явитись серед наших поєвропеєних городів, і в котрих все таки лежить тепер найбільша поступова сила в Россії, як і в Європі.

Ще більше це все прикладається до України і до праці українських громадівців.

Виступаючи серед наших селян, — цих безперечних українців, — приміром європейських городян, — українські громадівці мусять приложити свою працю і до того, щоб вменшити одміну, яка тепер єсть на Україні між городянами і селянами і яка буде де далі збільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з системою працею.

Як тепер розходяться городяне і селяне на Україні, це можна б було ясно показати, як би в нас був шот городського і фабричного льуду по породах, мовам та освіті по всій Україні. Але того не ма. Скільки небудь зібниї до цього шот маємо ми з однодневного перепису Київа в 1874 р. *) Там ми бачимо між инчим ось що: всього льуду в Київі 127,251. З них родилось у Київі 36,005, в Україні обох боків Дніпра (Югозападний край, Мало-

*) Киѳвъ и его предместья по переписи 2 Марта 1874 г., произведенной и разработанной Югозападнымъ отдѣломъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. 1875.

россія, Новороссія) 57,865, — вкупі *родом з України*: 93,870=73,85%, — з Московщини 16,872, з Білої Русі 10,515, з Польщі 2,371 і т. д. А по мовам записало себе: *української мови* (малорусское нарѣчіе) 38,553, казенної руської (общерусское нарѣчіе) 48,437, *мужицької московської* (великорусское нарѣчіе) 9,736, (вкупі цих двох 58,173) білоруської 1,479, польської 7,863. З цього ми бачимо, що *української мови записало себе в Київі не 73,85%, а тільки 39,26%*, та і то, мабуть, ще яка доля їх записалась так через те, що переписчики питали не про ту мову, якою тепер говорить хто, (langue parlée) а про *рідну мову*, (родной языкъ), а багато з них, в кого рідна мова була українська, потім змінили її на другі. Порівняймо з цим, як держаться своєї мови поляки: ми бачили, що приїшло в Київ з Польщі тільки 2,371, а говорять польської мовою 7,863 (з них православних 185, католиків 6,963; руської мови тільки 1472). По щотам київського перепису важко судити про писемність щирих українців в Київі, але можна думати, що між ними власне найбільше неписьмених і що в них і українська мова задержалась власне через їх неписьменність. Можна думати, що *мужицької московської мови записали себе найбільш неписьменні* і що, значитьсь, з 16 тисяч людей з Московщини неписьмених у Київі не більш 9 тисяч. Всього ж неписьмених у Київі 66,219, і між ними православних 53,953, а *киян родом* 35,603. Найбільше ж *киян над некиjanами* в тих частях: (Курінівському кварталі, в Лукjanовському, Пtosькій, передмістях), — в тих, де найбільше записалось людей і української мови, і де найменше її письменних. Коли ж між *киjanами письменних* тільки 26½%, а між *некиjanами* 35%, то можна думати, що *приїшовши в Київ люд, хоч би з українців, стає письменним і вкупі тратить українську мову*. Окрім того велика купа письменних мусить бути і не з України. Коли так, то і виїде, що в Київі українська мова і неписьменство їдуть поруч!

По перепису київському 1874 р. не можна зробити докладного щоту ремеслового навіть і в загалі. А до того ще переписчики і зводчики щоту людей (д. Чубіньскі і др.) не зробили таблиці ремесників по всім мовам руським, — і через те не можна зовсім бачити, чим працюють і живуть *киjане української мови*. Тільки ж зваживши на те,

щого найменше української мови показано в тих частях, де найбільше ремесників і в загалі дієспих городян (в Дворцовій, Старокиївській часті,—найбільше на Крещатику,—в Подольській), то виїде, що українська мова і ремесло зовсім не сходяться до купи, як і українська мова і письменність.

По цьому шоту Київа можна судити, який то слабий тепер ґрунт українського соціалізму. Ми скажемо навіть ширше: по цьому шоту видно, який слабий ґрунт соціалізму на Україні в загалі, навіть коли б усі письменні льуде і ремесники в тамошніх городах прихилились до соціалізму,—звісно московської, або польської мови—або в других городах,—жидівської, коли б такий заложився.*) Між городами і селами скрізь іде пезгода, і навіть в такій землі, як Франція, після того як Париж 1789—93 рр. справди дав волю і купу землі селянам, все таки села не їдуть за парижським і в загалі городським соціалізмом, а помагають душити не тільки соціалізм, а і республіку,—і зміж ними не тільки селяне в якій небудь Бретані, дльа котрої мова французько-городська зовсім вже чужа, а і в усій північній Франції шчиро-французької мови (*langue d'oïl*) Шчо ж буде, коли городи на Україні зовсім виділяються з українських сел і з своєї освітої, і з неукраїнської мової? Про це б варто подумати і соціалістам московської, польської і жидівської мови,—котрі б мусили в проповіді серед льудей їхньої мови налягати на те, шчооб ті льуде як мога близче держались до українського селянина, і мусили б помагати українцям в проповіді соціалізму і на українській мові серед селян, і тих, шчо застаються в селі, і тих, шчо переходять в город.

Тільки ж ми западто привикли, шчо українцям ніхто

*) В закладі соціалістичної проповіді серед жидів в Россії і в Австрійській Русі, єсть велика потреба і наготовішче діло т. зв. „жидівської справи“ по тих сторонах. В книжечці „Про те, як наша земля стала не наша“, ми зробили шчот жидам і праці їхнійї на нашій Україні, з котрого виходило, шчо жидів усіх у нас 1.300.000; з них четвертина робітників, а решта шахраїв (кушців, факторів, шинкарів і т. д.). Треба ж, шчооб хто небудь поїс до них думки соціалістичні, а найбільше до 400.000 робітників, котрих треба ж одірвати од шахраїв і звести з другими робітниками. А цього ніхто не зробить так, як соціалісти з жидів і на тії мові, котрої тепер говорять наші жиди.

не помагає,—то і на цей час будемо довольні, коли в цьому нашому бажаньпю, щоб соціалісти неукраїнських мов серед України вменшували „націоналізм“ і вбільшували „інтернаціоналізм“ кожний серед льудеї своєї мови, не побачили „музького націоналізму“ в нас самих. Все таки найважчі тьагарі соціалізму на Україні мусьять взяти на себе самі українські соціалісти. Ніхто, як вони, мусьять взятись за те, щоб не дати в кінець розділитись городам і селам на Україні на дві, чи три, чи чотири породи. Для того вони мусьять тільки звернути більше уваги на тих льудеї, котрі переходять з сел українських в городи. А таких чимало.

По перепису київському видно, що в Києві окрім природніх 36 т. київан живе 57 т. льудеї з України і між ними з київської губернії 32 т., з черниг. 8 т., з полт. 4,372,—то-б-то найбільше з тих губерній, де українська порода најчистішча. От у тих то льудеї треба задержати українську мову і думку, через що задержиться і спільність їх з українським селянством.

Найбільш усього тут може стати в пригоді письменство і школа. Треба, щоб українець, коли він схоче розширити свої думки, міг зробити це за поміччю української книги,—інакше він або зостанеться таким, як і був, або візьметься до чужого, хоч з стратою часу і з переривом ниток, котрі в'яжуть його з своїми. Вже ради цієї страти часу і цього перериву хтось та мусить постаратись, щоб українській селянин, виходючи з теперішньої сільської темноти, а надто переходючи в город, міг здобути собі всьаку науку на українській мові. В тих породах льудських, котрі мають хоч державну непідлеглість, в такому случаї все таки помага і казенна школа. На Україні, (виключаючи хвба трохи Галиччину), про поміч казенної школи нічого і думать. На Україні, що в Росії, тільки після того, як настане в Росії хоч уставне царство, можна буде сподіватись хоч волі закладати неказенні українські школи, та і то не без противенства московсько-всеросійських централістів, яких чимало знайдеться і між правими, і між лівими росіянами, між отвертими московськими націоналістами і між псевдо-космополітами. В усьакім разі устав державний (конституція) дасть хоч основу волі для української школи в Росії, і тоді тільки і зможе

виступити широко-впорядкована праця українська для того, щоб понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людей і городян-ремесників та техніків усякої, корисної теперішній європейській громаді, праці. От через що, кажемо ще раз, і для українців-соціалістів справа зміни державних порядків в Росії, і в них справа волі усякої породи і громадського вчинку, зовсім не останнє діло на теперішню хвилю. *) Справа ж українства серед городян, звісно, така справа, котра потребує впорядкованості праці не одного часу. До неї треба готуватись і ставати ї тепер, і далі,—ї до конституції в Росії, ї після неї. В деяких частинах нашої України, що в Австрії, напр в Галичині, на неї можна налягти ї зараз же.

Найпершим ступнем в цій праці мусить бути впорядкування *громадівсько-українських товариств* між людьми усякої потрібної громаді праці по городам на нашій Україні, (*corps des métiers*) — а далі впорядкування праці над тим, щоб виробити потрібне їм письменство на українській мові. І з тим, і з другим треба поспішатись, як і в загальї з поправкою усіх хиб старшого, до соціалістичного, українольубства, котрі ми показали вище ї у II т. „Громади:“ таких, як розрив з європейством, замкнутість думки ї праці в Росії, провінціальність, невпорядкованість і т. п.

Не забуваймо, що для нас, як для людей, котрі майже цілком поставлені під чужі руки, страшна не тільки чужа неволя, а ї самий поступ чужих людей, коли з ним поруч не їде ї наш поступ наперед. Треба нам тільки трошечки впинитись на однім місці,—ї зараз же ми зостаємось позаду, а поступ наших сусідів і чужих людей на

*) На всякій случаї ми мусимо сказати, що найлуччі виступи проти самодержавства більш усього можливі ї корисні там, де сидить корінь його, — в столицях, — ї вже через те українцям більш способна праця соціальна ї культурна, ніж політична, ї всього більше серед мужицтва сільського ї городського. Це особливо мусить так бути, поки в Росії усякі протидержавні виступи будуть робити самі тільки молодші люди, теоретики, студенти, — а не старші, практики, земці ї т. д. Звісно, коли б напр, земства ї „провінціальні“ виступили проти самодержавства, то тоді б другий був ї наслідок, ніж той, який виходить з теперішніх виступів молодіжї. Та ї тоді для українців, як ми вже казали не раз, менше буде ваги в тому, який напр. в Росії парламент, ніж в тому, щоб було найменше самодержавства, царського ї чиновницького, та державної централізації.

нашій землі розстроїть нас на кілька часу не дуже менше, як і неволя. Ми могли б це доневишти дес'ятками примірів із нашої історії з XVI ст. та приводимо тільки кілька їх з новітніх часів із того колу, в котрому доси всього більше приложили праці українсьобці,—з письменства.

Нове письменство українське, після перериву його в XVIII ст., піднялось між инчим на ґрунті всеросійського руху проти „високопарної“ поезії, з бажання перенести очі од столиць до сел, — котрий рух і котре бажання зашло з кінцем XVIII ст. і в Росію. Думки ті знайшли у нас найліпший ґрунт, і в нашому, тоді ще не великому, поділу льудей на стани (класи), в нашому новому панстві, ще тільки недавно перевернутому з козацтва, котре вважало ще наше панство з мужицтвом, і в нашій мужицькій словесності, котра, будучи мужицькою, все таки добре погладилась і тими вивченими класами, які в XVII—XVIII ст. ще не одірвались од мужицтва. Коротко кажучи, тої нові передові європейські дух, приїшовши до нас через столицю, знайшов у нас, власне в нашій тодішній провінціальності і в наших забутках з старовини, добрий дльа себе ґрунт. Тільки ж в тім то сила, що і забутки нашої старовини XVII ст. тим то і були добрим ґрунтом дльа нових європейських думок XIX ст., що в свій час наша старовина письменська (напр. театр, вірша, приказка і казка, сама дума і пісня) або і громадська (братства, всеспільне рицарство козацьке, котре почало становитись республіканським і по думкам) були близькі до колишньої новини європейської. А заїла наші добрі вчинки власне провінціальність XIX ст., котра де далі все більше одсувала нас од європейської новини. Нові всеєвропейські письменські рух на нашому ґрунті дав такі дльа свого часу добрі вчинки, як Котляревський, Василь Гоголь, Гулак і др., — котрі показали такі початки „простого“ письменства, яких не було тоді в Московщині, через столиці котрої приїшов до нас і рух тої. Тільки ж ті початки не були підперті ясною науковою думкою і громадським впорядкуванням, — і через те, хоч на початках нового українського письменства зріс Микола Гоголь, та зробив він коначну зміну письменства не в нас, — а в Московщині! Ми ж zostали позаду! А zostали позаду, мусили далі встоювати не тільки проти казенних порьадків, а і проти громадського поступу в Московщині, котрий теж повернув нас в провінціалію.

Те ж саме сталося і з нашим всеслав'янством (про котре ми говорили в II т. „Громади“), з нашими початками науки про мову і життя мужицьке, з усіма добрими вчинками харківських і київських українолюбців 30 і 40-х років.

Те ж саме сталося і в 60 роки, в часи „Основи“ і опісля. Ми хвалились тоді, що в нас все письменство „просто-народнє“, — котре однаково зачіпа всіх наших людей „од найпростішого селянина до просвіщенного європейської наукою наші“ (Переднє слово д. Куліша до „Хати, його ж „О простонародности украинской словесности.“ Основа, 1862 № 1) Ми хвалились, що в нас найвчениші люди найбільш усього звертають уваги на мужицтво, беруться за його освіту і що тим вони заляжуть міцну основу нашому письменству. Москвини, що видавали „Современникъ“, питались і собі: чи може бути самостояче українське письменство? а відповідали, що чому ж ні? і сподіваючись, що українці найбільше наляжуть на книги, котрі будуть популяризувати науку, нагадували, що на цьому полі так мало зроблено і у московському письменстві, що українцям не важко буде не тільки не зостатись позаду, а і випередити „старших братів.“

Ми знаємо тепер, що українці зостались позаду, — стільки ж через себе, скільки через ворогів, противенства котрих треба було ждати наперед, і наперед треба було пригадати, як обійти його. А колись то „Основа“ ось як похвалалась словами „живо-прочувствованной и задуманной статьи молодого ученаго,“ автора статті „Русскій патріотизмъ:“ „Малорусская литература (и теперь) доказываетъ, что она создается не на пескѣ, а на твердой почвѣ, и въ своемъ настоящемъ имѣетъ прочныя заложы будущаго развитія, что она достаточно опредѣлилась для того, чтобы не затеряться въ журнальномъ хламѣ, подъ вліяніемъ цивилизаторскихъ винушеній Русскихъ патріотовъ. Сомпѣваться въ этомъ могутъ только они — патріоты скептики. Но всякому свое: имъ — теорія, намъ — жизнь; имъ — проповѣдь, намъ — дѣло; имъ — ораторское искусство до самоослѣпленія, намъ — зрѣніе и слухъ...“

Тепер наиряд хто стане перечити, що не тільки „дѣла и жизни,“ а навіть „зрѣнія и слуха“ не дуже то „мы“ показали в боротьбі проти „русскихъ патріотовъ“ і в служ-

бі українському народові, — і шчо не пройшло року після того, як „Основа“ напечатала цю похвалку молодого українолюбця, — як настав в Росії вціяті перерив маїже всякої української праці на кілька років.

Тільки з 1868—69 рр. знов стали показуватись праці росієських українців, — перше етнографічні, а потім і другі, не такі сірі, — а трошки згодом можна було побачити новий вид українства, частина которого ясно показала волю пристати до самих передніх європейських гуртів. В цьому, а також і в тому, шчо тепер вже дужче виступа на поміч росієській Україні галицька, де українство може вільніше впорядкуватись, єсть вже трохи поруки, шчо на цej раз українство витрема більше. Тільки ж напевно цього сказати не можна. Нове, громадівське українство підніма не один меч проти теперішніх порядків і проти нього мусить піднятись теж не один меч. Наступа і мусить ще наступити, кажучи словами Шевченка, „времја лютє!“ Під натиском соціалізму в Європі наступа час заміни царств республіками, — в Росії кінець самодержавного царства, в Росії ж і Австрії до того прикладається суперечка породнього федералізму з централізмом. Далі скрізь все чистіше буде ставитись і громадівсько-господарська справа. Старі порядки не подадуться ж без спору, — і не буде дивного, коли Европа не забаром знову переживе 20-ті роки: Метерніха, Касльрі і т. п., а Росія — Аракчеєва. Новому українству, — з його громадівством і федералізмом, — прийдеться витерити всі вдари старих сил, а до того вистојати в перетяжці з поступом лінше впорядкованих поступових сил у сусідів. Українцям треба товариства та товариства, праці та праці скрізь од Кубані до Тісси!...

Звісно, ті думки, до котрих тепер пристає нове українство, витремають, бо то думки всесвітні. Тільки ж дльа того, шчоб вони, як слід, приїьались на нашій Україні, треба, шчоб хтось та прилагодив їх до українського льуду і країни, а це ніхто не зробить так, як свідомі себе українці, та і не кілька чоловіка, а цілі впорядковані гурти. А таких гуртів може і на цej раз не знайдеться на нашій Україні, як не раз не знаходилоь ранішче, як не знаїшлоь в 1845—46 і в 1859—63 рр! А час тепер гарьачий і потреба на такі гурти і їх працю велика і

по селах, і по городах на нашій Україні, — а де в чому навіть виїять час тепер не менш вигідний, напр. для українського громадянства перед московським, як було з справою „народних книг“ тоді, коли покладав на нас падію „Современникъ.“

Так, коли обернемось напр. до стану, до котрого дійшла громадянська справа в Росії; то побачимо, що він робиться дуже спосібний для української праці. Окрім того, що тепер вже дуже підорвалось всеросійство в соціалістичній праці і вияснилась потреба краєвого впорядкування її, — наслідки руху нашої молодіжі „в народ“, вижили не зовсім такі, яких ждали напр. в ті часи, коли Бакунін писав свої поклики до тієї молодіжі. Рух „в народ“ звернув на себе увагу і у так званій „інтелігенції“, на котру дехто з російських громадянців радили махнути руками, як по меншій мірі на трупів. І в одних він звернув на себе увагу, більш навіть як рух противудержавний, ніж господарський, — (з того виходила напр. всеспільна прихильність до вчинку д. Засулічевої), — а в других власне своїм широким зв'язком з усім прогресом політичним, соціальним і науковим. Далі, тоді як де-хто з соціалістів з „інтелігенції“ одкидав науку теоретичну і технічну і т. інші вигадки „буржуазного світу“, або одкладав їх на „після революційний час“, люди з самого „народу“ показали, що вони напроти того раді здобути в свої руки ту силу, і між ними показались такі особи, котрі навіть книжкоу наукоу, — не кажучи вже про ремесло, — обіпнали багато з тих „проповідників“ соціалізму і „організаторів“ з „інтелігенції“, так що вже час мабуть покинути це старе слово; де далі все більше виясняється власне серед самих мужиків нестача голої проповіді мужицького повстання.

Треба сказати, що які б не були хибні прихильників українства, — а в них ніколи не доходило до того, щоб вже зовсім так вузько і голо зрозуміти „народну“ або „соціальну“ справу, як вона розумілась чималою долею російських соціалістів недавніх ще часів. Навіть, коли вона не розумілась українцями доволі ясно і не ставилась широко на ділі, — то чулась все таки не зовсім вже вузько. Так і українці часом не знали, чому вчитись: в загалі напр. науки природні, технічні, ремеслова праця не дуже

Діло тепер за тим, чи знайдеться на Україні, а найбільше серед українських громадівців доволі людей, котрі б зараз же стали до подібних письменних праць, а коли ні, — то чи зробитьсѣ хоч частина цих праць, котра послужить приміром для молодіжї, шчо тепер вчитьсѣ по вищих школах. В тїй молодіжї старші мусѣть вкоріняти думку, шчо тепер тільки люди з спеціальною наукою (все рівно, чи ремесловою, чи теоритичною) можуть зробити шчо небудь міцне для громади, а шчо почасти для українства пройшов час, коли можна було вдовольнятись добрими словами та працею на гульбаних. *)

Од того, чи більшу, чи меншу працю, ї у загалі, чи більше, чи менше впорядкування ї у Росії, ї по за Росією показуть українські громадівці власне в теперішні часи, поки в Росії шче ламетьсѣ самодержавство, залежить і те, чи вистоять українці, як шчось самостояче, котре безпосередно їде до великої мети прогресу європейських громад, чи ні, — чи підуть вони як прихвостні за сусідами, скорше всього за москвинами. Безперечно, конституція в Росії дасть волю чималї купі праці української, найбільше породно-науковї: тоді заложатьсѣ на Україні заклади подібні славянським Матицям і притяг-

*) Історія породного руху, напр. славян, показує нам, якої твердїй праці Лунгманів, Шафариків, Палацьких і т. п. вона коштувала. Коли б треба було допевнити примірами Європи, шчо такої ж праці потрібнує ї рух соціалістичний, то ми б нагадали, пропускаячи старі приміри, хоч напр. те, шчо в „Всесвітній світлї робітників“ були такі люди, як К. Маркс, — з перших вчених економістів, Е. Реклю, — з перших географів в світї, — шчо з т. зв. робочих, котрі були членами Громади Парижської (Коммуни) багато таких, котрі належали до найліпших в своєму ремеслї, напр. Chardon — котляр, (chaudronier), Clemence і Varlin — переплютчики, Durand — швець, Pindy — столяр і різник на металах, Ranvier маляр на стеклї, Oudet — маляр на фарфорї, Avrial і Langevin — механіки і т. д. Між ними деякі, як напр. Clemence, Varlin, Malon (колиш чорнороб — homme de peine, — тепер редактор Socialisme progressif), Fraenkel, Pindy і др. здобули собі доволї високу теоритичну науку, Chardon, Langevin, Pindy і після вигнання звернули на себе увагу ї неприхильників великою дотепністю в своїй працї, — Camelina, — бронзовщик, не член коммуни, а директор монетного двора за її часи, всїх навіть залишити по собі політшання виробку славів монетних, котре признав уряд і після коммуни.

нуть до себе спокійніших людей з українолюбців з панства, котрих праця буде боком, а инді і просто, користна і для громадянців українських. Тільки таж конституція дасть ще більшу волю і силу московським людям, і вони, певно, посунуть свої справи так, що потягнуть за собою велику купу помосковлених людей і на Україні. Українство не згине до часу, але зостанеться знову „провинціальним родичем“, прихвостнем. А коли хто згодивсь з тим, що ніхто так не послужить чоловікові, як сам він, — то і мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить і людям якої країни, як сами вони. А з прихвостнів яка ж служба!....

М. Драгоманов.

28 декабря

1878 г.

КІЛЬКА СЛІВ ПРО І. М. КОВАЛЬСЬКОГО.

В № 1 «Листка Громади» ми сказали скільки слів про І. М. Ковальського. Ковальський був таким чоловіком, про якого можна і слід сказати де чого багато, через це всакиї, котрому дорогий розвій руських кружків громадівців і розвій руської революційної думки, повинен би сказати громадіцям все те, шчо зна про жизнь К—го. Нам звісно чимало людєй, котрі дуже близькі були до К—го; на них ми і складаєм надію сказати своє слово про свого товаришча, друга і старшого совітника. Ми не близько стоїали до К—го, але ж все таки знаєм його шче з половини 1873 р., а з половини 1876 р. і до початку 1878 р. приходилоє нам дуже часто бачиться і балакати об тім, то о сім. Сиоманєм же де шчо з того, шчо ми бачили своїми очима і шчо чули од самого І. М. Ковальського.

Ковальський поступив в духовну шкзчу школу в ті часи, коли в духовенстві почали говорити про реформи „по духовно-учебному відомству.“ По ції реформі вчителям надбавлялось жалованья, школярів же освободжали од „березової прочуханки,“ в самому духовенстві говорили про «виборне начало.» Хто слїдив за газетами і журналами 60-х років той зна, шчо духовенством і справді пектувались усі руські людє; хто ж жив тоді в селах і був близький до попів, той шче більш зна, як самі попи по всіх уєсудах і при всьаких случаях говорили про будущі свої реформи. Не без того, розумїється, шчоб неї увесь дух часу не мав свого впливу на *первозного*, розумного хлопця Ковальського, хоч ми і не маєм ніяких фактів з життя Ковальського в шкзчї школі, з котрих би могли побачити, який вплив мало на Ковальського все те, шчо говорилося в ті часи в батьківській хаті, в хатах родичів, сусїдів, в школі. В 60 рр. семинаристи почали частішче їти до університету, а з виходу „Устава духовных семинарій и училищ“ в 1867 р., котрії давав право семинаристам поступати в університет з 4 класу, чи з филозофії, як казали перше, та шче до того по одному легкому екзамєну, семинаристи з початку одиночками, а потім цілою гурьбою кидали семинарії ішли до університету. В звязку з цим, по нашому, почавсь в семинарії в половині і у кінці 60-х років «нігілізм.» котрії туди записали студенти з семинаристів і тодішньа руська література. В тіж годи в семинаріях попадаютьсьа вчителі заражені «нігілізмом.» Про такого одного вчителя свого семинарського розказував нам

К—иї. Учитель був гіркий п'яниця і завжди в класі давав раду семінаристам кидати духовне звання і йти до університету, щоб не зробитись такими нікчемними людьми, як сам учитель. Як почне, було, учитель лагати всіх і весь і себе самого, то в учеників аж слюзи на очіх виступають. Доставалося од учителя і напам і царям. Ученики дуже любили вчителя і брали в нього читати Бєлєвського, Писарева, Помьаловського, Решетнікова, Чернишевського. Про тодішній семінарський пігілізм Ковальський розказував, що семінаристи дуже були раді тоді, як од невмигання і неперемінні шмаття на тілі заводились тільки кузки, що куди не ткну пальцем, там її і найдеш. Сміливо можна сказати, що К—иї шче в семінарії додумався до де чого такого, що робилося вже давніше в університетських городах. і цю думку його піддержував і розвивав козаниї учитель і весь дух часу.

Ковальський приїхав до університету в самому початку 70-х рр.— в 1872 році, як раз тоді, коли руська молодіж збіралась йти «в народ.» Ковальський поступив вільним слухачем і через рік року покинув університет;—в ньому К—му було душно і тісно і він думав розвернути свої сили; йому совісно було вчитися там, звідки виходять прокурори і усяка друга нечисть. У одеських студентів була товариська столова, в котрій він і зостав заправляючим; там була і бібліотека, котрою він теж заправляв. В столову і у бібліотеку входило чимало людей всякого стану;—хлопців і дівчат,—і тут то К—иї і другі і заводили свої кружки. В 1873 р. ми застали вже скільки кружків, в котрих були і студенти і нестуденти і цілї котрих була через сього представителя говорити на сході об ділах столової, бібліотеки і нужді членів, а теж о ділах революційної проповіді, про котру вже тоді пройшла чутка скрізь. Щоб скільки небудь познакомих кружки з тим, що робилося революційного в Росії, К—иї почав видавати писаниї журнал, в котрому були різні звістки і картини з життя робочих; цей журнал був передчею «Вперед.» К—иї же перш і совітував послати двох делегатів в Самарську губ., коли там був голод. На сході асигнували 200 карб. і делегати поїхали. Мож кружковими людьми було чимало гулятиє п'яниць,—і К—иї мучив їх своїм гострим словом, своїми насмішками: скільки душ кружковиків посчитали себе «вегетерjanцями» і приходили в столову їсти квасоль та лузати пасіння; вели теж спори про «вегетерjanство»,—доставалося же од К—ого цим «вегетерjanцям!» Доставалося і ревізійній комісії і столової, комісії, котра при ревізіях планувала на шот столової. Случалося так, що столова збанкротилась, потім вже вона і неоправдалась аж до 1877 р.

К—иї, як ми сказали в першій донесі в 1 № «Листка Громади» мав найбільш радикальний кружок. Він не проповідував в системі своїх думок, а різкими красками малював бідність і голоду народа і доказував, що молодіж повинна кидати школи і йти в народ. Щоб послужити приміром для своїх кружковиків, він і сам покинув Одес і виїхав в Николаєв, коло котрого в селах було багато штундів, котрих він считав найбільш годними для того, щоб їм проповідувати про волю, про ліпше ніж тепер життя. В Николаєві К—иї теж завів свій кружок, і дуже шчиро почав доглядатись до штундів і проповідувати їм слово правди і науки. Поліція застала якесь

його з штундами на сході і не привело його в Миколаївську тюрму. З тюрми писав він посланія до штундів,—примір такого посланія можна бачити в статті К—го «Рационалізмъ на югѣ Россіи» Штунди дуже поважали К—го і считали його трохи не мучешком, як він сидів в тюрмі.

Ми не знаємо; як і на якихъ условіяхъ він виїшов з Миколаївської тюрми; тільки ми зустріли його вже в Одесі в половині 1876 р. під фамілією Бончковського. Він вже скривавсь од поліції і не мав постійної квартири, а ночував то в одного, то в другого, а лігом—на бульварі, то в садках за городом. Він був тут головою «бунтарського кружка.» Завідував він книжками заграничного видання, добув печатний станок і печатав «прокламації.» напр. після карн Луканова. Часто нам приходилось говорити з К—м об тім, що таке бунтарство, радикальство і другі назвіска революційних кружків і він завжди з усмішкою відповідав: та чорт їх зна, на що вони можуть зробити радикала в 1 час. К—м, напроти, говорив, що він не хотів би такихъ скороснілх помішників, але ж він не може відказатись од того, щоб побільше набирати «протестующихъ» людей; все таки сила силу ламає, каже було К—м. Я, каже, не довірю скороснілх всіхъ своїхъ ді і думок, але ж зможу поговорити з ними про те та і зможу з ними зробити де чого більш, ніж сам один, або з двома, трьома товарищами. В своїмъ кружку К—м ніколи не змів потакати, або нічо, де якимъ кружковикам;—він лавав своїхъ кружковиків, коли треба було лагать за безділля і за дешчо друге; тільки лавав не як старший, чи нічо там, а як робітшачий чоловік. У К—го не було ні їдиної хвилини вільного часу: він або бігав з одного кінця города в другий по ділам свого кружка, або писав, а всі 6 років, як я його знаю, завжди був і голодний і холодний. В його руках були сотні рублів, зібрані од продажу книжок і дан на другі діла, але він копійки з них грошей не візьме було собі на їжу, хоч би вмирав з голоду. Голодна і холодна жизнь, скитання з одного кінця города в другий, з города в село, дослідн поліції, завіст конспірації—зігнули весь постать Ковальського в три погібелі,—постать його од усього цього була така, що хоч би і не знав його хто, то сказав би, що цього чоловіка треба заарештувати, бо в нього і поступ, і погляд, і річ, і одежа, і весь він не такий, як люде. А річ його і справді бувала завжди дуже тяжка: недосяга потрібної теоритичної науки, конспірації, більш думок, ніж діла—все не мало свіі вплив на річ К—го, котру він завертав в 10 паперів, і поговорити з ним 2 години об суррозовому ділі, — то можна було добре так втомиться.

Ковальський міг знати про такий нещасний сві кінець. Його шукали вже давно, і він, чи в дек. 1877, чи в генв. 1878 р. говорив нам: ну, як в цю зиму не спімають, то не знаю вже коли і спімають. Але ж казав він, не буду дурним, не дамєс силуха в руки, буду битись, доки можна. К — м дуже допомагав у всіхъ кружків, щоб лучше виорядкувати діла вивовожденья людей з тюрем, сам завжди говорив, що не ма нічого легче, як втекти од руського

безсуддія. Цим, мабуть, і можна пояснити те, що він на суді ставив свої докази так, щоб не було смертельної кари, бо завжди думав, що як не поїуть, то втечу, хоч через год два, а все таки втечу. К—п кожний раз говорив, що всьакій «політичній» повинен старатись втікати до суду і нісльа суду, бо роботи багато, а робочих мало. Чи навчу ја жандармську і поліцейську публіку в суді чому доброму своїм сердешним розказом, — цього ја не знају і цьому не вірју, а знају, що сам зроблю до що, як втечу на волю.

Ковальського дуже поважали всі, хто його знав, а його знала чуть не половина всього робочого льуду в Одесі і Миколаєві, і коло Миколаєва; знала його і вся інтелігентна молодіж. Було в нього чи мало і ворогів, більш варочім теоретичних, ніж роботьничих, але ж і вороги поважали його за щирість, яку він показував у всьакому ділі, за котре брався. Ми дуже жалкуємо, що так мало знаємо про чоловіка, котрій так багато зробив дльа діла революційної пропаганди в Новороссії. і дуже бажаєм, щоб льуде близні до К—го сказали про нього більш, ніж ми. К—го знали і українофіли, і «радикали», і мирні пропагандисти, і вегетеряни, і конституціоналісти, і штурмисти, найбільш же бунтарі, (котрі, сказати до речі, нісльа суду, як мали читати приговор, ходили по публіці і совігували не робити ніякої демонстрації; мовляв, вона «новліја» на приговор). Не чесно було б з сторони всіх знавших К—ого не сказати про нього всього того, що хто знав: — це була б дуже цікава картина з життя руської революційної партії, не теж був би і цікавій урок дльа руських громадівців. Будем же сподіватись, а сами ми, скільки могли, стільки і сказали про незабутнього Ковальського.

В. Ч.

ГРУНТ, КНИЖКА ТА „ПРЕПЯТСТВІЯ.“

(Листи з уваги про повини на Україні.)

Старий ґрунтовий чоловік і новий юбілей «съ препятствіями» (столітні роковини Квітки в Харкові, Петербурзі і Київі). — Новий рух ґрунтових льудей і поклони «препятствіямъ» (адрес харківського земства до царя). — На сномни ґрунтовим льудім—про користь з «препятствій» дльа України: бар. Н. А. Корф про школи в Бельгії і на Україні; одеському господарському зїздові про господарство в «козацькій землі» в XVII ст.: киїацам, шчо дивились виставку натретів дльа школи д. Мурашка, — про київське малярство XVII ст.

Льуде книжки і поліція: студентський рух в Харкові, Петербурзі. Київі і Одесі; рух за права льудини, студента і кухмістерьскі; козацька нагайка і номнадурьска брехня, профессорський сон і язикомельство; наші професори і Гервінус. — Поліція, опріч поліції, в жіпочих курсах в Київі.

Всім ґрунтам ґрунт: спілка праці і книжки (кружки робочих в Одесі).

Поки сонце зходить: Лист з Одеси про тамошні справи: розбії російских шіонів в Руминії; як одплатити за нього?

Нам приелано кілька листів з України про ті повинни, котрі в ній звертали на себе громадську увагу в остатні місяці 1878 р. По всьому видно, шчо льуде наші прожили тої поєчасній рік не дурно: скрізь прориваєтьсєа думка про недоладність тих порьядків, в котрих приходиться жити їм, і в першому ряді тих, котрі можна назвати „департаментомъ преградъ и препятствій.“ Проти них виступають і льуде ґрунтові, котрі бачуть, шчо далі не може дихати громада при таких порьядках, і льуде, котрі могли єпізнати інші порьядки по книгах. Звісно, „препятствія“ не подаються і держаться тим міцнішче, шчо в ворогів їх не виробилось шче єпільности в праці, ні на-

віль доволі ясної думки про те, як їм себе держати. Не будемо загадувати, коли випробиться ясна думка і до якого ступня можлива спільність праці всіх, кому тісно в теперішніх порядках,—а постараємось передати землякам нашим те, об чому нас звістили товаришчі,—додаючи місцями наші уваги.

Р Почнемо з розмови про *Столітні роковини Григорія Квітки-Основ'яненка* (18 поабрва, 1778—1878).

Дальше ми печатаємо лист з Харьківа про св'яткування там столітньої роковини од народження Квітки-Основ'яненка. Людину ту було за віщо спом'янути: три книги українських повістей і комедій, дла свого часу доволі талантливих, кілька статей про старовину, навіть коли не загадувати слашних творів на московській мові, праця, шчоб закласти в Харькові дівоцький інститут, театр, публічну бібліотеку, клопоти про притулок дла скараних судом недоростків. — і вища праця дла своєї країни і города, — це все не часто спіткаєш у нас тепер, та ще і в одній особі. Про ту всьу працю Квітчину варто б було поговорити докладно, — та тільки в нас тепер на те нема ні часу, ні місця. Ми скажемо тільки небагато як про самого Квітку, так і про те, чому навча і його праця і св'яткування її в Україні і центрі.

Ми не маємо ні крихти охоти дуже величати Квітку ні як поета, ні як чоловіка. Ми коли б стали говорити про Квітку докладно, то сказали б щось терикінше, ніж суд про нього, сказаний Далею, а ще більше д. Пининим.*) Погляди Квітки на письменство і на громаду почали вже ставати старосвітськими і у його час, — і ми вже сказали в статті про Шевченка, що безмірна перевага Квітки над українськими писателями була дла них не без шкоди. Тільки ж і ми мусимо сказати, що Квітка не тільки що заслужив їубілей далеко більший, ніж той, який йому справили, а заслуговує великої уваги і тих людей, котрі мають зовсім інші думки про поезію і громаду, ніж мав він.

Найважніша одміна Квітки лежить в тому, що він був

*) Випишуємо слова Далея: „Я думаю что Квитка одинъ изъ первыхъ и лучшихъ рассказчиковъ на родномъ нарѣчьи своемъ. Многословная болтовня его на природномъ языкѣ всегда простодушна и умна, на русскомъ же нерѣдко пошловата.“ (Данилевскій, Украинская Старина, 228) Суд Пинина знайдете в Истор. Слав. литературы, нов. вид. I, 361.

грунтовий чоловік. Ні звідки не видно, щоб він мав великий розум, широку освіту, або навіть гаряче серце і енергію — котрі б його виривали за краї того тісного життя, в котрому йому довелося жити і вмерти. Наддорожче, що мав він, — то було живе серце, котре притягало його до всього живого і перш усього до того ґрунту, на котрому він зріс і жив, серце, котре витягло його з монастиру, хоч і не порушило його богомільства. Воно ж завше підбивало його до праці для того ґрунту, яку тільки тоді можна було робити.

В писаннях його не видно широкої думки, або і навіть того широкого зачерну життя, котре дає чоловікові талант, як напр. у Гоголя, — а все таки він писав і писав про той ґрунт, що бачив коло себе і потрапляв в рух до „натуральної школи“ раніше, ніж теоретична думка тієї школи запанувала в більш його освічених людях. Квітка далеко не був демократом: він навіть мирився з крестництвом (дивись напр. „Сватання на Гончарівці“), а все таки не міг гордувати над своїми крестниками і навіть слухався свого старого кучера, і будучи на генеральському місці, председателем губерньського суду, сидів сам з кіньми серед базару, поки його кучер вибірав, що йому було треба, в лавках, — то б то держався з своїм крестником далеко більш по товариському, ніж багато з теперішніх лібералів з своїми вільними слугами. Мало того, за довго до „Деревни“ Григоровича і „Записок Охотника“ Турґенева, творів, котрі породила соціальна школа в столицях, Квітка став писати майже виключно про мужиків і без того жарту, котрий був в Котляревського і Гоголя-батька і сина. Прешчирій підданий все-росейського царства і щирій прихильник „державної, папської мови,“ або, як казав Квітка, „общаго языка,“ Квітка писав найбільше мовою мужицькою і недержавною. Він не так гордо, як потім Шевченко, одкидав раду писати не тільки панською мовою „про Парашу радість нашу,“ — і навіть „про султан, шпори і т. н.“

Ні! Квітка дуже ради і був подобатися тим петербурзьким кружкам, котрі смакували „Парашою Сібірською“ і романами Марлінського. (Дивись листи Квітки до Плетньова і листи до Квітки од Загоськіна і Дяльа в книзі Г. П. Данилевського „Украинская Старина.“) Квітці, навіть, не подобалося, коли Афанасйєв-Чужбинський на-

писав про нього, що „українські повісті його безмірно вище тих, що він пише „по руськи.“ (Дан. Укр. стар. 225). Пристав до українського письменства і втягся в нього Квітка не зразу і навіть майже не навмисне; український ґрунт сам втяг в себе Квітку.

Ось, що писав Квітка Плетнєву найвищими словами, в котрих видно найясніше, як він став і „натуралістом“, і українсько-музицьким писателем:

«Мнѣ было досадно, что всѣ лѣтають подъ небесами, изобрѣтають страсти, создаютъ характеры; почему бы не обратиться направо, направо, и не писать того, что попадется на глаза? Живи въ Украинѣ, приучаси къ нарѣчію жителей, я выучился понизать мысли ихъ и заставилъ ихъ *своими словами* пересказать ихъ публичкѣ. Вотъ причина вниманію. коимъ удостоена „Маруся“ и другія, потому что они списаны съ натуры безъ всякой прикрасы и оттушовки. И признаюсь вамъ, описывая „Марусю“, „Галочку“ и проч. не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ....

«По случаю былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчій. Я его просилъ написать что нибудь серьезное, трогательное. Овъ мнѣ доказывать, что языкъ неудобенъ и вовсе не способенъ. Зная его удобство, я написалъ „Марусю“ и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться. Здѣшніе предлагали мнѣ напечатать, и я, предохраняя себя отъ насмѣшекъ русскихъ журналистовъ, написалъ „Солдатскій портретъ“. Книгопродавецъ просилъ составить цѣлую часть; я написалъ *Мертвецькій в день-день*. И такъ пошло далѣе, именно для одной забавы себѣ, веселаго чтенія съ женою и дѣтями, что землякамъ это правится.... Извѣстность моихъ сказокъ разохотила здѣшнихъ переложить ихъ порусски, и совершенно порусски, точно какъ вы желаете. Слушаемъ въ чтеніи: и что же? Малороссы, не узнаемъ своихъ земляковъ, а русскіе.... зѣвають и находятъ маскарadowъ; выраженія, не свойственныя обычаямъ, изъясненія — національности, дѣйствія — характерамъ, мыслящимъ по своему, и брошено!—хотя, правду сказать, переводъ былъ сдѣланъ и вычищенъ отлично. Я предложилъ свой переводъ, буквальный, не позволяя себѣ слова смѣнить, и найденъ спосібомъ, но не передающимъ вполне (ну, право!) всѣхъ красотъ малорусскихъ оборотовъ...

«Точно также вы видите, что я не могу, по нынѣшнему, писать бѣшенымъ слогами, подобранными выраженіями, и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій. Слѣдовательно, не беруся исполнить, по совѣту вашему, винушеному добрымъ намиъмъ ко мнѣ расположеніемъ. При всемъ усиліи, при всемъ стараніи, буду влѣзать на ходули и. отъ неумѣнія управлять, запнутаюсь и упаду. За чѣмъ же приниматься за то, что выше силъ? Притомъ, почтеннѣйшій Петръ Александровичъ, потрудитесь выкинуть въ видимую разницу нашихъ — ну, именно, языковъ русскаго и малорусскаго, что на одномъ будетъ сильно, звучно, гладко, то на другомъ не произведетъ никакого дѣйствія. холодно, сухо.» (Укр. Старина, 252—254).

„Писавъ Марусю,“ — каже далі Квітка, я узналъ, что могу такъ писать,“—і де далі все більш йому трудно ста-

ло писали „по русски“, „по нинішньому“, „очищенимъ слогомъ....“ Бачучи, шчо Квітка „добрий голос маје“, шчо його „люди поважають“, молодий і гарьачий Шевченко, котрий вже починав сипльватись думкою на „волі козацькій“, — думав привернути на лъубу йому дорогу і цього смирного чоловіка. „Співај же јім, мій голубе, прохав Шевченко :

Про Січ, про могили,....
 Про старину, про те диво,
 Шчо було, минуло...
 Утиш, батьку, шчоб нехотъа
 На весь світ почули,
 Шчо діялось в Україні,
 За шчо погибала,
 За шчо слава козацькаја
 На всім світі стала! »

Квітка не вијшов на ту дорогу, — але все більш при-
 тьагувавсь до українського ґрунту. Јому вже не досить
 було синеувати тој ґрунту: він хотів вже і помагати йому
 підніматись в гору — наукою. Думка та була вже дуже
 не звичајною дъа його часу, — і по самому Квітці ледве
 проскочила. Через кілька часу јїї підняв Бєлінський, —
 та і тој, як і Квітка, не здумав, шчо „народу,“ мужикам
 треба не самојі моралістики, або тісно-потрібних (утилі-
 тарних) проповідів, а таки широкојі науки про всі боки
 життя. *) Тільки ж в усьакім разі од Квітки зосталась
 перша в XIX ст., пісньа рујини нашого старого письмен-
 ства, проба писати по українському науковій книжці.

В 1839 р. Квітка видав книжку „Листи до лъубезних
 земляків,“ про котру згадує Бєлінський. Скоро після
 того Квітка дішов до думки писати по українському істо-
 рію церковну і світську і т. д.

А тут ще центральна критіка Бєлінського і Сеньков-

*) Ось шчо писав Бєлінський в 1842 р.: «Если господа кобзари
 думаютъ принести пользу низшему классу своихъ соотчичей.... (то)
 для такой цѣли было бы лучше, отбросивъ всякое притязаніе на
 титул поэта, рассказывать народу простымъ понятнымъ ему языкомъ
 о разныхъ полезныхъ предметахъ гражданскаго и семейнаго быта,
 какъ это прекрасно началъ (и жалъ, что не продолжалъ) г. Основя-
 ченко въ брошурѣ своей „Листи до любезныхъ земляковъ.“ (От. Зап.
 1842, кн. 5. Нынѣша — В. Т. Бєлінскій, III. 224):»

ського почала дуже скубити повісті „провінціального“ писателя, особливо писані на провінціальній, мужицькій мові. Розсерженій статтієйу Сеньковського Квітка навіть попрохав редакторів журналів і збірок звернути йому все, що він послав, — а сам, видимо, в кінець синішавсь на думці працювати виключно для грунту, та ще і для самого нижчого його шару, для мужиків: остатні роки свого життя Квітка працював над тим, щоб навчити українське мужицтво про те, про що він вважав корисним йому знати: про св'яту історію, про історію України, про суди. *) Далі ми приводимо слова проф. Срезневського, котрий тоді був гарьачим українолюбцем і близьким до Квітки чоловіком, з котрих побачимо, що в кружку Квітки вже почала вкорінятись думка про потребу давати „народові“ на його „живій“ мові „книжки релігій і науки.“

„Грунтовий чоловік“ ступив вже ще крок по новій дорозі, — на котрій він мусив спиткати ще нові терни, вже не самих тільки „цехових“ скалозубов критики, а і „неєравненного настыри,“ як зве д. Срезневський еп. Ілюно-

*) Про ці праці Квітки, вже просто для гургових мужиків, якось не в одно казугу льуде, котрі б мусили знати це докладно. Так в книзі д. Данилевського чигаємо на стор. 234: «А между тѣмъ, какъ кригика шутила и подемяивалась, Основьяненко не переставалъ работать. Вслѣдъ за брошюркою „Листы до любезныхъ земляковъ“ (сдѣ, въ предисловіи и четырехъ листахъ посланій къ поселіамамъ, онъ разбираетъ хорошія и дурныя стороны ихъ жизни), поддержанный одобреніемъ мѣстнаго начальства, онъ задумалъ продолженіе „Листовъ“ въ болѣе обширномъ видѣ. Въ началѣ 1842 года, по словамъ К. М. Семеновскаго, онъ написалъ на малороссійскомъ языкѣ „Краткую священную исторію,“ которую тогда же передалъ пресвященному Иннокентію. Рукопись, по смерти автора, осталась не издавшею.... Последнею заветною мыслію его, также не исполненною, было составленіе для просвѣщенія „Краткую своду уголовныхъ законовъ“ съ цѣлю выяснитъ поселіаину послѣдствія преступленій и предупредитъ горькія ошибки невѣжества.» А на стор. 283 читаємо: «К. М. Семеновскій называетъ также нежданное сочиненіе Основьяненка: Краткая малороссійская исторія, на малороссійскомъ языкѣ, для просвѣдодиновъ.» В 981 № „Новаго Времени“ за 1878 р. в замістці „Чествованіе памяти Квитки-Основьяненка“ стоїть, букум то д. Данилевський „сдѣлалъ интересное заявленіе о томъ, что въ бумагахъ Квитки найдено имя сочиненіе Гр. Өд. на малорусскомъ языкѣ — сочиненіе, назначавшееся исключительно для народа, въ видахъ руководства его въ нравъ тогданихъ судебныхъ учреждений,“ Цевно, теперішні харківські видавці творів Квітки розшукають, що засталось після нього і напечатать все.

кентіа, котриї не міг же не задуматись над тим, чи можна дати розказувати мужикам по простому про біблеїські речі, а надто тоді, коли був заборонений переклад Біблії і на „очищений лязьк.“ Певно, смириш, але щиріш ґрунтовіш чоловік мусив би задуматись і над тим, як то писати книги для тих, кому не то що не ма школ, а волі од крпацтва.... Та на щастья для нього наш ґрунтовіш чоловік скоро вмер.

Думка його не вмерла, а хоч по малу, дуже по малу, а росла в молодших українолюбцях. Їм же випало і поколоти дужче об ті терни, на котрі ледве наткнувсь Квітка.

Квітці ж довелося справди торкатись своєю рукоју більш до квіток, ніж до тернів за життья його: його поважали земляки, котрі одні величали його „батьком отаманом“, — як Шевченко, Гребінка і інші писателі українські, — другі вибирали на почесніє служби, — як дворяне харківські, — поважали і чужі, як напр. писателі столичні, — Погодін, Даль, Плетньов, Жуковський, та і сам Бєліпський, котриї все таки хвалили і Маруську, і „Лист до земляків.“ В книзі д. Данілевського знаходимо лист Квітки, з котрого бачимо, що Квітку читали і хвалили в самому зійньому дворці: „Малоросійськія повѣсти, писав він в 1840р., поміщаю въ переводѣ въ „Современникѣ.“ Первая *Маруся* была читана ихъ Н. Высочесвѣмъ, В. К. Маріѣ и Ольгѣ Николаевнѣмъ. Государыня Императрица изволила приеутетвовать при чтеніи и удостоила его особеннаго вниманія. Государь Цесаревичъ, читая присланное ему въ Венецію, изволилъ читать съ наслажденіемъ. Такъ писали ко мнѣ (Плетневъ со словъ Жуковского). Веѣ повѣсти разныхъ родовъ и большею частію малоросійскія, съ сохраненіемъ всѣхъ оборотовъ и манеръ въ изъясненіи!..... Мои герои и героини все въ квиткахъ и запасахъ, все *здѣшнихъ мѣстъ.*“

Як бачите, Квітка сказав не фразу, що він завше мав „горячійшеє желаніє пользы краю,“ — і край і чужі вшачували його за життья і пошанували по смерті юбілеєм, котрого і начальство не заборонило навіть тоді, коли заборонило лубу Квітці мову — в печаті, в театрі, в концерті.... Справди, — тої саміш міністр, Тімашев, котриї був членом прієноаміятнаго комітету катів українського сло-

ва (Тімашев, Потапов, гр. Дм. Толстої, Жузефович) дозволив юбілей Квітки!

Тепер розкажемо, як святкувався той юбілей. Про харківське свято нам розказує наш донисуватель ось що:

„18 Ноjaбpья 1878 p. одбулося в Харьковi 100 лiтнє святкуваньня зi дня пароженьня славного українського письменця, Григорія Хведоровича Квітки, *Грицька Основ'яненка*. Перша думка про те святкування належала харківському земському діячеві, Хведорові Павловському, недавньому студентові харьк. університета, обивателю з давня города Карькова і за остатній час земцеві. Своєю думку висів він в земський збір шче за півроку до юбілею. Дораду Павловського земський збір шчиро привітав. За дльа цієї мети збір обрав межи себе спеціалний комітет, котрий складався з чотирьох душ: маршала харьківського повіту, д. Ковалевського, у секретарі до нього запрохано сього ж добродіа Павловського; далі до комітету належали шче пан отець з с. Основи під Харьковом, де він свій звичував покійний Квітка; четвертий був теж один земець.

„Земський збір, ухваливши дораду святкуванняю юбілею Квітки, вдавсь за дозволом до міністра посередніх справ заснувати в Основі рукоесну школу имени Квітки: при тії школі має читатися і наука про садовництво і горюдиштво. Поруч зтим запитанням, земський збір прохав міністра дозволити славити день 18 Ноjaбpья по зложенії програмі Програма таја знаменувався так: зрана, 18 Ноjaбpья в 9 години, мала бути одправа на могилі Квітки, шчо на Холодногорському кладовищі. В 11½ години дня таку ж напихиду призначено одправити в Університетській церкві. Другого дня, у неділю, теж напихида в Основ'янській церкві. По полудні 18 прильудна (публична) лекція пр. А. А. *Потєбні*, в парадній залі університетській: „*Григорій Хведорович Квітка* (1778—1843). Де-які біографічні річі про покійного.— Огляд літературної діяльности Квітки.— Як відносилаєсь до нього критика 40-х років.— Квітчинна мова у писаннях.— Чого стоїть Квітка в історії свого краю.“— Грішми з тиєї лекції орудує комітет, визначений земським збором, шчоб завести в Основі школу имени Квітки.— На останці збір прохав дозволити підписку на нові видання Квітчиних утворів у тії меті, шчоб виручені за продаж гроші пішли теж на користь Основ'янської школи. Таку просьбу земську міністр ухвалив. Далі комі-

тет від себе вже рішив бути обідом і крім того спорудити відповідний часу тому концерт, з котрого гроші теж повернути на школу. Объяви про той юбілей комітет розіслав скрізь по українських городах, тільки, треба додати, дуже пізно, за тиждень чи шчо, через шчо зібралось мало на юбілей чужгородніх. Харківський театр не зоставсь, вбачалось, ба дуже до того святкування. Директор театру, д. Дюков, колишній друг Квітчин і навіть служив під урядом Квітчи, вдавсь до губернатора, кн. Крапоткіна, розрішити йому врати того дня який небудь з драматичних утворів Квітчи. Губернатор спитав міністра: той йому одповів: „ні слова, ні звука по малорусскі.“ Мусив д. Дюков, намісь українськості якої звісної квітчинної комедії, ставити невідомий фарс на російській зові „Мертвец-шалун“, певне в жарт, на дозвіллі, писаниї Квіткою, — ні талану, ні квітчи! Такою покинькою довелося з ласки міністра славити на сцені пижа „українського“ і драматичного письменця і то по 35 роках після його смерті! Така ж доля вишала і концертом. Комітет вдавсь був з запросинами у Київ до музики, д. Лисенка, просючи його приїхати і упорядкувати відповідній тому дню концерт. Д. Лисенко приїздив у Харків і так само і йому урвано штку з українськості народньою музикою: міністровий наказ: „ні слова, ні звука по малорусскі“ зжав руки концертній і парализував змогу виступити прилюдно з народньою музикою і композиціями українськими д. Лисенка. Лекція пр. Потебні відбулась, як згадувано, у параднім залі університетським. Великий поясний патрет Квітчин, писаний з оригінального патрета д. Мясоедовим, висів межі колон парадного залу, уквітчаній навколо широченною гирляндом квіток. Проміж тих квіток маїли заголовки різних Квітчинних утворів (Маруся, Сердешна Оксана, Салдацький патрет, Шчира любів, Добре роби, добре і буде, Сватання на Гончарівці і інші), видруковані на білих шовкових стьобках. Саме біля патрету стояла велика катедра, оточена навкруги цілим лісом коштовних південних рослин. Зал був цілком повний. Білети коштували 3 карб., 1 карб., 50 коп., 10 коп. Але студентів не дуже було густо, може за тим, шчо тоді саме чинилась колотнеча між молодікью і урядовими ветеринарн. институту і університету. Рівно в час по полудні зняв пр. Потебня своє слово. Велич зручно і оригінально почав він зда-

леку проводити своєю мисль, навпроти становлячи загально всіма зажиті поглядом про елементи революційні і консервативні в житті державнім і народнім. Він каже, консерватизм в најліпшій сенсі послугує до захорони і збережіння сил народніх, котрі тим або иншим побитом виявляють себе визисканням духа народнього, моральної його природи. Революційні ж сили, ніби гніт, висічає над народом, чи то в ролі державного уряду, або і просто в ролі пануючої парадности, руйнують, нищать той лад, важуться зламати, знесилити міць того духу народнього. У такій боротьбі, порівнює він далі, склалося історичне життя українського народу. З ким тільки народ сей не жив, хто їм не обдавав, кожне хилилося до того, аби зламати, підвернути під себе його сили, асимілювати, як-то кажуть, вижати національного його духу як в домовім, господарським, політичним, духовним і в загалі в культурнім побиті. Квітка своїми українськими утворами належить тим до консервативного напрямку, котрий встоює, боронить, оберігає сили народні і в тім його велика заслуга. Він дає нам в більшій частині своїх прозаїчних оповідань такі чисті, непопсовані типи з народу, такі глибоко симпатичні характери українського жіноцтва, які не втратили ще і досі, в лютій запеклій боротьбі з революційними силами державними, поваги до себе, загально людської шани і пошестя.

„Докорьали Квітці сучасні йому льуде, шчо він, вживаючи українську мову в своїх утворах, пише дльа самих хіба лакеїв, дльа простого льуду. Квітка ж у листі до деяких московських письменців каже, шчо еписувати народ свій, його побит, його надії, горе і радощі не на рідній йому мові — чиста мука. Шаповиній професор додав від себе, шчо Квітка писав свої українські твори не за дльа лакеїв, але за дльа тих, шчо обдавали лакеями, шчоб через те закидалася межи панством і мужицтвом та незмірна безодня в житті і розуміннях, яка постала поміж їх і віддалила одних від других.

„Не минула така неслава і другого нашого письменця, Гулака-Артемовського. Д. Потебня виводить з не-них джерел, шчо і Гулак теж в одно з другими шингав Квітці за його народню мову. Се тим дивніше, шчо сам Гулак, такий великий знаєць народньої мови, міг докоряти Квітці, вважаючи виклади на українській мові способні хіба до

сюжетів комічних, жартовливих. Квітка, каже д. Потебня, жив з розумом і серцем у згоді: він не шукав собі сюжетів, не задавався на предки якими небудь мріями, тенденціями: він, зогрітий ширирою любовію до народу, користувався тим знадобами які виставляло йому саме життя.

„Саме виховання Квітчини у простому хоч і заможному домі його батька, котрий мало відрізнявся від окружного львуду, вразило на молодих літ мали безперечно великий вплив на талап його, на даліші симпатії, на уклад його розуміння і переконання. В своїх споминах про молоді, дитячі літа, Квітка надто любовно зупиняється над особою Головатого, того самого Головатого, що, уповажений Кошем, їздив до царниці Катерини засягати ласки запорожцям у їх вольностях.

„Той Головатий, вертаючись від царниці, де він втратив всі надії за дльа славного братерства, заїздив по дорозі у Харків, гостював у старого пан-отця Квітчиного. Веся постать Головатого, його мужнє чоло, величчя зріст і огрядність льякали малого Квітку. Він його і болявся і любив дуже, бо Головатий був собі чоловік вельми чудний: раз понурий, сумовитий, чоловік великої енергії і завалу, а в друге блятий, плохий, з дитячою чулою душею; не раз, каже Квітка, плакав він ревшими слізьми, згадуючи про недолу свого краю.

„Озираючи стани льудей того часу, чужинство і відрізнєність українського панства від простого народу, д. Потебня не міг обійти словом сучасника Квітчиного, славного филозофа українського, Сковороду, jako славний примір великого духа чоловічого під блягим, смиренним видом, Такі льуде серед повсюдного туману світьаться ясно, слово їх має велику вагу і на даліших потомках, котрим звичайно не сором би поводитись такими свьатими річами, як ці, що каже Сковорода: бува в житті чоловічому такі час, коли ніяка прихильність, ні льубон: најшчирша, ніже сім'я не повинні вдержати чесного чоловіка і громадянина від його обовязку. Немов у контраст до Сковороди шановний читець мусів згадати про другого сучасного Квітці чоловіка, єпископа Пинкентія, потвору московського пенатлого, фанатичного „собрателя“, котрий переносив урядові, яка вада лежить в тім, що слово українське шириться в утворах Квітки і устоював кінче в тім, щоб заборонені були Квітчини українські видання. Цеї вельми

всім знакомій Іннокентії мав теж свою чималу долю в забороні дисертації Костомарова про Унію. Зачинивши далі питання відносно російської критики 40-х років до Квітки, пр. Потебня освідомив свою аудиторію з огидливим способом відносно російських літераторів на чолі з Бєліньським і Сенковським, людеј, завважте різних таборів, до українського письменства в загалі і до Квітки почасти. Бєліньський в цілій низці повістей Квітки не знайшов собі полъа критики, як тільки приченитись до посвяти Квіткою своїх утворів жінці. Квітка знаменує свою книгу такими словами: Повісті Грицька Основ'яненка — і далі посвята: *любій моїй жінці*, — На цих словах Бєліньський розводить дешевій глум і гостросмистіє: „Такъ вотъ что значить это заглавіе, (кенкує він) Основ'яненко и Квитка есть одно и тоже лицо, такъ какъ эта жинца (?) или жинка есть его жена. Къ чему спрашивается, (всде він далі) пригодно унстрєбленіє маторосійскаго языка для повѣстей г. Квитки? Кто ихъ станеть читать? мужики, что-ли? Да развѣ мужики способны понимать изящное, вообще все, выходящее изъ сферы ихъ развитія? развѣ они обладаютъ достаточною топкостью чутъа, которое есть удѣлъ только образованнаго, развитаго общества...” і т. д. Сенковський, jako тугоуміішчиј супроти цього талаповитого критика, тим-хѣба і не світить так ясно своєїју критикою. Не вбачају жадної долі потреби розводитись про цей непристойній спосіб відносно російських критиків до утворів крєвної літератури, мушу тільки додати, шчо такі часткові уривки з діл критичних Бєліньського, відносно самого Квітки і безпосередно до української літератури, вчинили відповідне вражіння на цілу аудиторію. Скінчив свою лекцію д. Потебня, виказавши свій план видання Квітчиних утворів, редакцію яких він ласкаво взяв на себе. Він, хвалився, зведе до гурту усі українські твори прозаїчні і драматичні в один том; другиј том складатимуть його писання на російській мові, котрі стосуютьсь до історії краю. По сій мові, котру привітали великими дружними оплесками, на катедру зішов секретарь комітету, ласкаво просьючи публіку не розіходитись, бо він має виголосити привітні телеграми.

„Костомарова телеграма з Петербургу: „ми, почитаючи день сеј, зібрались і купно шлемо привітання і поздоровляємо зі днем пам'яті Квітки. Жичимо розвитку і

доброго зросту українській (?) літературі поспіль з усіма иншими слав'янськими.“ — Найбільша частина телеграмм надійшла з Київа; між ними одна на українській мові: „Витаючи українців, шануючих 100-літню пам'ять Квітки, бажаю, щоб день сей стався визволенням нашого слова, щоб українське письменство ширилось і квітчалося на користь українському народові і всім людям.“ Далі з Чернигова, Ніжина, Острога, Хвастова, Балти. У 5 годині ввечері стали зїздитись на обід у приватнім домі Філонова. В розпорядковій місцями обідальників, ^вчиїхсь дотепна рука нарізно розмістила дуже до ладу елемент „консервативний“, котрий виключно перед вів за столом у річах, од елемента „революційного“, тільки слухавшого, та дочувавшогось. Перший елемент займав залу, другий — гостинний покій.

„При кінцюз обіду зняв іїден слово.—Промовляючи за Квітку, як письменця, котрий підняв силу і вагу української мови і письменства, бесідник поставив на увагу ту аномальність, яка постала від гніту урядового на, народній язик у школі і літературі. Не даючи собі віри щоб уряд видав такий закон в якій небудь політичній меті, він ясував тої закон і ту заборону якимсь непорозумінням між урядом і обществом. Завершив він своє слово дорадоју обществу клопотатись перед урядом об одміні цього закона, забороняючого українське слово в науці, літературі, сцені, музиці, наїпаче-ж радив клопотатись о дозволі наукового викладу по українському в народній школі, починаючи з початкової Основанської школи имени Квітки. Публіка провела се слово великими, довгими оплесками і чутим привітаньням. Шанівний ранишій читець до слова першого бесідника додав, що нікому, як земству, слід узяти на себе ці клопоти у справі народньої освіти.—На вздогін цїї мови вискочив з „революційного“ покоју д. Бєлїков, полтавець, і одмовив: форма, мовляв, у справі народньої освіти је річ не великої ваги, але зміст. Тим пропонує неклуватись у школі о крашній метод науковій і до того на російській, загальній державній мові.

„У залі мертва тиша. Оратор стих і присів. Туж мить підскачав до його іїден од проповідників „вишчої науки“, пр. Владіміров (якому між иншим на його прозьбу записатись на обід, одмовляли навіть зарані,—з вами, мовляв,

невигодно ї небезпешно в купі бути), (??) і, стискаючи руки, промовив: ја з вами цілком згоден і солідарен. На таке шчиро-революційне слово устав роспорядник дня ја у комічній тоні, з гіркою усмішкою, почав викладати незначність змісту без форми. При тому додавав, шчо зло не так залежить від урядових репресалій, як від цілком апатичного до всього общества, прикладаючи в примір відпосилни міської управи, де голова ї члени, на запросини комітету приймати частку в юбілеї Квітки, спеціального робітника ї діяча харківського, віднеслись без найменшої приязні, без жадного інтересу.

„Немов-би в противність попередньому „красному“ бесідникові, шчо визнавав непотрібність краєвої мови в школах українських і так тязько ветоював за зміст, нехтуючи форму, знявся старій, поштивій чоловік, од вишчої теж, але иншого розбору, науки ї повідав. шчо він родом хоч і москвин, але всім серцем своїм поветає проти такого хижачького гніту ї утиску над українською мовою ї літературою, котрій утиск навіть з політичного погляду не має ваги, не кажучи вже про педагогічну вартість. В загальній розмові виводив, шчо такий, як і кожен, утиск не веде, не простує до зїднання, а тільки до розїднання, ремства, фанатичної виключности. Зміцнив своје тепле слово поштивій бесідник примірами з окремих літератур у різних землях європейських. Приводив примір провансальської народної літератури, фламандської ї найвиразнішим фактом завершив над Швейцарською Спілкою, де кожна народність має широке право ширити, розвивати своју літературу, вчитись по школах на рідній мові, викладати науку ї таке инше, і шчо з тієї рівноправности Спілка не вбачає собі „сепаратизму,“ але, навпаки, живе в такій тісній єдності, јакоју жадна инша велика держава не похвалиться. — Громогий гук вкрив тепле слово старого мужа з шцирим, правдивим серцем јунацьким. По јому промовляв один з гостей, приїзджиї, котрій почав з того, шчо вивів з Харькова перший самовіжний український рух, котрій зачавсь в гурту Костомарова з товариством. Поширив далі ї розвив думку попереднього бесідника ї на останці зміцнив своју гадку пріспоправдивими словами нашого Кобзаря:

В своїй хаті своја сила,
І правда, і воля...

„Треба не поминути того, шчо в проміжку між речами надійшло багато телеграмм звідусуди: були з Волині і з Поділля, з Лизавету, з Кішеніва. (Славна тільки на весь світ Полтава та Адеє у придачу величчє себе зарепре-тували торжественним промовком). Дуже приязно привітали між инчим гарячу тереграмму з Київа від самого жіноцтва з 30-ма щось, коли не більше, підписами. Одно-стаїю всі запрохали одвітної подячної телеграмми, яку тут же і зложено і одіслано. Передостаннім вирвався був нижчїї смислом бесідник, з харківців таки родом, і яко-їусь навітч вбогоїу, навітч незграбноїу мовоїу озвався з дорадоїу просити малого, наїменшого: „на шчо нам, казав він, панове, таїа школа українська, та освіта, ті великі заміри, яких ми і не здоїїємо; нам хочаб засьагти ласки і дозволу хоч яку книжечку невеличечку надруковати, яку баїечку (і тут же процїтував якусь недотепну баїку) або казочку, а то ліземо боїзна куди. На шчо воно? Бог з їїм!“

„Бог з тобоїу! засичали крізь зуби на його лїуде; їїдаї, мовляв, мершїїї, та не їїкаїсь.... Сміху, реготу, а місцьами диву і реметву вистачено доволі, шчоїб збентежити весь кумпанїїїу, шчо доти їїмоїу сидїла під впливом передущих речей.... Як от підвівсь остатнїї бесідник, з приїїздних теї, і, причинившись до благих слів благоїу оратора, став до-водити, шчо обчество наше дарма шчо смїїється з попе-реднїх слів бесідника, однаковїсенко поводїться у всіх своїїх обчеських, громадських справах. Воно не просить, не требуїє того, в чому маїє конешну пужду, воно зви-кло приїїмати, як ласку, те тїльки, шчо їїмоїу з гори зво-льїється дати. Звернувшись до Квіткї, бесідник почав його трактувати не з наїїонального поїїгляду, не як чоловіка певних заслуг в українськїм письменетїї, але став його дослїджувати з громадського, обчеського поїїгляду. Квітка, казав він, першїїї заїїв у Харкїві театр, їїмоїу Харкїв обовїязанїїї заведенїїям дївочого Інституту. Квітка далї, шче в ті старї годї, першїїї загадавсь про дольїу малолї-тків-провинникїв: він першїїї вїїїшов з дорадоїу до вишчїо-го уряду — решту з грошїей, якї шчо-року зостаїуться від карних дїл (сам він був головоїу харкївського карного суду), повернути на школу малолїтків-провинникїв, де-б вони примїїли вчїїтїсья рукомеслам, письменетву. Спасенна гадка, котра тепер тїльки, за нашого часу, в житїїїї спра-

вдїлася. Квітка на кінець в загалї був чоловік, котрий силкувавсь збудити обчество і привернути його до праці, до обчеських інтересів і з того вже він видавався на наші очі чоловіком дуже передовим, впливаючи як најкористнишче на сучасних йому людєй, котрі і за наших часів, доси багнїтують у безідеїнім ледарстві, індїферентїзмі, замовляючи часами своєє нужденне життья хїба невільницькими адресами, якїм ціну і вагу сам уряд добре тїзнить і знає. І шчо дивнішче, шчо ці лакеїєско-невільницькі адреси носипались саме тоді, як сам уряд вдався до обчества за поміччю, за порадою. Не довго, але дуже татаповито, палко, гарьаче розвивав він своєю думку земського самопїзнання, самовїжнї, просив у слухачів собі одповіді, викликав на ширє слово. На рєшті обернувшись до обчества з дорадою потребувати собі чесно, сміливо, одверто од уряду прав, коли, мовляв, обчество бажає прїамувати шляхом мирного, громадського поступовання; коли ж обчество і тут не зверне з непочесного, недбалого шляху, то обчеській стан по волі, чи по неволі опиниться на кривавім розпутьті: з їдного боку нїж, з другого—шибинища. Середина ж пустоватиме....

„Не можна списати, яке вражїння вдїяло на всіх це слово. Грїюкали, тупали, плєскали. Підходили далі до нього з најширшою подякою, цілували його, але... одновіді, нїже слова коротенького, нї в кого не знаїшлося, мов би „прїльпе язик к гортані.“—Обїд скінчивсь. Мов роснужена отара, мов вівці в лїтку на тирсі, позабивались людє купками по кутках, де певно і переминали кутїми живє, але жїльяє їубїлїєне мїасо. За малий час, але добре розучені народні хори та кїлька вокальних та інструментових соло завершили на рєшті день сеї.“—

Про те, як справляли столїтнї роковини Квітки в Петербурзі, знаходимо најбїльші звїстки в „Новому Времени“ (20 ноября 1878 р.) Ми приведемо звїдти те, шчо було најцікавішчого в тому їубїлїєу:

«Въ Субботу, 18 и. въ ресторанѣ Палкина-нов., состоялось скромное торжество празднованія столїтней памяти рожденія украинскаго писателя Гр. Фед. Квитки. За обѣдомъ присутствовало до 30 человекъ, хотя тамъ же нѣкоторыми изъ присутствовавшихъ заявлено было, что чествованіе памяти покойнаго могло бы привлечь весьма значительное число почитателей его изъ литературнаго міра, если бы заранее было извѣстно мѣсто собранія.

Изъ лицъ, болѣе или менѣе извѣстныхъ по своей литературной

и общественной дѣятельности, въ числѣ гостей мы замѣтили гг. Боровиковскаго, Ващенко, Гасвскаго, Гайдебурова, Жемчужникова, (В. М.), Каразина, Лебединцева, Надхина, Перонова, Опатовича (про-тоіеря), Прохорова, Рубца, Чубинскаго, Чуйко и др.

Тут не названі ті, хто говорив на тому обіді: дд. Костомаров, Мордовцев і Данилевський.

Говорили ж вони, по словам „Новаго Времени,“ ось що:

«Почтенный историкъ (Костомаров) напомнилъ, что Квитка — *первый* изъ всѣхъ русскихъ писателей показалъ „мужика“ не съ карикатурной стороны и не для потѣхи надъ его видимыми странностями, а со стороны его человечности; что Квитка, такимъ образомъ, положилъ начало тому народному направленію русской литературы, которое въ настоящее время пріобрѣло общія симпатіи и постоянно совершенствуется.»

Д. Мордовцев прочитав лист од д. Срезневскаго, и котрому він жалкує, що не може бути на зборі в честь Квітки. —

которого онъ чтить при жизни, будучи близокъ къ нему въ юности, и не менѣ чтить черезъ 35 лѣтъ по его смерти, (и теперь) высказалъ о покойномъ то, „что сказала ему о немъ память его сердца.“ Это было, каже П. Вр., дѣйствительно самое теплое и глубоко трогательное поминаніе дорогаго и незабвеннаго покойника, и очень желательно, чтобы записка эта была напечатана.» (доси не напечатано)

Д. Данилевський розказав про ту кумедію Квітки, котра подібна до „Ревізора“ Гоголя. Про цю справу докладно розказано в книзі д. Данилевскаго, — а в промові його на петербургському обіді було цікаво почути, що ту кумедію в свій час С. Т. Аксаковъ, „знаменитый авторъ „Воспоминаній,“ „Семейной Хроники“ і др. не одобрилъ къ печати.“

Д. Мордовцев «пожелать, чтобы этотъ день былъ началомъ исправленія той исторической ошибки, которая, вслѣдствіе прискорбнаго недоразумѣнія и невѣдѣнія, допущена была по отношенію къ мало-россійской литературѣ и послужила поводомъ къ лишенію украинской словесности нѣкоторыхъ, и при томъ существенныхъ гражданскихъ правъ.»

Д. Мордовцевъ «выразилъ увѣренность, что всѣ присутствовавшіе на празднествѣ памяти Квитки примуть рѣшеніе — искренне помогати исправленію помянутой исторической ошибки законнымъ путемъ — путемъ ли разъясненій ей въ печати, или иными дозволенными средствами, и что подобное рѣшеніе послужитъ началомъ достиженія той практической пользы, которой украинская письменность вправѣ ожидать отъ русской интеллигенціи.» Слова эти вызвали со стороны гостей сочувственное одобреніе.

На кінці прочитали телеграмму, котра була послана в Харків і в котрій говорилось між инчим таке:

«Мы, собравшіся въ дружескомъ кружкѣ, почтатели памяти покойнаго, шлемъ харьковскимъ таковымъ же почтателямъ нашъ сердечный привѣтъ и горячее пожеланіе успѣха нашей народной литературы среди другихъ, родевенныхъ ей славянскихъ литературъ.»

В Київі обійшлося діло ще тихше і не без курьозів. Коли вірити дописувачеві „Недѣли“,—а також і других газет, то тут навіть те товариство краєвих учених і писателів, „Историческое Общество Нестора Лѣтописца“, котре мусело якось та посвяткувати роковини Квитки, навмисне зібралося не 18 поїабря, хоч на цей день теж навмисне приїхали деякі льуде з других місць, напр. з Ніжана,—а зібралося 19-го на збір, в котрому теж навмисне говорено було не про самого Квитку. До того і розмову про нього почали тільки тоді, коли вигнали з зали оглашених, тоб то не членів товариства, публіку. В краєвих газетах довго не було ні слова про цей збір „Общества.“ Словом, в Київі, котрій инді звуть центром України, перш усього постарались ої тим, шчоб прильудні роковини українського писателя і громадського чоловіка виїшли як можна менше подібні до прильудної розмови і роковини.

Ми готові вірити, шчо ці всі курьози рибились в Київі справди навмисне, бо пам'ятаємо, як в 1875 р. цензура не дала напечатати в „Київському Телеграфу“ підписі статті про Шевченка в №, котрій мусив виїти 26 февраль, в роковий день смерті Тараса, — а пустила їх опісля.

Чи так, чи сяк, а в Київі таки пом'янули Квитку в „Обществѣ Нестора“, а в „Київлянинѣ“ накінєць таки появилася доволі докладна допись про ті споминки. Про початок тих споминок „Київлянинѣ“ розказує так: А. А. Котляревскій (проф. слав. филол. в універ.) заявив, що 18 поїабря совершилось столѣтіе со дня рожденія извѣстнаго писателя и дѣятеля на пользу отечественнаго просвѣщенія, Г. О. Квитки, при чемъ припомнилъ, какъ дружественно отнеслась тогда русская литература въ лицѣ лучшихъ представителей къ украинскимъ произведеніямъ Квитки, какъ и тѣ, которые были противъ этихъ произведеній,—были противъ нихъ отнюдь не въ силу подозрѣній въ неблагонадежности направленія Квитки, а по чисто литературнымъ основаніямъ.“ Потім того д. Науменко про-

читав „Краткій очеркъ жизни и литературныхъ заслугъ Гр. Оед. Квитки (Основьяпенка).“ Той „очеркъ“ кожний, кому його треба, знайде въ „Кіевлянинъ“ (1878, 143—144). Ми візьмемо з нього тільки витяг з печатного листу д. Срезневського до редактора „Москвитянина“ (1843, ч. IV, 8), — бо з нього видно і те, що починали думати в кружку Квітки перед смертю, і почастию, що думав тоді сам д. Срезневський тепер академик і одна з зірок центральної науки в Росії. Д. Срезневський писав про Квітку:

«Глубоко понимать онъ, какъ необходимо говорить народу его живымъ языкомъ, (искреннимъ и простодушнымъ, безъ всякихъ вычуръ и требованій моды), чтобы пробудить въ немъ охоту читать и учиться, и любовью къ книгѣ—душевное сознание. Все, что написано Квиткою—Основьяпенкомъ на языкъ нашего края, свидѣтельствуетъ это благородное стремленіе — наставлять тѣхъ, на которыхъ дѣйствовать можетъ языкъ человѣческій только въ той формѣ, къ какой привыкли они съ дѣтства въ своемъ просвѣтѣ, сельскомъ быту. Мы читали эти сочиненія, какъ произведенія художества, потому что художники писали ихъ; но увѣкали онъ насъ, думая не о насъ, а о томъ множествѣ, для котораго у насъ еще такъ мало написано и которому однако нужно изъясненіе истинъ, оправданныхъ вѣрой и наукой, правилъ мысли и жизни»

Так справляло „Общество Нестора“ в Київі роковини перековани Квітки. Дієні роковини йому справила в українському центрі тільки—поліція! 18 таки поїабрѣ поліція, довідавшись, що в одній квартирі зібралось чимало гостей, приїшла туди і перенесла имена всіх, хто там був. Знайшлись там: професор університету, воїки, лікарі, студенти, студентки, ну, словом, всякого чину люди. Звісно, більш нічого і не було, як тільки те, що поліцейський чин записав имена всіх, хто там був,—бо поліцейські чини в Росії ніче не вміють читати юбілейних рефератів та ніче і про українських писателів,—а все таки поліція київська зробила, що могла, щоб таки день 18 поїабрѣ не пройшов зовсім звичайно в Київі, щоб таки хоч хто небудь та пам'ятав його: ось, мовляв, 18 поїабрѣ 1778 р. родивсь в Харькові Квітка, що написав „Маруську“, котру і в зімньому дворці перше з смаком читали, а потім заборонили,—а в 1878 р. в цій самій день поліцейський снитав і записав, як мене звуть!! І так буде згадувати не один чоловік в Київі 18 поїабрѣ і споминатиме Квітку.—і хто зна? може хто небудь надума: а ну, лишень, і ја попробују, чи не напишу і ја якої „Марусі“, то і мене, чого доброго, в зімньому дворці прочита-

жуть, а коли ї ні, (може бути і так, що, не читавши, заборонять!), то певно через мене за сто років виїять поліція кого небудь спита, як звуть, і зхоронить ім'я його дльа потомків хоч в архивах поліцейських!" Справди, не можна не подякувати київську поліцію, що вона таки не пропустила дня 18 ноїабря і в кінець поставила знак на ввесь цей „любитей сь пренятствіями.“

А шчо роковини Квітки скрізь—і в Харькові, і у Київі, і у Петербурзі.—були справди „добилесмь сь пренятствіями“,—це, сподіваємось, усякий вбачив, хто прочитав все, шчо росказано вище. Нам нічого і розводитиєсь про це більше; от через те ми і обернемоєсь просто до того, яку науку дає нам жититья Квітки і його юбілей.

Ми бачили, як природно, по троху в Квітці, в наємнришчому, најконсерватівнішчому, а тільки живому, ґрунтовому чоловікові, котриї льубив „здишнїя листьа“, мав „гарячїйшее желаніе пользы краю“,—зростав громадськиї чоловік і—*новатор*. Таких льудеї в Росєїї не було багато ніколи, а в XIX ст. всього менше могло бути, а надто на нашїй Україні. Такиї Квітка, jakim він був, міг у нас вирости тільки на такому ґрунті, котриї шче не до кінця було порушила руїна краєвого вільного жититья, не зовсім порушила державна централізація з її чинами, чиновницькою паперовою працею і чиновницьким бродяжництвом „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды, отъ потрясеннаго Кремля до стѣлъ недвижнаго Китая.“ Таки льуде, як Квітка, — це „божі бджілки“, котрі вичищають свої вулічки, будують свої сцільнички, наносять туди медку собі, товаришчам і діткам на страву. Без них не може обїїтись льудська громада. Та тільки і працювати, як слїд, можуть вони в справди льудськїї, то б то в товариєськїї і вільнїї громаді. Такими Квітками повна історія городів італіянських, німецьких, голандських, швейцарських,—старих муніципїї, вільних городів, республік, федерації. Там на старих площадах, в ратушах, в школах, в музеях, бібліотеках—знайдете їх бюсти, патрети, статуї. Там такі „бджілочки божі“ могли і зрости, як слїд, і наносити стільку медку, скільки їхньоюї сили ставало. Там пам'ять об них живе віки, і їх рокові дні стають мієськими і федеральними святами.

На нашїй Україні тільки шчо почали було зростати такі бджілки,—в городах та братствах XVI — XVII ст., як

знесла їх завір'юха польської держави і козацької війни; —потім вони знову стали рости по місцях, слободах та козацьких полках—і знову на них напавсь мороз московської централізації. В кінець вони мусили гинути власне в XIX ст. і де далі од початку його, тим більше.

Гляньмо ж на Квітку. Заманулось йому будувати своїй сільнички, носити свій медок. Але куди йому було причислити ті сільнички? Легко сказати: завів першій журнал в Харкові! А заведіть лишень його! Та ж коли завів? —в 1816 р! І це після того, коли, як ми показали в II т. „Громади“, на Україні вже в 1/2XVII ст. думали про університети, власні друкарні і т. и. Вдвілка XIX ст. мусила б вже застати в Харкові і університет, і інститут, і журнали! А тепер її довелося клопотатися та прохати петербурзьких чиновників,—і на решті довелося все таки сісти на пісок з своїм журналом, котрого ж доси не може бути в Росії в „провінціях“, довелося навіть бачити, що свій брат писатель, та ще ж „знаменитий“— „не одобрить кь печати“ його кумедії. „Провінціальному“ писателю, навіть вже доволі знаному, пришлося кланятися петербурзьким редакторам і писати таке: „все посланное въ Петербургъ, тамъ и осталось; или напечатаютъ, а мыѣ не только книжки, и спасибо не скажутъ; или затеряется тамъ, или замолчатъ; и я уже отложилъ всеѣ заботы, чтобы получить что либо, и не хлопочу, а все продолжаю писать, то отъ нечего дѣлать, то чтобы изложить мысль, какаѣ намъ, съ женою, придется: хоть посмѣемся или погрустимъ вмѣстѣ—и то наше; потомъ и пустимъ печатать, кому отдамъ, или такъ пойдетъ по рукамъ и затеряется.“

„Лучшему раскраснику на своемъ родномъ нарѣчїи“ довелося тільки по троху на старости потрапити на своєю правдиву дорогу, та ж тоді ще „защитять достоинство языка малороссійскаго“ од самого „писателя на малороссійскомъ нарѣчїи“, „боятся цеховыхъ скалозубовъ“, прохати самих своїх „литературныхъ покровителей“, щоб „потрудились выкинуть въ видимую разницу нашихъ—ну именно,—языковъ“, „очищать слогъ“, щоб тільки їм подобатися і т. и. Так, сяк Квітка пробивсь,— а скільки не пробилось, скільки пропало дѣла „пользы краю“ ж його письменства! А тепер нам же скажуть, що мовляв: „про-

винціали вы! сами вы во всемъ виноваты!.... И куда вамъ?—

Далі,—пу, нехай який ґрунтовий чоловік, божа бджілка, ї пробилась на своєю дорогу, — і навіть „мѣстное начальство поощрило его заботы о пользѣ краю“ ї „героямъ здѣшнихъ мѣсть.“ Тільки ж ми ї вище вже патякнули, на які терни насакувала та бджілка, переходючи до того, щоб вже не тільки малювати „героїзмъ въ запасахъ и квиткахъ,“ а ї навчати їх хоч би ї самимъ наймирнішимъ річамъ з самими консервативними замірами, і не в такому розумі цього слова, який дає йому пр. Потебня... Ґрунтовий чоловік, смирна бджілка, председатель карного суду, ставав—революціонером, то б то ворогом „существующаго порядка“ ї мусив ставати їм, коли хогів робити своје діло, носити свої медок, боронити свої сцільнички ї улік. Правдиві бджоли так і роблять: і жалють, і кусаються, ї гинуть по одній і тисячами, коли хто стане не давати їм мед нести, або напада на їхній улік. Кусались і правдиві ґрунтові льуде по вілнихъ городахъ і в Італії, Германії, Швейцарії,—ї одважували собі, а далі ї вєсьому світові, вольу будувати собі сцільнички ї носити туди мед, який схоцуть. Кусались і наші братчики, корольчане ї козаки XVI — XVII ст. Це тільки в XVIII — XIX ст. ми одвикли кусатись та боронити свої уліки. Тим то ми ї одвикли з годом і сцільнички будувати, ї мед в них нести,—а все ждемо, чи не побудує нам і не напосить начальство, або хоч чи не дозволить воно нам будувати, та нести та шче ї хрести за те даватиме! Ну, а начальство—не дурне ж!... Воно ї собі меду хоче та береже його не по нашому!

Справди, скажіть,—чого варті ї хоч увесь той Квітчин їубілей „съ пренятствіями?“

Не можна ж забути, шчо світ довідався про те, шчо той їубілей буде з звітки, правда, хоч і в столичній газеті, та шче ї в органі міністерства народної освіти, значить в такій, котра двічі має право на темноту, — а все таки з дописи з Харькова, шчо, мовляв, будуть справляти їубілей Квітки, котрій доси живе в Харькові і шчо, мовляв, в честь його закладуть банк! Скоро до звітки цієї добивалась друга—шчо Квітка напивав „Наталку Полтавку.“—І такі звітки обіжили усі газети, в тім числі ї одну

одсеску ј одну ту, котројі редактор потім був на обіді в нового Палкина.

Далі, в самому Харькові мієська дума ј усею не моргнула, шчоб споміжнути того чоловіка, котриј стілько попрацьовав в свіј час дльа міста.

Ну, та в Харькові шче сяк-так, а роковини Квітки одбулись не без гуку ј навіть навели де кого на думку, шчо, мовляв, в нашому світі не так то б то, шчоб усе јшло дуже добре.

За те в Петербурзі та в Кијіві обійшлоє би все більш ніж благополучно, — як би київська поліція не зробила своєї маніфестації. Ми навіть думаємо, чи не кусливиј, хоч потајниј, українофіл тој часиј пристає, чи кварталниј, шчо справив в Кијіві јубилей 18 нојабря. „Общество Нестора“ ж зовсім без зубів, — як і петербурьскі прихильники Квітки ј його праці. Пр. Котляревськиј пагадає ті часи, коли шче в Росії не ділили писателів на великоруських і малоруських, коли остатніх не вважали „неблагонамѣренными“ ј т. п., — хоч, правду сказавши, такого рају, про який казав пр. Котляревськиј, ніколи не було. *) Пр. Костомаров пагадає, як прислуживсь Квітка „тому народному направлению *русской литературы*, которое въ настоящее время приобрѣло общія симпатіи и постоянно совершенствуется.“ Ну, ј нехай! Тільки ж „прекрасні дні в Аранхуеці“ минулись! Тепер вже Александр Миколајевич „не наслѣдникъ цесаревича, а Государь императоръ,“ коло нього не Василіј Андрејевич Жуковскіј, а Дмитріј Андрејевич Толстой; — тепер навіть проф. Сухомлинов мусив похвалити кн. Петра Андрејевича Вяземского за те, шчо він „не писалъ доносовъ на просвѣщеніе.“ Тепер Александр II заборонив українську літературу, — і вона не може „постоянно совершенствоваться“ в Росії. Шчо ж јіј за користь з споминів пр. Котляревського про „*schöne Tage in Agramerz*,“ або з слов проф. Костомарова про „совершенствованіе того направленія въ *русской литературе*, начало которому положилъ Квитка?“ Академик Срезневскіј написав „теплоє слово“ про Квітку. А хто ж јому не давав впорядкувати в саміј академії наук, спомини

*) Вже в 1721 р. Св. Синод почав виступати проти українських церковних книг.

про Квітку, коли то академія справди „всеруська,“ *) та за одно вже пальгати на неї, чому вона не кінча печатати українського словника Афанасьєва-Чубинського, колишнього приятеля Квітки, до которого був близький д. Срезневський? Чому „дружеский кружок,“ котрий зібравсь обідати в честь Квітки до „Нового Палаша“ не оповістив хоч писателів про те, що буде якось поминати українського писателя? Чому накінець в телеграмі того кружка в Харків не ма навіть слова „украинская литература,“ так що навіть не можна догадатись, якій літературі бажає той кружок зросту серед других славянських?

З усіх петербурських „почитателів“ Квітки тільки один д. Мордовцев показав охоту мов би піжмати вовка просто за хвіст — словами про „историческую ошибку“ (і чому „историческую“ ??) Тільки як же здалека махнув він рукою од вовчого хвоста та яку дієсно достігну того телятка, котрому бажали вовка піжмати, најівність показав тої, тепер, мабуть, покажавшиєся Нептун, котрий ще недавно побивав своїм трезубцем провінціальну печать і між нею українську літературу! Він казав про ту „пользу, которой вправѣ ожидать украинская письменность отъ русской интеллигенціи“; він „выразилъ увѣренность, что присутствующіе примутъ рѣшеніе искренно помогать къ устраненію помянутой ошибки законнымъ путемъ“ і т. д. (дивись вишче). А чому ж це на споминах Квітки не було ніодного з тих редакцій, в котрих д. Мордовцев свій чоловік? Чому ні в одній не було ніодній докладній статті про того Квітку? Хиба д. Мордовцев не зна, що вже давно про українські, навіть наукові, видання появляються ранишчі і докладніші статті в Лондоні і Парижі, ніж в Петербурзі, де сам д. Мордовцев недавно в „Новому Времени“ не змів, чи не хотів, чи не смів навіть назвати всіх збірок казок українських? **)

Та і пристидила ж д. Мордовцева „русская интеллиген-

*) Тільки далеко опісля довідались люди з рокового отчоту Академії, що д. Срезневський колись прочитав в „отдѣленіи р. языка и словесности“ свій спомин про Квітку.

**) А їх спеціальних тепер тільки єсть чотирі (Рудченка, Драгоманова, Шејсковського, Чубинського)—і з них д. Мордовцев промишув 2!

ція“ і навіть ті „присутствовавшіє“ на обіді, котрі „гаряче плескали“ його словам! І після його слов—нігде, окрім київських та одеських газет, нідиці статті про Квітку —ї про українську „письменность.“ Ніюпа петербурська газета не перенечтала цілком слов д. Мордовцева навіть із „Нового Времени“, ні навіть „Недѣля“, редактор котрої був з д. Мордовцевим у „Нового Палкина“, а більша частина зовсім не передала, що таке сказав д. Мордовцев. Чи не сміли, чи не хотіли?—не знаємо. Для справи все одно! А що зробили „присутствующіє“, котрі „приняли рѣшеніє помогать исправленію ошибки“ і т. д.? Нічого! Перш усього кожний з них мусив написати по статті в ті видання, до котрих він найбільше стоїть. Ніхто не написав, починаючи од самого д. Мордовцева. Далі—вони члени товариств: „пособія нуждающимся литераторамъ“, „географическаго“ і др. Чому напр. дд. Гаєвський, Костомаров, Гадебуров і др. члени першого товариства не на-стоять на тому, щоб те товариство, котре ж колись то бралось купувати землю для братів і сестер Шевченка, не обернулось до начальства з тим, щоб „разъяснить“ йому, що його „ошибка“ отніма хліб хоч би в тих же братів Шевченка і у загалі вбільшує „нужду“ серед українських літераторів, котрі і без того вже, як писателі „провинціальні“, не дуже то забагатіють при російських цензурних порядках.

А може б те все не було „законный путь, дозволенные средства?“—Може! Так тоді, папове, треба раз на завше і вибрати одно з двох: або „совершенствование литературы“, „разъяснение и исправление ошибок“ і т. п., або „законные пути и дозволенные средства.“

Die schönen Tage in Aranjuez sind nun zu Ende! Благородним рицарям, Дон-Карлосам, котрі так люблять прекрасних королів: Україну, письменність, народ, освіту і т. п., —приходиться або виступати просто проти Пилипа II з його Альбами і великими інквізиторами,—або мовчати! Мовчати, бо між ними нема і не може бути ні сміливості, ні наївності маркиза Поззі!

Що ж до українського письменства, то тим з „законних“ льудей, хто хоче, щоб воно не замірало не треба навіть непременно дома виступати проти петербурського Пилипа II, а треба тільки обходитись без нього. Хто напр. не дає д. Мордовцеву напечатати його українські повісті, або „Малорус-

ській Сборникъ," а д. Костомарову переклад біблії, д. Опатовичу його учебники і т. п.—в Львові? Щоб зробили з д. Костомаровим, як би він переніс капітал, зібраний в 1863 р. на українські учебники, в Галичину? Що б могло пошкодити петербурьським „почитателямъ Квітк“ зібрати хоч би 18 пожабр'я, 26 февралья і в другі надібні дні гроші та посплати їх хоч би в Львів, щоб на них тамошня молодіж переводила і печатала наукові книги і повісті, без котрих тепер не може стояти ніяка література? А їйі ж хотіли розвину петербурьські українці в часи „Основи.“

Хто ж бажає, щоб література українська справди широко розрослась і в Росії, хто хоче, щоб росла і народища освіта, і ґрунтова праця, подібна тії, для котрої в свіі час і по своїому працював Квітка, тої мусить же зрозуміти, що тепер те бажання не сповиниться, поки ґрунтові льуде не закусають хоч царської і чиновницької самоволі.

А! скажуть, — так і ви зходите на те, щоб одкласти всьаку будівничу праць „на другій день революції“, а тепер радити тільки кусатись та кусатись!

Ні мало! Будьте ласкаві, будуйте, носіте мед,—та тільки ламайте гниле, вичищайте ваші улїки од багна, бороніте їх од се і всьаких злодуг, прокладайте широкі дороги,—робіть, живіть,—та отбивайтеся од ворогів, завоюйте собі лїпші обставини для життєва. Без того не проживете по льудському!

Коли таку не хитру правду зрозуміють наші ґрунтові льуде, наші мирні бджілки.—а не самі тільки натурн вожаки, тоді, може, остатнім нічого буде і робити. Та чи ж скоро зрозуміють наші ґрунтові льуде, що не поваливши хоч частини теперішніх порядків в Росії, не будуть вони мати навіть Квіток з їхньої працї „для пользы края?“

Здається, що харківські льуде починають вже розуміти цю правду. Так думаємо по деяким промовам на обіді в честь Квітки і по тому, що недавно проскочило і у газети *про харківське цубериске земство*:

Газети петербурьські дали звітку про те, що харківське земство поставило прохати начальство, щоб в Харь-

кові можна було печатати книги і газети хоч так, як в столицях,—без попередньої цензури. Окрім того, звістали газети, що те земство похвалило записку гласного Гордієнка про те, що коли земству не ма потрібної волі в його краєвих справах, напр. хоч через те, що не ма в країї вільної печаті і зходів, коли не вбільшені права земства, то тим паче воно не може зробити того, чого недавно прохало начальство в громади через „Правительственный Вѣстникъ,“—то б то помагати йому проти соціально-політичних „революціонерів.“ Тенер в дописі з Одеси в бернській газеті „*Вунд*“ читаємо цілія адрес харківського земства. Ось він:

«Всемилостивіишии Государь, Император Всероссийскій! Хоть наше сміливе військо і одержало блискучі перемоги на Балканському півострові, а велике і славне царство руське пераз потрясали остатніми часами насильні вибухи нутрянного неснокою. То ознаки, котрі примусливо показують на противній природі і близькій стан царства. Вся руська громада, навіть увесь народ руський терпить од того стану. А ті сили, котрі хотять перевероту, безоглядно користуються тими неодоладними справами для своєї цілі. Вони вже довели до того, що царське начальство побачило потребу обернутись до руського народу, до його патріотизму, котрий він завжди показував на ділі, і непрохати в народу, щоб він боровсь з зростом соціалізму тісним рядом, рука в руку з начальством, щоб боронив од погібелі рідну країну, громадський порядак, власність, сім'ю, віру.

Охотою пішов би за тим руський народ. — та як же йому до того стати, коли він завжди примушений грати в громадському життєві тільки пасивну роль, коли яким би він не показав себе добрим і охочим жертвувати себе. — йому ніколи не дається ділом вступитись в долю своєї країни, коли йому тільки і вільно, що принести великі і кроваві жертви на вівтар спільного добра, та вкупі з тим од нього завжди хотять, щоб він зостававсь ніхим і безвільним. мов струмент? Нам би, законним виборним з народу, земствам слід би було перш усього боронити од напасти громадський порядак, поспинатись на поміч небезпечній рідній країні. Тільки ж чи можемо ж ми? Ні! Нам не дано до того засобів. Всі земські виборні без останку повні најліпших думок, та тільки стан, в котрому вони стоять, робить їх безсильними і недотепними до праці. Раді б вони, та не можуть, послухати поклику царського начальства.

Як нашою виборні, так і всім краєвим урядом конечно не дано права ніяково вступатись в широкі справи, а власне в політичні. Знайдено за ліпше тісно обмежити круг праці земства господарськими справами, і придумано чисто драконовські порядки, щоб наші товариства не забували, як вони мусять бути в одвіті за всякий ступінь з того тісного кругу. Нам не завжди вільно радитись над справами краєвої потреби, а право обертатись до царського начальства з своєю радою, котра хоч случаєм зачіпа все царство, зовсім у нас отнято. При таких обставинах земства мусять виражуватись, і присихати. Звичайно в кожному з них не ма нічого лишого, окрім

купки случаєм набраних, наляканих і через те зроблених німими льюдеї, котрі напроти їхньої, може наїліпшої, охоти не можуть ні на крихту послужити для спільного добра, бо їх примушують рік за роком виправлятися тільки з наїдрібнішими річачи.

Нам конечно заборонено розмовляти з нашими виборцями; нам не вільно ображувати наші громадські справи; злавна і систематично стараються об тім, щоб ми зоставались туними і без діла; нам не вільно ніколи прикладати до діла наші најбезперечнічі права людські, то б то голосно говорити про наше добро і лихо, про те, од чого залежить наше життя і усе, що з нами буде. Який може бути нишиї послідок всього того, як не той, хоч жалкий, але безпремінний, що тепер нідин член земства, і у загалі нідин руський не готовий, як слід, виробити собі потрібну думку не то, щоб про політичні, а і про господарські, сільські справи, як тільки вони виходять за того круга? Чи треба ж ще розказувати, що це все несприродний, болізниї стан річей?

Ми, руські, в цьому тепер одні тільки і зостались без приміру в Европі; ми—випльучка двічі нещасна, бо наш народ завше показував, що він дотепниї розвиватись, що він може образовуватись. Коли ми увільняємо других, то хіба ми не мусимо бажати, щоб і нас увільнили од путів нещасного і застарілого закону?

Всемилютивішчиї Государь! Даї твоєму вірному народові право своєї вої (Selbstbestimmung), котре йому личить од природи; даї йому милостиво те, що ти дав уже булгарам! Скоро побачиш ти тоді, яка буде дужа, як проповіте, яка багата буде Россія! Бог дав нашому народові і нашій рідній країні все, що тільки він міг дати, тільки одного він не дав нам і про те ми просимо тебе: даї нам вільні закони, розірви узли, котрі і доси в'яжуть наші громадські, і навіть наші людські права! І коли ти зробиш по нашій просьбі, вволиш нашу волю, Всемилютивішчиї Государь,—тоді ми не то що протягнемо тобі руку нашу на поміч, щоб викоринити партію переворотнуї і виратувати рідну країну з соціальної біди, тоді ми самі зможемо то зробити дією.

Нам пишуть, що більше, чи менше подібні адреси подало в Московщині земство тверське, а на Україні, окрім харківського, ще *полтавське і чернишовське*.

Тільки ж про полтавське земство ми прочитали в „Неділь“ таке, що „только плюнеш да перекрестишься.“ Земство те вибрало виділ з 12 чоловіка, щоб він зклав адрес подібниї до харківського. Виділ і написав так,—та тільки коли хотів читати перед збором, то председатель (по закону, не вибраниї, а готовиї)—предводитель дворянства), д. Мандернштерн,—не дав. Тоді озвався од виділу д. Галаган і сказав, що коли те, що написав виділ, зостанеться невідомим, то це може кинути тінь на думки писавших, так виділ просить, щоб хоч писання його зложити в архив. Те йому було дозволено,—і на тому діло скінчилось. Бачите, ні сам д. Галаган, звісниї за доброго

чоловіка і цареві,—ні ввесь збір земський не знайшов, як то обійти таку колодочку між ним і царем, як д. Мандриштери,—і всі не видумали нічого розумнішого, як оддати посланих 12 полтавських апостолів—до мишеї!

Нічого сказати, слава земству полтавському, слава 12 мишачим апостолам! Будучи сами полтавцем, ми б радійші зложити їм молебєн, коли б знали имена їх, окрім д. Галагана. А тепер ми мусимо тільки піднести д. *Галаганові* ім'я *Павла Первозванного з мишачих апостолів*,—і вернутись до харківського земства!

Охоче кажемо харківцям: В добрий час! Пора вже ґрунтовим людям виступити проти „препятствій.“ Тільки ж не слід би їм дуже поспішати самим лізти в „препятствія“,—то б то, по російському, просто в поліцію і жандарми.

Ось і харківське земство збирається „викоріняти соціалізм, революцію“ і т. н. А воно слід би було, хоч пождати, поки той соціалізм та революція справди приїде в Харків;—може, чорт виїде не такий страшний, як його мальують. Поки шчо, та революція підстрелила Трепова, заколола Мезенцова і т. н. Шчо ж?—хйба ґрунтовим людям справди любі ті органи „препятствія“,—так любі, шчо коли ґрунтовим людям дадуть „вільні закони“, то вони зараз же почнуть боронити Трепових, Мезенцових і той „трон“, котрому вони служать?

Скажуть: але ж „соціалізм і революція“ виступа не тільки проти трона і т. н. „препятствій“, а і проти „ґрунту:“ проти віри, сім'ї, власности. Довго б про це треба б було говорити,—та ми скажемо як найменше. Ми порадино ґрунтовим людям подумати тільки об тому, шчо в Росії зветься боронити віру, сім'ю, власність: то значить сікти штундистів, гнати з шкіл та од праці (в тім числі і од служби земству) дівчат і жінок, обдирати крест'ян,—котрих навіть і недавній зїзд селяських господарів в Одесі признав основою господарства земського. Пригадали б земські льуде, як і земські вчительські семінарії, і дівчаталікарки і сама крєпацька воля і мужицька волость—звались в Росії революції, — то і пождали б показувати охоту боротись з нею, хоч до того часу, коли поборьать „препятствія.“ А потім погадали б об тім, шчо і без соціалізму не дуже то забезпечена і власність їх і сім'я. Певно, не земським людям треба нагадувати про те, як

їх обдурують банкіри, касієри та концессіонери. Так вони б мусили подумати, шчо те, шчо зветься „порядок, котриї боронить власність,“—передає все в руки тих Сіоні, Струсбергів, Јуханцових, Варшавських, Польакових, і т. д. —подумать, та і пождати: може „соціалізм“ лінше заболіть дльа дітеї їх та онуків, коли не власність, то те, на шчо тиїєї власности тільки і треба: чесну науку і життья!

Та і на шчо починати першій політичній ступень з неуцтва, а то і,—простіть на слові,—з дурниці?!

От ви збіраєтесь викоринити революційу і соціалізм! Так треба б було, виступаючи в політику, хоч би по Кайданову переглянути всесвітню історію, то ви б побачили, шчо ніколи шче підного природного руху історичного ніхто не викоринив: спалили Гуса, — а потім побачили Льютера, Цвінглі, а далі Соціна, Мільтона, Вольтера, а на решті і Фејербаха;—заткнули рот Галілею, та дожились і до Дарвіна і т. д.; — подавили *états généraux* і т. н., а тепер кланяються перед республіками в Швеїцарії, Америці і Франції, після котрої не минути республіки і Італії, Іспанії, Германії,—(Англїя, Бельгія, Голландія, Норвегія, і навіть Данія і так вже маїже республіки),— а за тим діде ж черга і до Россії. Оттак же, як було з вірою і наукою, а потім з державою, так почало робитись і з соціальною справою. Де зросло грошове господарство, там росте і „робітницька справа,“ а де робітницька справа, там і соціалізм. Всі бачать, шчо робітницька справа єсть вже і в Россії,—так треба ж знати, шчо не викорините соціалізму і з Россії. А „земству,“ котре хоче говорити не в імї самих тільки панів, або купців, а в імї всіх льудеї, і мужиків,—зовсім вже стыдно похвалитись, шчо воно викоринить тої рух, котриї, як там не єсть, а турбується про добро всіх льудеї, і мужиків більш усього!

Коли похвалка харківського земства, шчо воно викоринить соціалний рух, єсть неуцтво, то похвалка, шчо воно викоринить його при вільних законах, єсть і неуцтво, і дурниця. Після „вільних законів“ рух соціалістичний (так само як де треба, то і республіканський) стане дужчим: хиба ви не знаєте приміру Франції, Англїї, Бельгії і т. н.?

Земським льудім слід би подумати і об тому, чим то і як вони будуть викориняти революційний елемент? Тепер

вн викоріняється в Росії: з печаті цензуру, з життя: поліцією, жандармами; тепер цензура, поліція, жандарми розправляються в ім'я царя. А коли будуть „вільні закони“, як каже харківське земство, — а простіше сказати: державна земельна рада (парламент), то зостанеться таж цензура, таж поліція, тіж жандарми, — чи ні? Зостанеться: то кого буде вона слухати, — земельної ради, чи царя, чи обох? Коли цензура, поліція і жандарми зостаються тіж, тільки що будуть розправлятися в ім'я земельної ради, — то б то в ім'я тих, хто візьме в її гору, — того, що зветь парламентська більшість, — то який же бар'єр буде з того, що неволі всіх країн і людей російських у царя заміниться неволі в парламентській більшості? А коли цензуру, поліцію і жандармами буде заправляти і царь, і парламентська більшість, — і певно, на першій раз більше царь, ніж парламентська більшість, — то хто ж нас, або ліпше вас, харківські ґрунтові люди, запевнить, що цензурна, поліцейська і жандармська палка не повернеться перш усього, проти вас! От дивіться, Пруссія все таки не Росія, та і там Бісмарк виманив у „землі“ і „громади“ закон проти соціалістів, — а тепер вже наклада памордник на всіх, в кого є не така думка, як у нього, і на сам парламент.

Але мало того: виступ харківського земства проти „революційних елементів“ ще і невдачливий і недогадливий. Ґрунтовим людям не слід забувати, що не стрільни хтось в Трепова, та не шингін Мезенцева, то не заплакав би перед ними „Правительственный Вѣстникъ“, а не заплакав би „Прав. В.“ — то чи скоро б і харківці спромоглись і на той адрес, який вони написали?

На першій раз і той адрес нічого собі, — особливо, коли кінець одкинути. Тільки ж не думайте, панове земці, щоб „препятствія“ так і подались од таких адресів. Ні, — ваш адрес положать під сукию. І вам треба буде писати другий, далеко червошішій, коли хочете здобути хоч ті права, про які говорите і тепер. Та і то навряд, щоб і їх здобули, коли б затихло в Росії те, що ви звете „революцією“.

Так чого ж ви поспішаєтеся „викорінати“ її? Хіба, думаєте, що „препятствія“ тим задобрите до себе? Так „препятствія“ не дурні: вони знають, що коли б і справ-

ди зложити працю викорінення на ґрунт, на земство, то ви б перш усього викорінили самі ті „препятствія.“

Так викоріняйте ж „препятствія,“ а соціалізм та революцію не чинайте, коли не хочете зостатись при тому, против чого і адреси пишете. А поки приїде до вас відповідь на ваші адреси та поки вам впіять доведеться новий писати (по закону це може бути і не раніше, як через рік)—ми радімо вам, прихильникам „вільних законів,“ та ще і ґрунтовим, краєвим лудім, уважно роздуматись над тим, що то справди значить „ограничити“ царську (на ділі чиновницьку) власть законом? Того не дуже то розуміли і на „Западі,“ коли починали „конституційні рухи,“ подібні тому, який тепер починають в Росії, не дуже то розуміють і тепер (окрім хіба в Англії, Бельгії та Швейцарії), — і через те і „на Западі“ далеко не одні соціалісти-анархісти прикладають до тамошніх державно-парламентських змін слова: „plus on change plus c'est la même chose! (Чим більш міняють, тим більш все однако-вісінько!) Заложити вільну державу,—це не значить перенести самодержавство з одного кутка в другий, або поділити його між двома, трьома. То значить—вменшити,—коли вже не знести,—всьаке самодержавство і убільшити волю (в слові і праці) особам, спілкам, громадам, повітам, країнам, породам,—і дати середній, державній раді найголовнішчу мету — доглядати і боронити, щоб ні в чому та воля не була порушена. В Росії, котра стільки років терпіла Іванів, Петрів, Віронів, Миколаїв і т. н., котра сама в четверо більше од решта Європи, в котрій 99 язиків, — більше, ніж де небудь, треба пам'ятати, що коли в ній „конституція“ не дасть волі особам і спілкам та не порушить державної централізації,—то вона вже зовсім нічого-госінько не буде варт!—То буде: міністерство Шувалова, з депутатами Бланками, з парламентським поводитирем Катковим, котре почне з того, що одслужить папахиду по Мезещеву, скине казенну недоїмку з „Московських Відомостей,“ дасть по 25 р. московським різникам за „храбрость“ проти студентів,—і все піде по старому!

Ми не ждемо багато плоду од своєї ради, а все таки вемілюємось сказати, що „ґрунтові луде“ не стратять марно часу, коли роздумаються про ту справу, котру

ми зараз зачепили. А коли харківські земці не тільки групові і краєві тьуде, а шче і українці, то ми, поки шчо, радимо їм розважити шче над чимсь то. Ми розкажемо де шчо *на розвагу ґрунтовим льюдім на Україні з поводу де чоґо того, чим вони заїмувались в остатні місяці 1878 р.*

В ці місяці маїже скрізь отбулись *земські збори*. На тих зборах була розмова і про *народні школи*. В Одесі окрім того отбувсь *зїзд господарський*. А в Київі, де не ма ні земства, ні школ народніх (не ма, так як кажуть, шчо в Єгипті не ма зіми), ні зїздів господарських, то ґрунтові льюде хоч потішились *виставкою натрєтїв старих ґрунтових льюдеї* на користь малярської школи д. Мурашка.

Оґ з поводу цього всього ми де шчо нагадаємо нашим ґрунтовим льюдім, котрі, певно, хотьать, шчо́б і в їхній країні було, „як у льюдеї“: і письменність, і добре господарство і умїлости,—ї котрі, певно, раді роздуматись, чому це в нас не так, як у льюдеї.

Так ось послухаїте, ґрунтові льюде на Україні, шчо розказує один з ваших же товаришчїв, земець Катеринославської губернії, барон Корф, про народні школи в Бельгії, як вони показались на Парижській виставці 1878 р. Не без науки буде послухатись катеринославського земця і полтавському земцеві д. Бєлікову і харківському профессорів д. Владимирову, котрі шчось таке казали на обідї в памїать Квітки, проти потреби української „форми“ в школах на Україні. Особливо може навчитись тому пр. Владимиров, котрий, як журнет, не вчивсь сам педагогїки і лїнгвістїки, а як чоловік все таки вченїї і спеціалїст, мусить же вважати на те, шчо говорять спеціалїсти и тому, чоґо він сам не зна.

В статїї б. Корфа „Парижская всемірная выставка 1878 г. IV. Педагогическіе отдѣлы Бельгїи, Голландїи и Люксембурга. (Нар. Школа, 1878, № 12, стр. 19—21), читаємо ось шчо:

Необходимо указать предварительно на крайне интересную особенность бельгийского элементарного обучения. Эта черта,—поражающая въ особенности русского педагога, свыкшагося съ тѣмъ, что начальная школа преподаетъ лишь языкъ господствующей національности,—состоитъ въ томъ, что въ такомъ незначительномъ государствѣ, какъ Бельгїя, учреждения, пекушіяся о начальномъ обученїи, имѣють дѣло съ *четырьмя* языками: фламандскимъ, нѣмецкимъ, валлонскимъ и французскимъ, который составляетъ языкъ образованнаго общества и

господствуетъ въ краѣ, какъ языкъ, преподаваемый во *всѣхъ* начальныхъ училищахъ, фламандскихъ и французскихъ безъ различія. Судя по брошюрѣ профессора Нована, секретаря известнаго общества народныхъ чтеній въ Вервье близъ Люттиха. (*Soirées de Verriers. Rapports etc. par M. Novent*; Май 1878 г.), и французское населеніе Бельгій плохо понимаетъ французскій языкъ, такъ какъ «валлонскій языкъ составляетъ единственное партіи, почти понимаемое рабочимъ населеніемъ, и потому наиболее удобное для воспитанія его...» (стр. 29). Буквально въ такомъ же отношеніи къ русскому языку состоитъ сельское населеніе на весьма обширномъ пространствѣ нашего отечества, въ губерніяхъ малорусскихъ, украинскихъ и новорусскихъ, съ населеніемъ въ 15 миллионѣхъ*) дия изъ малороссовъ. Судя по моимъ личнымъ опытамъ въ народной школѣ, неоднократно повтореннымъ, не понимаетъ, напр., при *вступленіи* въ школу, ни одного слова въ слѣдующемъ незатѣйливомъ предложеніи изъ его же быта: «баба (жилика) *въ полѣ* (въ стѣну) *спрятала* (заховала) *кувшинъ* (гличикъ) *въ рожѣ* (въ житѣ)...» Какъ же относится въ Бельгій къ языку массы, особому отъ книжнаго языка? Ее обучаютъ, и очень усердно, языку образованнаго общества и науки.—и преступно поступили бы мы, если бы не стѣмѣли, въ свою очередь, преодолѣвать въ школѣ трудности обученія малороссовъ русскому языку и не постарались, напротивъ, тѣмъ усерднѣе заняться въ малорусской школѣ русскимъ языкомъ, что языкъ этотъ сельскимъ населеніемъ не вышесится изъ *жизни*. Но какъ затѣмъ относятся въ Бельгій къ валлонскому языку, при всемъ усердіи къ обученію массы языку французскому? Такъ называемое «Франклинское общество» вводитъ въ свои «вечера для народа» драматическія представленія на валлонскомъ языкѣ, а уже названное нами «общество Вервье» назначаетъ конкурсы и выдаетъ преміи за пісни, комедіи и драмы на валлонскомъ языкѣ, желая бесѣдовать съ массою на языкѣ, *знати* ей понятномъ, безъ того, чтобы это считалось «валлонофильствомъ.» Но въ Бельгій известно выраженіе «*фламизмъ*,» и этимъ словомъ называютъ стремленіе поддержать фламандскій языкъ и фламандскую литературу рядомъ съ получившимъ господство въ Бельгій французскимъ языкомъ. И не смотря на то, что фламандскій элементъ могъ бы быть опасенъ Бельгій въ *политическомъ* смыслѣ, какъ элементъ крайне многочисленный; не смотря на существованіе «фламизма» фламандскій языкъ *преподается* въ начальныхъ училищахъ и *учительскихъ семинаріяхъ* фламандской части Бельгій; въ высшихъ народныхъ училищахъ города Люттиха, находящагося въ валлонской или французской части Бельгій, преподается *нѣмецкій* языкъ; въ герцогствѣ Люксембургѣ, о которомъ будемъ говорить ниже, преподаются и французскій, и нѣмецкій языки въ тѣхъ мѣстностяхъ, гдѣ населеніе говоритъ германскимъ діалектомъ, причемъ люксембургская учебная администрація даже заявляетъ, что опытомъ

*) Мы думаемо, що неподібність української мови до московської ще більша, ніж валонської до французської, бо валонська мова все таки чистіша північної франції (langue d'oui) українська ж стоїть до північно-руських, як південно-французська (langue d'oc) игред langue d'oui.

дознано, що не тільки пользование однимъ языкомъ для лучшаго уразумѣнія другаго, но даже преподаваніе *двухъ* языковъ въ народной школѣ не представляетъ ни малѣйшаго неудобства, что касается успѣховъ дѣтей. (См. стр. 9, L'enseignement primaire dans la ville et le duché de Luxembourg, 1878 г.). Мы могли бы добавить къ этому, основываясь на личныхъ наблюденіяхъ въ начальныхъ училищахъ Мюльгаузена, что въ Эльзасѣ, гдѣ масса говоритъ на германскомъ діалектѣ и не понимаетъ по французски, оба языка, нѣмецкій и французскій, изучаются въ народныхъ училищахъ, и съ большимъ успѣхомъ. Если эти вопросы имѣютъ существенное практическое значеніе для *русскаго учебнаго дѣла*, то оно, по нашему мнѣнію, состоитъ въ томъ, что, въ интересъ воспитанія и развитія дѣтей, желательно, чтобы дѣти понимали учителя, а учитель понималъ своихъ питомцевъ, и крайне было бы странно, поэтому, требовать отъ *малорусскаго* учителя, чтобы онъ въ *великорусской* школѣ говорить только по-малорусски, возбуждая тѣмъ не вниманіе и любознательность, а только смѣхъ учащихся. Такъ, напр., въ школахъ нѣмецкой Швейцаріи учитель, на урокахъ, очень часто прибѣгаетъ къ мѣстному діалекту, совершенно непонятному для того, кто знаетъ только по нѣмецки.»

А ми додамо до того, шчо в Бельгії вже кілька років фламандську мову зрівняно з французькою і у судах, — тоді як у нас в судах *скрізь* панує „обривсеніє,“ — од чого в судах на Україні виходять курьози, напр. такі, які недавно розказала „Недѣля“ (1878, № 49).

Так от бачите, шчо робиться з краєвими мовами „в льудей,“ в Бельгії. Правда, в тій Бельгії вільно збираються і конгресен страшної „Інтераціоналки,“ (торік напр. в Генті), ієсть аж дві соціалістичні партії (льудей фламандської мови і французької): в ту Бельгію втікають льуде і газети соціалістичної партії, з Германії. Це мабуть тому, шчо ґрунтові льуде в Бельгії і у старі роки, од XIV ст. не давали нікому наступати собі на ногу і удержали волю городську і краєву під усякою державою, під яку їх ставила доля. Та мабуть через те і поважають в Бельгії і фламандську мову, шчо тамошній фламандській Квітка, Консеґенц, нині не тільки „Марує,“ а і „Фландрських львів,“ повісті і романи про те, як стоїали фламандські селяне, міщане і рицарі за свою волю!...

Ми думаємо напроти бар. Корфа, шчо в Бельгії шанують фламандську мову в школах не „несмотря на фламизм,“ а власне „смотря на фламизм,“ то б то не тільки через те, шчо в Бельгії начальство не таке дурне, як наше, а і через те, шчо „фламизм,“ готові показати і зуби урядові, котрі б смів довше зневажати фламандську мову

в школі, суді і т. п. і в крайньому случаю вернутись до Голандії! А в нас навіть не всі прихильники Квітки посміли сказати, що вони шанують в ньому українського писателя і учителя,—і сам бар. Корф зкінчив свою розмову тим, що не слід вчити „в великоруській школі малоруською мовою“!!

Ну, та що там мова та воля! Овернемось до річей вже зовсім невинних,—до того, як хліб сіяти, та садки садовити,—до річей, про котрі розказувано на *одеському зїзді*. Про зїзд той так багато печаталося в газетах і в Росії, що нам не ма чого ще говорити од себе. Хіба, як виїдуть в світ нові протоколи його розмов, то варто буде спинитись на тому, як пани самі признались, що тільки крест'яне можуть виратувати господарство коли не в усій Росії, то на південній половині її, на нашій Україні! Поки що ми скажемо, що, значить, одеській господарській зїзд признавсь, що остатні сто, коли не 150 років історії південної Росії—пропашний час для справи господарської. Ось послухайте, що розказує про господарство на нашій Україні за часи Петра І імець Вебер, котрий, будучи послом, проїхав трохи не всю тодішню Европійську Росію. „Гніт на душу, котрий виходить од неволі, на стільки, здається, затемнив усякий розум крест'янина (московського), що коли б йому показали всю користь економії (ліпшого господарства) і коли б він сам ясно бачив ту користь од неї, то все таки не перестав би держатись старих своїх порядків, думав би, що діди ліпше розуміли те діло. Що можна б було мати з родючої (московської) землі, можна бачити найліпше, коли переїдеш із Росії в землю козаків (україну): хоч там ґрунт польа і далеко гірше (Вебер рівня Черниговщини і Сіверщини з московською Україною) — і люди руські, що живуть на Україні, будучи козаками (вожаками) вже по своїй натурі далеко не такі робучі, та через господарство, котре ведеться в них подібно до польського, вони далеко багатше тих руських, котрі здобувають собі хліб під благодійним покровом своїх панів.“*) З того, що розказано в подорожжю на Україну в половині XVII ст. Павла Алепського і у початку XVIII ст. московського

*) Записки Вебера. Русск. Арх. 1372, № 6, 1134

попа Лук'янова, а також з актів XVII—XVIII ст. відомо, що в нас на Україні садки і огороди були далеко ліпші, ніж в Московщині,—що було чимало і винограду, що од нас туди викликали садоводів (як і книгарів і покривників домів гонтом і т. и.).*) Тепер наша Україна в усьому господарстві стоїть далеко позаду Московщини. Через що? через „благодійний“ покров панів,“ котрим царська рука московська і петербурзька допомогла вирости в Гетьманщині, котрих вона вберегла і збільшила в „областях“ отъ Польшии возвращенных,“ панів, котрих царі і царині петербурзькі посади в т. зв. Новоросії, розігнавши попереді вільні козацькі і мужицькі виселки. Приложити до того державні тягарі, починаючи з солдатських пестоїв, котрим, як каже Вебер, Петро хотів навмисне збіднити Україну після Мазепи.**)

Перше тим всім нашого селянина довели до стану московського крпака, а наше господарство до московського, потім московське перегнало наше, бо все таки йому помагали привілеїями. тоді як наше руйнували перше навмисне, а далі по звичці. І тепер, коли на одеському зїзді кажуть, що тільки мужицьке господарство може поліпшити стан поля на нашій Україні,—то иншими словами кажуть, що треба вернутись до того стану, про який нам розказує Вебер в початку XVIII ст. От вам і прогрес! Грунтовим льудім на Україні слід би подумати об цім, та перебрати напр. історію акцій і торгу українськими продуктами: горілкою, сахаром, сім'ям, шчети-

*) Сборн. матер. для истор. топогр. Киева и его окрестностей. I, 86, 119. Акти Ю. и З. Россіи, IX, № 6. 1670. (Переписка о при-, винограднаго строенія мастеровъ“ и садовниковъ и о присылкѣ ихъ въ Москву.

**) Вебер розказує, що українських козаків, або черкасів давно б вже поставили (Петро I) на „русскую ногу.“ коли б не боялись, що вони одійдуть в Польщу, або до татар. Зважитись на те здається небезпечним московському урядові, і через те він шукає других, не так вилних способів, щоб зовсім поневолити Україну і одняти в неї силу. Початок до того вже зроблено доволі вдалий, а власне тим, що од часу війни з турками і до сього дня, козаки мусять не тільки давати квартири дня більшій частині московського війська, а і ставити поштових коней, котрих що хвилини беруть і за котрих нічого не платять, — через що всю країну їх так обідрано, що вона вже не рівна і до тієї колишньої України. (Р. Арх. 1872, № 6. 1113—1114.)

поју, шерстю́ і т. д.,—то вони б скорше пізнали, що їм кошту́ють державні „пренятетвія“.

Слід би було і тим ґрунтовим льуді́м, що впорядкували *ки́ївську виставку на́третів* спо́м'янути і історі́ю ма́льарства на Укра́їні, як частину історі́ї культу́ри в цьо́му краї́, звісно, коли б хто написав ї́ї по́пореду. Поки ж хто з льудо́ї, котрі́ лі́нше, ніж ми, змо́жуть те зроби́ти, на́дума́ється на те, ми на́гада́ємо кі́лько е́лів з подоро́жжя в Моско́вичину́ і в „Ко́зацьку зе́млю“, то́ б то на́шу Укра́їну Па́вло Але́ського в 1653 р. То́ї сі́рієць, котри́й бачи́в вели́кі горо́ди на мо́рі Семе́доземно́му, ма́лює нам Ки́їв XVII ст. горо́дом з реме́слом, торго́м, пше́мством, ну, сло́вом, *горо́дом* таким, ја́кі ми бачи́мо в Євро́пі на́пр. XV—XVI ст.,^{*)} і між ин́чим ка́же: „в цьо́му горо́ді. ба́гато прехоро́ших ко́зацьких ма́льарів, дотенни́х ма́єстрів сво́го ді́а, котрі́ ви́жива́ють ба́гато розу́мних ви́гадок д́ля того, шчо́б зні́мати то́чні на́трети з ви́ду льу́дського́ і д́уже ви́їють ма́лювати му́ки на́шого Го́спода.“ По́тому, ја́к да́лі то́ї Па́вло ро́ска́зує про і́кони му́к Христо́вих в ки́ївських це́рквах, ја́к там ма́льова́но і Христо́са. і жи́дів, Пі́лата, са́лдат і т. н. мо́жна бачи́ти, шчо́ і це́рковне ки́ївське ма́льарство XVII ст. в́же рі́нчує сту́пало на до́рогу реалі́зму, ја́к іта́лійське XV ст., нідерла́ндське XV—XVI ст.^{**)} І це́ було́ то́ді, коли́ в Моско́ві ца́рь з на́тріархом па́лили і́кони, не по ста́ро-віза́нтийсько́му пше́ні.

Про́шло бі́льш дво́хсот ро́ків: і шчо́ те́пер укра́їнська це́рковна живо́пись?—Су́зда́льщина—шче́ бі́льше ме́ртвецтво, ніж віза́нти́йщина! Де ж на́ша сві́тська живо́пись?! Де на́ша ака́демі́а умі́лостів?..... В шко́лі д. Мура́шка?!—котри́й о́дначе ми о́д у́сього се́рця ба́жа́ємо сча́стья, здо́ров'я і зро́сту! Ті́лько ж на́вряд, шчо́б вона́ е́коро до́ро́сла до ака́демі́ї і на́віть обі́йшла́сь без „пренятетві́й“, осо́-

*) Мі́ж ин́чим Па́вло Але́ський ка́же, шчо́ в Ки́їві бу́ли д́ля торго́у при́возним това́ром „пре́красні ла́вки і ди́вні ма́газини, з котри́х това́р прода́вали жі́нки; і ні́хто не диви́вся на них сти́дким о́ком.“

**) Со́бори. мат. д́ля истор. топо́гр. Кі́ева. I. 87—90. Порі́внь. 119 по́па Лу́кляно́ва: „Гра́дъ Кі́евъ стои́тъ на Ді́янірѣ з́я́ло пре́красно; въ моско́вскомъ и ро́ссійскомъ на́речі́ї тако́ваго гра́да подо́бнаго красо́тою в́ряд сы́скати... на Подо́ль стро́єніє у́зорноє; тща́тельным, ли́хотамі́! и мно́го у́ нихъ чу́дотвори́ныхъ і́конъ, а пше́мо шчо́ ка́жеться живо́пись.“

бливо, коли вона почне виступати на реальну і, значить, народно-українську дорогу.

Так ось об таких то ґрунтових та культурних справах, об тому, чому вони в нас не ростуть, а сохнуть, і слід би було подумати нашим ґрунтовим культурним льудім раніше, ніж збиратись викорінювати „революційні“ сили.

Доси в Росії такими думками чи сьак, чи так, а турбувались тільки власне ті, котрих начальство звало і зве революціонерами. З тих часів, коли в нас прибито вільний вчинок ґрунтових льудей, — всьакими справами, котрі могли б вивести наші громади з стану овечих отар, котрими заправляла палка попівська, папська і чиновницька, турбувались тільки ті, хто міг довідатись з книг про те, шчо єсть і може бути більш льудське життья, — *льуде книжні*, та і то майже виключно тоді, коли вони шче майже зовсім не торкались до ґрунту, поки шче вчились, були молодими, *студентами* і т. и. По більшій часті так у нас бувало, шчо як тільки чоловік, — кажучи словами купця в Островського, — входив „въ лѣта постоянныя“, так зараз же він і ставав такою ж вівцею в отарі, як і всі, — а хто не ставав, того або вбивали, або мучили, поки такі калічили зовсім. Віjna з книжними льудьми, з молодіжьжью, періодичне дітовбивство тягнеться через усьу історію Росії в XIX ст., а в остатні 10—15 років стає мабуть чи не головною справою „внутренньої політики“ Росії. Остатні місяці 1878 р. ця *віjna з студентами* отбулась майже по всіх університетських городах Росії. Ми розкажемо попередю најважніші факти тієї віjni, звертаючи увагу найбільше на наші українські городи (Харьків, Київ, Одесу), а потім попробуємо сказати з того powodu деякі наші уваги.

Почалася буча з Харькова.

Про те, як справлялась поліція (починаючи з губернатора) з студентами університетськими в Харькові, — газети російські не кажуть: в таких случаях начальство велить їм мовчати, а наші ліберальні газетчики і слухаються, замість того, шчо б, вмовившись проміж себе, зразу всім не послухатись начальства і сповинти свою службу перед громадою, — як не послухались справди ліберальні га-

зетчки в Парижі перед јульськоју революціеју, 1830 р. *) Не знаємо, чи товарищі наших емігрантів із Росії не писали сюди листів про студентський рух, або чи начальство перехапало більшу частину тих листів, тільки ж тут, в Женеві, дуже мало звісток про ту справу, — з чого і можна бачити між инчим, як то мало живих корнів в Росії має наша політична еміграція, — а також, значить, і те, як сам із себе, а зовсім не од „подпольныхъ пит-рингъ постороннихъ молодежи людей,“ виходять такі рухи, як торішній студентський.

До нас дішло два, або ліпше півтора листа з Харькова. Один — лист, писаний харківським студентом (?) в Одесу між инчим за тим, щоб покликати одесьців піддержати харківський рух; другого листу дішла до нас тільки половина, та так, що ми не знаємо, де пропала друга: в Росії, чи в Австрії. Ми приведемо факти з одного і з другого, — а попереду замітимо, що обидва де про що кажуть не в одно, а перший лист, той, котрим думалось викликати одеських студентів до спілки з харківськими — трохи не на половину зложений не з фактів, а з декламацій. Цей характер листу, а також недостача і доси печатного докладного спнесу усього остатнього руху студентського, — спнесу, котрий міг би појавитись коли не в таємних печатнях в Росії, то за границеју, — показує, яка шчо варварська земля Росія, як в ній самі „передові“ сили не привчились точно запаминати ходу фактів і передавати їх на громадській суд. За остатній час тільки книжечка „*Мартовское движеніе студентовъ кіевскаго универси-*

*) Наші газети вихваляли недавно Тьєра. Ми, звісно, цього робити не будемо, та все таки нагадаємо, шчо в 1830 р. коли урях Карла X придавнє вольу печаті, то Тьєр, тоді редактор газети „National“ написав протест, котрий підписали 44 газетчика од 11 редакцій, і в котрому стояли такі слова: „В тім стані, в якому ми тепер стоїмо, слухатись начальства перестає бути обовязком. Люде, котрих приказ начальства перш усього примушує слухатись, писателі, котрі працюють в газетах, — і вони то мусять перш усього показати примір, як виступати проти незаконної сили.... Коли начальство ламте закон, то ми вільні не слухатись його. Ми попробуємо видавати наші газети, не просьючи дозволу, котрого нас примушують просити“. — Хај пригадають наші газетчики, скільки раз наше начальство поламаło навіть закон про печаті 1865 р. та подумають, шчо тільки такими, а то і ніче сміливішими виступами, ніж Тьєрів, здобуто в Европі ту вольу печаті, котрої їм би так хотілось.

мета 1878 года“ (Львовъ) виставляється, як своєю докладністю, так і самим своїм показом перед громадами. *) Не вже ж тепер ні в одному університетському городі не підуть за достоїним цивілізованих льудей призіром видавців київської книжечки, — і примусять увесь світ вдовольнитись казенними звітками про студентський рух 1878, або такими уривками, як і ті, що ми печатаємо зараз!

Початок харківської студентської історії ми знаємо тільки з „Правительственного Вѣстника“, до которого можна прикласти хіба кілька слів з листу київського, що приведемо далі. — Тільки ж і з „Прав. В.“ видно: 1) що проф. ветеринарного інституту Журавський завіз для студентів *репетиторів*, — що противно звичаєм по всіх вищих школах в Європі і Росії, 2) що коли студенти за те вигнали д. Ж. з аудиторії, і над ними наставлено суд, — то членом того суду став і пр. Ж., через що більша частина студентів не хотіла відповідати такому суду, 3) що студенти ветеринарного інституту ходили переговорювати до попечителя, — (д. Жерве) і що тої їх перше не приймав, а потім звелів прислати депутатів, 4) що студенти університету од себе посилали до попечителя депутацію прохати, щоб ветеринарів не карали, 5) що після того, як „попечитель (якось) постаравсь, щоб більше безпорядків в ветер. інституті не було“, то студенти університету зібрались на сходку, котра після переговорів з ректором, попечителем і губернатором, прибувши з поліцією, — розійшлась. Діялось це все з 9 по 16 поабря.

З листу ж нашого довідуємось до того: що „починщиків“ руху ветеринарів, то б то тих, котрих такими признало начальство, — вивезли без суду в далекі губернії, — що студентів після того як вони розходились 16 н. біла поліція і арештовувала.

Харківський лист в Одесу, од 15 дек. після довгенького ряду вступних фраз про „башибузуков“, правствєння пытки“ і т. п. каже:

„Передаємо факт, як він звісний харківській публіці(?). 14 дек. студенти, як звичає, стали збиратись в університет на лекції, але, на велике диво, знайшли там поліцію, котра стерегла недоторканість науки; виставлена була обява, що по наказу міністра народньої освіти університет закривається на зміні канікул. Зібрані, хоч і

*) Доякі помилки її ми показуємо далі.

дивувались чудній прихильності Його^ССіятельства до втомившихся в спорі (з начальством) студентів університета і ветеринарного інституту, а все таки не могли зрозуміти, на віщо приведено поліцію проти тих, котрі за цілії місяць мученицького душевного стану, нічим не подали поводу кликати проти них зброю силу*). Зібрались в канцелярію університетську, де звичайно отбираються листи, і обернулись до ректора, шчоб він вияснив їм цю річ. Ректор одновів, шчо університет закрито по наказу І. Сіятства, а на віщо приведено поліцейську команду, не зна, бо сам її не кликав, а в кінці просив студентів розійтись. На те йому одповіли, як і кілька тижнів ранішче, (16 листопада), шчо розійдуться тільки тоді, коли одіде поліція. Розмова зкінчилась тим, шчо і студенти, і ректор одні одного не зрозуміли: ректор обіщав, шчо поліція одіде, обіщав, думаючи, шчо одіде тоді, коли студенти по волі розійдуться, а студенти думали, шчо ректор обіщав одвести поліцію ранішче і через те од себе пообіщали розійтись. Студенти вишли під балкон університетського будинку, коло котрого стоїла вже поліція в великому числі в купі з беззбройними салдатами, і опинились перед Мартенсом (губернатор?), котрий потребував, шчоб студенти розійшлись. Йому одповіли теж, шчо і ректору, то б то, шчо розійдуться, коли попередю одіде поліція. На це М. одповів: „не можу!“ Кілько хвилин тяглась розмова де кого з студентів з М—ом,—потім тої звір став потребувати в ім'я закону, шчоб студенти розійшлись. Ті стоїли на своїм. Обіждавши трохи, М. заволав: „терпіння лопається; розходьтесь, а то пошлю за нагайками!“ — „Посилайте!“ була одповідь. Поганець страхав не дурно, бо після того почали підїздити до університету козаки; (проти 100 — 150 беззбройного студентства поставили на ноги цілій полк!). Студенти просили ректора, шчоб виїшов до них; тої одповів, шчоб вибрали депутатів і прислали до попечителя,—котрий, забув ја сказати, шче ранішче сказав студентам, шчо требовали одводу воїаків: „ви насильствуєте цілісній місяць, так нехай же з вами розправляється, як знають!“ Знаючи з ранішчого, шчо посылать депутатів до попечителя значило б тільки отдати їх

*) Не вже харківські студенти не знали ні правил про „незаконні собори“, ні звичаїв нашого начальства?

під суд за переступ правил, студенти стоїли на тому, щоб ректор приїшов до них. Пітра (ректор) справди виїшов до них і хотів вивести студентів в канцелярію, але Жерве (попечитель) став проти того. Потім офіцер, що командував козаками, звелів части їх злізти з коней, а друга стала ценом. Офіцер сказав, що студенти, котрі стоїли в тому цепену, заарештовані. Ті спитали: „що ж він буде з ними робити?“—Одішлю вас в казарми. — „Ходім, братці!“— Піші козаки почали наїратися на студентів і де кого з них витіснили з кола. В ту хвилю поспіла прокльата записка од поганця Мартенса, котра, мабуть, давала право, а може і веліла, бити студентів нагайками. В той же час козаки почали як најгрубішче тіснити і штовхати студентів, котрі од себе тільки і відповідали жалобою до офіцера. Коли козаки доволі вже здавили студентів з усіх боків, — офіцер звелів бити студентів нагайками. Почалась варварська расправа, котра привела в страх і саму різноманітну публіку (2000 — 3000). Жінки з страхом кричали, чоловіки сердились і лаїлись—все (?) направлялось проти бундбузукетующих козаків, котрих наперед підпоїли, щоб вони як небудь не подались людській думці і не пожаліли студентів. Вей, в кого було хоч трохи людського серця, молили козаків не займати студентів; навіть де які з поліцейських з плачем прохали козаків об тім же. Один з лаборантів, страшенно збурений видом тієї бандбузукеткої расправи, кинувсь до катів, думаючи одвести їх безчеловічні удари,—але сам став ціллю, в котру влучали п'яні, звірячі, безжалостливі руки. Через кілька часу його безпам'ятного внесли в канцелярію. Увесь город каже, що між тими, хто поспробував солодку козацьку нагайку, був і пр. Владислав, та, мабуть, йому мало досталося, бо він зрікається, що справди получив приїтство (!) через те тільки, що опинивсь там случаєм. Побиті і вєпівши вєрватись з зачарованого кола (!) студенти зібравсь в кухмістерській і поклали п'їтти до профєсорів, щоб прохати їхньої оборони, бо вони раніше обіщали підперти резонні требування студентів. Вишло, що профєсори попередили студентів, зібрати незвичайну раду і кликали студентів, в котрих зостались знаки од бійки, приходити дльа огляду; написали протоколи, а нещасних покалічених жертв приїтато в клініку. Страшно здумати, що поробила козацька нагайка: тому вибила палець, тому пе-

ребила перепієсься, третьому переполусовала вид, шию, голову. Страх!! варварство!!... На другий день пішли арешти: між арештованими, кажуть, єсть і нещасний хоружущий на танець св. Вітта студент, котрого Краноткин (губернатор) шче при першому виході башібузуків (18 ноябрю) раз заарештував.... Ось случаї, як він був на голо! Чи буде знати про те та невелика куна руської громади, котра не може холодно дивитись на звірство деспотичної розправи? Чи знають вже про це, а коли не знають, то чи визнають як небудь наші брати, товарищі по думці, по боротьбі, по мукам, студенти других університетів. Для всякої чесної печаті мусить бути обов'язком на скільки можна (!) повідати громаді про такі безобразія!.... Вам кілька слов, брати студенти одеського університета: пора дружними, сміливими і енергічними протестами всіх думающих членів громади, а більш усього професорів і студентів, зробити кінець таким башібузукським розправам деспотичного грубого начальства, котре на стыд вищеї образованної думающої руської громади стоїть на чолі справи навчаньня і суда!!! Початок зроблено харківським університетом і, як чутко, медіцинською академією. Хаї же і одеський університет, котрий так чутно озивається проти всякого неправого утиску школьній молодіжі, тепер з більшою енергією візьметься за св'яту справу здобуваньня для школьній молодіжі прав: вільно розвиватись, прав на пошану в собі людської особи.“—Як одповів на те „одеський університет“, побачимо далі.

Частина другого листу з Харькова, котра дійшла до нас, розказує діло од того часу, коли студенти виїшли за двері університета і побачили перед собою оружну поліцію і козаків:

«Тоді студенти послають за ректором. Пів години студенти товчуться на місці од холоду, бо прибігли на лекцію легко одягнуті, — а проти них стоїть губернатор, дальше козаки і поліцейські. Публіка теж стала прибувати — подивитись. Губернатор шче раз требує, щоб розійшлись, а то негарно буде. Студенти, бачучи, шчо справди збирається шчось негарне, згожувались розійтись, тільки ж більно терпі кажуть, шчоб поперед одвели козаків, шчоб не було того, шчо було в попередньому ділі, — то б то білки. Губернатор не одступа од свого. Виїять стоїять. Накінець приходить ректор. Шче трохи подались. Більша частина зібраних студентів були кружок юристів; до них пристали деякі лікарі, власне ті, котрі хотіли помагати начальству проти всяких демонстрацій, — і тут же вони хотіли сказати об тім ректорові, та він не дав їм говорити, а прохав послухати

його слова. Він сказав, що ради, що слово його має пошану в студентів. сказав, що вони роблять недозволені вчинки і прохав їх розійтись. Студенти одновили, що і вони ради те зробити, та тільки без козаків. Тоді ректор взяв з них слово, що розійдуться, — а їм обіщав, що поліція теж одіде і удався за тим до губернатора. На це той одповів: „ніщо!“ і подав йому бумагу, а студентам сказав: „ви, господа, арестовані!“ Потім подав знак офіцерові, що стоїв перед козаками, — і одіхав.

Тоді козаки з обох боків обішли студентів. Збитий ректор одчиняв двері в університет, котрі ведуть в канцелярію, і кличе студентів йти за ним слідом. Кула кинулась туди; за нею козаки і тягнуть студентів за волосся назад, при чому тончуть погами. Їдуть нагайками і т. п. Офіцер ще раніше скомандував: „в нагайки!“ 15 чоловіка, тяжко поранених, однесли в клініку. Декому розбили виш. Одним словом здригненься, коли згадуєш про все. Між студентами витягли з канцелярії проф. Владимірова, а де хто каже, що і Шчелканова, і теж дуже побили. Владимірову перебили (?) ухо. Де хто каже, що мов би то цей самий Владиміров тепер завіряє, що його ніхто не бив, а другі кажуть, що він обіщав не кинути так щого діла. Публіки теж побито доволі. Після такого бою офіцер скомандував козакам одступ, — і вони скоро одішли, нікого не заарештувавши. При цьому, кажуть, козаки жалували: „ех! не дали гаразд і погрітись!“ Арешти поробили вже потім. Розказують, що коли студенти втікали, то деякі лавошники били їх, а другі напроти — втігали їх в лавки і кликали ховатись у них. Одного студента, котрий був головою кружка юристів, так покалічили, бо він казав, що так поступати з студентами беззаконно і що його ні за віщо бити, і оборонявся, — так покалічили, — що його пришлося нести в клініку. Там тепер 15 душ, а троє вже вмерло. Тут то студент, котрий перше стояв за закон, сказав товаришчам: „вважаєте мене падьубою, коли я не стаю тепер виступати проти уряду!“ Ось до чого доводять такі розправи. Вже б отвертіше було замкнути університет і розстрілювати шкільну молодь.

В руху петербурських студентів (медіц. академії і університету) виївились ясніше ті „права“, котрих власне хотять собі студенти в Росії. Вони подали насліднику царському од себе прошеніє; в „Times“ напечатано те прошеніє, котре, по всьому видно, не видувано корреспонтом англійської газети. Печатаємо його по перекладу „Общого Дѣла“:

Ваше Императорское Высочество!

„Правительство думаетъ, что движеніе, происшедшее въ нашей средѣ, вызвано неблагонамѣренными личностями. Если В. В. сообразоволите вспомнить, что эта агитація продолжается нѣсколько годовъ и имѣла себѣ отзывъ во всѣхъ учебныхъ заведеніяхъ, то врядъ ли В. В. раздѣлите это мнѣніе. Частое повтореніе этого возбужденія показываетъ, что причины его заключаются въ невыносимомъ положеніи, въ которое поставлена учащаяся молодежь въ Россіи. Студенты вѣдѣ стѣли университетовъ подчинены полицейскому надзору, тогда какъ внутри нихъ, они все болѣе и болѣе лишаются своихъ правъ. У нихъ

отнято право собираться для обсуждения собственных дел, имъ воспрещено основывать кассы взаимнаго вспомоществованія. Едва они задумаютъ что либо подобное, имъ угрожаетъ полицейское преслѣдованіе въ отвратительной формѣ; при каждой сходкѣ полиція угрожаетъ нашей жизни. Какъ только поднимется вопросъ о нашихъ правахъ, насъ разгоняють; въ стѣнахъ университета съ нами обращаются какъ съ несовершеннолѣтними, мы же стѣны, мы отданы поголовно подъ надзоръ полиціи. Только тогда на насъ смотрятъ какъ на корпорацію, когда нужно наложить на насъ еще болѣе стѣснительныя условія. Возрастающія препятствія къ высшему образованію сдѣлають скоро это образованіе привилегіей богатыхъ. Эти и подобныя притѣсненія составляютъ единственныя причины агитаціи. Мы знаемъ, что именно ожидаетъ студентовъ харьковскихъ, а примѣръ кіевского движенія еще въ нашей памяти. Личности не должны быть наказываемы, если виноваты обстоятельства, въ которыхъ они поставлены.

Основываясь на выше-изложенномъ, мы осмѣливаемся просить В. И. В. о посредничествѣ за нашихъ харьковскихъ товарищей и обратить вниманіе В. В. на положеніе студентовъ.»

Про те, шчо робилось в Київі, в звязку з другими університетськими городами, ми маємо поки один частинї лист, писанїї не до нас,—а другиї, в котрому, певно, вся справа була писана докладно, до нас не дішов. Київськиї лист од 14 дек. говорить:

«Не так давно харьківські ветеринари вигнали пледами, шапками, і шарфами свого професора анатомії за те, шчо він почав заводити релетіції і страхав недовольних тим, шчо він їх притисне на екзамепах. Винуватих засудили (коло 50 чолов.) і порішили з ними, як з київськими: вивезти в північні губернії. Проти того запротестували харьківські студенти: зібрались ветеринари і університетські студенти, та їх розігвало вієско. Один з ветеринарів приїздив делегатом в Київ, шчоб здобути заяву сімпатії і спільности од київських студентів, та і поїхав назад, як то кажуть, не солоно покштувавши. Петербурська молодіж показала більше прихильности до цієї справи. Проявою того було подаваннє адреса до Наслїдника купоїу студентів в 800 чол. Наслїдник на той час був в Царському селі, і Зуров (новїй начальник міста), поручившись чесним словом перелати адрес Наслїдникові, прохав купу розігнись, шчо до часу і зроблено. На другиї день була сходка в Академії (лікарській); приїшло вієско. Начальник потребував, шчоб студенти розішлись; — коли ж того не сталоє, пустили в ход нагаїки і оружжя, так шчо треба було похоти прої. хірургії Скліфасовського! „Правит. Вѣстн. каже, шчо то не правда. Ред. „Гром.“). Після того студенти академії перестали ходити на лекції і заявили, шчо це так буде, поки не буде по їх просьбі, шчо написана в адресі: 1) поки не простять харьківських студентів, 2) не перемінать університетського уставу в вільному розумі. По новішим звісткам в Петербурзі арештовано до 1000 чолов. Сам Петербург має вид города в осаді: по рогах улиць стоять нікети (це шче за часу смерті Мезенцова), по улицях їздять сторожа (патрулі), скрізь прибиті обяви, шчо не вільно носити оружжя; в будинках лік. Академії і технолог. Інституту стоять салдати і т. д., і т. д.

«Довідавшись про те, що робиться в Петербурзі, студенти московського університету і Петровської академії зробили схід в 500—600 ч. Не знају докладно дла: знају тільки, що московський університет замкнуто (автор хоче сказати: лекції зупинено до часу).

«І в Київ прислана була печатна новість про петербурські справи, а з листів довідансь об тім, що діється в Москві. 9 дек. в Субботу був в університеті сход в 100 з лишнім чоловіка, прочитали звістки, які хто мав. Коли народу було мало, то поклати зібрати схід на 11. В Неділю в вечері вже де хто почув, що університет замкнутъ. В Понеділок зібралось чоловіка з 100 і половина вскочила в університет. Покликали Рахманінова (проректора). На всі протести і заяви він одповідав саме одно: „Я вас прошу, напове, розійдіться, — от усе, що я можу вам сказати!“ Учора теж зібралось чоловіка з 200, але Бунге, новий ректор, ловкий дипломат, — не попустив ніякої демонстрації; він ще зарані через Саська (помічник проректора), а цей через Боголія (?) покликав до себе, мов депутатів, душ з 10 і, вислухавши, що вони хотіли зајавити, обіщав зробити все, що можна, то б то передати їх зајави попечителеві і т. д.; словом поки що заспокојів студентів.»

В № 150 Київлянина читаємо ось що, певно, писане самим ректором, д. Бунге:

«Телеграмма „Голоса“ изъ Кіева отъ 11-го декабря сообщаетъ слѣдующее: „По случаю наступающихъ праздниковъ, лекціи въ нашемъ университетѣ уже прекращены, и по этому университетъ временно закрытъ, до начала слѣдующаго семестра. Не смотря на такое закрытіе университета, студенты силою вошли въ здание университета. Порядокъ скорѣ былъ восстановленъ.“

Вторая половина телеграммы содержитъ въ себѣ неточныя свѣдѣнія. Распоряженіе о прекращеніи лекцій приведено было въ исполненіе въ понедѣльникъ, 11 декабря, и было вызвано тѣмъ, что еще въ субботу оказались несомнѣнные признаки обнаруживающагося волненія между студентами. 11-го декабря входъ въ университетъ былъ открытъ съ профессорскаго подъѣзда въ канцеляріи: совѣта, правленія и проректора, съ 10 до 12 часовъ утра. Студенты вошли въ здание университета не силою, а съ открытаго подъѣзда въ открытый, вполне доступный корридоръ, и, по приглашенію проректора Рахманінова, послѣ нѣсколькихъ объясненій, разошлись немедленно. Поводомъ къ сообщенію извѣстію послужило, повидимому, то, что нѣсколько студентовъ протѣснились въ корридоръ сквозь незамкнутую, притворенную дверь, къ внутреннему крыльцу, ведущему въ 3-й этажъ, — но найдя слѣдующія двери запертыми, возвратились.

Вступившій, послѣ этого, въ должность ректора Н. Х. Бунге пригласилъ на 12-е декабря въ правленіе 10 студентовъ разныхъ факультетовъ и вѣлъ съ ними, въ присутствіи проректора, продолжительную бесѣду.

Заявивъ студентамъ о полной своей готовности, при содѣйствіи проректора, способствовать ихъ научнымъ занятіямъ и входящъ въ ихъ нужды, ректоръ старался объяснить имъ, что безнѣліе университета — поддержать порядокъ поплечетъ за собою неизбежно столкновение студентовъ съ матеріальною силою, чего, конечно, никто желаетъ

не можеть, и что, по его мнѣнію, можно сдѣлать много добра въ предѣлахъ законныхъ, изъ которыхъ онъ выходитъ не вправѣ.

Когда студенты просили довести до свѣдѣнія начальства, что они желали-бы имѣть по закону право совѣщаться о дѣлахъ, не имѣющихъ ничего общаго съ социальными и политическими цѣлями, какъ напр. о касетѣ, столовой, бібліотекѣ,—тогда ректоръ имъ сказалъ, что онъ не въ качествѣ ходатая, а по обязанности долженъ будетъ изложить г. попечителю сущность того, что имъ, ректоромъ, было говорено и выслушано.

Студенты держали себя прилично и сдержано, выслушивали спокойно мнѣнія ректора, не согласныя съ ихъ взглядами, и, повидимому, убѣдились, что ихъ не намѣрены запускать угрозами, а тѣмъ болѣе успокоивать ложными обѣщаніями, что для нихъ готовы сдѣлать возможное и исполнимое, при существованіи и настоящаго устава, и дѣствующихъ правъ.

Распростившись съ студентами, ректоръ просилъ ихъ передать сказанное имъ ихъ товарищамъ. Послѣднихъ въ корридорѣ было довольно много, что естественно объясняется желаніемъ узнать, зачѣмъ нѣсколько студентовъ были приглашены ректоромъ въ залу правленія. Послѣ часу студенты разошлись.

14-го декабря занятія, которыя допускаются обыкновенно въ казенное время въ лабораторіяхъ, кабинетахъ и пр., бывшихъ закрытыми, разрѣшены.

Нельзя назвать сходами накопленіе большого числа студентовъ въ корридорѣ 11 и 12 декабря. Многіе приходили за отпускными билетами, другіе привлечены были любопытствомъ. Было только приготовленіе къ сходкѣ 9 декабря, въ сборной залѣ, приготовленіе, которое сдѣлалось извѣстнымъ университетскому начальству лишь вслѣдствіе шумныхъ разговоровъ, которые были слышны въ сосѣдней аудиторіи.

Надо надѣяться, что прошлыя невзгоды, которыя, при всѣхъ успѣхахъ, не могли быть устранены, будутъ забыты, и что убѣжденіе студентовъ въ томъ, что благо учащихся составляетъ цѣль университета,—окрѣпнеть постепенно и приготовить для нихъ лучшее будущее.

Про студентський рух по звязку з станом усїєї громади в Одесї пишуть нам од 2/14 Января:

«У нас тут, так як і в Києві, всі в „прозрѣбательному стані.“ У всіх підорвано енергію: ніхто не зна, за що взытись, шчо проповідувати. Тільки три-чотири зємства почали було порушитись і „соваться“ з законним протестом,—та ї ті тепер втомились. Сидимо, як кажуть, коло моря та ї ждемо погоди. Правда, шчо молодіж кухмістерських прохала, ї у Московщині, і в нас, — та з цього теж нічого не вишло. Тут, в Одесї все це проробили найбільше курьозно: двоє, трьох слов начальника міста, котрії зрозумів з ким він має діло, було досить, шчоб зробити в головах прихильників кухмістерських — найбільшого сумбуру! Дішло до того, шчо вони попрохали, шчоб сам начальник міста за них і од них приготовив адрес до наслідника! Геїш, звісно, згодивсь. Чим діло зікчилось, поки не звісно.»

От усе, шчо ми маємо про рух студентський. Скажемо тепер наші уваги.

Рух цей і все, що в ньому робилось, лежить великим соромом на державі і на громаді російській, а в ній найбільше на старших, ґрунтових людях, сили котрих вчать-ся по школам, а ще більше на старших книжних людях, на професорах вишчих шкіл в Росії. Признаємося наперед, що нашу думку про такі і подібні рухи молодіжі нам важко докладно виложити, поки ми не скажемо систематично нашої думки про „науку, молодіж і революцію.“ Тільки ж це річ довга, і ми мусимо її відкласти на другий час, а тепер ми мусимо поспішатись з новинами, про котрі, хоч не хоч, а мусимо також сказати, як найскорше, свою думку.

Ми скажемо, що науку (чи теоретичну, чи прикладну, чи так звану вищу, чи ремесницьку—все одно) ми вважаємо за річ, без котрої не може обійтись ніяка громада і громадська справа в XIX ст. От через це ми б бажали, щоб молодіж, як найбільше, вчилася та вчилась,—вчилась в гарних учителів і в плохих, коли ліпших нема, бо при тверді охоті можна щось та витягти і од плохого вчителя. Далі ми вороги усякої праці, котра не під силу ще людині,—і через те думаємо, що чим пізніше молодіж чоловік пристане до праці боротьби з теперішніми порядками, та ще в Росії, а надто до того, що хоч далеко подібне до революції, тим ліпше перш усього для самої тиєї боротьби і революції. Як би ми мали надію, що нас хто небудь послуха, як би ми були членом якої небудь справди впорядкованої політично-соціальної партії, ми б сказали молодіжі подібне до того, що, кажуть, одповів варшавській „жонд народовий“ в 1862 р., коли до нього прийшла депутація од школьної молодіж і сказала, що молодіж просить долі в повстаньї: „час вашої служби для родини ще не настав; поки що—вчіть-ся, набірайтеся сили, щоб її найліпше служити, а тепер дайте робити і гинути вже дорослим людям.“ Ще тісніше: як прихильники такого порядку громадського, де б кожний жив тільки працею,—ми б радили поставити правилом, що до діла соціалістичного руху, а надто такого, котрий виступає протино законам, треба, щоб приставали тільки такі, котрі в чому небудь стали маїстрами, щоб могли себе прохарчувати своєю працею.

От через це все і ще через друге ніше ми далеко не прихильники всяких „крестових походів дітей“ і недорослих,

недовчених льудей,—і такі студентські рухи, як той, що зараз відбувся по всій Росії, завше печальать нас несакашно, — хоч би ми ї вбачали в них все таки рух, без котрого Росія вже б стала зовсім темним і сонним царством.

Ми не маємо німало охоти вихвалювати студентські рухи в Росії: і як протест проти тамошніх порядків з того боку, як вони відбуваються. По нашій думці, до котрої ми прийшли ще з тих часів, коли самі були студентом і самі брати дольбу в студентських рухах, (при чому по більшій частині нам доводилось, по волі наших товаришів, виступати виборним), — і молодіж в Росії, по складу свого порову не далеко одійшла од батьків. Студентські рухи завше показуються невинорядкованими, случайними,—як показують багато фактів з „Мартовскаго движенія студентів кїевского университета“; напр. як що дня зхід покладав щось инше, як члени схода робили ї казали зовсім не те, на чому вмовились і т. п.*) Думка ж звести до купи рух в усіх вишчих школах по всій Росії завше не доходила до діла, вже через те одно, що раніше гарячого часу не було ї не ма ї у студентів ніякого винорядкуваньня ї дома, а не то вже взаємни по всій Росії. Далі в саме наїгарячішій час і молодіж наша, навіть сама наїревольуційна показує, як ми вже не раз мали случай нагадувать, —таку ж наївиність, як і єсакій росієський чоловік, а надто т. зв. „культурниї.“ Так напр. і в харківському руху, здається, треба б було знати, що таке за льуде „помнадури борьбы“, особливо з того часу, як головниї „градоначальникъ города Глухова“ після смерті Мезенцова, объявилъ войну обыкновеннымъ,—і треба б було студентам або вже розходи-

*) Див. напр. в брошюрі «Март. движ. студентовъ к. ун. 1878 г.» на стор. 107—108, як депутація студ. вчинила не так, за чим їїї послано.

на стор. 115—116, як розходяться студенти, котрі покладали було не розходитись.

на стор. 128, як зменшилось число студентів на сході, коли діло стало серйозніше.

131 стор., як „нїсколько студентовъ и тутъ уже улизнули“

на стор. 133, як частина студентів на суді держалась по так, як вмовились на сході і т. д.

на 137 стор. говорить навіть про „подозрительныхъ студентовъ“, то б то студентів-шпионів.

тись, або вже приготувитись битись, а не ждати пасивно, поки козаки стиснуть їх в купу та і почнуть бити. Таку пасивність студентів переросла тільки пасивність публіки, котра в купі 2—3000 плакала, ахала та молила козаків, коли ті били студентів! Навіть в тому ж Харківі не так держали себе мужики в 1872 р. в пам'ятний день бою свого з часним приставом. Вже і наш мужик, як його не забито, а і він, коли його б'ють, то або вже мовчить, або отбивається, чим попало, коли не камінням, то голыми руками, — а не стане читати нагаїці лекції про право, ні так кидати „своїх“, як публіка харківська. Студентам же, та і тим з публіки, котрі мають такі думки, що порядки російські не з самих найліпших, треба б було зараз же після московського різницького бою, а надто після законів в пам'ять Мезенцова, безпреміно запастись яким не наєсть оружжям і завше мати його при собі, а надто в часи неспокійні, які почались в Харківі з 12 поабр'я.

Наївність, котра хоче бути хитрою, вбачаємо ми і у тому, що петербурські студенти подали прошеньня наслідникові. Що таке наслідник в державі? — нічого! Не вже ж можна було думати, що Александр Александрович особисто оступиться за студентів, то б то піде проти батька, та ще тоді, коли тої розсердиться ще більше через те, що його обходять студенти? Не вже ж можна було сподіватись, що наслідник навіть дасть відповідь на прошеньня студентів? Коли вже було подавати прошеньня, то, звісно, треба було подати його цареві і витягти його на те, щоб він став сам з своїм словом перед усім світом; та все ж таки він, а не наслідник, голова держави. А все рівно і за наслідника, як і за царя, поліція по голові не погладить. З другого боку в самому петербурському прошенні до наслідника кидается в очі, що студенти, роблячи все таки противузакошне діло, хотіли вдержатись на мов би то законному ґрунті, то б то на ґрунті своїх „справ“, т. зв. академічних прав (Akademische Rechte), та тільки забули саме найперше з таких прав: *волю викладу науки словесною і печатною!* *) Чи може це

*) Петербурські студенти навіть і не назвали просто своїх „прав“, а тільки жалілись, що в них „отнято право собираться для обсуждения собственных дѣлъ, воспрещено основывать кассы взаим-

право студенти вважають за право професорське, а не студентське?! Чи може студентам все рівно, яке вино продають їм в університетських лавках, чи правдиво, чи проціжено ї розведене попівською цідилкою та поліцейською водою? Коли ж так, то навіщо ж їм і студентами бути,—і беру бучу про студентські права піднімати?*) Коли так, то не диво, що де в кого увесь той рух звівся справди в боротьбу „за кухмістерські права“, як сказав наш одеській дошпсуватель, — ї мусив, переходячи з місця в місто, вивітритись до того справди кур'юзу, яким обійшовся він в Одесі! Тим, що студенти-протестанти забули в своїй *petition of rights* „волю наукового викладу“ вони не тільки пропустили случай поставити свою тісну справу купи з широкою справою громадською, а ї случай заставити ї старшу частину *академицької* громади (*civitas academica*) стати просто ї ясно або за вільності академіцької, або проти,—і значить ї проти себе, звісно, не їк чиновників, а їк професорів.

В кінці цього треба сказати, що в усіх студентських протестах в Росії показується, що „протестантів“ власне менша частина, а не більша, — а великій протест в пия корпорації, їк напр. студентській, тоді тільки ї має силу, коли за нього їде хоч більшість, коли вже не вся корпорація. Більшість же студентів, їк більшість усієї громади Росії, западо лакейська, щоб пристати до якого небудь протеста, а тут ще той, хто не пристає до студентського протеста має резон говорити, що „права студентські“ дуже тісні, що великій чоловік дуже недовго бува студентом, щоб варто було підставляти коли

ного вспомоществованія“, київські ж студенти в розмові з ректором сказали ясніше, „что они желали бы иметь по закону право совѣщаться о дѣлахъ, неимѣющихъ ничего общаго съ социальными и политическими цѣлями, какъ напр. о кассѣ, столовой, библіотекѣ.“

*) Там де єсть воля наукового викладу ї студентській корпорації, ї студентам вільно науковим способом говорити в своїх рефератах в своїх корпораціях про великі церковні, політичні ї соціальні справи. Звичай же студентам складались в товариства земляцькі (*Landsmannschaften*) дає волю студентам, напр. в Австрії, збиратись ї в товариства національні, читати реферати про справи ї національні, видавати книжки для народу ї т. и. На звичайних зборах товариств студентських (*Akademische Vereine*) в Германії ї Австрії, коли вони одбувають самими товаришчами, без публіки, не бува поліція, ні державна ні університетська.

не голову, то всьу кар'єру за такі тісні права на такій короткій час. Можна навіть сказати, що в студентських рухах завше більш студентів 1—2 курсів, а менше 3—5, що всього лишнє показує і силу нашого студентського вільнолюбства, і вартість студентських рухів. Виступивши ж не з якоїсь небудь теоритичної думки, а з прав теперішнього „студентства“, льуде і з широкими думками і сміливі завше заплдуться і збиваються по меншій мірі пасивністю похливі і студентської більшості.

В тому остатньому руху, котрий зараз відбувся в Росії, правда, виступило більше спільності між студентами по всіх вищих школах і по всій Росії, ніж коли раніше, — хоч все таки, як ми бачили, не так то багато. Далі наївність і благодушество протестантів мусить же зменшитись після таких вчинків начальства, як відповідь нагайками на бажання академічних прав. Ця відповідь мусить же поставити ясно перед студентами питання: чи битись, чи миритись?—і думку: коли вже битись, то битись оружно,—і тоді вже за щось ширше, ніж каси та кухмістерські, та сходи, котрі б тільки про них розмовляли. З другого боку сподіваємось, що сцени биття студентів в очі громади мусять же і у неї збудити яку небудь думку про спільність студентської справи з спільногромадськими правами. А те, що в остатні часи більшність студентів не тільки не пристає до „протесту“, а і виділяє з себе частину (і в Харькові, і в Одесі, і у Москві), котра просто виступила проти „протестів“, а в Москві, як кажуть „Моск. Відомости“, навіть просто оберталась до начальства, щоб воно поклало кінець „неспокою в університеті“, — це все примушує „передову“ частину студентів роздумати над розумом студентських рухів і протестів і користь їх здобутків проти того, чого вони коштують і мусять коштувати. Інакше сказати, розвага над новітнім студентським рухом примушує пошукати наперед для тих думок, котрі ведуть до подібних рухів, якусь иншу, ширшу основу, ніж права студентські, та ще такі обрізані, як в петербурському прошенні до наслідника; ми не кажемо вже про кухмістерські права одеських студентів.

Справди в усіх наших студентських рухах збито в купу кілька думок, котрі одна ширше другої і через те не завше можуть миритись одна з другою. Перш усього студент і єсть куна льудей, котрі мають більш, чи менш

однакові господарські стан і через те потребують деяких товариських закладів, як каси, кухні, читальні і т. п. Подібні заклади мають в Росії і чиновники по деяких містах,—а начальство не дає їх студентам через те, що боїться, коли б в такі тісно студентські і більш господарські заклади не просочив політичний дух, котрий воно паперед вбача в студентів. Звісно, що студенти не можуть не бажати таких тісно-студентських закладів. Далі студенти єсть частина академічної, наукової спілки (корпорації), котра теж не може не бути, — коли єсть на світі особня праця—науки і навчання,—і котра потребує своїх коли не особних прав, то особного спільного впорядкування. Студенти ж до того молодша і через те по природі підначальна частина академічної корпорації. Наші закони і порядки не тільки не хотять признати, що студентство справди природня спілка, а не збір осіб, котрим один до одного не ма і не може бути діла,—не тільки не хотять признати потрібної волі усього академічного товариства, а ще хотять поставити студентство в підневільний стан у старшій половині академічного товариства, котра по нинішньому не мусить мати ніякої влади над молодшою, окрім моральної. Сама ця старша половина і собі рветься в державне начальство над студентами,—а до того начальство державне в усякій незгоді між студентством і яким небудь професором вбача зараз же противдержавний рух, — і роздуває усякий випадок, котрий в Європі не виходить за стіни академічні, в державну справу. Велький же спільний виступ студентів-товаришів дає тому повід, бо справди він противний закону через те, що закон, котрий не хоче знати товариства, коли воно поставлено самою природою,—сам противний розуму і сам накликається, щоб його топтали. А коли до того начальство дивиться на студентів наперед, як на ворогів держави, то, звісно, що воно не задумується в усякій чисто академічній незгоді, напр. як випадок з проф. Полуніним в Москві, або недавній випадок з проф. Журавським в Харкові,—принести такі справи, як з політичними винуватими: вигнання з города, навіть в далекі краї і т. п. Недотепні, нечесні, або не досить добре виховані професори (а ми ще не бачили випадка, щоб який професор допустив себе до гострої незгоди з цілим гуртом студентів) і раді перенести вся-

ку, навіть чисто школьну справу, на політичне поле. А раз справа стала на поле чиновної субординації, на переступ закону, та ще і на політичне поле,—то і ті професори, котрі самі і не заводяться з студентами, хто по не добрій розвазі і доктринерству, а хто по полохливості, а то і по лакеїству,—підпирають против студенські заміри,—і ось вам і готова студенсько-політична справа з усіма її послідками.

До цих чисто академічних поводів для студенських рухів поводів, котрим тільки дурні закони наші і звички начальства придають політичний характер, примішуютьсся справди і політичні поводи. Льуде, котрим дають вищу науку, не можуть же не бачити гострої недовладности порьядків наших, а льуде молоді не можуть не обертатись до них з меншим супокоем, ніж старші. Коли ж ті порьядки зачинають їх товарища, чи то буде так, як инді бува в суперечках студентів з поліцейею, котра своїми дикими звичаїми вславилась на весь світ, чи то буде в такім случаї, як заарештуваньє студента Подольського жандармами, зза котрого вишла торішньє мартівська історія в київському університеті,—то не дивно, шчо студенти, як вміють, показують свою огиду і виступають проти таких державних порьядків, як самовольє поліцейська, жандармська і т. и. Не можна перечити, шчо вороги наших державних порьядків і навіть громадських,—соціальних,—т. зв. революціонери, по більшій часті радї студенським рухам і протестам, вбачаючи в них все таки протест, на котрий не спосібні наші старші і ґрунтові льуде, протест, котрий все таки будить громадську думку,—а також думаючи, шчо як більше буде льудеї, вибитих з звичайної законної,—в Россії маїже виключно лакеїської і хапайлівської,—дороги, то скорше піде справа революції не тільки політичної, а і соціальної. Нешчаслива та країна, де льуде з розумом і серцем доходять до таких думек, де справа волі посубається тільки на кістках молодіжї, де навіть чесна думка держиться в льудях тільки поки вони зелено-молоді! Нешчаслива і та революційна партія, котра маїже вся складається з зелених недоростків та недоуків по волі і по неволі!

Як би там не було, а в тому, шчо в Россії справди виступають проти недовладних державних і громадських порьядків маїже цілком тільки дуже молоді льуде, нај-

більше студенти вишчих шкіл, — і значить, важко тільки вони звертають громадську увагу на погребу зміни тих порядків, — єсть багато причин. Це трохи рівня теперішній стан Росії з тим, в якому була Германія перед 1840 р., а Австрія перед 1848 р., — коли в Германії студенти робили політичні товариства, маніфестації, навіть політичні виступи, а в Відні студенти вели перед в революції 1848 р. Ця подібність Росії Александра II з Германією і Австрією Метерліха показує ясно, що якими б ми по вважали студентські рухи, чи патологічними, чи фізіологічними, а вони будуть безсумнісно, поки в Росії не впаде порядок Метерліха (або його гірши), а це стане тільки тоді, коли проти нього виступлять не самі студенти-книжники, а і старші і ґрунтові люди. Од них цілком і залежить зникнути студентські рухи, котрі так дорого обходяться перш усього молодіжці, а далі і громаді, бо отнімають в неї доучених робітників.

Тільки ж треба показати і невідповідність студентських рухів в Росії до німецьких. У німців ці рухи так таки і були політичними, отверто політичними, а не змішаними і навіть більш шкільними, ніж політичними, як в Росії. Сталося це через те, що в німців, як не льютувала поліцейська державна сила (Polizeistadt) проти волі державної і громадської, (хоч ніколи не льютувала так, як в Росії), а все таки вона не зносила основи волі академічній, — до котреї звикла вже вся Європа з давня, — бо в Європі вишні школи зрости сами по собі серед громади і за поміччю громади шче до тих часів, коли запанувала поліцейська сила. Ніколи студентам німецьким не доводилося ворушитися і повставати за того, за що приходилося повставати нашим студентам і проти чого вони шче, треба сказати, дуже мало встають, як напр. проти неволі науки: німецькому студентові ніколи не заборонялося не то збиратися в товариства для забави, зжіжкі і пиття, а і рідко заборонялося читати серед товаришів наукові праці, хоч про самі најделікатніші справи віри і політики. Німецький студент, як коли, то і доси вразить вас своєю „виправкою“ перед профессором, та все таки ніколи німецький профессор не стоїть генералом, чи архиєреєм перед студентом, з котрим він стрічається не на самих тільки лекціях, а і в спільній читальні (а в нас звично, шчо профессорська читальня — sacra sacrorum навіть і для

лаборантів) і в академічному клубі, котрі в маленьких німецьких університетських містах майже завжди стоїть в куні з читальнею і у куні з нею зветься *Musäum*; часто професори-члени студентських товариств і спільних університетських (як напр. віденське спільне читальне товариство), і почастих наукових, забавних і т. п. Ніколи німецькій професор не зривав студентів до гімназистів. А також ніколи в Європі „студенська історія“ не закінчувалась розвозом куні студентів по Вологдам, Царево-Козьмацькам і т. п. Ніколи в часи најдужчої поліцейської сили пруське начальство не одходило од закону: „наука і виклад її вільні.“*) Ог через це в Германії власне не було рваду академічних рухів, чи бунтів, а були дієно політичні рухи, чи бунти, в котрих тільки академічна молодіж брала велику долю, або вела перед.**)

*) В Пруссії напр. закон Фрідріха В. втвердив право вільного викладу науки і вільної печати для університетів. В часи реакції, після того як Занд ввів Кодексу (1819 р.) в університетів було одняти право печатати без цензури книги не більше 20 листів. — а воля людини не була зачеплена — У нас тільки з 1865 р. університетам і другим науковим товариствам дано право власної цензури, — та та цензура при чини не обережніша за цензуру. В усіх разі видання наших наукових товариств, виключивши хіба „Чтений в Московському обществі Истор. и Др. Р.“ за часи Бодявського дадалеко не ліберальніші від видань під зацарною цензурою, — і не було призира, щоб наші університети видавали таке, щоб було заборонено тією цензурою, котра заборона такі речі, як нові історії Старого Зводу, Візантії, християнства, філософії і навіть твори Геккеля по природній історії (*Natürliche Schöpfungsgeschichte*).

**) Щоб показати незгоду наших студентських рухів з німецькими, ми мусимо нагадати де що з історії німецького студентства 1813—1848 р.: В 1813—15 р. німецькі студентсько-гімнастичні товариства з деякими професорами брали долю „в вірні за волю“ проти Наполеона. Між 1815 і 1817 р. студентські товариства німецькі склались в спільне, всенімецьке товариство, — *Die Allgemeine Deutsche Burschenschaft*. (з 14 університетів). В 1817 р. це товариство в куні з деякими професорами зробило національно-політичну маніфестацію в Варшаві проти реакціонерів. В 1819 р. студент Занд ввів Кодексу. Метерніх нагояв після того, щоб *Die Allgem. Deutsche Burschenschaft* було скасовано і до університетів були приєднані доглядники од начальства. Тільки ж студенти заклали таємне студентсько-політичне товариство на всю Германію — Спілку Молодіж — *Jünglingsbund*. Таємні товариства по університетам змовлялись проміж себе через виборних на радах студентських (*Burschentage*) про те, як здобути єдність і волю Германії. Од 1823 до 1827 р. на тих радах вziali гору *Germanen*, котрі прямували

У нас, на Україні, як і в Білій Русі, в XVI—XVII ст. почали окладатись вищі школи громадським вчином, подібно як в Європі XII—XIV ст. Вже в половині XVII ст. в нас зросла думка закласти два університети з такими ж вільностями, як і в Європі*) Та, як всі знають, ні на-

до республіканської революції, нах *Arminen*, котрі думали, що доволі буде самої мирної науки. В 1831 р. на студентській раді в Франкфурті положили, — що студент мусить готуватись до того, щоб заведена була вільна і по правді впорядкована з'єднана держава німецька, — готуватись через об'єднання себе чесне, наукове і тілесне в університеті; в часи ж повстання кожний студент мусить і силою добиватись цілі товариства і для того мусить брати долю в повстаннях народних, котрі можуть вести до неї. На раді в Тьубінгені в 1832 р. студентські виборні (6 університетів) поклали, що спілка студентська мусить поставити ціль — здобути вільність і єдність Германії революцією. В 1832 р. студенти брали участь в великій політичній маніфестації в Гамбаху, де коло 30.000 чоловік вричали славу — республіці і спільні всієї Германії і Європи і положили требовать волі для печаті. В 1833 р. студенти з деякими міщачами і крест'янами пробовали почати німецьку революцію в Франкфурті і коло Франкфурта. В 1840-ві роки реакція трохи притихла, — притихли і студентські рухи. В 1848 р. студенти в Германії скрізь складались в товариства, збирали було і собі студентський парламент, — як і професорський з'їзд, — та переди в тодішньому руху громадському не вели, бо тоді вже багато і старших і професорів виступили дуже вільно. В Австрії ж, де реакція була дужче, в 1848 р. студенти брали участь в революціях. Так в Відні в 1848 р. 6—12 марта деякі віденські спілки (*Vereine*) подали імператору адреси про потребу вільніших порядків, а 12 марта 2000 студентів подали прохання імператору про волю печаті, науки, про парламент в Австрії і у Германії, прилучили суд і т. н. Коли 13 марта студенти не задовольнились відповіддю імператора, то пішли на сословний дом (*Ständehaus*); їх було одбили війська, та міщачи настоювали, щоб зібрати національну гвардію, одвели воїків і одставили Метерніха. Студентам дали оружжя з арсеналу, вони заложили впорядкованій студентській легіон. Коли 13 маја начальство звеліло розійтись центральному комітету нац. гвардії, то студенти потребовали, щоб наказ той взяти назад, щоб змінили конституцію з 2 палатами, завели поголовні вибори і т. н. А коли начальство не згодилось, студенти пішли на царський двірець (*Burg*), взяли швейцарський двір, — і добились свого. — Прибавити треба, що за всі часи політичного руху студентського в Германії нікого, окрім Заанда, не казнили смертю і що коло 1840 р. майже всіх, хто був в тюрмі за рухи 30-х років, випустили на волю. В 1848 р. в Германії скрізь забезпечилась академичка воля; в Австрії їй було виїзати вкоротили, та і тут вона забезпечилась в 1861—67 р. з новими конституціями.

*) Ми вже говорили про це в II т. „Громади“, але добру річ погріх і нагадати. В Гадяцькій умові 1658 р. козаків з Польщією стоїть: „Академію въ Києві союзвають Его Королевское Величество“.

шим, пі білоруським порядкам і громадським впливам не довелося вирости в нові європейські, а довелося піддатися порядкам московського царства і петербурської імперії. Школа ї у нас стала, або монастирем, або казармою, а не академічною громадою. Де шчо з європейських академічних порядків проскочило ї у Росію, але дуже мало, більше як тїнь, або чутка, котра піяк не прилагодиться до осїв нашого життя державного і громадського.

І в нас до 1863 р. було шчось подібне до студентського товариства, та хїба тільки в тому, шчо студенти носили окремну одежу, судились своїм начальством, — (як колїсь і гвардійські офіцери), — та ї годі! Вся воля, яку могли мати ми, тодішні студенти, це воля вчинити біжку на вулиці, або в шинку, — ї бути одведеними не до поліцейської частї, а до інспектора нашого, — полковника!*) Об такїї волі тепер жалкують петербурські газетчики з поводу теперішніх студентських „безпорядків.“ Може ї справди таку волю в купі з „общезитіями“ зверне тепер царське начальство, а може шче додасть волю заводити каси, кухні ї збиратися на сходи дїля того, шчоб говорити про них, та про „учебные вопросы“, то б то про экзамени ї т. п., — звісно, під доглядом суб-інспекторів і т. п. Так ми, студенти до 1863 р., раді були позбутися такого студентського „товариства снїпої шанки“, такої волі ї „общезитїї“. Думаємо, шчо ї теперішні студенти насміються над такою волею на другїй день, як їїї здобудуть, — ї то, певно, без амністїї дїля тих, хто потерпів за теперішні рухи, адреси ї т. п. А иншої волі

и станы Коронїи позоставить, которая въ такихъ преимуществахъ и вольностяхъ имѣтъ быть, яко Академія Краковская. Другую такожь-до академію Е. Кор. Вел. и станы Коронїе и Великаго княжества Литовскаго соизволятъ устроить тамъ, гдѣ оной мѣсто способное усмотрятъ (певно в Білії Русї)... Гїмназія, колегія, школы и типографїи, сколько ихъ надобно будетъ, безъ прїятствїя ставити будетъ вольно, и свободно науки отправовати, и книги печатати всякіе и въ прїїїяхъ о вѣрїѣ, только бы безъ поруганїя и уразу маестату королевского.“ Шчо цїя думка не проскочила було так собі случаєм, бачимо ї з того, шчо подібна ж умова поставлена була ї пізнішче.

Як сїїльна була школа в Білії Русї з нашою, видно з того, шчо мішчане білоруські, підаїучись Москві в поход 1655 р., робили умову з царськими воїводами між инчим про те, шчоб школи держати так як в Київі. (Соловїов. т. X, стор. 321).

*) Окремїй суд, академічний, як де мають і німецькі університети ї досї, та студенти німецькі за шчого не то шчо не стоять, а навіть не хотять його, хоч суд тої ї не полковницький.

академицької не дасть царство російське, поки буде тако
як тепер.

Тут ми виїять спіткаємось з тиєю ж самою справою,
щю і вище, коли говорили з новоду земельної праці. Коли
де історія не дала зрости ґрунтовому вільному вчинкові
і життєв, а поставила над усім поліц-йську палку, „пре-
пятствія“,—котрі обернули цілу країну в казарму,—там
вже і не заложни того вільного вчинку і вільного життє-
тва, хоч би тільки в пизу, хоч самого тісного, смірного,—
аж поки вгорі не паламлеться палка, аж поки не розпа-
леться спільна велика казарма. В Пруссії могли якось
жити і городські і земельні тісненські права, і академіцька
вольа і під Polizeistaat, —а в Росії вони і не почнутьсь
без конетітуції, та ще і доволі широкій конетітуції.

Тепер і студентам, котрі хотять здобути навіть хоч
„кухмістерські права“ та тільки без неделів (десятичних
і шіонів), треба просто і радумати: чи хотять вони
просто і ясно виступати „противъ существуюцего госу-
дарствениаго строя“, чи ні. Як ні, — то најліпше сидіти
тихо, та вчитись, як тільки можна,—(звісно діючи сдачу
кожній за себе вевакому нахаду чи з професорів, чи з по-
ліції);—а як хотять, то треба ж шукати собі товари-
штів до бою не в тих, хто тільки сдучаєм сидить на
одній з вами скамеїці та може ще гіршій шіон, ніж
жандарм в синьому мундіру,—а серед громади, з льудей,
котрі можуть буги їм товарищами по думкам і праці.
При цьому ми все таки не можемо не сказати, що мо-
лодому чоловікові слід перш усього і більш усього вчи-
тись,—і що в справу революції, як і в усеваку иншу,
а може ще більше, ніж в яку иншу, треба, щоб чо-
ловік приносив з собою, або науку теорітичну, або науку
життєва,—а одного гарячого серця дьва неї мало. Льу-
дьям же старшим, котрі б хотіли виправдати в Росії
„революцію“, певно ж мусить бути відомо, що дьва
справжнього поступу тиєї справи далеко користніще
два дорослих, вірних товаришча, ніж 20 „зелених“, в
котрих инді ввесь огонь революціїній не горить далі
4—5-го курса. Тим же, що хотять т. зв. „соціальної
революції“, — (а в Росії тільки маже вони самі і
складають і політичну, не то вже революцію, а навіть
оппозицію),—певно, ще ліпше мусить бути відомо, що
не то „студенські права“, а і сама конетітуція мало до-

торкається до справжньої соціальної, народної справи. Конституція тільки нічого дасть більшу волю для проповіді соціалізму і для нормалізування робітників, — а перше, нічого вона принесе „народові“ — чорноробам, це хіба нові податки! От через ніщо ми думаємо, ніщо коли єсть в Росії справді вперевані „соціальні революціонери“, то вони, певно, замість того, нічою підбивати студентські рухи, працюють над тим, нічою виїснювати громадянам білої і чорної праці, нічою таке соціалізм, та потребу їм вперевуватись проміж себе для дієного виступу за ясну і цілковиту соціалістичну програму, а не за маленькі „студентські права“ та нічою і без „вільного викладу науки.“

На цих словах ми могли б закінчити нашу розмову з поводу студентських рухів, коли б в них виступали самі тільки студенти з одного боку і „присятєвїя“ з другого боку, — „присятєвїя“ чисті і ясні, — коли хочете, дикі, та чесні, як все чисте, ясне, дике: поліцейський кулак, тесак та козачья нагізка.

Нічо ти візьмеш з Малути Скуратова, цього першого генерал-поліцейстера і „шефа III відділення“ в Росії і нічо багато говорити про нього?

Тільки ж з того часу, як Малути Скуратови пону-хали Європи і стали „помпадуром“, вони навчилися молоді язиком „жакні слова“, — і колишній „чесний кулак“ (аже ж була в Франції чесна шпига!) став то Пілатом, то Јудоју, то тим і другим в куні, або і Јудо-Пілато-Кајафю. Нігде так не можна добре бачити приміри тих Пілато-Јуд, або і Пілатојудејствующих Кајафів, як в студентських історіях в Росії. Два таких приміра з кругу помпадурського намацьовано в книжці „Мартовское движение студентов киевского университета 1878 г.“, в образі генерал-губернатора Черткова і попечителя ген. Антоновича.

Ген. Чертков — з сімї московських старих воєвод, багатирів і меценатів; з powodu свого слубу з папієју далеко не вельможного роду (навіть в „Руській родословній книзі“ вид. „Р.Старини“ написано коло ген.-лейт. Мих. Ів. Черткова: „Ж. М. М. (въ 1-мъ бракѣ за Верещагинимъ), тоді як коло других Черткових скрізь показано, з якого роду жінка) державній кілька часу оддалека од царського двору, він, як коли, ходить за ліберала. В середині ж

його сидить Мальута Скуратов чистої старо-московської води. Мішанина двох вод так і проступає в кожному слові його розмови з студентами, котрі приїшли до його просити полегчати долю їх неправдо заарештованого товарища. Ось читайте в названій книжечці: (стр. 108—110)

«Депутація передала, що она принята была Чертковым довольно любезно, и бесѣды ея съ нимъ шли такъ: „хотя я и неимѣю права,“ обратился онъ къ депутатамъ — „говорить съ вами, такъ какъ вы нарушили законъ, являясь ко мнѣ депутатами, отъ людей, непризнанныхъ закономъ полноправными гражданами, но я думаю, что не нарушу повелѣній моего монарха, если стану говорить съ вами, снисходя къ вашей молодости, незнанію жизни“ (Ну, а студентамъ не можна думати, що вони теж не „нарушать повелѣній монарха,“ котрі спільки наговорив про правду і милость в судах, коли клопочуться про товарища?) Сущность дальнѣйшей бесѣды сеголяла въ слѣдующемъ: „я не могу исполнить вашей просьбы — ходатайствовать о нашемъ товарищѣ,“ — говоритъ генераль-губернаторъ: — „въ настоящее время существуетъ мудрое и строгое разграниченіе власти и различныхъ функций государственнаго организма, въ силу чего я не могу вмѣшиваться въ дѣла, не подлежащіе моему вѣдѣнію,“ и вы, господа, должны благодарить за это государя,“ прибавилъ онъ; (а спійки жандармів з прокурорами суду — теж „мудрое и строгое разграниченіе власти“?) „къ тому же я и самъ являюсь тѣмъ же, что и каждый изъ васъ: со мною могутъ также поступить, какъ и съ вами“. „Да притомъ же вы, господа-студенты, преувеличиваете, что васъ полиція преслѣдуетъ, жандармы держатъ въ тюрьмахъ, и вы лишены свободы, какой-бы то нибыло! Вѣдь вогъ я же вижу васъ свободными теперь.“ — „Да“, — отвѣчали студенты, — „сегодня мы свободны, но о завтра мы не знаемъ“. — „Ну, завтра — повгорю вамъ господа, — и я могу быть несвободнымъ!“ — заговорилъ генераль-губернаторъ. (такъ чого ж ви ждете В. Пр—ство? чому не тікаєте з Россіі, чому не пристаєте до оппозиціі, чому хоч не кажете вашому монарху, що в такому царстві нікому жити неможна?) Эги взгляды говорятъ конечно сами за себя. Дальше депутаты слушали генеральскую рацию, очень, впрочемъ поучительную, о томъ, что все исходящее отъ высшей власти есть что-то столь непогрѣнимое, что и противиться ему грѣшно. „Для васъ мои слова, можетъ быть, покажутся необъидительными“, — говорилъ генераль-губернаторъ. „Вамъ, но молодости вашей, многое въ нашемъ госуд. организмѣ кажется непонятнымъ, даже неразумнымъ; во всемъ этомъ васъ нужно еще убѣждать, но доживете до моихъ лѣтъ, и то, въ чемъ вы не были убѣждены, покажется вамъ вполне убѣдительнымъ (съ патосомъ). Для меня же все то свято, убѣдительно, гдѣ я вижу двуглаваго орла; двуглавый орелъ — вотъ мое убѣжденіе! — Передайте, гг., все слышанное отъ меня вашимъ товарищамъ“ — съ этими словами онъ отпустилъ депутатовъ.»

Отъ васъ і „мудрое разграниченіе власти, функций государственнаго организма“ і всьакі подібні фрази, накрадоні Мальутами в Монтеескьє і т. и. Дальше, звісно, говорити

в ними нічого! Перед нами опинивсь чистісінький кат-холоп з царства московського!

А ось перед нами друга льалька: генерал-попечитель наукового округу, д. Антонович. Цо холоп не з старого ї не з московського роду: — він „черкашенинъ“, то б то українець, і перший в своєму роді піднявся до того, щоби безпосередньо „ваксити царські чоботи.“ Маєтків родових в нього не ма, а єсть тільки тисяч з 12 десятин землі „благопріобрѣтенихъ.“ До того він колись в 1830-ті роки попавсь в куці з Герцеєм і Огарьовим в політичну історію ї був засланий в садзати на Кавказ, та з відти змів дійти не до Лондона ї Женеви, як Герцен і Огарьов, а до градоначальства в Керчі, до губернаторського помпадурства в Кішіневі, а тепер до попечительського в Київі, — набіравши по дорозі 12 т. десятин землі ї т. н. Помпадур 3 ранга Антонович ї не може, значить, говорити так „звично“, „утробисто“, „безъ тоски, безъ думи роковой“, як помпадур 1 ранга Чертков, — а мусить пишкати, плакати, а ніколи то ї нагадувати молодіжі, що ї він був в Аркадії: „И на этихъ узкихъ плечахъ лежали солдатскіе погоны!“ (При чому раз довелось нашому аркадцеві стрітати таку іронію в очі студентів, що він мусив сказати зараз же: „вы скажете, что для меня кончилось не дурно! Да! но не со всякимъ такъ кончается!“ — (А чому ж не з усякимъ?)) А все таки помпадур мусить бути „рѣзвъ, стремителемъ“, а особливо „въ моменты борьбы.“ Так ось ї прочитаєте в київській брошурці, як то показував форс, а потім плакав і брехав помпадур з кружка Герцена, ген. Антонович: (120—124)

«Генераль Антоновичъ вошелъ, настроенный также на капральскій ладъ: „Вы-кто?“ обратился онъ къ одному изъ ближе стоявшихъ и ткнувши чуть не въ самую физиономію указательнымъ перстомъ. — Студентъ. — „Какого факультета?“ — Медицинскаго. — „А!“ и не сказавши ничего обратился съ подобными же вопросами къ слѣдующему. Но вида, что перекличка съ „указательнымъ перстомъ“ займѣтъ слишкомъ много времени и при томъ совершенно напрасна, такъ какъ онъ (начальническій указат. перстъ) не вызвалъ въ студентахъ ни трепета, ниже страха, Антоновичъ перемѣняетъ свою тактику, и замѣтивъ невдалекѣ студента Д., облокотившагося на столъ, еще разъ пытается взять студента въ бою, но генеральски: „Какъ вы смѣете сидѣть, когда я говорю съ вами?“ — Я, какъ сами изволите видѣть, не сижу, а стою, облокотившись на столъ. Толпа заколыхалась; глухой, но грозный шумъ пропелся между студентами. „Онъ не сидитъ! онъ не сидитъ!“ — раздалось нѣсколько голосовъ.

Ясно, что послѣдній зарядъ пропалъ даромъ или, по крайней мѣрѣ, принесъ не смиреніе и трепетъ, какъ ожидали, а грозную бурю. Въ виду этого волкъ моментально обращается въ лещу и начинаетъ свои стѣнованія самымъ сладко-слезливымъ голосомъ. „Г—да, вы думаете, что у меня не болитъ сердце, когда я припеутствую при такомъ собраніи? Я знаю ваши хорошіе стремленія, но въ тоже время вижу, какими ложными путями идете вы ихъ осуществлять, и сколько напрасныхъ жертвъ должны вы принести! (Указывая на сердце и слезливо): Да, оно у меня кровью обливается! (Нѣ толпы слѣдуетъ пролическое замѣчаніе: „это всекому медику извѣстно“). Одинъ изъ депутатовъ, М—чъ, заявилъ, что стремленія студентовъ совершенно законны и естественны съ челоуѣческой точки зрѣнія, что уже и должно быть оправданіемъ этихъ стремленій, ибо что можетъ быть законнѣе стремленія защитить личность отъ произвола? А что личность студента страдаетъ отъ такого произвола, то съ этимъ согласенъ даже самъ г-нъ Ректоръ. На это Мавіевъ, видимо растерявшись, обливается, что онъ ничего подобнаго не говорилъ. Тогда другой изъ бывшихъ у него депутатовъ, К—овъ, обращается къ нему и говоритъ: „Какъ же такъ?! Вы же сами, г-нъ Ректоръ, приводили фактъ въ подтвержденіе этого, и даже два о студентѣ, потерявшемъ (черезъ жандармів) сестру и обѣ акушеркѣ — Мѣгъ, Ваше п—во“, обращаясь къ попечителю, бормочетъ ректоръ: „я этого не говорилъ“. Попечитель, конечно, постарался замѣть эту грубо-нахальную ложь главы университета, но Рубинсонъ уже былъ перейденъ, — студенчество еще болѣе ясно увидѣло, что за личность стоитъ во главѣ университета. Дальше попечитель прочиталъ присутствующимъ секретное предписаніе отъ министра (оговаривъ прежде, что онъ не долженъ былъ бы дѣлать этого по закону, но думать, что онъ не перейдетъ этичъ волн мопарта) (вѣдѣтъ!), въ которомъ требовалось строгихъ мѣръ противъ студенческихъ сходовъ, требовалось закрытія столовой и другихъ студенческихъ учреждений. Въ даннойшей бесѣдѣ, которая длилась болѣе получаса, доходить до законности существованія 3-го отдѣленія; на этотъ пунктъ попечитель отказался давать какія бы то ни было объясненія. Наконецъ онъ предложилъ студентамъ разойтись и также іезуитски прикрылъ свою либеральную болтовню эффектной фразой: „прошу васъ немедленно разойтись, въ противномъ случаѣ вы будете наказаны по всей строгости университетскаго суда; я умоваю руки, но я долженъ исполнить повелѣнія моего монарха и еслибы вы даже подвергали меня здѣсь пыткамъ, (!!!) я ихъ исполню!“ Вѣроятно и самъ монархъ отвернулся бы съ презрѣніемъ, еслибы могъ видѣть своихъ холоповъ, разбивающихъ отъ усердія даже свои дырявые мѣдные лбы! „Но, повторяю, гг., я страдаю за васъ и буду стараться сдѣлать все возможное, чтобы облегчить вашу участь, къ какой вы себя ведете, и даже если вы разойдетесь и дадите мнѣ честное слово (хотя, вставили его пр—сиво, честное слово молодого челоуѣка непрочное: недавно мнѣ почти на этомъ самомъ мѣстѣ одинъ изъ вашихъ преподавателей (? в брошюрѣ) давалъ честное слово, что онъ, или въ университетъ, оставить всѣ свои убѣжденія въ стѣнѣ университета, и что же потомъ? — онъ даже сѣлся наивности чиновника!) *) что не будете ничего предпринимать болѣе, — то вамъ ничего не

*) Про эту брехню удивись далѣ в Одиовідяхъ і замѣтках.

будеть". Не успѣли студенты что либо сказать на это (хотя и сомнѣваться нечего, что честного слова пресловутой хитроумной лисицѣ съ слезами проходила не видать, какъ своихъ ушей), какъ Митюковъ пробирается отъ дверей къ попечителю и со злобною и злорадствомъ, достойными украшенія инспектора, заявляетъ, что „студенты, молъ, столько сдѣлали нарушенийъ закона, что не могутъ не быть преданы университетскому суду“. — „Да“ въ отвѣтъ на это говоритъ попечитель студентамъ (хамелевовская перемена!). вы будете презаны университетскому суду? — За что настъ будутъ судить? — раздается нѣсколько голосовъ. „За то, что собирались на сходки, заповѣненные §§ университетаго устава“. — И только, вы ручаетесь? увѣрены?... „Да, за это“ — утверждаетъ Антоновичъ. — а теперь расходитесь“. Съ этими словами онъ вышетъ; въ декторію нахлынула толпа, которая ожидала конца за дверью, послышались вопросы: „что? какъ...“, но въ это время попечитель возвращается, уже въ шинели; тишина снова водворается, и среди нея слышатся такіа, приблизительно, чувствительныя рѣчи: „не могу еще разъ не высказаться, какъ разрывется мое сердце при видѣ того, какъ гибнутъ молодія силы! Вѣрите, гг., что я желаю вамъ добра и буду ходатайствовать за васъ, если вы не огорчите у меня хоть какой нибудь возможности“ — оканчивается онъ сквозь слезы (!?).»

Напередъ можна було сказати, що такі помпадурні, жакими показались Чертков і Антонович в цих сценах, та такі жреці науки, як Матвѣєв, Митюков, — доведуть молодіж найближче до Вологди. А вся справа була простієнька, котру можна було зкінчити навіть без усякого ліберальства, а тільки мавши крихту людського серця і чесности, котрії би могла вірити молодіж. Почалося усе з того, що товаришиці студента, арештованого за те, що мон би то він стріляв на тов. прокурора Котляревського, — зібрались радитись, як би їм *законними способами* (Март. движ. 104 і др.) допомогти товаришчєві, взявши його на поруки, або що. Треба було тільки помпадурам, починаючи од ректора, сказати студентам просто і ясно: що нігде не винускають арештованих навіть на поруки, поки їде ще слідство, — та прибавити, що вони постараються, щоб слідство не затяглося, — (а це дуже легко було зробити і Антоновичу і тим наче Черткову, та ще тим наче, що незабаром і справди арештованого випустили), то треба було, щоб студенти вірили їм просто, як чесним людям, — та діло б і скінчилося. Київські ж помпадурні з своїми сльозами та ліберальством, та з фразами з Монтеск'є перед цілуваньням царського орла, довели до того, що 132 чоловіка вигнали з університета, вивозли з города, а половину завезли в далекі краї!... А через кілька днів студента П., зза котрого вся буря і

зхопилась, випустили, як чоловіка, проти котрого слідство нічого не довело!!!...

Як гидко держали себе професори в тій справі,—ї саме тоді, коли далеко простіші льуде, петербурські приєважні, увільнили д. В. Засулічеву,—докладно показано в згаданій брошурі. Доволі сказати, що ректор університета казав про „зачинишчіків“, що суд професорський зваживсь судити студентів і ділити їх вину на категорії не по тому, що він добув на судовому слідству, а „на основанні посторонних свѣдѣній“, то б то шпїонських і жандармських, (давно звісно, що кїївське секретарство по студентським справам єсть вицїл жандармської канцїлярїї) що ректор університету був членом комісії (з ген. губернатора, жандармського генерала, поліцмейстера і його), котра вислала студентів з города, — що ректор в раді університетській загородив рот противним суду професорам тим, що сказав, буцїм то в правленїє університета приїшла секретна бумага робити так, а не инакше.

Для того, хто зна наших професорів, таке повертаньня їх не дивне. Як першій чиновник російської імперії був Мальута Скуратов, так першій професор в Росії був Тредьяковський, котрого вибили палками і котрий за те зваживсь прохати собі в безчестья гроші—та і то тоді, коли на ворога його і шишки падали,—або німець, котрий приїхав в Росію брати жалуваньня та хрести, та казенні дрова і котрому ні до чого иншого і діла нема. З того часу і доси ґрунт душі середнього професора в Росії мало перемінявсь. Ми б нічого ісінько не сказали проти професорського бездушства і лакеїства, як би де дали до них не прибавлялись язикомельство, котре силє високими європейськими словами, як би російське професорство де далі все більше не виступало до того, щоб тими словами замазувати весь гнії царської держави. Коли тредьяковщина наших професорів найбільш винна в тому, що наша гарьчача молодіж одвертається од науки, то язикомельство професорське робить те, що чесній молодій чоловік зневажа саме ияја „наукового чоловіка“,—а гроиада де далі страчує і те людське чуття правди і неправди, котре все таки в неї було навіть і в часи дикого, не зааказаного фразами царства палки якого небудь Миколаја І.

Теперішній Тредьяковський безпремінно вільнодумець,

та шче ї такиї, котриї хотів би грати таку ж роль, яку грають професори „в льудей“, напр. хоч би в Германії. Вей вони по меншій мірі конституціоністи. Тільки ж шчоб вони стали також будити в громаді конституційний рух, як напр. французькі професори перед јульською монархією, або виступати такими „націонал-лібералами“, як Грімми, Дальмани, Гервінуси і т. п., — того ви од них чекайте. Увесь скарб нашого професорського вільнодумства ї європейських слов тільки на те ї держитесь, шчоб перед громадою ї Европою „повапнити трупу“ російського царства то газетиною статтєю, то листом до гр. Біконсфьлда, то адресом до царя „в імја науки“ напр. в часи польського повстання, Каракозовщини, або війни з Турцією, — звісно тільки вже тоді, коли само начальство кише рукою: мовляв, — пишіть, подавайте! — та шчоб покривати такою ж ванною такі речі, як зневага академічних прав, жандармська самоволя, біжка пагајкою, — а в хитрішчих, шчоб лисичими словами затуманити молодіж, дльа того, шчоб сказати потім: „от в нас як усе тихо!“ Шчо нише, як не ванна на трупу, міг значити напр. адрес київських професорів до царя в початку війни з Турцією (го б то тоді вже, коли професори заневирились, шчо царь справди хоче војувати), адрес, в котрому вони писали щось подібне до того, шчо ось мовляв наука показује нам, шчо та війна даје славу, котра піднімається за волю народів, — і промовчали про те, як наука показује, шчо та держава, котра в себе має неволю, ніколи не може добре вести війни за волю других, або шчо в таких державах безпременно пацујуть на війні Варшавські і т. п. Шчо як не ванна на трупу, та шче ї замах на розум громади ї молодіжі, значить приведена вище статтєя ректора київського в „Кієвлянині“, або недавня прокламація „Отъ совѣта Императорскаго харьковскаго университета“ до студентів, та навіть сама шче најчистішча з подібних прокламацій — ректора петербурського.

Петербурській ректор просить студентів поберегти університет і дльа будущих колін. Київський ректор забіга лисенчкою, шчо, мовляв, „прошлыя невзгоды при всѣхъ усиліяхъ не могли быть устранены“ ї через те мусьять бути „забыты“, а дльа студентів „приготовится лучшее будущее.“ Тільки ж кожний спита: а шчо ж ја таке бе-

регіму? Хіба справди університет тенор для студентів „alma mater“, хіба в ньому єсть хоч вільна наука? Хіба професори наші зробили хоч що небудь для того, щоб поліцейські устави університетські були змінені на користь „академічних прав“ навіть таких, які було починали закладатись звичаєм в 1860 — 63 рр. до нового університетського уставу? Хай пригадають найбільш ліберальніші професори (петербурзькі і московські), що вони казали хоч би напр. і в петиції „комісії по переосмотру университетского устава“, — чи там єсть хоч слово за правдиву академічну волю, а нащо за студентську? А вже, як стало смілости київському ректору казати, що хто небудь з київських професорів, починаючи з самого теперішнього ректора, хоч як небудь впливавсь „усуїстити прохлятія неважоды“, то б то кару 132 студентів за мартовське діло 1878 р., — ми навіть і задумати не можемо. І про яке „лучшее будущее“ говорить київський ректор? І коли воно буде те „лучшее будущее“? Тоді як наші правнуки будуть студентами? — чи, може, і тепер київські професори з ректором в голові зробили що небудь, щоб здобути діткам київськості „almae matris universitatis“ хоч кухмістерські права? Коли так, то чому ж про те не говориться в „собошнені“, а коли ні, — то чого ж вагі всі слова про „благо учащихся“ та „лучшее будущее“? Аже ж і вивозили „зачиничиків студентських безпорядків“ в Вологду теж для того, щоб забезпечити „благо (массы) учащихся и лучшее ихъ будущее.“ І яке може бути „лучшее будущее“ — „при существованні и настоящего устава и действующихъ правил?“

Скажуть: ректор не смів говорити яснніше, та і у загалі „будущее“, а почасти зміна не то уставу університетського, а і правил для студентів не залежить ні од ректора, ні од ради київських професорів. Так навіщо ж він говорить? Найяснніше б усього було і говорити тільки, як проректор Рахманінов: „господа, разойдитесь! Вотъ все, что я могу сказать Вамъ,“ — і не тільки најяснніше, а і најпрактичнніше, бо через який час тік студенти матимуть право прийти знову і спитати: а де ж ваше „лучшее будущее“?

Та наші нові Тредьяковські-ліберальчики, силуючи та кими словами, звичаїс, далеко думкою не забігають, та і ні для чого їм забігати, бо коли приїде час нових

„невзгод“ то вони певні, що начальство знову зробить „всё успія. чтобы устранить зачинщиковъ въ мѣста не столь отдаленныя!..“ Ну, і граїуться півліберальними пів-словами! Хто ж з них коли не розумієшчи, то більш терпів, хто зна хоч з історії, як справди говорять з людьми, котрі їдуть проти закону, ті, хто хоче бути посередником між протизаконним рухом і законом,—і котрі в путніх громадах обирають в таких случаях яснї зміни в противних повстаючим порядках,—тої, говорючи так темно, як київський ректор, показує тільки, що він глибоко знає тих, з ким говорить, що вважа їх за овечок, котрих можна завести, куди хоче, коли не палячкою, то дудочкою.

Тільки ж як ми не звикли до јазикометства наших Тредіаковських, а воззваніє харківських професорів перејшло міру ј того, що ј ми ждали од них. Ціліснйкїј стови великого газетного легу дрібного набору написати харківські професори до „своихъ молодыхъ сотрудниковъ по наукѣ“ (боже! як ніжно?!). І чого там не ма в тому писаньбу? Jestь і „улучшеніе въ жизни общественной“, і „борьба съ невежествомъ и дурными инстинктами общества“, „избавленіе своихъ согражданъ отъ физическихъ страданій, отъ невежества, отъ безправія, отъ умственной нищеты.“ Ну, музика та ј годі! як каже Шевченко! І всея цѣа музика зводиться на те, щоб студенти „отказались отъ самоубійія, а постарались воспитать въ собѣ уваженіе къ закону, какъ выраженію общественной правды въ отношеніяхъ человеческихъ.“ Так мов би тѣ,—коли вже проминути все те, що сказано вище про „безправіе, умственную нищету“ ј т. н. теж певно, в „человѣческихъ“, а не в собачих же „отношеніяхъ.“—жандарми ј III отд. не jestь „законъ“, або так мов би то ніхто ні з молодих, ні старих сотрудниковъ по науцї ј не зна старого слова Пушкина:

Въ сенатѣ нѣтъ закона,

Въ немъ столбъ, а на столбѣ корона!

„Все это было бы смѣшно, — когда бы не было такъ грустно!“ Справди, хіба не велике несчаєтя дѣля країни, що в нїј в XIX ст. цілиј гурт вченихъ людей пишо ряд накрадених в Европі слов, котрих, певно, сам не розуміє, висгавля студентам „единственное орудіе,—это

убѣжденіє и научное доказательство,“—проти нагајки ж там, де не ма ніякої волі слова ж науки, — а навіть не вміє написати десяти рядків так, щоб не заплутатись в своїх словах. Як в’яжуться слова про „високою задачу университета“ з радою поклонитись стовпу з короною ж нагајкою,—само по собі видно. Але харківські професори радять своїм „молодымъ сотрудникамъ“ „оградить себя истинною наукою въ будущемъ отъ грубаго и безправственнаго поклоненія однімъ матеріальнымъ выгодамъ, одному успѣху.“ Пишуть вони таке ж не подумаютъ, що вся їхня рація про „закон,“ як і вся теперішня система школьна в Росії, ні до чого иншого не веде, як до того, щоб виводити з молодих льудей перше Молчалиних, а потім коли не Сіоні ж Луханцових, то Репенкамфів і всьаких подібних банкових, думських і інших ханух, підрадників і т. н., котрих чимало єсть і між нашими професорами!

Других льудей ніколи не думали виводити ні життяа ні школа в Росії, як це показав в свій час добре Гоголь своїм Чичиковим. А в остатні роки, коли показалось, що на зло всьому складу життяа ж школи, почали ж у Росії виводитись льуде, котрі справди виступили, як уміли, боротись „съ невѣжествомъ, дурными инстинктами общества, безправіємъ“ і т. н.,—то звернуто було чисто єзуїтську увагу на те, щоб видавити не тільки Чацьких, а ж Тенетнікозих ще в сповитку, — виганяючи з гімназій навіть дітей IV класу „за политическія убѣжденія,“—і почали битись, щоб вже школа не давала нікого, окрім Молчалиних, — котрі безпремінно перероджуються в Чичикових.

Ми згадували вище, що нашу університетську молодіж рівняють до німецької часів Метерніха. От же ж у Германії, коли начальства заприїмили, що молодіж виступа проти порядків поліцейської держави, то взались за єзуїтську систему задурюваньня ж деморалізації молодіжі. Система та ж там почала замість студента-ентузіаста з Sturm und Drang Periode, — чи то романтика, чи то⁷ політика, давати студента-банкового секретаря, тільки звісно, німецькій школі ж у самі најгіршішчі часи далеко було до школи гр. Дя. Толстого ж Каткова. Так ось послухайте, що казав про німецьку молодіж часів вільних політичних товариств і про секретарську ж касирську

чоловік далеко не країні, не революціонер і не соціаліст, а тільки чесний чоловік науки, Геринґс: (Historische Schriften, VII B. 1839 Ueber Börne's Briefe aus Paris, 388—390).

«Тепер багато людей привчаються думати про зраду і до язусітеских думок... Тільки ж хоч подібний дух запанував серед частини наших молодих людей, ми не можемо бачити в тому нічого, окрім случаю (ненормальности), бо молоді люди люблять все чесне і прихильні до великого. і ми ніколи не повіримо, щоб така любов і така прихильність покинула наших теперішніх молодиків. Ми дуже добре знаємо, звідки виходить, що тепер ці добрі боки духа молодих людей у нас придавлені в такій великій купі людей. В роки нашого повстання за волю (1813—15) наші начальства переляканісь гарячого духу нашої молодіжкі і не подумали, що дуже гарячий дух ієсть тільки хвилюв'ї хміль, а до того природний і безпримісний в молодій вік. Вони збільшили догляд за молодими людьми. Через безмірне і обернуте на односторонній виріст розсудка навчання вони загасили ніч в самій школі всякий виступ раціонального підходу молоді до душі; вони довели до послідишньої міри неї нагніт безмірними вимаганнями на шкільних і академічних екзаменах. Ми не бачимо, чого тут таїться і ховатись, і просто кажемо, що розсудлені німецькі школи—розсадники тиєї нещасної породи людей, котра, коли більше розсудленіє, то може зовсім розружувати порядок в нашому життї. Звісно, ми не стоїмо за те, щоб вменшити шкільний виклад науки. — тільки ж молодим людям треба зоставити вільним той круг фантазії, в котрому вони тільки і живуть... Не слід замість гарячого духа заводити того розуму старих людей, котрий далеко більше небезпечний для нашого спокійного зросту, ніж нахимерніші вигадки; не слід раніми і тяжкими екзаменами трукити најцінний час в молодій душі, котра рветься до волі і до непліткості... Ми ситаємо, звідки може виїти ліниство і знепага до науки, як не з того, що втомучий, противний природі, педантський спосіб викладу науки в школі отімає в молодих людей смак до здорового образування. і приводить їх до того, що вони тратять надію задовольнити безтолкові вигадки екзаменаторів? Звідки виходить, що шкільяр готовий зваякитись на все, як не з цього недовольства і з цієї безнадійности? Звідки той холодно-розсудливий вибір способів, як не з пригніту молодого гарячого духу, котрий так личить молодим людям і котрий легко можна б було обернути на добро?... Ми ситаємо, де більше небезпечности для держави, культури і зросту нашої рідної країни. — чи в поривах наших молодих людей в 1813 р., чи в теперішніх 1830 років?» *)

*) Пригадаємо також і те, що, коли німецькі уряди починали пригнічувати університети, то звичай пруський міністр Штейн писав імпер. Александру I, що тепер „отімають в учителів і в учеників волю, котра їм потрібна для розвивання характера і для досліду правди“. Остерігав тоді ж пруського короля і Нібура, а Дальман і Фельке навіть зреклись видавати „Істориків Германії“ в купі з чиновниками того уряду, котрий виступив проти академіської волі,

Порівнюйте ці слова Гервінуса з прокламацією харківських професорів, та потім і подумайте, чи можна справди нашим професорам навіть сміти думкою рівнятись хоч з німецькими. Порівнюйте, кажемо, Гервінуса, котриї написав такі слова, котриї в 1837 р., будучи геттінгенським професором, протестував з шістьма своїми товаришами проти самовольного уряду ганноверського короля, пангерманіста Гервінуса, котриї, і будучи старим, в 1870 р. знайшов в собі розуму не хванити а ні пруської централізації, а ні насильного загарбання Альзаса і Лотарингії, — порівнюйте його з нашими „отцями“ професорами, земцями, писателями і т. и., то і зрозумієте, шчо це ніхто, як вони, наші „отцы“, винні в тому, шчо „дити“ зневажають науку, культуру, шчо вони дуже зарані рвуться в політику і революцію, в тому навіть, шчо нашу молодіж б'ють нагайками не тільки за „землю и волю“, а і за „кухмістерські“.

«Со вступленієм Н. Х. Бунге въ должність ректора, университетъ сталъ почти неузнаваемъ: повсюду въ него внесены ясность, правильность и порядокъ образцовые. Никакого незаконнаго движенія между студентами съ декабря 1878 года болѣе незамѣтно. Особенно благотворное дѣйствіе производилъ на студентовъ г. Бунге своимъ предупредительнымъ вниманіемъ къ нуждамъ студентовъ и замѣчательною готовностію пособить имъ, въ чомъ можетъ и желаніемъ ставить возможные прегатды допущенію въ стѣны университета матеріальной силы. Такъ, благодаря Бунге, въ прошломъ семестрѣ не было обыкновеннаго исключенія значительнаго числа студентовъ за невозможность платы за право слушанія: университетъ уплатилъ за недостаточныхъ изъ своихъ средствъ. Далѣе, какъ обѣщаль Бунге, по обязанности ректора, довести до свѣдѣнія высшаго начальства заявленія студентовъ о ихъ нуждахъ, такъ и сдѣлать, прибавивъ, сверхъ того, въ своемъ доносѣніи отъ себя, что просьбы студентовъ о кассѣ, столовой и библіотекѣ, по его мнѣнію, заслуживаютъ уваженія. Мало того. Велѣлъ за доносеніемъ своимъ, поданнымъ черезъ г. попечителя учебнаго округа, оиъ созвать совѣтъ изъ профессоровъ, на которомъ заявилъ о сдѣланномъ имъ шагѣ, предложивъ, уже въ качествѣ ходатая за студентовъ, изыскать подходящія формы и мѣры для удовлетворенія основательныхъ желаній и нуждъ студентовъ. Для подробнаго ознакомленія съ желаніями и нуждами студентовъ уже образована комісія изъ Н. Х. Бунге (предсѣдателя), и профессора Минха, Боронцакаго и Романовича-Славатинскаго».

Може і знайдуться такі льуде, котрі, прочитавши лист в „Голосі“, зрадїють за київських студентів, а може і за

і Дальман сказав Шгеїну, шчо йому „добре ім'я дорожче наукового видання“. Ми вже не гадаємо таких льудей з професорів німецьких, як Велькер, Ротек і т. и., ні з журналістів, як Геррес, Вірг, Верно і т. а.

студентів всій Росії, котрим київський ректор одипить рај. Ми ж не бачимо тут ніякого поводу змінити а ні слова в тому, шчо написано вище. Перш усього ми думаємо, шчо дописуватель „Голоса“ вбільшив те, шчо робить д. Бунге, — бо в офіційній статті „Києлянина“ сказано ясно, шчо ректор шчось таке дума робить дльа студентів „возможное при существовании и настоящего устава и действующих правил,“ — а то і устав і правила просто говорять, шчо ніяких окремих студенських закладів і товариств не може бути. Далі ми думаємо, шчо і те невеличке, шчо тепер робиться в Київі дльа студентів проти того, шчо робилось їм до недавня, — єсть послідок не доброї волі київського ректора і професорів, котрим і доси ніхто ж не перешкоджав робити теж саме, — а того руху студенського і громадського, який ми бачимо і у брошурі „Мартовское движеніе.“ Ми бачимо там, шчо в Київі студенти піднімали справи далеко ширші, ніж „кухмістерські права,“ — як напр. справи державної волі, скасуваньня жандармства і т. н., — і шчо в громаді показалась прихильність до студентів і огидство до начальства і професорства, котрі довели мартівський случај до такого стану і закінчили її таким Соломоновим судом.

Те, шчо між студентами і громадянами київськими знайшлись льуде, котрі виставили університет свій на прильудний суд тим, шчо напечатали броштуру „Мартовское движеніе,“ мусило зміцнити громадське огидство нашими університетськими порядками, — так шчо тепер і наші Тредьяковські мусили ж шчо небудь та робити дльа студентів, як небудь постаратись „заслужити свої провинности.“ Наука і на далі, — як треба користуватись таким струментом, як печатне слово!

Тільки ж все таки київські Тредьяковські не надумались виступити з чим небудь широким і справди міцним, органічним, шчо б росплатати „студенську справу,“ — навіть коли хвалитесь д. Бунге в Київі розказав все правду, — а тільки сікаються пришивати латки, які і куди попало, на одежі, котра вже цілком гнила. З тих латок одна: плата з університетського скарбу за право слухати лекції за тих студентів, котрі сами не заплатили її в остатньому семестрі, єсть латка і доволі небезпечна. Перш усього це латка случайна, — і, певно, на другий-третій семестр до неї не обернуться. Далі, навіть теперішні

правила, коли б тільки професори були путні люди, то доволі б забезпечували в цій справі бідних студентів. По тим правилам бідного студента можна увільнити од плати за лекції, коли професор і факультет посвідчать, що він написав наукову роботу, або вчивсь практично під доглядом професора. І це найліпший порядок, бо справді студенти на те і приходять до університету, щоб вчитись теоретично і практично,—і хто з них того не робить, тому справді нічого і залишатись студентом. Правда, єсть такі бідні студенти, котрі не мають часу і сісти за якусь письменну роботу і подати її професору. Таким студентам найліпше допоможуть тільки товариші, котрі найліпше можуть знати життя оди одного. От дїля чого між ними і потрібні впорядковані студентські товариства. Ніколи можуть допомогти таким і професори, коли вони не будуть держати себе генералами з студентами. Та поміч мусить бути не в тому, щоб тільки заплатити за студента 20 рублів, а в тому, щоб поставити його в стан талану, при котрому він міг би робити наукові праці, за котрі б його між ними увільнили б і од плати тих 20 рублів. Наші ж університетські правила, проти котрих професори не виступали ніколи доволі енергично, не дають складатись студентським товариствам, а наші професори не тільки держать себе оддалека од студентів, а ще шоді не хотять увільняти студентів од плати і за справді роблені ними практичні роботи, особливо напр. ще недавно в Київї на медичському факультеті. Те, що на цей семестр київський університет заплатив, може, і за кілька десятків студентів по 20 р., не зміня ні першій, ні другій, ні третій хибі, а ще може принесе по собі четверту: закуп студентів по 20 р. за голову! Далі про такі справи, як студентська каса, кухня і бібліотека „при настоящих правилах“ и уставѣ“ нам говорити нічого,—так само як і про ті „студентскія общежитія“, про котрі клопочеться, як довідуємось з газет,—московський ректор д. Тихомиров,—(мабуть, чи не найпутніший з теперішніх ректорів в Росії). Ті всі заклади, коли їх і заведуть (поки знаємо, що царь похвалив думку про „общежитія“), то тепер виїдуть на стільки казенними, поліцейськими, що швидче викликать нові незгоди між студентами і начальством, ніж внесуть спокій в університети. „Студентські рухи“ не зкінчаються, поки не буде в Росії такої справжньої „академицької

волі“, як в Германії,—так само як політичні рухи молодіжі не зкінчаться, поки не буде в Росії хоч такої державної волі, як в тії же Германії. Ті тільки ректори і ради університетські сповнять свій обов'язок, котрі просто і ясно скажуть, кому слід цю правду (а для всякого університетського професора—це аксіома!), як казали їй в свій час Штеїни, Аридти, Гервінгуси і т. п.,—замість того, щоб або просто йти за поліцією, або так вертатись на одному місці і туди і сюди та в гарячий час так латати гнилу одяжку, як це роблять наші професори, між ними може ніхто так, як теперішній київський ректор.

Як кому що до впадоби, а ми думаємо, що люди, напр. тепер, ті професори і ректори ліпше послужать вільній справі і навіть ліпше вбережуть на будуще особи студентів од полицейської пагайки, котрі просто і ясно стануть за ту пагайку,—ніж ті, що так крутять та крутяться, як харківські професори, або київський ректор. Ми не держимося в загалі думки, що чим гірше, тим ліпше, а все таки думаємо, що ніколи дуже корисно, щоб перед громадськими очима всяка річ, усякий принцип показувався в своєму најчистішому виді. От через те ми вважаємо не безкорисними для громадської думки такі случаи, які відбувались в *київських жіночих* курсах в перші місяці, як вони заложились. В „Листку Громади“ ми вже показали, як в тії справі в Києві, більше шче ніж де инде, доля і недбалість передових людей, дала вести перед—ракам. Ми побажали, коли б не довелось пораднішчим професорам київським пожалкувати на те, що вони пустили раків до такої неприродної для них ролі. Звісно, сталося не по нашому,—і тепер треба тільки молити богів, щоб і з тими пораднішчими людьми не сталося по бажці про те, як

Простой цвѣточекъ дикой

Нечаянно оппалъ въ одинъ букетъ съ гвоздикой, —

И отъ него душистымъ сталъ и самъ....

Вже з газет можна бачити, з якими то курьозами відбувались перші часи київських жіночих курсів, як професори починали лекції з того, щоб показати студенткам, що в них не справжній розум, або з лайки на „нігілісток“

і т. п. Але порча цього доброго діла діїшла до того, що поліцейський дух завісє зразу навіть серед самих студенток і почав псувати те, що могло бути дуже добрим в своїй основі.

Жіноцька освіта в Росії єсть цілком наслідок громадської праці. Держава, начальство навіть зробило все, що могло, щоб пошкодити цьому ділові,—і тепер навіть, подаючись перед патиском громадським, все таки не перестає пакостити хоч би такими вчинками. Як недавно однімалась права в жінок лікарок служби навіть у земств. Не можемо не пагадати, що перші жіночі гімназії заклались не тільки не урядом, а і не в столицях, а в провінції. Перша така гімназія була в Ярославі, — коло 1857 р. Зараз потім думка закласти таку ж гімназію повстала в Полтаві серед молодих вчителів гімназії, корпусу і інституту, котрі пообіщали 6 років вчити безплатно в будущій жіночій гімназії. Начальство зробило все, щоб спинити полтавську думку і на решті, коли гімназія одчинилась,—то деякі з гарьачіших її закладників (напр. Стропін, Шчелкан) були вислані в далекі країни. По трохи скрізь таки в Росії позакладались жіночі гімназії, — котрим подібні тепер хотять закласти французи! Сама собою встала в Росії думка і про те, щоб пустити жінок в університет,—а потім, коли „препятствія“ виступили проти цієї думки,—то про окремі жіночі університети. Тут вже начальство робило все, що могло, щоб спинити цей рух, а на решті стало подаватись, бо треба ж було чим небудь побороти і наїзд жінок з Росії в європейські університети, де за ними не могло бути поліцейського догляду.

Потроху позакладались жіночі курси, середні і вищі, в Петербурзі, Москві, Казані, Києві, недавно і в Одесі. Між инчим не зовсім казенний, пів-громадський заклад тих курсів мав один добрий наслідок: майже скрізь найбільші клопоти про впорядкування їх взяли на себе жінки, на пів „дамы-патронеси“, на пів студентки, котрі привернули до себе професорів майже виключно для того, щоб ті читали лекції. Початки жіночих університетів в Росії виходили таким способом подібними до початкових, чисто громадських, а не казенних університетів середніх віків, (з котрих најдовше держались старих, вільних порядків італіянські до того, що напр. в Падуї студенти вибирали

ректора аж до 1738 р.). Потроху почало складатись так, що як де, то всі господарські справи, догляд за порядком, справа помочі своїм товаришкам збиралась в руки самих жінок, тих, що гроші давали або збирали, та самих студенток.

Тільки ж те, що росло природно в старих вільних городах, а особливо в італіянських республіках, не могло рости в поліцейській державі, та ще такій III-отділенській як Росія. Найліпший показ того, як поспував поліцейський дух те добро, котре вишло з самого зла протипротивства держави до жіночих університетів,—показує нам один з slučajів в київських жіночих курсах, про котрі писано було в одеських газетах, і про котрі ми маємо теж пряму звістку.

Київські жіночі курси одчинились серед страху „пігілізму“,—страху, котрі київські поступові раки сами роздували як найбільше, бо їм не хотілось закладати курси, і через те, що вони не дуже то прихильні до жіночої освіти і через те, що тих курсів не любить міністр освіти,—хоч ні вони, ні міністр не сміють того явно показати.

Ще в найперші дні, як почались курси в Києві, нам писали звідти: „Жіночі курси на силу одчинено, бо і зазв'язин дому, і Гогоцький (професор, голова курсів) все одкладали. Розказують за вірну оттаку кумедію: Після певдачного втіку з тюрми двох політичних арештантів, архітекторові Іконнікову довелося спіткатися з губернатором Гессе і розмовитися про той втік. (Тут треба замітити, що, кажуть, буцім то в прокурора цілий місяць лежала „під сукном“ бумага про те, щоб арештанта Беверлея випустити, як певшоватого, а поки прокурор надумався пустити її, Беверлей попробував втікати і попався під кулю сторожового салдата.) Гессе почав жалкувати на трудний свій стан та на те, що робить неспокійна молодіж. А Іконніков, мабуть на сміх, і каже: „а ось ще прибавиться сотні з три пігілісток.“ — Де? звідки? яких пігілісток? — „Як же! А на курсах!“ — На яких курсах? Я нічого не знаю. — „На жіночих. Хіба ви не знаєте!? аже ж одчиняються жіночі курси.“ — Ні, не знаю! Розкажіть. — Іконніков розказує. — І ви кажете, що туди поступають пігілістки? — „А може бути!“ — О, це страх що таке! — І з цими словами біжить Гессе до Черткова і розказує, що по-

чинаються жіночі курси, на котрих будуть самі нігілістки: що робити? Не довго думавши пишуть „отношеніє“ до попечителя і Гогоцького, щоб нігілісток на курси не пускати. Получив Гогоцький бумагу, читав, перечитував і в раді, та не зна, як з нею бути: як розібрати нігілістку од ненігілістки? і покладають, що нігілістки — то жінки, що вчились медицині, а надто ті, що прибули з Швеїцарії, — тих то і не приймає. Гогоцький так перелютався, що зовсім не хотів одчиняти курсів, — а їх дозволено закласти на його ім'я.“

Правду сказавши, ми навіть не зовсім віримо цьому оповіданню, — та в Росії чого не буває?! В усякім разі страх нігілізму на курсах був чималіш. Певно цей страх довів закладників курсів до того, щоб завести щось подібне до класних дам серед студенток, та не тільки класних дам, а ще і доглядниць за життям студенток. Цю почесну роль взяли на себе професорські жінки і сестри, з котрих більша частина сами записались в студентки. Як завше буває, цю поліцейську службу прикрашено тим, що, мовляв, ми не будемо, другі гірші будуть! Так завелись між студентками товаришки-начальниці та ще і без вибору. Далі коло ради професорської завелось нове товариство за помози дівч студенток. Звісно, туди попали тіж сами начальниці. От за того то і стала пригода, про котру ми згадували вище:

„Одна студентка виставила об'яву, що коли б товаришки зложились на 25 руб., та вибрали одну з себе, щоб поступила в те товариство за помози дівч студенток, то б мали в ньому одну з зовіж, котра б як слід доглядала їх інтереси. Цю об'яву побачила доглядниця д. Алексєєва, (сестра професора) і підняла бучу: як сміли виставити її, не спитавшись начальства. Студентка собі одповіла доволі неспокійно. Д. Алексєєва образилась, і пожалілась начальству. Начальство — в раду професорську. Рада присудила виговор студентці і щоб вона прохала прощення в д. Алексєєвої! При случаї прочитали проповідь всім студенткам, щоб з таких поводів, в котрих видно незаконні вчинки студенток ніхто б і говорити не смів, а не то галас робити, та ще і в газетах, — бо буде лихо всім курсам, — цьому дорогому закладу!“

А справа простісінька, і коли б не поліцейська отрута духу, то вона б зкінчилась як најліпше, так само як,

коли б не поліцейськиї дух, то і з самих доглядчиць за порядком можна б було зробити щось путнє, товариське. а надто поки ще курси не зовсім казенні. Доглядчиць за порядком можна б було зробити виборними од студенток, щоб доглядали за справди потрібним порядком, а не шпionетвували. Далі, коли вже цього не можна було зробити зразу, поки студентки навіть не познайомились проміж себе, то закладники курсів самі мусили подати студенткам думку, щоб повибірала з себе кількох в раду запомоги, то б то думку, котру написала в своїй об'яві студентка ***. Ця студентка може і не по закону виставила об'яву свою, — та доглядчиці, студентці теж, д. Алексєєвій, нічого було піднімати бучі, а треба було, коли вже вона боїлась шкоди од тиєї об'яви, тихенько переговорити з студенткою ***, а думку її передати своїм товаришкам та професорам, хоч розумнішим, котрі б мусили хоч „конфіденційно“, а зробити так, щоб таки як найбільше було в раді запомоги студенткам товаришок, вибраних їми самими. Вишло не так, а по поліцейському! В „Листку Громади“ ми остерегали київські курси од раків, — а тепер вже довелося остерегати їх і од поліції, та ще наїгіршої — охочекомонної!

Так та зараза їде з горн до самого ґрунту, до такого, де б її і ждати не можна було. Тільки і втіхи, що поруч з тиєю заразою їде і другий дух, вільний, і доходить де далі все до глибших ґрунтів. Ось з того листу, котрий печатаємо далі, *) видно, що вже і в наших сторонах появились початки того ґрунту д'яв'ялих порядків, котрий ми сміло зовемо всім ґрунтам ґрунтом: початки городьського *освіченого робітника*, в котрому видно *спілку книжески і праці*. Сподіваємось, що показ того, що діється серед самих робітників, вияснить і те, як марно тратились ще недавно, а ніколи тратяться ще і доси, сили наших „революціонерів изъ интеллигенції“ на суперечки про „науку і революцію“.

„До 1874 р. в Одесі не вадно було майже ніякого руху, не тільки між робітниками, а навіть і між світлою (інтелігентною) учашчоюся молодіжжю. Правда, в

*) Лист цій писаний по українцем.

1873 р. хоть і був в Одесі N.N., M.M. та ще кілька молодих льудей з новим напрьамком, та їх діяльність як між студентством (N. N.), так і між робітниками (M. M.) не могла бути дуже корисною, бо *раз*, це був народ заїшлий, мало знакомиї з місцевими обставинами, та окрім того, шчо дуже важно, шче мало знакомиї з самим ділом пропаганди соціалізму.

„В часи M. M. в Одесі хоть і було заведено кілька (3 чи 4) робітницьких майстерських, дві шевських і одна бондарська, та їх за невмілости вести діло скоро треба було закривати, бо поліція звернула на них свою увагу. Як в них велося діло і скільки було робітників в тих майстерських, — ја не знају. З виїздом головних діячів, рух, коли ще можна його так назвати, спинився. Між університетськоју молодіжжю зерно кинене N.N., Ковальським, Ч—им, не пропало дурно, з того часу рік-по-рік рух між студентами займав усе більше та більше прихильників. І коли дльа де котрих із них стало ясно, шчо проповідь соціалізму повинна головню звернутись до народу і коли в однім кружку піднято питання про те: шчо головним завданьням пропагандиста повинно бути зближеньня з народом (народом уважано тільки робітників фабричних) і стали винаходити способи зближеньня з ними, і коли в кінець де котрі з членів студентського кружка стали знаходитись з робітниками, так з того часу, ја можу сказати, шчо начався рух, або пригравка до руху між робітниками. Це було в кінець 1874 року.

„Одеса головню торгові та фабричний город і по характеру фабричного видобутку та торгові діяльності і робітницьке льудство в ній також ділиться на два круги.

„Один, по більшій части урожайці Одеси та околу, (це робітники різних фабрик, головню, де льють чугуни, механічних та майстерські Одеського товариства залізних доріг і мореходства.) Це аристократія між робітників, як по уму, так і по ступени забезпечки. Часть із них власники, т. ј. володіють де-небудь в околичних хуторах куснем землі. Другий круг—це прості чорні робітники, котрим власне переїз, пересилка та ладунок (нагрузка) зерна, а також перерадованьня товарів даје спосіб прожитку. Це властиві пролетарії (најмити) в повнім розуму того слова, це збір з цілої полуденної Росії без ґрунту і хати, так названа „обідранья дешевка.“ Деякий їх заробіток, хоть

великий, коли порівнювати його з подібним заробітком в інших місцях чорпоробітницьких, од 1 р. до 1 р. 50 в день, (од 5 год. ранку до 7 і 8 вечора), та дуже тяжка робота в пристани не дозволя їм робити більш чотирьох днів в тиждень, так що вони ледви-ледви зводять кінці з кінцями. Ну, літом шче туди-сюди, та зімоју, коли ладунок сніп'яється, — ја не знају, чи можна наїти людеј голодніших од них! Зімоју часть їх робить в камелом'ях, часть руба дрова і шче де-що робить, а більша часть все таки помалу, помалу вмирає голодноју смертю. Жаль, шчо в мене нема під рукоју данних смертности між робітниками, тільки ја рішучо можу сказати, шчо $\frac{4}{5}$ із случайів смерти випадає на долю дешевки.

Шче скажу кілька слов про середню категоріју. Це заїмлі росієські люде: бондарі, камен'ярі, землекопи, каменерізи. Трапляється робота по својому майстерству — вони роблять, а ці — так вбільшујуть собою купи дешевки.

„Ја зробив оцеј короткій огляд одеських робітників, шчоб можна бачити, куда головно новинна була звертатись і зверталась пропаганда соціалізму.

„Самим пригідним елементом для пропаганди та агітації јавились, звісно, фабричні люде, *раз* за-дла того, шчо в них більше вільного часу та більше толку, а затим і знаходитись з ними було легше, ніж з иншими робітниками, та окрім того вони по більшій часті люде письменні, так јак слесарство, токарство та механічна часть винага дејакого знат'я, шчоб бути добрим майстром.

„На першій раз (а ја росказју з самого початку руху) старались заводити знакомства з робітниками залізно-дорожних майстерських. Їх до 600 чолов., народ по більшій часті молодіј, порову не дуже м'якого, так шчо сторожам порядку вони добре звісні, ј визначајутьсја, јак і пістья показалося, великоју спільностю в піддержанню своїх інтересів та јакоју там товарнекістю. У них було кілька своїх люблених трахтирів і пивниць (залізно-дорожники любители пива ј чају); туди ј направились соціалісти. І так пропагандисти звернули своју увагу іменшо на ці місця. Звичайно діло починалося з јакого небудь пустого слова, случайу ј т. п. Заходили в розмову, просили винити, затим другиј, третій раз — і знакомство! Звичайно пропагандисти не таїлись, шчо вони із студентів, а

хоть котриї і не був студент, все одно його вважали студентом. Це було тим догідніше, шчо робітники мали собі за честь, шчо благородній чоловік та не сороміється з ними знаходитись.

„Кінець 1874 і початок 1875 рр. було потрачено на те, шчоб випаїти знайомих і їх знаїдено. При помочи кількох знайомих із залізнично-дорожніх наших стало зможна познайомитись з робітниками на чугунно-литейних заводах *Z.Z.* К.К. і інших фабриках, так шчо вже в 1875 році майже по всіх фабриках були знакомі, котрі радо приходили по службі до нас і котрі радо слухали нас, про шчо б ви не говорили, і шче радше слухали нас, коли ви читали шчо небудь.

„І так мало-по-малу, не показуючи ніякої забороненої брошурки, розказами, розмовами та читанням було придбано кілька правдиво чесних і не дурних людей, на котрих, конечно, звернено більшу увагу, і вони то перші і почули проповідь соціальної правди.

„Трудний був тільки початок, а описьа діло без великого клопоту само йшло. Тоді був в Одесі шче щасливій час, коли жандарми ходили з келішками горівки, в революверних таїстрах (кабурах) і старались зрозуміти, шчо то за штука така „пропаганда.“

„В кінці 1875 року був заведений, можна сказати, шчо одним із перших, Заславським, чисто робітницький кружок, в котрім окрім Заславського, котриї виробіток був сам робітником, (бо він працював в своїй друкарні як простий наборщик) не було ніякого з так названої привілігованої верстви. Я вважаю Заславського одним із самих головних діячів по робітницькому руху в Одесі. Я не хочу сказати, шчо без нього не було б пропаганди між робітниками; проби були і до нього, та ніхто не зміг так притягати робітників, як він.

„В кінці 1875 р. було заведено в Одесі до 15 кружків чисто робітницьких та в околі до 10. Окрім того були робітницькі кружки заведені вже самостійно одеськими агітаторами-робітниками, робітницькі кружки в Херсоні, Миколаїєві, Керчі і Єкатеринославі.

„Система кружків була десятична. На частних кружкових зборах збирались члени для саморозвитку і освіти. Вміючі чытати вчили невміючих. Читали, розмовляли. В звисній час бували загальні збори, на котрі сходились всі

або майже всі члени одеських кружків і вибрані з інших городів. Тут розділювались засоби, складались гроші, приїмались члени і розбивались по кружкам і т. и. В той час налічували до 40 кружків в Одесі, на іколі та по південних городах; всіх належачих до одеського робітницького товариства лічили до 500 чол. з капіталом 1500 руб., з бібліотекою, з друкарнею, з своїми дорогами для перевозу забороненої літератури, з своїми умисне висланими людьми для пропаганди. 1875 і 1876 рр. були найкращі роки для одеського робітницького руху, окрім, конечно, 1878 р.

„Під кінець 1876 р. по різним несподіваним випадкам случилось, чого ї треба було ждати,—случився струс в Одесі. Коло 200 чолов. було вьзято в одній Одесі, деяких захватили в Керчі і Миколаїєві, була арестована бібліотека, забрано багато грошей. Та на всі заходи жандармерії, окрім двох негідників, котрі і донесли начальству, (за шчо один получив 15 рублів, а другий більа 1000)—ніодин робітник рота не розьбавив для пізости. Подержали, подержали, покрутили та більшу часть і випустили, чоловік 30 повезли в Петербург, із них часть вибрали і судили з Заславським, друга ж без суда була заслана „въ мѣста не столь отдаленныя,“ а Заславського з першу звели з ума, та позажак божевільного годі було заслати, то його вморили в шпиталью.

„Після погрому стала „тишь да гладь, да божья благодать.“ Люди страху переполохались. всі поховались по куткам і тихо сиділи. Приїшла реакція. Мало переконані і боїзливі пічезли з Одеси—стидно було б,—а решта збирались із силами. Майже ввесь 1877 р. роздівлялись. Та хоч руху такого і не було, та були проби, осібні случаи нового знакомства з робітниками. Грунт був приготовлений, конечно явились сіячі. Я один нахожу недостаток в руху 1876 р. Проводирі і коноводи робили велику помилку, шчо дуже мало звертали уваги на особистіі почини (ініціативу) та живучість осібних кружків; масса товариства заїдала їх. Дуже багато було потрачено ладану на курево ватажкам, хоть це скусно замазувалось, та все таки виходило, шчо це не те; робітники чули на своїх плечах якийсь гніт, шчось їм звязувало язик і міні здається, шчо то „шчось“ іменно і було сила авторитета, сила генеральства. Генеральство заїло кружки, воно їх

погубило. Половили генералів, не стало пастухів і стадо розбилось та пропало майже шчо без сліду. Все, шчо сталося, так це згадка чогось, шчо було та десь ділось. Тим то мало хто і знає про одеський робітницький рух 1876 р. Він пройшов якось то без сліду. Я знаю льудей, котрі належали до кружків, та котрі сами якось то не вірять, шчо вони до них належні. Спитајте, кого хочете, вам скажуть: „нічого такого не було, всё тихо було“. А між тим це дурниця. Рух був, він почався дуже добре, та йому хибувало життєв'я. Проводирі були „на Запад.“ Вони старались все поладити, як „на Заході.“*) Мало було звернено уваги на самій смисел зв'язку кружків і членів. Я конечно не кажу, шчо організація непотрібна, без неї нічого не зробиш, та коли член організації чує, шчо він тільки одиниця, не зрозуміла і не закінчена по за машиною, то діло пропаде, коли ви вијмете кілька головних шруб. Інакше чим же објаснити, шчо від того, коли розбито було з Заславським і до остатнього року робітницького руху майже шчо не було в Одесі, і шчо теперішнім часом најздібніші з робітників не признають зовсім у своїх рядах світлих льудей із привілігованих верств?

„Думка і діло тепер без провідництва і генеральства піде швидче, ніж коли небудь. Случився тепер струє, забрали багато робітників і шчо ж? Через тиждень був вијать робітницький збір душ в 30, і хоть живіших і

*) Нам не досить ясно, шчо розуміє наш шановний товариш в словах: „старались все поладити, як „на Заході“, — і в чім він тут бачить хибу. Способи організації робітницьких кружків „на Заході“ далеко не лихі: там товариства найбільш росли з низу в гору і навіть коли і з гори, напр. починаючи з того, шчо звелась в інтернаціоналістів, — секція центральна, секція пропаганди, — то ті секції мусили перш усього старатись, шчооб робітники зкупились по ремеслам (*corps des métiers*) по городам, країнам, округам (*sections locales*, — напр. *sections de Genève*, *sections du Léman*, *Fédération Jurassienne* і т. д.) Звісно, і „на Заході“ не без ладану і не без генералів, і не без централізму, — та здається, шчо „на Заході“ цього добра було і єсть далеко більше. По країні мірі ми не бачили на Заході стільки розходу на ладан, стільки генералів і розмови про генеральство, — і стільки генералів без армії! — стільки центрів без округів, такого звичаю ділитись на Акуліновців, Фодосєєвців, Воздиханців, Субботніх, Воскресних і т. д. і таких сварок між ними і „подвохов“, які видно і у восточних соціалістів „інтелігенції“ і які вони заносили і між робітників.

розумніших з робітників було забрато, то все таки пайшлося з оставшихся кілька чоловіка, котрі стали говорити і радитись, що їм тепер діяти при такому стані діла? Це жа зву силою: ініціатива же—і все же!

„Тепер скажу ще кілька слов про бувші робітницькі кружки до остатнього розбитку після суда над Ковальським.

„Рух за остатній час знов почався між фабричними і знов між залізно-дорожниками. Не було потрібного приготування зза різних неприїждних причин. Та тепер неприготовленість я не дуже перешкождало. Раз, що між робітниками було ще кілька членів переднього руху, по друге, остатнє загальне безробіття в Одесі повело за собою і пониження робітницької плати залізно-дорожних робітників, третє, чужє око начальства не забувало клопоту при передних арестах і по дурному і улажливо чіпалось до самих невинних робітницьких зборів, щоб погуляти, половити рибу, поводитись на човнах; по четверте, остатні процеси багато поєнули думку в робітників. Все це взате разом давало дуже добрий ґрунт для пропаганди, тим більше, що за-для вище показаних обставин самі емірні і бајдужі з робітників почали показувати зуби. Не можу сказати допевне коли, але кілька робітників, головню сльусарів, незалежно zaloжили кружок, по чисте робітницький, бо між членами було кілька чолов. з учашчоїся молодіжі, та досить того, що кружок заложився з почину самих робітників. Цей кружок став швидко рости і скоро роспався на кілька осібних кружків. Ці робітники мали назву „вокзальських.“ Головною їх ціллю було звязати всі існуючі одеські фабрики і заводи. Зза тої цілі деякі з них оставили свої старі місця і поступили робітниками на інші заводи, так що вони справди могли показувати своїх членів майже на всіх одеських заводах, та хоть привертання прихильників і вбільшувалось, та не було правильної організації, яка була при Заславським. Трохи опісля і майже в один час у кількох особ повстала думка засновати майстерські, щоб притягнути робітників для пропаганди, а також як спосіб для життя. Це остатнє було особливо добре. Ці майстерські не були фінктивні, які були при М.М., а настојашчі робітницькі майстерські, котрі скоро здобули симпатію в публіки доброю роботою. Так майже одночасно повстали дві

шевецькі, три бондаревські і одна переплетна майстерські, і остатнім часом дві швейні, а також поветали особні школи для навчання писемна робітників. Майже в той же час поветало кілька кузень. Все це разом узятє давало одеському руху життя і силу. Головно, що остатній рух між робітниками був керований самими робітниками і їх ередствами. Де-які з світлх робітників побачили, що з тими духовними засобами, якими вони володіли, не далеко заїдеш і принались серйозно за своє власне розвиття. Були льуде, котрі добачали в тому щось непригідного для робітників. На що-ді їм розвиття? Та робітники шакше дивились на це діло. І дієсно без серйозної підготовки і без знаття діла годі було організувати многочисленних, розрізненних робітників, і в додатку страх заражених духом таємности. Їх думці загальної організації робітників одеських, з громадською бібліотекою, касою — не доведось бути сповненою. Остатня історія понесувала все і розбила і відсунула знов рух на якийсь час, хоть рішучо можна сказати, що рух је, хоть і не так явний, і що ґрунт за для будовання загального одеського робітницького звязку пригідній більше, ніж коли-небудь.

„Багато перешкоджало ділу зєднання те, що хоть спільність цілі загального соціального перевороту була одна, та не було порозуміння про способи, як дійти до тої цілі. Партійність заїдала рух; усякий толкував сяк-так різні відтінки соціалізму і уважав себе сторонником того або иншого відтінку. Були бунтарі, народники, чисті пропаґандисти, анархісти, общинники (!!!). Нїодна партія не згожувалась в способах для пропаганди. З чисто принципального спор переходив на ґрунт особистих симпатій і антипатій і діло таким способом задержувалось. Та мало по малу цей хаотичний стан став усе то більше прояснюватись. Робітники ясно побачили, що зза незгоди може розпастиь усе; у тої же час настigli остатні процеси, настигло видання нового журналу і думки стали прояснюватись, т. ї. утихла особиста боротьба за генеральства, і за жадоби виставити себе і остатнім часом можна було знаходити кружки, в котрих поруч із бунтарем був мирний пропаґандист. Правда, це трохи дивно, тільки це було. Льуде різних партій вмовились не перешкожати один одному в роботі та забути особисті симпатії і антипатії.

„Остатніми часами стали мало по малу прилучуватись

до руху крім заводського та фабричного льуду шче і осібі робітники з невеличких артелів. Це по більшії части бопдарі і народ прохожі, котрі живе рік-два в Одесі на заробітках і де опісля до дому. Народ це по більшії части молоді, палкі, хоть маже шчо неписьменні. Вони не роблять якогось особіного кружка, не прилучувались до якого-небудь з існуючих кружків, не ходили на робітницькі сходи. Їх спершу учили письма, розвивали, а затим уже їм „пропагували.“ В бувших робітницьких кружках народ маже шчо ввесь не тільки шчо письменні, а подекуда начитанні не тільки по части забороненої літератури, а і в загалі читаючи більше чи менше добрі книжки. Була невеличка часть, котра читала самостійно цікаві книжки по політичній економії: економію Черпишевського, „Капітал і працьу“ Лассалья і т. и.*). Тільки в загалі можна сказати, шчо дльа робітників нема відповідних книжок: вони не мають часу і грошей, так як „прівіліговані“, за багато дрібницями находити користні дльа себе річі. Народні брошурки вони вже переросли. Книжки ж дльа світлих із забороненої літератури дльа них шче дуже недоступні. Я знају многих, получивших середнье образованья, дльа котрих читанья „Впередъ“ було діло трудне. Виходив „Робітникъ“, та тої також не відповідній; робітники в нас його не радо читали. Дльа льудей південної Россії треба б особіного органу, котрі би популярно толкував їм про економичні і соціальні вимінки їх життя-буття, а не годував їх тільки спираючимн дух-стать-тьями, в роді статей „Робітника“, (хоч не всіх) і великої маси статей „Набата.“ Журнал „Впередъ“, кажу, був добрий, та дуже дльа робітників науковий. В загалі, як висказувались робітники, їм потрібний орган, шчоб говорив не тільки серцьу, а і розумові, тільки їх розумові робітницькому, котрі не може розгонтись по довгих, хоть би і добрих стать-тьях „Впереда.“ Треба привчити самих робітників до роботи в журналі, бо ніхто так не може їм пояснювати еуть усього, як сами робітники. Хоть більша часть робітників — українці, та не говорючи в городі по українському, вони забувають цю мову. Я знају багато робітників, уроженців подольської, херсонської і черниговсь-

*) Ми знали садата, котрі прочтав переклад І т. „Істор. Франц. Революції“ Луїі Влана і жалкував, шчо далі не ма перекладу.

кожій губернії, котрі ніколи не говорили між собою на українській мові. На кілька їх завважав, вони з більшою охотою читають російські книжки, ніж українські. Та великоруських виразів вони не розуміють, зза того „Робітників“ многим не подобається за те, що багато в ньому чисто великоруських народних виразів.

„Отце в загалі що до ступени розвитку робітників в Одесі. Що ж до їх релігійности, то вони до ніякої релігії, чи секти, не належали, та не кажучи вже про розвитих робітників, котрі всі атеїсти, а і ті, кого проповідь соціалізму тільки злегка доторкнулась, котрі ще навіть ясно не можуть в думці обійтись без державної опіки—то і ті дуже не релігійні. Бога, пожалуй, вони признають, тільки в церкві не ходять і в свята будуть всі робити, не вважаючи те гріхом. По всьому Одеса кладе свою печатку на людях своїх. У всіх якийсь торгівні розум, практичність, уміньня здобути копійку, а до всього того якось не підходить формальна релігія. Великоруські робітники ті приносять із собою разом з великоруською мовою і великоруську розкольникчу релігійність і фанатизм. Робітники ті по більшій часті молокане і субітніки, секти, як звісно, найбільше фанатичні (?) з розкольникчих сект. Та і вони тратять багато своїх оригінальних великоросійських поглядів, побувши в Одесі, а ще більше вкисивши забороненого овошчу. Вони по більшій часті уроженці Орловської, Курської та Рязанської губ., мужики, між котрими здавна відомо, що Одеса мало що не рай для робітників. Попнятно, тільки самі палкі все таки звужуються покинути свої поля та їдуть до „хахлів“ на заробітки (Одесу вони чомусь то вважають „хахляцьким“ городом). Їх особливо багато в той час, коли в Бессарабії урожаї на виноград, як напр. в останім 1878 р. Вони дільяться по артілям чоловік в 18—20 і живуть і працюють на артільних основах. Між ними дуже добре працювати, тільки доступ до них трудний, бо їх береже з одного боку уважний артільний хазяїн-старший, а з другого боку розкольникча замкнутість та недовіретво. Тільки ж за якийсь небудь піврік їх годі спізнати: по їх закону нап'ятку не дозволено і у рот брати, та Одеса робить чудеса і додому вони їдуть, полюбивши вже трохи горівку і пиво.

„Що ж до фабричних города Одеси,—то це по більшій ча-

сти уроженці самої Одеси або її хуторів; вони, значить, маїже всі мішчане, крім тільки не великого проценту, випадającego на мужицтво та дворян, по більшій часті польських шляхтичів. Та ці—перелетні птиці. Вони стараються як мога скорше стати механіками і їдуть додому, в Подольську та Київську губ. на місце механіків при заводах, або в поміщиків при молотилках.

„Найліпший елемент для пропаганди — це з заводських робітників. Це слюсарі і у загалі робітники по залізу; ралішче і теноер в більшій часті кружків великий процент випадaje на слюсарів. Вони більш інших пачитаці, забезпечені і знаходяться в загалі в ліпших обставинах, ніж які небудь із робітників. Друге місце, коли не одно також із головних, можуть взяти шевці. Найліпші агітатори і проводарі робочих—це шевці. В робітницьких кружках вони займають видне місце, і, на кілька я завважав, почин і напрямом дають шевці, та їх, коли порівняти з числом, не багато. Переpletчики могли б бути одними з самих розвинутих і також нести не мало користи, та як я завважав, між ними великий нахил до песімізму і трохи байдужі відносини к ділу. Вони народ не дурний, та розвинутий поверховно. Що ж до типографічників, літографів, різників, то дуже великий процент їх вносить свою „ленту“ в робітницький рух в наших сторонах. Жестяників я маїже що не стрічав, мабуть за-ддя того, що такого роду ремесло маїже що зовсім знаходиться в руках дрібних ремесників із жидів, дуже бідних, завадених купою дітей, та і у загалі того роду ремесники одні з самих темних і забитих. Ще я здибав між ремесниками невеличке число з тих, котрим пропаговано або переконалих з польаків; та вони до загального діла не прилучувались і держали себе особно від решти робітників. Що ж до каміпярів, каменесів, пічників, штукатурів, то вони маїже не прилучувались до руху. Вони виходці з Росії, здавна приїшовші на заробітки, заробивші гроші та купивші собі невеличкі шматки за границею города. Це самий неподатливий народ; вони дрібні власники, дрібні підрядчики (кулаки), тим, що забираючи од города невеличкі підряди на городську будівлю і поправки, набірають невеличкі артілі, та не на товариських основах, а обкрадають своїх же товаришів-робітників. Це народ маїже неписьменний, нічого не знающий, погружений в забобонах. Вони не

приписані до городу, та вважаються приписаними до різних сел та городів Росії. Вони дуже богомільні і в одеській історії вибитись жидів на паску грали видну роль. Велика частина різко лаяла на їх синку і шпиталі були наповнені майже самими каміньярми.

„Теперішнім часом рух починається між орачами, що живуть на городській землі і виключно займаються вирощуванням землі, огородинцтвом і бакшами. Зерна соціалізму між ними були кинені їх синами і братами, котрі працюють на заводах і фабриках Одеси. Та на кілька там розширена пропаганда соціалізму як не може вивістити.

„Остатнім часом між робітниками нераз говорено було про потребу, щоб робітники організувались самі по собі, без втручання „привілігованої інтелігенції;“ думка ця відіслалась у тім, що стали по'являлись чисто, в повнім розумі того слова, робітничі кружки, куди не допускались „привіліговані.“ Все, що не робили ці кружки, був під їх власного вмінь, досвіду або їх невміло-сти і помилок. Не раз висказувалась думка, що „хоть-ді ми і будемо робити помилки, та ці помилки робитимуться з нашої вини,—ми їх і поправимо. Почнім жити самостійно і перестанемо бути тільки матеріалом для пропаганди для невмілої інтелігенції.“ Це трохи різко і не подобалось „інтелігенції;“ та робітники з свого погляду праві. Робітники тільки тоді стануть силою, коли самостійно, не по чужому рецепту почнуть організуватись. Хай їх організація буде невмілою, хибною, та все ж таки це навчить їх думати, розбирати і бачити свої помилки. Подібний напрямок організоватись самостійно вийшов із того сумного факту переднього досвіду, що всяка навіть недотепність із „радикальної молодіж“ йшла до того, щоб стати генералом. Звісного сорту діалектична ловкість, котра скривала пухляку пустоту, збивала робітників з толку і обвивала пропагандиста світлом неомисливості. Що не говорив пропагандист, все було добре. А говорив він багато, і у нас тільки тепер стала виводитись думка, що поряdkувати соціалізм може всякий „буржуа“, аби тільки він переконався про його теоретичну правду.

„От для того, щоб не було сумних помилок минулих літ, ліпше з робітників ширять думку про самостійно впорядкування, самостійний розвиток і працю робітників. Велика частина робітників прихильно відноситься до тих

думок; жаль тільки, що провідники з робітників вносять в свою промову личности проти інтелігенції.“

До цього листу другий знакомиє з Одесою товаришч пані додав замітку про стан робітничих кружків перед і після того, як захоплені були товаришчі Заславського.

«Після струсу (над кружками Заславського) все притихло; не зосталося ні сліду якої небудь організації. Це було природно. Організація кружків, при всій її правильности, мало була міцна. Дуже не багато людей з тої організації розуміли цілі її. Вони після струсу, в початках 1877 р., постарались зійтись і положити, що їм діяти в такому стані, і пояснити собі минувшє. Вони тут побачили, що така організація мусіла була скорше, чи пізніше пропасти. В кружках було мало вільного почину і життя. Вести їх було нікому. Чуттє було недостатку світлїх сил. Заславський і 3-4 чолов. інших не могли завше бути в зв'язках з такою масою людей, вести з ними постійні зап'яття, щоб приблизити бодай декотрих із них до степені світлого робітника. Народ, входивши в організацію, хоть був і письменний, та нічого не знавши. Дуже багато вступили в організацію задля того, що бути в ній до нічого не примушувало, вивільчаючи певної міряної вкладки в касу. Інші бачили в ній товариство самопомочи, бо з каси видавались позички: треті, вкінць, під впливом пропаганди, що скоро буде бунт, і начальство все буде вигублено, що рухався вже і усе готово. Цєю пропагандою особливо багато робітників було заманувано в організацію. Тільки коли буде бунт, хто ладить оружжя, робітники не знали. На кружкові збори коли ходили, то якось по обов'язку, та і на них ходили не всі; дуже многі були членами кружка номінально. Це минувшє дало науку невеличкій частині свідомих робітників. В початку 1877 р. ті робітники з невеличкою частю „інтелігенції“ зав'язали кружок, зпершу чоловік в 10, після дішовши до 45. Головну увагу посеред кружка було звернено на розвиток робітника. На тиждень разів 3 і навіть 4 робітники сходились по групах то до одного то до другого з „інтелігентних“, де читалась політична економія, історія і нату-
ральна історія. Були робітники, котрі займались сами з товаришчами. Уся роль „інтелігентного“ і замикається в кружку. По за кружком пропаганда в майстерських, на заводах, зносини з иншими кружками инших південних городів — все робиться робітниками. Діла по за кружком звісні всім товаришчам; практичні питаєння рішаються всіма враз. Кожній бере на себе роботу, яка йому під силу.»

Ці звістки, певно, не дають усього, що можна сказати про рух серед робітників в Одесі. Та всього і не можна тепер розказувати прилюдно. Тільки ж вони кидають світло на той рух і через те ми просимо і на далі всьакого прихильника того руху давати нам подібні звістки, котрі ми будемо печатати з увагами авторів, хоч би вони і не зходились з нашими думками. Од себе ми скажемо поки, що зараз напечатані звістки цілком підпирають ті

думки, які ми сказали в І т. „Громади“ та в статті „Шевченко, українофіли і соціалізм:“ 1) що і у нас соціалізм мусить пітти тижєю ж дорогою, що в Європі; 2) що дльа проповідачів соціалізму треба посидьачої праці і спеціальної науки, теорігичної і практичної. Справди, все, що розказано в цих звітках, наводить на думку, що підходи першого, „апостольського“ періоду соціалістичної проповіді, за котру взыались соціалісти з молодіжі, „класіки“ соціалізму, а також формальна організація робітників з гори,—вже минулись, а настуна час соціалізму „реального“, справди робітницького, потреба організації майстрів всьакої праці—і спілки їх з низу в гору. Між инчим цей перелом знаменується незгодами між тим, що колись то звали виключно народом, робітниками з одного боку і „інтелігенцією“, „організаторами“ і т. и. з другого. Про цю не згуду чуємо ми не з самої тільки Одеси, а і з других місць. Ми думаємо, що до повного поділу „робітників“ і „інтелігенції“ дійти не може,—а незгоди, певно, будуть рости між инчим і через те, що „інтелігенція“ де в чому буде виступати гостріше ніж „робітники“, напр. в справах політичних. Коли, як треба ждати, і у нас піде життя як і в Європі, то на цій дорозі треба ждати двох лих: 1) що „інтелігенція“, котра, як ми вже трохи показали в „Листку Громади“, де далі все більше втягується в політичну працю,—може виділити з себе свого роду „бланкістів“, котрі будуть обертати соціалістичний рух як струмент дльа своєї чисто політичних заходів, затьагувати робітників в свої конспірації, маніфестації, уличну війну і т. и., виступи—конституційні, республіканські і т. и.; 2) а з другого боку робітники, щоб вберегти себе і свою організацію, стапуть одділяти свою справу од політичної на стільки, що готові будуть миритись із нашими Наполеонами, Бісмарками, а то і з архієи. Кетлерами і т. и. та будуть вигальати од себе т. зв. „інтелігенцію“. Ці незгоди і ці лиха і багато других подібних, можна вменшити тільки 1) сістематичною постановкою справи соціалізму так, як вона і ставиться найбільш свідомими соціалістами в Європі,—як справи *товариської організації всьакої потрібної громаді праці*, 2) *спільністю між товариствами робітників* всьакої праці од учительської і писательської до т. зв. чорноробської—а також 3) сістематичною прилагодою передових громадських думок до теперішнього стану Росії

ї України,—такоїу прилагодоїу, в котрій би отведено було потрібну кожній речі міру праці політичної, соціальної ї культурної,—затяжної ї гострої, мирної ї оружної. Ми не сподіваємось, щоб в нас діло обійшлося без усіх згадапих ї інших подібних лих,—та тільки все таки гадаємо, що сістематична думка наперед про такі справи та увага на історію громадського зросту в Європі за остатній вік багато б стала в пригоді ї „інтелігенції“ нашої, як ї робітникам.

Будемо ждати звісток про те, чи росте ї як росте на нашої України та сістематична думка ї увага,—та спілка книжки ї праці в тому, що ми назвали всім групам ґрунт, а поки що подамо далеко не радісний лист з тієї ї Одеси, з котрого бачимо, що „препятствія“ все панують без ушину ї над нижчим, ї над вищим ґрунтом, ї над книжними людьми, та що в людях ґрунтових ї книжних мало видно не то енергії проти „препятствій“, а ї уваги до справді ґрунтових справ.

Одеського градоначальника графа Левашова вигнано з должности за те, що він вбив тільки двох чоловіка, як судили Садовців, а не побив ї не покалічив усіх тих, котрі ждали коло суду судового вироку. Ідно слово з „Садовською ї Гулевою“ історіями стоїть в звязку отставка Левашова. Тепер надіслали нам в Одесу нового градоначальника, генерала Геїса, котрий бував ї в Туркестані. ї у Танкенті, а в послідні часи був губернатором Турганської області;—приєлали, значить, нам во-яку завязьтого. А що він ї справді думає воювати з одесцями, це можна побачити з дечого батацького. Шче ї не приїхав він в Одесу, як єуди надіслано коло 200 чоловіка поліцейських з Петербургу,—все з ґвардії ї більше наш брат українцеві! Потім, як приїхав Геїс в Одесу, то промовив таке слово до одеської громади: ја, каже, повинен знати не тільки те, що робитьсѣ на вулиці, а ї те, що кожен чоловік дума в себе в хаті; як ја, каже, буду знати, що хто дума, то зроблю так, що ця думка ї не виїде школи за дѣрї з хати. Сказавши таке, Геїс каже, що в усіх цивілізованих сторонах поліція зна веїх громадян ї їх думки; так каже робитьсѣ в Англії, Америці (От так то, приїхав чоловік з Азії, а як сміливо говорить про Европу!). Як же, каже, боронь боже, зробитьсѣ нічо на вулиці, то ја розверну всі ті сили, які даї мені в руки,—ї пошчади нікому не буде. Одеські ї петербурьскі газети напечатали цю промову Геїса, не прибавивши до неї ані одного словечка, а самі одесці, розуміютьсѣ, зїли облизива ї замієць того, щоб хоч нічо небудь сказати проти такого на-

страшнішня градоначальницького попи ніче похваляють його мудрость, прьамоту і енергичность...

Що Геїсе і справді не буде церемонити ся з одесськами і буде серед дна і серед ночи привати ся до господи одесців,— це між инчим видно і з того, нічо він потребує вже побільшити ескіну поліції, хоч нічо в Одесі инігів було етільки ж, екілько в Петербурзі. Розуміється, одесці і з цю похвалять Геїсеа і з громадських городських грошей ви дають кілько десятків тисяч карбованців на пові, штати (жалування) парукної і ескіної поліції. Поживемо—побачимо, нічо буде далі, а тепер перегляньмо де нічо з поеліцій одесських повиннок. Хто не знає „Одесського Общ. Паракхотства, Торговлі і Одесської залізної дороги?“ Скільки це „общество“ повбывало, покалічило, поиничило аьудей? Це общество має свою залізно-дорожню школу, свої фабрики і заводи; учеників з своєї школи випуска, не даючи їм служби на залізній дорозі, або держить їх молодичми кочегарями до того часу, поки ці вчені кочегари не дадут хабара завідуючому бьуром і начальнику дистанції, котрі побільш везого пінци, хоч по уставу школи, кожен ученик, проїздивши 6—9 місяців кочегаром, має право перейти в „диспачиних“ і потім в машиніста 3 класса. На фабриках і заводах роблять тисячі народу: — як живеться цім робочим, видно з того, нічо грохи не кожен місяць переміньюються там робочи:—робота була од ранку до вечеру, плата не дуже то, а штрафів і недоплат етільки, як ні в оцного хазяїїна.

Ми не маємо на цю раз статистичних дат ні про число робочих, ні про плату їм, але ж од усіх чуємо, нічо живеться робочим дуже погано, та і самі ми де нічо бачили на тих заводах,— і можемо сказати у раз з другими, нічо тільки *бідность* на оружжя та *поліція* не допускають робочих до одвертого бунту. Як тільки нічо почується в городі про якікй арест, то зі всьаким залізно-дорожним робочим зчраз еліцьять і в багатьох роблять обьски; ідіно слово—залізно-дорожні робочи на виду в поліції,—та і не диво:—там найбільше прикхости робочим од „общества“ і общеського начальства, од вишнього і до нижнього. Одже ж як не шильнувала поліція за залізно-дорожними робочими, а таки попустила їх до бунту. 26 октябрю артіль грузовичників на станції „Одесса“ не схотіла їти на роботу і потребувала надбавки плати, зменьшення роботи і лучинної їжкн і лучинної квартири. Начальство, розуміється, показало робочим контракт, по котрому вони договорились на рік по 15 карб. в місяць. Коли ж контракт не поміг, то страшили поліцією, котра не забарох і явилась. Робочи почали говорити поліції про свою біду, про прикхости, але ж поліція не в праві по руському закону обороньати робочих і почала приганьяти їх до роботи; як же вони не схотіли, то поліція, як і звиче в таких речах, почала шукать зачиничників, бунтовичників. Скоро наїшла 3 чоловіка і повезла їх до тьурми. Взяті кричали, нічо всіх взяти, бо всі вони (159 чолов.) однаково робили день і ніч і однаково сиділи холодно і голодно. 147 чоловіка після роздумки і настрашіння поліції пішли на роботу; придеться значить 3 одвічати „за бунт,“ або, як кажуть газети, 3 чоловіка пре-

дали суду по якійсь такій статті закону, котра говорить про Сибір, а другі 147 будуть тільки свідчити на суді. Яка тьажка робота була грузовицникам видно з того, нічо рік заставляли робити і уночі. Діло, бачите, ось в чому: за останні місяці в Одесу почали привозити дуже багато зернового хліба і навезли його вже стільки, нічо „Обищество ж. д.“ видало приказ привозити груз не до ст. „Одесса“, а до „Тираспольської застави.“ хоч плати повинно платити до ст. „Одесса.“ Ідню, слово „Обищество“ хоче дерти з усіх і з кожного. Всі одеські газети звистили читачів, нічо на ст. „Одесса“ була „стачка“, а ні одна з газет не потурбувалась розказати читачам, за чого була „стачка“, та як живеться робочим, О. Общ. Нар., Тор. і О. Ж. Д.“. Як постоїть рік передивляюєь одеські газети, а не знаю ні однієї і пугиної статті про одеських робочих: заборонено, кажуєть редактори, писати. З поводу цієї „стачки“ тепер дуже трудно житиєьса всім робочим: поліції видно—невидно: лугають революцію. І перше частенько обшуковано в залізно-дорожніх робочих, а тепер нічого і говорить: приказано випитувати, „хто нічо думає.“

Одеса то провозжає, то стрічає руське побідоносне воїнство. Як же вона випроважа салдатів оберегати братів болгар і стріча давних „вольу“ болгарам? Кожен день коло „Управлєния Одесского воинского начальн.“ з ранку і до ночі ходить по вулицях 600 — 1000 чоловіка та ждуть паспортів і білетів. Це все білий „слабоесильна команда“, народ все замучений, хворий. Ідете ввечі по Нижнєській, Коблівській вулиці, а особливо по Стрітенському переулку. та тут переступаєте через сплящих в болоті хворих салдатників: під голову і в його кулак, під боком болото; коло серця торбашка з шматтьям; зверху подерта шинель, а дончі мривають таки добре. Раненько ви купуєте на новім базарі м'ясо, хліб і друге за дьа обіду, — підходить до вас салдат за салдатом і просить бублика, або кошієчку „слабому“, „замученому“ салдатові; заходіте в трактир напийтеся чаю — підходить до вас салдат і просить кошієчку; тільки тут чоловік часто виганяють салдатів, особливо з „дворяньської“ половини трактиру. Одначе салдат випросив таки кошієчок 5 і заїшов в шинючок випить чарку горілки і погрітьєса, бо на дворі стоїть вже другий день і почував в болоті Стрітенського переулку; випив і сидить: горілка в голову вдарила. Шинкарь бачить, нічо в салдата не ма вже за вішчо пити, проганяє його з шинку; салдат просить погрітьєса, бо на дворі мривака, болото і холод; шинкарь зве поліцейського, котрий і виганяє в шиню салдата. Це не видумка; об їм, хоч глухо, а проговорились і одеські газети. Бідні салдати, котрі їдуть додому, терплять ці всі збидкуваньня і зробили 1 поябрь ось нічо: мокла, мокла на дончі та мерзли і скілька чоловік пішло в шинюк випити чарку горілки. Випивши, почали співати гуртом і балакати про те, нічо начальство не дає їм кватири, а заставляє дивувати і почувати під доштем. На цей час ішов обход: кілька полєвих жандармів, кілька гарнізонних салдат і кілька поліцейських. Обход приказав замовчати салдадам і виїти з шинюка. Салдати в одповідь почали лаїатись і

швірвати каміньми в обход;—двох чоловіка вбили, підставили фонаря; в кишку ж побили поєду і не переставали кричати, що їм голодно і холодно. Через пів години, чи більше, приїзжає генерал Видьк з ротою озброєних солдат і вмиря „бунт.“ Росказують, хоч тихо, що кілька солдат було прибитих прикладами, а 20 чоловіка заарештовано. По городу ходить чутка, що таких випадків було два;—в одному і справді тільки шані бунтовались, а в другому і шані, і нешані. Як би там не було, а коли генерал приїхав з ротою озброєних, то щось то вже було не певне. В одеських газетах об цій „салдацькій“ історії а ні одного словечка!

На днях в поліцейському участкові, де сидить кілька „політичеських“, був маленький бунт,—буцим то Понка, Колтоновський (студенти) і Демидов вилапали часових, не звісно за що. Діло ж дуже просте: з powodu Садовської, вірнінче Гулевої історії, позабирали дуже багато народу невинного; держать їх вже 5 місяців і щоб не випустить без процесу, роблять їм прикresti і збиткуються, щоб вирило „оскорбленіє часового.“ „неповинновеніє тюремному начальству.“

Вкінці цієї дописі скажу кілька слів і про „інтелігенцію“,—про одеських студентів. Ще в августі місяці і у початку сентябрю було таких два случаї: Поліція стрігла в день двох студентів, привела їх ні з сього ні з того в участок, зробила обиск і одпустила, записавши в протокол, що такі то і такі підняті і приведені в поліцію *п'яними*. Обижені студенти подали жалобу своєму університетському начальству, котре з дуже великим страхом і то наслід приїняло цю жалобу і обіцяло дати цій жалобі „надлежащій ходъ“, але ж ходу ніякого не дало, а обижені студенти і всі загалом одеські студенти замовчали і собі, благо нічо Герис в своїй першій промові до одеської громади спом'янув і про одеських студентів, сказавши, що вони ведуть себе прекрасно і благородно. На нічо ж йти проти начальства і кричати, як буть ні з сього ні з того в морду. Коли начальство так хвалить: ніче в неблагонадежні можна понасти!

В сентябрі місяці проф. Цитович надрукував книжечку „Отвѣтъ на письма къ ученымъ людямъ“ (Отеч. Зап. 1878, 6, 7.) В цій книжечці Цитович пише пaskвиль на всеу руську літературу і життя послѣднього 20-ліття; досталося тут і „общимъ выводамъ науки“, і „рефлексамъ головного мозга“, і „рабочему вопросу“. „общинъ“, а найбільш „женскому вопросу.“ Одеські газети всі вилапали Цитовича, та і по городу читаючи одеські лапали Цитовича. Студенти I, II і IV курсів зібрались і „выразили свое сочувствіе Цитовичу“ з powodu лайок газетних, —де котрі казуть, що „сочувствіе виразили“ книжки Цитовича. Другі студенти спохватились „выразить“ „контр-сочувствіе“, та перші вже всіли „выразить“, полагались, і за лайку попали до мирового судья, котрий опитфував і „выразившаго сочувствіе“ і „желавшаго выразить контр-сочувствіе“; однакж через кілька днів студенти підписали такі „контр-адресе“ Цитовичу за підписом 150—180 чоловік; адреса цього Цитович не приїняв, сказавши, що не хоче бути „передаточнымъ пун-

ктомъ" адреса в інспекцію. З протестуюунтих же не наїшлося смільчаків хоч вилаяти Цитовича. На цім діло і скінчилось, хоч неділь з 5 збіралось, спорилось, составляли, а виїшов — пишик! Профессори теж розбились на сочувствуюунтих і несочувствуюунтих Цитовичу, але ж про наших профессорів писати — тільки папер та чорнила тратити. Нашій одеській «інтелігенції» жа і так вже багато дав місця в цій дописі, — не стоїло!

Ми цілком згожуємось з остатніми словами ш. товаришча, а найбільш тоді, коли їх прикласти до того галасу, який піднявсь в нашій „інтелігенції“ з поводу спору пр. Цитовича з д. Михаїловським. Вже самий початок спору, зроблений д. Михаїловським, об тім, хто в Росії більше зрівнявсь з господом богом і робить „по образу і по подобію своєму“... гомункулів, — чи „мундірна“ наука, чи, немундірна“ журналістика, — то б то, чи наша університетська недодума, чи журнальна педомова, — та ще в такій класичній землі недоуки і певолі, — не давав ждати добра. А пр. Цитович ще дальше повів цю „вікіровку столоначальників двох департаментів“ та ще і облив всю справу болотом розмови про „клубічку.“ Гульашча ж „інтелігенція“ добавила до цього ще особий спосіб спору — протести і контрпротести!

Такъ въ несчастные дни
Занимались они
Дѣломъ!

А кругом їх робились речі, котрі б мусили підняти волосся дибом в людях справди з серцем. Палка панувала над усяким російським чоловіком не тільки в Росії, напр. хоч би тамож, де писались згаданні статті, брошури і претести, — а і за границею: — мучились сотнями погонців в Румунії і Болгарії, а на решті наші жандарми почали хазяїнувати і у конституційній Румунії, так як у себе дома і розбоєм ханати там людей, котрі їм не по путру, та вивозити їх в Росію.

З вірних рук довідуємось ми про такий случай: Жив в Букарешті один чесний чоловік, д. Роберт, котрий мав права підданого румунської держави. Д. Роберт жонатий, з двома дітьми. В часи війни він і його жінка взялись за роботу для російського товариства „Червоного Хреста“, — мити для нього полотна. Роботу робили вони

цілим великим товариством, по товариському, а не по купецькому впорядкованому. Не раз начальник тамоншнього відділу „Черв. Хреста“ д. Бенкендорф дякував д. Роберта за його чесну роботу. В один же день, в поїзді, викликаній телеграмою мов би то од дами з товариства „Ч. Хреста“ в Бразилію, д. Р. поїхав туди получати гроші, котрі йому вишко було товариство,—та і не вернувся додому, а через кілька днів жінка його довідалась, що його ситою вхалили російські шіони і жандарми, втакали в вагон і повезли в Росію, як політичного емігранта звідти. Міністерство букарештське звело зробити слідство, та префект Бразіліа одповів, що нікого в Росію ситою не холено,—а далі міністерство зо страху Росії діла вести не сміє. Нам переслано лист жінки д. Роберта до д. Бенкендорфа і одповідь графа, в котрій він зрікається од усякої виши в цьому ділі, хвалить працю д. Роберта і обіща з усієї сили старатись за д. Роберта перед поліцією і д. Дрентельном особисто, та сподівається, що, коли д. Роберт справди ні в чому не виши, то він зможе щось зробити дла нього. *)

*) Ось лист д. Бенкендорфа, котрій ми печатаємо по просьбі жінки д. Роберта:

Odessa le 17 Novembre.

Madame,—

Votre lettre m'a profondément affecté. Je l'ai relu maintes fois sans pouvoir revenir de ma stupeur. Il est inutile, Madame, de vous dire que je n'ai absolument aucune idée de cette triste histoire, que je ne sais absolument pas quelle est la soeur qui telegraphie à votre mari, et qu'ayant complètement liquidé mes affaires avec lui, je n'avais plus rien lui faire savoir ou dire. Je puis certifier ici encore que j'ai été entièrement satisfait des services de M. Robert. Je n'ai eu qu'à me louer de son honnêteté et de ses services consciencieux. Dès que je serai à Pétersbourg j'irai trouver le chef de la Police et plaiderai tant que je pourrai en sa faveur, et si, comme vous le dites, il n'a rien à se reprocher, j'espère pouvoir faire quelque chose pour lui. Je regrette, Madame, de voir cependant dans votre lettre le désir de me faire peur. Si je vous réponds, c'est que j'ai trop le sentiment de la justice et trop de coeur d'une autre part pour ne pas comprendre ce que vous devez souffrir. J'agirai donc et je ferai tout ce que je pourrai en faveur de ces raisons et non par un sentiment de crainte, qui ne peut m'atteindre étant, comme vous devez bien le sentir,

Даремні надії, або ліпше,—даремні слова! Хиба д. Бенкендорф не зна, що III отдѣленіє завше може знайти яку винув, quelque chose à reprocher,—усьакому, хто піймавсь в його лани? Д. Роберту вже ніхто не допоможе,—а одно що мусить вивести з цієї пригоди д. Бенкендорф, це те, що коли він і йому подібні сами хотять, щоб на совісті їх не було „rien à leur reprocher“,—то мусять виступати проти III отдѣленія, то б то самодержавства в Россії.

Для льудей в їхньому стані не ма другого вибору:—або втратити право на имя „джентльмена“, або перестати бути вільним, чи невільним, мовним, чи безмовним товарищем героїв III Отдѣленія.

Товаришам же д. Роберта нічого не остається, як постаратись, щоб погибель його обійшлась најдорожче і льудям, і порьядкам, котрі згубили його. Як најліпше оддачити тим порьядкам не важко догадатись, та про це скажемо ї далі. А тепер ми мусимо сказати ще про пові заходи россієйского жандармства в Руминії. Не завше можна так росправитись, як з д. Робертом,—а жандармство наше назнало і других льудей в Руминії ж, котрі доводились йому солоно. Між ними в першому ряду був д. Земфір Ралі, родом з Бесарабії, звісний в россієйських соціалістичних кругах як один з впорядчиків „Изданий соціально-революціонной партіи“ в Цьуриху в 1872—73 pp., „Работника“ і видаць типографії „Работника“ в Женеви,

complètement étranger à ce malheur. Je verrai aussi ce qu'il a à recevoir, mais cela ne peut être que pour des hopitaux ou des affaires postérieures à mon départ. M^r. Robert n'avait que sept cent francs à toucher à la «Croix Rouge,» et mes comptes avec lui étaient complètement terminés et acquittés. Si vous avez quelques indications à me donner qui puissent servir à votre mari, écrivez moi, «Odessa, Croix Rouge.» Je pourrai peut-être avec ces indications écrire à M^r. le G—al Drenteln avant de le voir en personne.

Veuillez, Madame, agréer avec l'expression de mes sentiments de condoléance bien vrais l'assurance de ma considération très distinguée.

Benkendorff.

„Общини“ j т. н. В осени 1878 р. д. Раллі перебравсь в Румунію з своєю рудиною. Незабаром йому пришлося стати трохи не свідком случаю з д. Робертом, і, звісно, він взяв на себе велику долю в клопотах по одшуканню його сліду j т. д. Тоді бар. Стюарт, консул російський в Букарешті, потребує вже, щоб начальство румунське видало Росії д. Раллі, бо той, мовляв, винен в частных, а не політичних винах,—напр. робив фальшиві печаті на паспорти російські, хотів вбити російського посла в Швейцарії, кн. Горчакова j т. н. Про печаті вже j у Женеві швейцарський суд робив слідство, та j залишив діло, не вбачивши поведін винувати д. Раллі;—а про замір вбити молодого кн. Горчакова жандарми російські j не згадували в Швейцарії, мабуть через те, що боїлясь насмішити парод там, де добре знають того князя. Тепер, бачите, на такі штуки нішто начальство російське в Румунії, сподіваючись, що в тій країні, котреї половина під постоєм війська російського, так його j послухають. Поки що, скінчилося тільки на тому, що д. Раллі мусив виїхати з Румунії,—а шпioni не дають спокою ні його родні, ні знакомим, а то j незнакомим його, розшукуючи його з фотографією. Ми чули, що один шпion так доусеретовавсь, що сам діставсь в румунську тюрму. Можна думати, що так чи сяк, а покуштують солоного j другі шпioni. Тільки ж про це нічого багато говорити,—а лишне подумати, як одбачити не тільки тому, чи другому шпionу, а всім порядкам російським, котрі тепер запускають лапу j у Румунію.

Ми думаємо, що найліпша подяка була б впорядкуванню товариства, котре б розпустило федерально-соціалістичні думки власне серед руминами, котрі живуть в Росії, найбільше в Бесарабії. За цю працю треба взятись з двох боків: і з Росії, де оддавна вже єсть льуде j з румунів з соціалістичними думками, та тільки доси не працювали на своїй землі j мові,—по країні мірі печатно,—і з Румунії, де доси мало було чути про працю соціалістичну j навіть про те, щоб розпустити проповідь про яку небудь волю серед румунів в Росії. Хоч нам і доводилося чути, що навіть між російськими соціалістами були такі закоріпілі в централізму j педогадливі льуде, котрі виступали проти думки, щоб впорядкувавсь самостоячий гурт льудей, котрі би працював для румунів в Бесара-

біж, — по тих же резонах, які виставлялись і доси шче виставляються такими льудьми проти самостојачого гурту українських соціалістів, — та ми певнісінькі, шчо розумніші льуде з соціалістів російських, а надто в т. зв. Новоросії будуть радшіші, коли закладеться свій федерально-соціальний гурт бесарабсько-румунських соціалістів. Шчо ж до українців, *то потреба тісної федеральної спілки соціалістів басейну Чорного моря єсть*, — сподіваємось ми, — *одна з оснєвних душок усього українського громадівця*. От і через те ми певні, шчо гурт громадівців-румунів знайде в наших товарищах најприхильніших братів. Окрім усього нічого ми з руминами єусіди в Буковині, в Бесарабії і Херсонщині, в Молдавії і Добруджі, котра тепер, одійшовши од Турції до Румунії, стала в тіснійші взаємини з корінем румунським.

І москвинам, і українцям в Росії слід би давно вже звернути увагу на ту Добруджу. Ми думаємо, шчо буде не лишнім напечатати лист, котрий ми получили не такто давно од одного нашого приятель-москвина.

«Мѣстность, гдѣ мнѣ довелось пробывать послѣднее время, зовется Добруджа. Въ ней не мало русскихъ и маороссовъ. Въ одномъ углу около Тульчи тѣхъ и другихъ тысячъ съ 30. Въ Тульчѣ живетъ маороссовъ до 450 семей, да по селамъ еще разбросано много. Недавно я былъ въ гостяхъ здѣсь у одного маоросса, зажиточнаго крестьянина и очень вліятельнаго. Бесѣда наша была очень продолжительна... Главнымъ образомъ бесѣдовали объ открытіи школы. Для большаго разумія, позволю себѣ сдѣлать маленькое отступленіе.

Во время управленія Добруджею турками, маороссы содержали свою школу на собственныя средства. Учителемъ въ нихъ были кацапъ-эмигрантъ и въ добавокъ, кажется, безъ всякихъ педагогическихъ талантовъ. Школа существовала два года, а толку ни на грошъ. Учитель, я говорю, былъ кацапъ, да еще въ добавокъ съ желаніемъ навязать свое кацапство. Понятное дѣло, что при такихъ условіяхъ ни одинъ хохленокъ не выдалъ ни одной книжицы маорос. Оторванные отъ громады, находясь въ экономической зависимости отъ русскихъ, — т. е. кацаповъ, и болгаръ и отчасти имѣя кацаповъ учителями, здѣшніе хохлы уже стѣсняются своего парфія. При бесѣдѣ, на прощанье, мнѣ удалось малость разшевелить хохликовъ. За школу они ухватились горячо, а особенно когда я объявилъ, что можно подыскать учителемъ хохлика, который долженъ болѣе всего обратить вниманіе въ ихъ школѣ на ихъ родной языкъ. При своей бѣдности и разрозненности они для школы даютъ хорошую квартиру, отопленіе, освѣщеніе и школьныя принадлежности. А мени они предложили нанять моихъ знакомымъ украинцамъ, не могутъ ли они дать имъ безплатнаго учителя.

Мих. Петр! Румынія страна либеральная, а Добруджа тѣмъ болѣе. По моему, Вамъ не мѣшаетъ здѣсь основать школу и школу толковую...

Кромѣ пользы для молодого поколѣнья, вы можете здѣсь достигнуть и другихъ результатовъ. Во время бесѣды съ тамошними хохлами, у меня промелькнуло много фантазій, — и я (неужели уны!) обнадежилъ ихъ, что украинцы позаботятся объ учителѣ. Жаль, что здѣсь изъ вашихъ школьн. нѣтъ!... Миѣ какъ-то было неловко, какъ кацану, вести съ ними рѣчь объ этомъ. Не подумайте, что это для меня тяжело, сохрани алахъ! Вѣсьмъ тѣломъ и душой! да что подѣлаешь, когда чувствуешь, что ты не въ своей тарелкѣ. А кромѣ того подвернулся кое какія дѣлшки и кацанскія, а затѣмъ и необходимость ѣхать совѣсть изъ этихъ сторонъ. У другого можетъ быть хватило бы и силъ и времени, — „да чертъ ихъ батька знае“, вѣдь они не кацаны. И вчера въ трактирѣ слышала, какъ одинъ хохоль сказать: «ты, братъ, москаля сколько не вей, сколько не учи, все москаль!»....

Привольная здѣсь страна! Не одни мы, кацаны, а и вы тоже крѣпки заднимъ умомъ.»

СПОМИН ПОМЕРНОГО ТОВАРИЩА,

Доктора ЗУБКУ-КОДРЕАНУ.

Зараз же після слів наших про потребу тісної співпраці між румунськими і українськими громадянами, нам приходитьсь передати нашим товаришам невідому звістку: Нам пишуть з Румунії, що там в Аржесі 31 дек. по стар. ст. вмер Д. Зубку Кодреану, 26 років, од плевіту і перикордиту. Родом він був з Бессарабії і мусив кинути Росію через начальство, котре гнало його за проповідь соціалізму. Ту проповідь він і в Румунії чотири роки і серед своїх товаришів, і серед селян. Кодреану помагав, чим міг, і соціальній справі в Росії, нераз прислуговуючись „московському кружку“, а в останні роки і „Общині“ і українським громадянам. Перед смертю Кодреану покликав нотаріуса і записав написати між инчим в своєму заповіті, що він „жив соціалістом і вільнодумцем (liber culegitori) і таким же вмира, що ввесь рік боровсь проти брехні і, значить, проти християнського бога та його слуг-попів, і через те потребує, щоб похорон його був світський, а не церковний“. Коли в хату Кодреану вступив піп, він показав той заповіт, то піп і пішов. На кладбищі ж труну Кодреану вирвали з рук товаришів його попи і поліцейські. і піп почав правити над ним свою службу. В парламенті зроблено було запит урядові про це самовправство поліцейське,—і два чиновники, повинні в тому, були покарані.

Тільки пише нам з Букарешту румунський товариш наш, добавляючи, що незабаром присланий буде для печаті докладний життєпис Кодреану. Од усіх прихильників „Громади“ ми кажемо своє слово жалю над заранньою могилею Кодреану і надію, що над тиєю могилею покладеться початок братерської співпраці між румунськими і українськими громадянами.

ВІЛЬНИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ РУХ В ЧЕРНИГОВЩИНІ.

Нам послано було докладний лист про те, як в черниговському губернському земельному зборі обійшлась справа адресу до царя з приводу того, що начальство хоче громадян помагати йому проти революціонерів. Лист той, певню, пронав,— і тільки в другому листу, не для печаті писанному, ми дітали деякі звістки про ту справу. Поки що передаємо ї ті звістки нашим читачам.

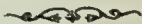
„При початку збору гласниї Петрунькевич спитав, чому в поряток справ (*Ordre du jour*) не поставлено: 1) звістки про те, що управа послала цареві адрес (ісісля смерті Мезенцова), 2) вивоза на одиовід на поклик начальства до громади. Вибрано було комісією з 11 членів, як кажуть, по черниговському, 5 „лівих“ і 6 „правих.“ Комісія збиралась прильдно серед гласних і хоч переміншла трохи проект написаниї „лівиима,“ та все таки зосталшла його таким, який вислано Вам, то б то доволі добрим: Основа його в тім, що тепер, коли школа викида більш 50% учеників на вулицю, коли почать невільна, а земство звязане, не ма чутьтя закону в громаді, бо що днѣа те чутьтя ламлять „адміністративні висилки“ льудей (без суду),—земство мусить признати себе безенльним заіомогти начальству. Проект цей передано в збір, звісно, через председателя, д. Непльуєва,—(котриї, нагадаємо, кілька разів був членом з дворян в суді над політичними винуватими). Д. Непльуєв не позволив читати проекту цього перед збором. Тоді більша половина гласних покинула збір,—і таким способом збір був „зіраниї.“ Треба додати, що в часи двох остатніх зходів цього збору кругом дому його стоїала поліція, котра не пускала в нього звичайної публіки, а сама сиділа в сусідніх хатах коло зали збору. В одній з хат сидів поліцейскетер, а в квартирі д. Непльуєва

в тій же домі—жандармській офіцер. Д. Неплюєв тепер, значить, зовсім вже поступив в „Жандармський корпус.“ (Quel bonneur, quelle bonneheure—для дворянства черниговської губернії!) Не знаю, що з цього всього далі буде,—тільки я, при всьому своєму скептицизмі, мушу сказати, що „може з цього ще і люди будуть.“ Видно, що думки про волю державну ростуть де далі все більше серед публіки і при тому серед публіки самої різномастиної, а до того ще не в формі тільки бажання, а і „уповання“, а в настоятельній.

Побачимо! А поки що ще один адрес—до мишей! Доволі мати начальству по одному Неплюєву в кожній губернії, то раз по раз всі конституційні заміри російських земств,—„Konstitutionelle Bestrebungen der russischen Zemstwas,“ як похрестили їх зарані німецькі газети,—далі мишей і не підуть. Треба, значить, російській, „вірній опозиції його Величества“ вземстві пригадати щось таке, щоб перескочити до трона через такі пороги, як Мендерштерни, Неплюєви і т. н.—а „на ґрунті теперішніх законів та уставів“ такого скоку не зробиш!..... Хіба зовсім перестати обкладати себе податками?!

В усякім разі по всьому тому, що робить тепер в Росії начальство, видно, що дію переходу Росії з царства самодурного навіть в саме найпоміркованіше-уставне, тихо та мирно не обійдеться. Справа так стала, що далі правити Росії без земського собору, вільної печаті і т. н. не можна,—а і скликати тої сбір, дати волю печаті і т. н. теж начальство не може, бо то значило б для нього зарізати себе самого. З чим воно справді стане перед земськими людьми, перед громадами?!..... Скільки небудь путнім і з толком земським людям треба, значить, і порішити собі раз на завше: або дати передавати по одному вже не дітей їхніх, людей безоглядних, соціалістів, а таких їх самих, людей степенних,—бо все одно і такі люди зовсім мовчать перед начальством при теперішньому стану річей в Росії не можуть, хоч би і хотіли,—або зважитись на щось рішуче, сміливе, котре хоч і не сьогодні, та не заром, все таки приведе до зміни теперішніх порядків....

М. Д.

ГЕРОЇСЬКА САМООБОРОНА СОЦІАЛІСТІВ

В КИЇВІ.

Не встигла ще друкарня отбити наших остатніх слів про вільний земський рух в Черниговщині, як в двох великих городах на Україні люде „країні“, соціалісти заявили себе ще двома сміливими виступами: 9 febbraля вони, — як сказано в напечатаній в Петербурзі прокламації, *покарали на смерть в Харківсі губернатора ки. Крапоткіна* за зневагу і муки їхніх товаришів в центральній тюрмі та за біжку студентів, — а 11 febbraля *в Київі одстрельувались* до послідньої сили *од жандармів, поліції і війська*.

Про „кару над Крапоткинним“ нам говорити нічого після того, що ми сказали про всі такі вчинки в „Листку Громади“. Замітити тільки треба велику зручність, яка показалає і тут, як і в карі Мезенцова, і перед котрою всі хитрощі поліції царських зостаютьєся дїтськими.

Тільки ж в усякім разі київська самооборона має далеко більше ваги. Ось що пишуть нам про неї з Київа:

„11 febbraля около 9-ти часів вечера в квартиру на углу Паньковської і Жильанської улиць (дїл Косаровської), в котрій жило кілька молодих людей, увійшов офіцер жандармеріі *Судєжкін*, оточений оружиним конвоем, і звертаючись до сидівшої компанії, сказав, що він приїшов арештувати находьанчогосєя між ними Мокрієвича, котрого винуватьєть по дїлу 1874 р., і задьєла того требує, що б йому видали Мокрієвича.

„Замість одповіді один із сидівших встав і вистрїлив Судєжкіну з револьвера в груди. Судєжкін подавєся трохи взад і описєсь сховавєсь уцять в коридорчик, котрим увійшов.

„Показалось, що на Судєжкіну була подвійна кольчуга; куля пробила першу, а за тим розлієсь в кільцях другої. На місці, куди попала куля, дуже набїгла кров на шкурі.

„В коридорчику Судейкин зараз сказав: „Робята! Сто рублей тому, хто перший вийде!“ — „Я, ваше благородіє!“, відозвався на те жандармський унтер-офіцер Казанкин, георгієвський кавалер (за хоробрість на переправі через Дунай) і кинувся з коридора в кімнату. Почувся другий вистріл. На цей раз куля пошла Казанкіну в ніс, роздробила осередок кістк і заїла в малі мозку; — жандарм був убитий як стіл!

„Виїшла якась сумішка між нападаючими жандармами, так ніщо вони довго не зважувалися входити в кімнату; почалася перепалка з коридора в кімнату і навпаки. — Між тим жандармський офіцер послав в казарму, находивнуся відтіля за один дім, з підмогою; зраз з'явився звод (до 50 чол.) солдат, оточив дім і, як кажуть одні, — другі перечать, почали пальбу в дім. Суть діла в тім, що всі діла розбиті.

„Коли всі патрони в боронивнихся виїшли (вони дали коло 40 вистрілів) їм оставалося тільки здатися, ніщо вони і зробили.

„В часі самої перестрілки, котра йшла з годину — осажденні ввійшли в кімнатах в купу і палили наперп, документи і т. п.

„Разом із тим на квартирі курєттки Бабичевої було арештовано двоє муніципалів і двоє жєніцкип; — з них Бабичеву чомусь-то випустили на другий-же день. Осталих 15 чоловік держуть в різних тюрємних місцях. — Вєі справки, зібрані про Бабичеву, допевне (чи ж допевне? Рєд.) показують, що вона видала вєшу комуністїю.

„Наєсумнішче в цілій бітці — це втрата на місці: з боронивнихся чотири ранєні, двоє безгладїю на смєрть, одип майже напевне вмерє, а четвєртий мєжє виїде.

„З боку нападавших окрім убитого Казанкина і контужєнного Судєйкина, ранєно шчє трьох жандармів (чи поліцєських, не звєсно докладно).

„Судити боронивнихся будуть воєнним судом („оружїє противєствє“), тих же, котрі взьаті в Бабичєвої, запевнє судити будуть тїлько за участь.

„12-го ховали урочнєто Казанкина, та противно заїавлєннєу „Кїєвлянина“, публіки майже не було, так шчє зібранїї масєі поліцєських не було работи: — супокїй повний. Увага головнє була звернєна на вдову Казанкина. — Розмов у загалї не чути було ніяких, ні прихїльних, ні озлєєних.... Тїльки одип із жандармів, гладьючи на заводивну вдову, важко заїавлє: „так, от тобі і служба! Служили, служили, а пїсля тебе і убьют, як собаку“.

„От, поки ніщо, вєє, ніщо докладно звєсно про випадок.... Вєі арєштованї не хочуть давати ніяких показів і не підписують піднової бумаги“.

Тут вже видно, який поступ зробив дух дієсного противєства начальєству в соціалїстів в Россїї пїсля демонстрацїї на Казаньскїй площадї в кінці позаторїшнього року і навїть пїсля торїшнього случаїу на Садовїй улицї

в Одесі. В Києві вже бачимо пробу самооборони зовсім безстрашної, дієно героєвської. Що один примір, шче один докір дають наші соціалісти нашим степенним лібералам! Дієно трагична доля тих соціалістів, а між ними найбільшо киявських героїв! Вони погнули не за свої думки, — не за соціалізм, котриј не буде прямим последком їхньої смерти, — а тільки за честь своїх осіб, котрих вони не хотіли отдати дурию в руки царських слуг, і своєїу смертьу вони прибівають тільки зміну політичного, царсько-жандармського порядку. А ті, хто найбільше почесується з тиєї зміни, так і сидітимуть мовчки?!... Хиба ј справди ј вони діждуться, поки ј їх жандарметво проведе через те все, через шчо проішли соціалісти, поки дішли до таких вчинків, з котрих киявська самооборона, коли не перша, то ј не последня?!...

Довга ж це буде пісня, — та все таки конітуватиме не мало ј крови!....

М. Д.

КНИГАРОВІКІ ЗВІДУКИ

Федералізм і соціалізм в Окситанії

Окситанієву тепер починають звати країною в південній Франції і північній Іспанії, в котрих говорять мовою, що колись то звалась *langue-d'oc* і вславилась своєюю поезією трубадурів. Ще в 1875 р. попрабували ми познакомити публіку в Росії з письменським рухом по французьким „провінціям“ окремої од державно-французької мови, в статті „Новокельтское и провансальское движение“ (Вестник Европы, 1875, Сент., Окт.) Там між инчим говорили ми про рух доволі подібний до того, що звали в Росії українофільством, — при рух „фелібрів“ в Провансі. Ми показали там зріст того руху за остатні 20 років, — і хибн його: перевагу стихів над прозою, недостачу наукових книг для льудей провансальської мови, а також понівсько-королевський дух (легітимізм) наїдінших поетів товариства „фелібрів“ в *Авіньйоні: Сбанелья, Руманільї і Містралья*.*) Ми показали також і початки нового напрямку серед фелібрів в *Каталонії* — дух політичного федералізму і протипоівства, а також наукову працю в *Монпельє*, (де виходила *Revue des langues romanes*) з чого ждали нового, здорового плоду, ніж авіньйонське поетичне ділетанство. Остатні роки справили нашу надію. Монпельє став осередком нового гурту *окітанських* патріотів, котрі зклали і своє товариство «La Louseta» (L'Alouette). Товариство те виступило не тільки як *окітанське*, а як все-латинське (la société latine). З 1877 р. воно стало печатати рочник на всіх латинських мовах — «L'Alouette» (La Louseta), *Almanach du patriote latin pour l'Espagne, la France, (celle*

*) Щорочний перегляд праці товариства „фелібрів“ можна знайти в їх роčníку «Almanach Prouvençau».

du Midi ou Occitanie et celle du Nord) l'Italie, le Portugal, la Roumanie et la Suisse écrit dans les différents dialectes de ces pays (avec la traduction française). В 1878 р. товариство придбало собі ще пинше ім'я — „Латинська спілка, *L'alliance latine*» і стало держати збори і на півдні Франції, і у Парижу. Почесним головою своїм воно вибрало Віктора Гьґо. Тількиж поки що в ньому далеко більше членів з південної Франції, з Іспанії і навіть з Італії, ніж з північної Франції.

Поряд з тим, як в новому товаристві ясніше виступило вселатинство проти того, як виступало воно у „Фелібрів“, в ньому більш виступив і федералізм, котрий у фелібрів був або не ясний, або зходив на сепаратистичні змови та мрії в етиках, за котрими не йшло ніякого діла. А ще більше показався погун нового товариства в тому, що воно приєдало до федералізму прудонівського, і де далі все більше приєдає до соціалізму. Черна книжка «*L'Alouette*» на 1877 р. майже вся заснована в своїй прозаїчній частині на Прудоні. Федеральна думка з явним нахилом до соціалізму була систематично виложена тоді ж таки в книжці Ксав'єра де Рікара (Xavier de Ricard) напружливішого з товаришів, — «*Le Fédéralisme*». Тепер він переклав з іспанського подібного ж духу книжку прудонівця і колишнього президента республіки в Іспанії Пі-У-Марґалля — «*Les Nationalités. Essai de philosophie politique*».) Само собою розуміється, що нове товариство виступає і проти поієства, в чому воно веде далі думки кількох найліпших з старих трубадурів (Фігвейраса напр.), альбіґоїців і гугенотів, що колись були такими дужими по городам південної Франції.

Новий дух товариства показався найбільше в новітніх його публікаціях з 1878 р. — «*L'Alliance latine*», збірка, на всіх латинських мовах з французьким перекладом, котрої за 1878 р. вийшло вийти дві книжки. На 1879 р. вона буде виходити з Апріля двічі в місяць з іменем «*L'Alliance Latine. Revue fédéraliste de peuples latins*». До неї буде прилога «*Revue démographique*» котра буде давати

) З поводу книги Пі-і-Марґалля ми можемо тільки замітити, що те, що він пише про Польщу под Чорного моря і до Балтицького, і од Дніпра до Одри, засновано на повному незнанні етнографії і історії славянства. Довгой буде стаття, що в нього „почаки — славяне литовської віли“ (slaves de la branche de Lettons!)

матеріали етнографічні, списи руху розумового по країнам латинським, в університетах і т. п. «L'Alouette» на цей рік мусить виїти з именем: «La Lansete. Publication fédéraliste internationale de la Société d'Alliance Latine.» Окрім того Ке. де-Рікар заложив в літу 1878 р. газету «Le Petit Languedocien», а тепер почав видавати в Монпельє газету «La Commune Libre. Journal Socialiste fédéraliste. Organe des Travailleurs» двічі на тиждень.

Нове товариство, котре не без страху дивиться на німецьке царство, і панславизм московський, бачучи в них небезпечність для „латинської породи“, показало себе прихильним вільному всеславянському руху. Ми сами доневишлись в тому, коли нам пощастилось бути на його зборі в Парижі літом 1878 р. де товариство широким привітало слова наші об тім, що вільна спілка славянська буде братом, а не ворогом спілки латинської, і наше порівняння України з Окцітанією. В першій же за тим книжці «L'Alliance Latine» напечатали нашу статтю «Le panslavisme fédéraliste»

В останні роки збільшилась і наукова праця окцітанських патріотів, котрі де далі все більше виступають з самого стіхотворного ділетанства. Між повісними працями „фелібрів“ найважніша—словник живої окцітанської мови, котрий почав в 1876 р. печатати найліпший поет-фелібр, *Місграль*: Lou Tresor ddu Felibige ou Dictionnaire Provençal-Français (Embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne). До того ж державне начальство заклало кафедру провансальської мови в університеті в Монпельє.

Польський демократ про українство і соціалізм.

Останніми часами, після львівських процесів проти соціалістів, — найбільше русинів, — польські газети почали часто говорити про українство і соціалізм, або про український соціалізм. Не мина місяця, щоб об тім не було статті в «Czas», «Dziennik Polski», «Gazeta Narodowa», «Dziennik Poznanski» і т. д. По більшій частині в тих статтях не видно не тільки знання того, об чім говориться, а не видно навіть доброї волі те знати, або хоч не пере-

кручувати та не затуманювати ї те, про що публіка легко могла б і сама довідатись вже з того, що лежить перед її очима, хоч би напр. в українсько-соціалістичних виданнях в Австрії. Певно, що тут винна і сама публіка тих газет, котра не потребує, щоб з нею говорили поважніше. Та це її діло. Ми могли б тільки порадити де кому з нашої публіки збирати колекцію з тих статей, котра може служити для сміху під сумну годину. Ми од себе додамо для більшої веселости, — а кому то і для більшого суму, що найгостріші статті проти українського соціалізму з погляду польського історичного патріотизму нині тепер в „Dz. Polskim“ тої самій галичанин „общерусь и москвофил“, котрий недавно воював з д. Кулішем за його український сепаратизм в спорах д. Куліша з Головацьким і „Москвою“ Ів. Аксакова. — От воно що запачить: „всѣ *наш* будемъ“!

Більше сур'язности бачимо ми в статтях, котрі нині, найбільше в познанських газетах, звіснил белетрист Жігмунт Мілковський. Статей тих він написав за 1878 р. чимало: Так в львівському виданні „Tydzien“ (№ 25—30) написав він критику на VII том збору „Труды экзениции въ югозани. край П. Чубинскаго“, при чому звернув увагу і на нашу статтю „Еврей и поляки въ югозаниномъ краѣ“ (Вѣстн. Европы, 1875, Августъ). Недавно виїшли окремої книжкої статті д. М. в Dz. Pozn. „Sprawa Ruska“. Мало того, в познанському тижневику „Lech“ (1878, № 12—24) д. М. напечатав цілу, як він назвав, „історично-громадську“ повість „Lech-Czech-Rus“, в котрій дієтвo їде в Женеві з польком, (Лех Бялоорлович), чехом, „нігілістами“ з Росції, українцем, бувшим харьковським професором Таменком (Рус) і т. и. і у котрій автор од себе і од свого Леха говорить про соціалізм, українство, про Костомарова і т. и. На решті ми, певно не помилилось, коли вгадаємо того ж автора і в д. Z. M., котрій напечатав в кінці 1878 р. в „Dz. Polskim“ статтю „Patryotyzm i Socyjalizm“ з поводу нашого „Листка Громади“.

Всі свої думки д. М. ставить на Польщі в границях 1772 р., — як і всі польські історичні патріоти, аристократи, як і демократи. Тільки ж д. М. хоче Польщі федеральної, бачить в старій Польщі федеральну державу, а на далі хоче ще федеральнішої. В тій Польщі по д. М. доволі добре містилась і „Русь“, то б то наша Україна,

а на далі, коли б одбудовалась Польшча, то б шче ліпше наша Русь помістилась під „широким прапором“ Польщі. На лихо тільки, по д. М., цього не хотять зрозуміти українці, ні старші, як Костомаров, котрі зневажають Польщу та служать Москві, ні молодші, як видавці „Громади“. Ці теж зневажають Польщу та служать щиро, чи не щиро (по д. М. не дуже щиро) московському соціалізму і топлять український рух в безбережному океані „нігілізму“, — котрий так таки і єсть „ніщо“, — замість того, нічоб в куні з Польщею відриватись од Москви, — та одбудувати стару, хоч поновлену швейцарським федералізмом і демократізмом, — Польщу, — все таки Польщу, — або хоч робити і шче ширшу спілку — „Чехів-Лехів-Русів“ та все таки з покликом: *«Jeszcze Polska nie zginela!»*

Як бачите, шчо статті д. М. показують великий поступ в тих часів, коли навіть польські демократи кричали: *«piętna Rusi, a jest tylko Polska i Moskwa!»* Навіть і цей поступ показує, шчо праця русинів в Галичині і Росії не пропала даремно. Та праця, збудивши в наших льудей думку про свою вольу і зав'язавши питку спільности їх од Карпат до Дону, а також ставши відомою і чужим льудім через усяких Ральстонів, Рамбо, Говеллаків, Реклю і т. п. в тих самих громадах, де недавно брались на віру всі слова історичного патріотизму польського, — вже і тепер зробила навколо того патріотизму середній і заграничний круг, котрий де далі все більше тіснить історичний патріотизм польський і примушує його подаватись до *етнографічного*. Дальша праця приведе таки до того, шчо патріотизм польський обійме замість Польщі од Карпат до Дніпра Польщу од Шльонських гір до Сяну. Тоді тільки встане і Польшча — в тій федерації, в котрій певно, буде і наша Русь, та, мабуть, також, не в гнів теперішнім Бялоорловичам, і Московськам!

Так будемо ж працювати і дома, і за границею, звісно, перш усього для себе, — а наша праця послужить і полькам: — pomoże їм стати правдивими демократами і федералістами!

Тільки ж, коли судити по статтям д. М., то льудім його гурту шче зосталась чималенька дорога до тижі станції. Багато єсть коней, на котрих можна доїхати до неї. Ми, дякуючи д. М. за увагу до писань українських, з котрих він довідується про українство і соціалізм

в Московщині і на Україні, та минаючи усякі політичні ради його, а зостаючись на чисто письменському полі, можемо порадити д. М.—ому і його гурту перерахувати ще раз ті всі писання та вірніще розказати про них своїй громаді.

А то тепер напр. д. М. вбача якусь однину між українцями на правім боці Дніпра і на лівім боці (Tydzien, № 30, 478—479). — тоді як між двома Українами тільки і однини, що в одній нани поляки та попользовані українці, а в другій москалі і помосковлені, — та там кілька колоній польських, а там більше московських. Більше уваги до праць по етнографії українській, хоч би по виданням таких „слог Москви“, як дд. Головацький, Чубіньський і т. п., — показали б ясніше д. М., що Україна однакова од Тісси до Кубані, — що лівій бік її в такому ж стані до Москви, як правий до Польщі, і що за тим єсть в ній такі країни, в котрих нічого і думати ні про Москву, ні про Польщу. А ця розвага примусила б д. М. інакше поглянути на те, чи годиться дльа цілої України з 18 мільйонами українців мірка історичної Польщі, в котрій тільки 10 м. поляків, — і чи не ліпше б було вигадати якусь иншу мірку. Дльа нас же ясно, що навіть коли б в теперішній часи можна було зостатись на самому тільки національно-політичному ґрунті, на котрому стоїть д. М., то думка про сепаратизм український повела б за собою думку про сепаратизм і од Москви, і од Варшави, — або ліпше і од Росії, і од Австро-Венгрії, — а думка про федералізм з Польщею, — привела б за собою думку і про федералізм по меншій мірі з усеїєю Славянщиною, не виключаючи і Московщини.

Не пошкодило б нікому перерахувати з увагою всього Костомарова та переглянути видані їм і другими акти археогр. комісії (в Петерб., Київі, Вільні). А то тепер д. М. пресуріозно всю наукову працю такого чоловіка, як Костомаров, пояснює тільки ненавистю до Польщі та думкою одвести очі „Москві“. На яких небудь 25 томів праць це основа за надто маленька!*) Ми не сміємо розводитись далі,

*) Чужнота суду д. М. над Костомаровим збільшується ще тим, що д. М. хвалить К.—ва, як історика європейського і московського, а потім каже, що він „перестає бути об'єктивним на полі українсько-польській“. Праці ж Костомарова по європейській історії не мають великої ваги, — їх власне тільки одна: журнальна стаття про книгу

—а навіть думаємо, що трошки більше холодної та детальної уваги і до історії Польщі не пошкодило б людям гурту д. М.: вони б менше говорили про те, яка то воля релігійна була в Польщі, і „тільки в Польщі!“ Після більшої ж уваги до історії Польщі і України важенько б було говорити про те, як то Москва роздула українсько-козацькі повстання проти Польщі, — коли Москва їх сама боїлася спершу, а потім вмовлялася з Польщею, як вкуні придавити козаків. Дуже в пригоді б було для д. М., як би він також переглянув детальніше історію і письменства українського хоч би в XIX ст., — хоч би напр. по Пилипу, а не то вже по Джерелам. Тоді б він не вводив нового українського руху од польського впливу. Д. М. складається на таких постів як Тимко Падур, Остапівський і т. и., шляхтичів польської школи, котрі писали по українському на правім боці Дніпра, — та на те, що в Харківці жили польські Валіцкі та Корженівські. Тільки про Падур і не чули там, де зачитувались не то Шевченком, а і Квітку і Котляревським, — а про те, щоб Валіцкі і Корженівські сіяли українство, ми всі в перший раз чуємо, — хоч про харківський університет їх часу (40-х років) маємо докладні споми в статті Де Пуле (В. Європи, 74, I. II.) котрі говорять чимало і про тодішніх українців: Квітку, Гулака, Срезневського, Костомарова, Метлинського і т. и. Д. М. в загальні забуває ставити коло своїх фактів та імен хронологічні числа, а як би він ставив їх хоч в чорних рукописах, то багато б написав инакше. В усіх разі ми б йому радили пригадати, що Котляревський, Гулак, Квітка і др. полтавці та харківці почали писати, не чувши про

Піхлера про поділ церков константинопольської і римської. Праці ж по московській історії писані з тими ж самими думками, що і по українсько-польській. Патріоти московські також само не хвалять перших, як д. М. других, котрі за те патріоти московські хвалять.

Ми з свого боку замітимо, що напр. в праці про Виговичину д. К—в не хова добрих боків Польщі і що в загальні, коли не лічити недавньої (сучасної) газетної статті— „Полякам миротворцям“, поляк може поправді нарікати на К—ва тільки за вступ до „Послѣднихъ годовъ рѣчи посполитой“. Та і тут хибу К—ва робить не стільки неприязнь до поляків, скільки замір характеризувати дуже загально „дух нації“, замір, котрі також само видно і у звітній статті К—ва „Дві руськія народности“, — і у всій школі істориків, до котрої належить К—в, як і Мішле, Мартез і др. їх ровесники.

Палур і раніше їх і раніше, ніж Вал. та Корж. по'явилися в Харків. Ніжак не вложили в польські послідки і Бодяпського і Макемновича. А ціж всі льуде скрізь вважаються за починашників нового українського письменного руху. Рух той почався перш усього сам по собі, — як продовжка проб XVIII ст. (інтермедіі Довгалецького, Копіського і т. н., котрі тепер зв'язані з праць Тіхонравова, Петрова і т. н.) а зміцнився рухом панславізму, як про це можна бачити і з тих матеріалів, які були під рукою і у д. М. в П. т. „Громади“ та які ми більшуюємо в цьому томі. Політична думка українська в перший раз висказалася в „Історії Руссов“, котра не має на собі і сліду польського впливу, а навпроти однаково, коли не більше ще, неприязня Польщі, як і Москві. Пішла в ход та „Історія“ ще в 20-роки, раніше всьаких Валіцких і т. н. На ній зросла політична думка Шевченка. З часом думки „Історії Руссов“ перемінили своє обличчя під впливом перше панславізму, а потім демократії європейської. Польща тут і там майже ні при чому, а яке було добро і лихо в українському руху, — то воно виходило органічно з нього самого, та з тих обставин, в яких була за часу Россія і Європа. Рух той треба і судити в йому самому та в тих обставинах, а не підходити до нього з мірками побічними і самовільними. А перш усього треба знати той рух докладно, — чого не можна сказати про д. М.

Теж саме і з нігілізмом і соціалізмом в Россії і на Україні. Д. М. і тут бачить перш усього „польський вплив“, або як кажуть „Московскія Відомости“ „польскую интригу“, — тільки прибавляє що цей рух і дурити, і недочасний і для Москви, а тим більше для України, — а тепер приходитьсь казати: і для Польщі. Мемуари Герцена, спомини про Петрашевців, твори Чернишевського і т. н. навіть беллетристика і місячники петербурзькі ще з 40-х років могли б вірніше показати д. М. дороги соціалізму до Москви і Київів. Статистика Россії після кривавої волі показала б д. М., чи можна чекати з соціалізмом напр. і на Україні, і у Польщі, хоч би доти, поки наші Гарібальді і Кавури одірвуть Польщу з Україною од Москви, (а ми прибавимо: і од Прусії і Австрії) в окрему державу, в нову Швейцарію. Навіть, коли б д. М. розважніше глянув хоч би і у ту заграничну соціалістичну літературу московську і українську, котру він так легко важить, то б він пе-

реконавсь фактами з життя, котрі вона подає, що соціалізм в Московщині і в Україні вже зовсім не без підстави і зовсім не з вітру здумане діло. Так само як коли б до того д. М. знав би справди життя в Росії, то не казав би, що в ній має більше сили той напрямок, який він зве „революційним“ і якому огдає пошану за його прихильність до Польщі (історичної) — напрямок, котрий в Росії звуть трохи з висока „якобинством“ („Набат“) перед напрямком „анархічним“, в котрому д. М. бачить тільки *nihil* .

Ми раді прохати прощення в д. М. за ці „школярські“ покази в одповідь на показ його на ідеали і працю польської демократії колишніх часів. Ми раді признати за неї свій час слави поряд з славою демократії французької, італійської і т. п. — і в своїм місці, — хоч би і у тій же „Громаді“, котра так не подобається д. М. (I. 52, II 247) отдали свій поклон і її широті і її мукам, — хоч з того і з другого мало було плоду для нашої України. Та що ж робити, коли тепер скрізь минулась доба політичної демократії, — в котрій і в класичних її країнах, Франції і Італії, зосталось хіба два-три скільки небудь чистих імені, та і з тих Гюґо, попробував було в 1848 р. виступити проти нової демократії, соціальної, — а тепер видимо не зна, як з неї і бути, а Гарібальді то протягне руку цій демократії то королеві Гумбертові? Де ж справди знайти тепер колишню „чисту демократію“ навіть і в Європі, а тим паче в Польщі?! А нам, українцям, до того що ж робити, коли ми хочемо чи так, чи сяк, а стати на свої власні ноги? От через це для нашої справи все таки Костомарови і т. п., хоч вони і не поклали голов своїх ні на Кавказах, ні в Сибірі, та ще і за Польщу, як хотів би того од них д. М., все таки цінніші, ніж најгероїчніші льуде старої польської демократії. До всього ж цього ми, впорядники „Громади“, котрих не раз рівня д. М. до тих героїв, — отверто признаємось, що ми льуде не тільки не воєнні, як того здається хоче од нас д. М. а як кажуть в Росії „штатські“, — наше ремесло (а в наш час усеякий чоловік мусить мати своє ремесло) писарське. та і то навіть не писарів-політиків, як дума про нас д. М., а таких простих писарів, писателів школярів. Так ми тільки цим нашим ремеслом і можемо служити нашій Україні, не пропускаячи случаю послужити і Польщі, звісно такій, яку ми признаємо.

Ми можемо подавати ї уваги на всі такі слова, які напр. пише про нас і нашу справу та з поводу неї д. М. — тільки писарські та школярські. От ми ї говоримо, нічо д. М. за своєю тенденцією дуже вже за мало зверта уваги на деталі тих річей, з якими він так вільно обертається. А обертається він дуже вільно ї з тими нашими писаннями, з поводу котрих він понаписував і свої. Так він розказав по нашому „Листку Громади“ історію соціального руху в Росії так, нічо ми тільки руками розвели. Між инчим він так розмістив згадані нами матеріали для характеристички зросту „лігілізму“ в Росії ї переходу його в соціалізм — роман Поміталовського „Молотовъ“, Тургенєва „Отцы и діти“ ї критіку його Пісарєва. — а далі Чернишевського „Что дѣлать?“, Тургенєва „Новъ“, — так розмістив (напр. „Что дѣлать?“ переніс в „лігілізм“), нічо нічого не розбереш. Мало розберуть читачі д. М. ї те, чого справди хоче „Громада“, (д. М. каже, що вона хоче тільки налякати рос. уряд соціалізмом, — котрим бачите нікому без неї лякати! — нічоб здобути волю вживати українську мову в школах), чому виорядчик „Громади“ пише маленькі брошури про часові та поверховні, всеросійські справи, — політичні, — по московському, а про корінні, культурно-соціальні та українські справи видає товсті книги „Громади“ з прилогами поцільярних книг — по українському, — чому виорядчик „Громади“, коли приходитьсь йому говорити про те, що може робити тільки гурт людей, а не один чоловік, та шче ї тільки писарь по ремеслу, — не позволя собі говорити, як командір, — або як каже д. М. „видима голова, верховодник“ і т. п. Д. М. дуже мудрує над такими питаннями, та все не потрапля в горінь діла, хоч воно б було ї не трудно, власне коли б рецензент менше сам мудрував та політикував.

З ряду справ більшої ваги, котрі, так мудруючи, зачина д. М. ми спиймаєм на одній тим більше, що про неї говорив вже не один з наших польських рецензентів. Д. М. спомина наші „общчеруські“ брошури, як каже він, „політичні памфлети“ ї робить нам честь, рівняючи їх з Герценовими писаннями. Тільки, каже він, „Герцен права Польщі признавав (przeznawał), а Драгоманов проходить мимо них мовчки; для нього Польща то провінція, група, котра не може иначе повставати, як тільки під прапором

клерикально-феодалним“. Нам здається, що і про Герцена д. М. сказав дуже безгладно. Хай би він пригадав, що і Герцен в перших своїх писаннях („Россія и Польша“, в Колоколѣ 1859—60 рр. потім в „За пять лѣтъ“) далеко не признавав Польщу д. М—ого, тоб то Польщу, Литву, і Русь, — а тільки Польщу в границях етнографичних. Правда, в часи повстання 1862—63 рр. Герцен піддався було трохи історичним патріотам польським, — та тим самим прислужився тому, що реакція взяла силу і у Россії, і у Польщі. Як він сам дивився на цю свою помилку, видно з „Посмертныхъ Сочиненій“ його, котрі певно ж. відомі д. М. Примір Герцена мусить служити пересторогою всякій опозиції і революції в Россії, — і тепер можна бути певним, що його не забудуть і великоруси, хоч дла них справа польська і темніша, ніж дла українців та білорусів.

Дла українців же, в тім числі і дла нас, застаються на завше основою слова, написані в „Колоколѣ“ ж Герценовському одним знісним українцем, — з поводу полемики Герцена з польськими історичними патріотами: „пусть ни поляки, ни великороссы не называютъ своего нашей земли“.

На ції основі стоїли і ми, коли писали свої „політичні памфлети“, тоб то листи до середнього російського чоловіка з поводу останньої війни, — листи про те, що він тільки і міг зробити од разу. Те, що ми йому радили, ми назвали не нашим ідеалом, а „меньше пельзя“. Коли б д. М. звернув увагу хоч би і на цей заголовок цілої половини брошури нашої „Внутреннее рабство“, то б йому було ясно багато з того, про що він недовміває, — і там би, (як в усіх трьох наших політичних брошурах, — а ми б прибавили ще: як і в усьому, що ми писали про такі справи, починаючи з статті „Восточная политика Германіи и обрусение“ в „Вѣстникѣ Европы“ ще 1872) побачив, що ми ніколи не проходили мовчки мимо прав Польщі, як польського народу і національності. Правда, ми в своєму сплеу прав, „меньше котрих не можна“ тепер требувати всякому підданному російській держави, не поставили: виді Польщі, хоч би і етнографичної, од тієї держави в окрему, — а поставили тільки волю і рівність всіх національностей та автономію провінцій, — бо писали про *мінімум* прав, сільних дла всіх особ, пород, груп, громад і країн в Россії, — не беручи на себе ні праці, ні права говорити за яку небудь одну.

Кожна з них мусить сама за себе сказати, чи хоче вона виділитись в окрему державу, чи ні. Коли б ми стали говорити про виділ в державу провінцій польських, то мусили б говорити теж саме і про провінції румунські, верменські, латишескі, татарські і т. д., і т. д. Чим же справді ці всі національності менше мають прав, а надто в очах демократа, як д. М., ніж польська?! Ждать же од нас, щоб ми давали польській національності яку небудь перевагу над другими, так само як того, щоб ми признавали права історичної Польщі, все рівно як і Росії або всякої іншої держави над народами, було б дуже чудно д. М.—му після того всього, що він бачив в наших писаннях.

Де ж д. М. вбачив у нас думку, що будім то Польща „не може повставати инакше, як під прапором клерикально-феодалним“, цього ми і придумати не можемо! Не вже ж в тому, що ми не вважаємо повстання польських на тій землі, де поляки тільки шляхта, в тім чині і руху 1863 р. в нашій правобічній Україні, — за повстання народа?!

Та коли инді д. М. бачить в наших писаннях те, чого в них не ма, так за те він инді дає думати, що він навмисне не вбача де чого в тих писаннях, про котрі говорить. Так він, вбачаючи в українських писателях Хмельницьких та Дорошенків, — політиків та „голов“, — дошукуютьсь великої хитрости в тому, що ми пишемоє „впорядником“ „Громади“, — і розставляє це так, що колись то впорядник „Громади“ може сказати на початку, що він „*n'e redagował, a rozgadkował*“ Громаду, — тоді як на кожній книзі „Гр—ди“ д. М. як би сам не хитрував, міг би побачити написане по французьки: «*Programa, résumé oukrajînen rédigé par M. Dr.*» Ніче гіршиї примір того, як д. М. запляшчує собі очі на те, що єсть в „Громаді“, видно в тому, як д. М. розказує про „Кирило-Мефодієвське братство“ Костомарова і Шевченка. Д. М. хочетьсь показати, що те товариство було зложено під впливом польським і що навіть Шевченко „міг би бути поляком“, — і що Костомаров після карі змінивсь в своїх думках і праці. В „Громаді“ ж напечатано доволі матеріалу про те, з чого справді пішло те братство, чим воно жило, — і показано, що українство часів „Основи“ з усім своїм добром і хибам власне шло по думкам того братства. Так д. М. проминув усе те, а перше, пустивши словце про польський

вплив на братство, потім каже, що власне невідомо, що воно собі думало!

Такі перекручування, як і той спосіб, яким говорить д. М. і про українських писателів, і про козацтво, мало говорити за силу федеральних чуток автора, — котрі більше сердитись, чому в Україні з самого XVI ст. йшло все не до того, чого йому хочеться, ніж аргументує фактами. *) Щоб до фактів і вернутись, ми зробимо д. М. — му ще одну писарську поправку: все, що він розказує про археологічний з'їзд — хоч би і мов би то і у похвалу нам, — було зовсім не так, а як, — про це можна д. М. довідатись, коли дасть собі скучну працю перечитати літературу того з'їзда в „Трудах“ його та в „Древней и Новой России“ і т. д. Не знаємо також, чи справді довелось польському делегату на тому з'їзді, гр. Дзьяловському постидити московських гостей тим, що український селянин зрозумів більше його польський переклад їхніх кількох слів, ніж їх, — і охотно віримо цьому случаю, котрому таку вагу дає д. М. Тільки ж ми од себе можемо деневнити д. М., що гр. Дзьяловський сам на стільки не розумів того, що співав український кобзарь Вересаї, що прохав нас переводити йому слова Вересаї по французькому. Цим гр. Дзьяловський і дав повне *dementi* проти своєї теорії Польщі з Україною, — теорії, з котрою він приїхав в Київ, — а мимо волі підписавсь під теорією, котру сказав В. Хмельницький, хоч і з ціною головою (тверезий він був завжди дурніший!) — „маєте собі Польщу, а нам наша Україна зостанеться“.

Нічого розумінного над це не придумаємо з ми з д. М. і з усеїєю демократією польською. Тільки ж це зовсім не значить, що б ми думали „вимести з України увесь польський елемент, як смітьтья“, як це каже д. М. Ми в загаль не знаємо, звідки він взяв такі слова; — самі ж ми не читали їх ні в одного з тих, кого д. М. зве „проводирами українськими“. В нашій же „Громаді“ ми доволі ясно сказали про те, як ми дивимось на тих людей і громад польські, московські, жидівські і т. н. на нашій Україні. В нашому „громадівегві“, в нашому „анархічному соціалізму“ більше простору дїя громад і навіть особ не-

*) Д. М. завжди приклада до українців такі прислові, як: „за го-рою дудка грає, козак мовчить, а все знає“, — „хитро, мудро, невеликим коштом“.

українським, ніж своїй нашій Україні навіть в тій мов би то федеральній Польщі од моря до моря, котру нам малюють польські історичні патріоти. Звісно, тільки, шчо теперішньому, шляхетському, елементу польському прийдеться де в чому змінитись, бо в нашому громадівстві не треба буде од нього навіть тиєї служби, яку нам обіця в имені „польського елемента“ д. М., коли ми пристанемо до його думки про поновління історичної польської держави.

Між инчим д. М. каже нам, шчо Польща може нам своїм кредитом, який вона має в народів. Тільки ж перш усього д. М. дуже помиляється, коли дума, шчо історична Польща має і доси той кредит, який мала в часи моральної сили європейської політичної демократії. Ми вже казали, шчо квітки тиєї демократії обещались. Та і уся та демократія засиха, загнива, навіть шчо не розцвітнувшись і не давши плоду: подивиться хоч на гамбетівську республіку! Діла тиєї демократії руський цар і чиновник-обрусьитель, котрий закупа товар на польські гроші, цікавішчий, ніж польський революціонер. В соціальній же демократії після Прудона польська політична революція на історичному ґрунті де далі все більше тратить кредит, — котрий коли шче держиться, то хіба тільки в німецьких „марксистів“. До остатку тої кредит розіда нова наука про історію етнографію Польщі і України, — наука, котра де далі робить не можливим напр. у Франції, Англії, Італії написати про Польщу таке, яке шче написав, як ми бачили вище, в Іспанії Пі-і-Міргаль. А ми скажемо д. М., шчо обов'язок наш, українців, — постаратись об тім, шчо тої кредит історичної Польщі та заосновані на йому плани політичної революції роснались в кінець „у народів“, — так само як і об тім, шчо ми, українці, мали свій кредит у народів. Ми знаємо, які ми бідні кредитом тим і всякими моральними силами, — та все таки чужим кредитом жити не хочемо, а надто тим, який нам можуть позичити патріоти історичної Польщі, навіть демократи. Шчо ж до патріотів Польщі пародичної, а надто до польської соціальної демократії, то ні вони в нас, ні ми в них позичати нічого не потребуємо на показ „народам“. Ми і вони потребуємо більш усього праці дома, — праці, котра, звісно, потребує спільної і рівної помочі, — і тут ми певні за них, як, сподіваємось, і вони будуть певні за нас!

Українське письменство в «Історії Славянських Литературъ»
Пилипа і Спасовича.

Ось накінець книга, на котру можна показати як на таку, котру перш усього добре прочитати всьакому, хто чи сьак, чи так хоче говорити про такі речі, про котрі і ми мусили говорити з д. Мілковским: про український рух в Росії і Австрії. В новому виданьїу звісної „Истор. Слав. Л.“ двох бувших професорів петерб. університету можна тепер знайти до 150 стр. багатого фактами перегляду історії культури в тому, шчо звуть „Южна Русь, Малороссія, Україна“ і т. н. од најдавніших часів до нашої хвилини. Тої перегляд в двох місцях, ясно, підрізаний пожею царської цензури, та все таки в ньому видно,

Чија правда,
Чија кривда
І чиї ми діти.

Ми можемо тільки показати на працю д. П.—ина як на примір дльа наших земляків і пожадати, шчо б хто небудь з них зробив хоч хрестоматію до неї; — тоді вона, будучи переложена на нашу мову, могла б бути добрим учебником дльа молодіжі хоч в Галиччині. Од себе ми б могли зробити до неї тільки деякі бібліографічні уваги та сказати де шчо про неповноту в тії часті, де говориться про пісні галицькі, (цьа всьа голова зложена в д. П. дуже вже формально-бібліографічно), а також там, де д. П. говорить про „нову фракцію галицьких народовцевъ, начавшую издавать „Громадскаго Друга“, потомъ, по его запрещеніи (вірніше: по двух конфіскатах) „Дзвін“. (1878). Д. П. дуже мало говорить про цю „нову фракцію народовців“ в Галиччині, — і через те, може, в його старі народовці виступили далеко світлішими, ніж вони єсть.*)

*) Тут єсть трохи вини і нашої, бо д. П.—и зкладавсь на наші статті про Галиччину, писані до 1873 р., коли ми могли рівняти галицьких „народовців“ тільки з „свѣтоюрѣцями“, „словистами“, „рутенцями“ і т. н.

Через те також д. П. дав могу ї рецензенту „Гр. Др.“ ї „Дзвопа“ в II № „Вѣстника Европы“ недоумівати про те, який розум має соціалізм в Галичині, при чому соціалізм в борбі „Гр. Друга“ з попівством? і т. п. Ближче переглядавши зріст і працю „нової фракції“ д. П., котрій поклада доволі велику вагу на зв'язок галичан з „общерусскими интересами“, — мусив би показати, як власне ця фракція зробила за короткий час багато для того, щоб познакомити Галичнину не тільки з європейськими письменниками, як Еркман-Шатріян, Золя і т. п. а і з російськими, як Шchedрін, Чернишевскій, Островскій, Успенскій, сам д. Писин, („Другъ“ з 1876—7 рр., „Дрібна бібліотека“ і т. п.). От через те тим паче мусила вона виступити:—раціоналістичною в справах культурних, реалістичною в справах умілости, прихильною рівності жінок з чоловіками, громадською в справах господарських, федералістами в справах національно-політичних. В цій широті думки про прогресивну працю в своїм краю і єсть новина „нової фракції галицьких народовців“—то б то соціалістів! В тому фракція та виступає на ту дорогу, по котрій ішов в Росії було „Современникъ“,—коли печатав і „Примѣчанія къ Миллю“, і „Антропологическій принципъ въ философіи“, і „Національная безтолковность“ і т. п. інші статті Чернишевського, та статті Михайлова про волю жіноцку. Все те зходилося одно з другим і вело до нового, розумного товариського життя, синтез котрого і єсть *соціалізм*.

М. Д.

ОДПОВІДІ І ЗАМІТКИ

Українська «Громада» і «націоналізованіє соціалізма» по

V т. «Вперед».

Кілько слів наших, сказаних в книжці „Народні школи на Україні серед життя і письменства російського“, котра потім увійшла в Цт. „Громади“, про те, як мало прилагоджувався „руський соціалізм“ до всіх пород Росії і, окрім великоруської, — звернули на себе увагу в кругах „русской соціально-революційної партії“ тим більше, що кілька рядків з наших слів було перекладено на московську мову в брошурі „Зависки южнорусского соціаліста“. І. Як і слід було ждати, нашими словами багато людей образились. — І хоч ми знали, кількох і з „русских соціалістів“, дієвих і постійних федералістів, котрі цілком згожувались з нашими словами, — та в печатних органах великоруських соціалістів і „революціонерів“ ті слова наші викликали дуже неприємні замітки. На шкоду для справи ті замітки, замість того щоб просто повернутись до речі, — та б то до того, як *прилагодити проманду і організацію соціалізму до всіх пород і країн в Росії* — тільки образились нашими словами та заговорили про якісь „упреки“ та „обвиненія“. — і тим перенесли розмову на якоесь юридичне поле, не то адвокатське, не то прокурорське, при чому як і слід юристам, перш усього перевірили перед своїми читачами і цілю наших слів, і розум їх.

Так „Вперед“, т. V, згадавши при случаю наші слова, — накинув нам раду про „націоналізованіє соціалізма“, котру будим то ми подавали нашим землякам. Думку цю про „націоналізованіє соціалістических тенденцій“, накинув нам „Вперед“, змагаючи, як каже він, „спять съ русских соціалістів упреки во „всероссійствѣ“, во „всероссійскихъ замашкахъ“, въ стремленіи къ централизаци и шаблонности, упреки, брошенные русскимъ соціалістамъ г. М. Драгомановымъ и неизвѣстнымъ авторомъ недавно появившихся „Записокъ Южнорусского соціаліста“. (Вперед, V. 161) „Упрека“ того автор (извѣстний?) статті „Вперед“ не знав, а ще побільшив, бо на другій сторінці того ж листка (162) сам каже: „Вследствие этихъ причинъ и проходила шаблонность пріемовъ, слабое вниманіе къ мѣстнымъ особенностямъ и т. д.“, — а нам накинув і думку „націоналізованія соціалістическихъ тенденцій“, проти котрої він навча нас про всебітність тих тенденцій.

Ми ж не мали тієї думки і не давали тієї ради. Ми показували тільки природні наслідки московсько-всеросійської держави і державної школи і у противдержавних кругах в Росії, і показували власне, як мало справди „інтернаціоналізму“, а багато всеросійства і московства було і у впорядкованьху, і у праці „русскихъ социалистовъ“ (шчо „Впередъ“ признав словами, шчо дужчим, ніж наші) — а далі радили їм тільки звернути увагу власне „на мѣстныя особенности“ всіх людей в Росії, — українців, польків, грузинів, молдаван, і впорядкуватись справди інтернаціонально і федерально. І сам автор „Впередъ“ каже тепер, шчо „Все эти (шаблонность и т. п.) недостатки мало по малу исчезнутъ. Ряды социалистовъ возрастутъ и каждый изъ нихъ найдетъ себѣ мѣсто среди населенія, съ которымъ ему лучше можно будетъ сблизиться“. Ми тільки того і хотіли, — і не говорили б зовсім і про „эти недостатки“, коли б хто побудь, хоч би напр. сам „Впередъ“, раніше нас сказав хоч слово про них і про потребу „проповѣдывать социализмъ малороссамъ“ коли не „на чухонскомъ языкѣ“. Як тепер каже „Впередъ“, то хоч „не на великорусскомъ“. Ми б і тепер мовчали, коли б такі заступники „русского социализма“, як „Впередъ“ не казали про ги нас таких слов. як напр. „Всероссійская же социалистическая партія будетъ существовать до тѣхъ поръ, пока будетъ существовать всероссійское государство, т. е. общій врагъ, съ которымъ всѣмъ социалистамъ приходится бороться“. Так мов би то соціалістам треба боротись тільки з „государством“, а не також і з пошівством, і з грошовитим мінчанством, — і так мов би то соціалістам польським не треба боротись і з государством німецьким і австрійським, соціалістам українським і з государством австрійсько-польським (в Галичині і Буковині), і з венгерським (в закарпатській Країні), а соціалістам молдаванам і з государством російським, (в Бессарабії) і румунським! В тім то і сила, шчо такі органи „русского социализма“ як „Впередъ“ з усім своїм інтернаціоналізмом і противугосударственими думками, ніяк не можуть вискочити з грянниці народу московського і государства всеросійського! От тим то ми і мусимо нагадувати, шчо дѣла де кого, напр. дѣла українських соціалістів, єсть інші способи праці і організації, ніж московсько-всеросійські. А потреби спільности і між соціалістами усієї Росії *проти одного з нашихъ враговъ* ми ніколи не забували, так само як і ніколи не радили нашим товаришам „націоналізирования социалистическихъ тенденцій“. Ми тільки казали, шчо на світі не ма ні всесвітнього „народа“, ні всеросійського — і через те радили всім, а найбільше тим з московських соціалістів, котрі себе видавали за всесвітніх і всеросійських, звернути більше уваги на країєві, і породні одніи між людьми і у Росії. Цю ж увагу ми завше розуміли тільки, як вживання таких, чи других способів і підходів з працею і проповідьху, напр. соціалізму, як мова, склад розуму і слова, спомини історичні, склад господарства і т. и., а соціальні думки ми завше вважали всесвітніми, як і всяку науку. Самих слов „націоналізирования социалистическихъ тенденцій“ ми нігде не говорили. Автор „Впередъ“ узав їх з „Записокъ южнорусского социалиста“, по котрим він, як бачимо, тільки і визнає і наші думки про цю справу, — тоді як в тих „Записках“ приведено тільки кілька рядків з нашої статті, — і власне тільки про недостатку країєвої організації і способів праці у всеросійських соціалістів. Цілої ж нашої статті, звідки

взяті панні слова в „Записки Южнорусского Соціаліста“, як і другого, що ми писали про „руських соціалістів“, певно, автор „Вперед“ не читав, бо инакше він не міг би так повільно зрозуміти і заміри наших слів, і розум їх, і не став би навчати нас, що мовляв „соціалізмъ всегда будетъ не національнымъ, а интернаціональнымъ“. Та і сам автор „Записокъ Южнорусского Соціаліста“, по всьому видно, розумів свої слова „націоналізованіє соціалістическихъ тенденцій“, — слова, справди, не зовсім щасливо вибрані, — тільки власне як „локалізацію способів і організації“, а не як одмінні національні думки і цілі соціалістичні. На скільки ж ми говорили правду, коли вбачали чималу долю московсько-всеросійського, породно-державного „націоналізму“ і серед „руських соціалістів“, не трохи видно і з тих виписок, які ми приводили і в III ч. статті „Шевченко, українофіли і соціалізм“, і які ми б могли вбільшити, коли б думали докладно розібрати з цього боку деякі органи „руських соціалістів“, „руських революціонерів“ і т. д., не виключаючи і „Вперед“. Тоді б ясніше було б видно і те, кому скорше треба б було прочитати науку постійного интернаціоналізму, — чи нам, чи кому иншому. За себе ж ми сміло кажемо, — що вважати нас за „націоналістів“ може тільки той, хто, або не читав ніколи того, що ми писали і видавали, або той, хто ніяк не може звикнути до того, що єсть людє, котрі говорять про ті національності, про котрі мовчиг школа державна і панська, і хто через те не спомина про „націоналізм“, коли чує про „соціалну партію“ (або секцію) пімецьку, французьку, польську, навіть якусь всеросійську, — а спомина про нього тільки тоді, коли підніметься розмова про національності мужицькі та недержавні, — і навіть тоді, коли підніметься розмова про те, як би найліпше повести між ними справу интернаціонального соціалізму, та як би добитись справди интернаціональної і міцної організації соціалних партій, — *знизу вгору*.

Де шчо про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіону» та «Газети Школьної»).

Ми мусимо тепер переїти до одповідів, котрі мають вид більше особистих, ніж теоретичних. Тільки ж, думаємо, що наші товаришчі і читачі зрозуміють, чому ми не можемо обійтись і без таких одповідів. Кому доведеться, як нам, не тільки служити дльа якоїсь справи, а і битись за неї з одвертим лицем, — на того легать не тільки противні думки, а і усьаке каміньня і болото. Єсть таке каміньня, і болото, котре само собою одскакує од якогось чоловіка, а єсть таке, котре треба одкинути, бо воно кидається з навмиснем видом фактичности і з навмисною надією, шчо ви промовчите, шчо правда не діде до громади, — і шчо в неї зостанеться хоч трохи недовіру до того чоловіка, а через те і до справи, дльа котрої він служить. Таке болото брехні, котре кинули на нас галицькі українофіли з редакції «Руского Сіону» і «Газети Школьної» перед своєю громадою, попочигель кіївського вчебного округу, ген. Антонович перед студентами і нарешті редакція „Набата“. Окрім того ми думаємо, шчо

де шчо з того, шчо ми розскажемо в тих одповідах, дасть факти дльа показу стану деяких порядків і шарів громадських в Галиччині і у Россії. — Тим же з наших товаришів, котрим цанні отповіді покажуться, може, за надто особистими, хаї послужать вони шче одним показом того, яка єсть потреба виставити дльа отвергої печатної вішні за українське громадіство кого небудь, хто б менше нас мав на своєї особі ненавистів, хоч неспів і не самою особою визнаших.

На стор. 111—112 цієї книги ми привели слова названих газет про «соціалізм на Русі» і почастино про наш виступ з ним в Галиччині. Теоритично нічого говорити про той курйоз. Нічого говорити і про більшу половину того, шчо там розскажується про нашу особу, а надто про те, шчо їдє од редактора «Газети Школьної», д. Партицького, в котрого ми виходимо наприад чи не агентом російського уряду! Тільки ж в розсказах двох львівських редакцій єсть кілька слов, котрих не можна залишити без одповіді. Ось ті слова: «П. Др—в, (оставивши Россію, де великій вплив втратив), удавєта до Галиччини і шукав тутки польа до свого діланьа. Уже перед тим був він знаний, стоїав з многими льутими в літературних зношеньях, і мав дльа своїх праць наукових багато почитателів. Однакож Галиччина стапула мов один муж напротив його нових соціалних теорій. Падармо грозив Др—в, шчо скомпромітує їх товариства, именно «Прогвіту», «Товариство имени Шевченка». јесли йому не послідујуть. В одвіт на все тоје зіркали великі зношенья з п. Др—им і винівли в своїх виданьях місце дльа його праць, котрі почали прибірати небезпечній характер...» Цим словам може хто і повірить в Австрії, бо власне там сучеречки партій і кружків так понеували честь великої купи льудей, шчо там справди можливі такі заходи, які нам накидаються в цих словах. Отже ми покажемо брехню цих слов не простим нашим словом, а фактами, з котрих велика частина печатна. В ті часи, про які розскажуєть дві львівські редакції, ми не мали ніяких взајемши з товариствами «имени Шевченка» і «Прогвіти», та і у загалі дуже оддалека держали себе од тих товариств. Ми слідили за ними літературно, обороняли їх з самого 1867 р. од брехень газет партії «Слова», котра виставляла всі товариства «народовців» зрадниками Русі, запродавцями і т. п. Навіть читателям «Правди» звіні статті в «СПВѣдомостяхъ», «Мѣстникѣ Европы», «Кіевскомъ Телеграфѣ» 1875 р., — в котрих показувалась безосівність цих брехень, — і ми можемо сміло сказати, шчо коли в Россії тепер не так то вже вільно виступајуть з такими брехнями, то тут далеко не бед послідку тих статей. Тільки ж придивляјучись до галицької печаті, ми вбачили в ній стільки тупости і деморалізації в усіх старих партіях, шчо мало винести охоти «вести за собою», або «присепаати» до якої небудь з них, — і шче в одній з перших наших статей «Письма съ Галицкой границы» (СПВѣд. 1867) ми показували хибу д. Куліна, котрий допустился до дуже тісних взајемши з дд. Голованьким і Партицьким. Як звісно, д. Кулін мав не один случај допевнитись в правді нашої думки, доказом чого служить перерив в виданьбу «Правди» в 1870 р. після того, як д. К. зірвав майже всі зношенья свої і з «народовцями» в Галиччині.

Побачивши сами ближе цих народовців, ми шче більше допевнились в правді нашої про них думки, — котру не раз висказували печатно. В 1872 р. поновлена була, за поміччю грошей і праці українців

«Правда». Ми тоді були в Італії — і там дістали просьбу нової редакції приступити з своїми працями до співробітництва в тому виданні. Ми послали в Львів кілька праць, в котрих був той же самий дух, що і в наших пізніших виданнях, — то б то перш усього дух фактичної критики. Праці наші почали якось пропадати по португальській редакції (напр. про філософію в Росії з поводу книги д. Ганкевича, котрій, певно, не бачив підної книги «Філософської в Росії»), або здержувались так як напр. стаття «Література і освіта на Україні», котра появилася аж в 1876 р. (вже за третьою редакцією «Правди» під назвою «Антракт з історії українщинства»). Ми знаємо запевно, що в Україні поставили на вид редакції «Правди» таке обертання з нашими працями. Після того в початку 1873 р. «Правда» напечатала початок другої нашої статті «Література російська, великоруська, українська і галицька», котра мусила бути вже датиною за статтю «Літер. і освіта на Україні», — напечатала з такою хвалебною приміткою од редакції, яка виходить за границі літературних звичаїв, — а після того — на шість місяців зупинила даліше печатання і цієї статті.

З цього ясно видно, що «Н. Др.» в ніколи не мав в Галичині багато почитателів за дла своїх праць, — котрі завжди були повні одних і тих же «соціальних теорій». Сам же він мусив бути дуже вже наївним, щоб не знати, з ким має діло в людях «Прогресу» і т. н. після поступання ред. «Правди» з його працями, їми же викликаними.

В 1873 ж р. ми просили редакцію «Правди» вернути нам наші праці з тим, щоб напечатати їх окремою брошурою. Редакція знайшла, що не буде мати негарний вид перед публікою, а надто на Україні — і пообіщала виїзати напечатати їх, що і зробила з статтю «Літер. р., вар., укр. і галицька», — додаючи тільки скрізь свої uwagi, далося не показуючі згоди і «почитання». В серпні ж 1873 р. довелося нам бути в перший раз у Львові і бачити своїми очима тамошніх народолюбів. Ми тоді мали надію, що на Україні зладеться гурток людей, котрі напишуть ряд популярно-наукових книжок з спокійним тоном, тільки з позитивним характером, а не з двачківським, з яким видавала книжки для народу «Прогрес». Ми питали де кого з прогресивців, чи вдалося би товариство напечатати ті книжки, — і допевнилися, що ні. Случай зробив так, що саме як ми були в Львові, з України прибули гроші на заклад товариства «імені Шевченка», — і будучи членом того товариства мусили кликати і нас на ради. На котрих розмовлялось про проект статуту його, а також про перші праці, котрі воно мусило робити. Ми радили новому товариству перш усього видати бібліографію наших писателів (Кодляр, Квітки, Шевченка і т. н.), а також творів народних. — нісень, казок і т. н. та перекладів ново-європейських писателів реального, народного і прогресивного напрямку. Як звісно, «Товар. імені Ш.—ка» вибрало зовсім не літературу, а комерційську дорогу, — а напромак свій показало вибором в голові автора ультрамонтанської брошури «Політика Русинів», — в котрій іменем усього народу «малоруського» розказувались думки, які були до лиця іезуїтові, магнатові і т. н., — тільки не Шевченкові. Ця брошура, характер видань «Прогресу», виходи «Правди» проти «нігілізму» в Росії і проти свого народу, як мов бо то лішивців і п'яниць, — показала нам конче, що львівські народолюбів не то не

можуть «послідовати» на ту дорогу, якої ми од них бажали, — на дорогу далеко не революційну, — бо не нії і не можуть іти такі легальні товариства, як «Просвіта», «т. ім. Шевченка», — а що можуть дісно сколируетовати нас і всіх українських прогресистів перед нашою публікою. От через те ми покликали наших близьких земляків, людей, котрих запомогаю піднялась «Правда», послати в її редакцію «Одвертї лист», про котрі ми згадували в статті «Шевченко і проч.», — і в тому листі поставити «Правду» з її прихильниками в один ряд з «Словом» і його партією, як людей, котрі однаково не мають права говорити іменем усього «малоруського народу» і його «народовців» на Україні. З powodu цього листу, котрі редакція «Правди» не могла не напечатати, встала в нас з нею переписка, в котрій ми шесли не іменем своїм, а іменем значної купи наших українських товаришів. Переписку ту редакція під усякими предлогами ховала од своєї публіки; заходив деяких українців, котрі дуже прислужились до закладу «товар. імені Ш—ка», посередничати між нашим гуртом і ред. «Правди» закінчилися нічим, також як і нові умови, шчоб «Правда», коли вже не хоче порвати зовсім свої попівсько-шляхетські звязки, — то хоч би містила в себе і статті, котрі б фактично перебірали стан народу і показували, що гіркий стан тої виходить зовсім не од самого „лінивства та пиянства“, цих двох класичних тем проповіді „Просвіти“ і „Правди“. Ні до чого не довели і чисто економічні умови напр. про те, шчоб „Правда“ в купі з нашими товаришчима напечатала книжку переклад „Іліади“ Руданського, означивши його як видання „товариства імени Шевченка“, *) шчоб устав того „товариства“ було змінено так, шчоб в ньому могли бути членами і українці з Росії, а надто, шчоб часи зборів членів товариств були поставлені в таке время, коли українці з Росії могли б легше бути в Галичині і т. и.

Як видно всьакому, бажання наші од львівських народовців були дуже далекі од чого небудь революційного. — а ішли тільки до того, шчоб заложити в Галичині ґрунт скільки небудь невіддільної од життя нашої австрійської партії, реально-літературної і науково-просвітної, котрі б при тому обертались і до „мужичства“ хоч трохи по людському, не зважаючи його збором пиянств та ліньків. Признаємось отверто, всьа ця наша возня з львівськими народовцями мало робить честі нам і нашим товаришчям, котрим давно вже треба було виступити самим з своїми думками і працею на вілльнім ґрунті, за границею Росії. На решті ми і стали готовитись до того, — а поки що, після того, як і всьа переписка наша з правданами в 1874 р. не довела ні до чого, — то нам не зоставалось нічого, як через ті видання в Росії, де ми могли сказати своє слово, говорити з критикою про галицькі справи та при кожному случаї отнімати в львівських народовців право говорити не за самих тільки себе, а і за всіх українських народовців. Ми це і робили, як могли в першій половині 1875 р. в „Кієвскомъ Телеграфі“, — а також вхопились за першій случаї сказати своє слово і безпосередно перед молодіжю галицькою помімо „Правди“ в першому нашому листу до редакції „Друга“.

*) Тепер ми навіть неспівні, що та многолітня праця Руданського не пропала на віки!

Все, що ми писали в „Київському Телеграфі“ 1875 р. про галицькі справи, показує явний розрив паш з львівськими народовцями, як об нім може довідатись галицька публіка і по тому, що писала тоді ж і „Правда“ про „К. Т.—я.“ Тим часом і ще кілька українських писателів, котрі носили свої праці в „Правду“ бо нікуди було діти їх в друге місце, стали вбачати, що „Правда“ явно компрометує і їх, і будучність української справи, і стали приставати до нашої думки про новий розрив з львівськими народниками.

Літом 1875 р. був в Росії один з видних львівців серед львівських народовців і між инчим велись у нас розмови об тім, чи можна погодити „Правду“ з нашими бажаннями. Так як тої народовець не хотів признати думки навіть про потребу для кожного „хлопа“ землі, а казав, що як „нашому хлопві дати трохи достатку, то він лежатиме під грункою і нічого не робитиме“, — то можна догадатись, на вінчо мусили звестись наші розмови. В августі 1875 р. нам довелося двічі бути в Львові. — і, звісно, в розмовах наших з тамтешніми львівцями не раз зачінались думки про те, чи можна виорядкувати сильну літературну працю „українців“ і галицьких народовців. Тим часом до давніших поводів для незгод між нами і львівськими народовцями: клерикалізму їх, браку системи і нерезальності праці для народної освіти, погляду на „хлопа“, як на п'яницю і ліньуга, прибавилась нова думка, висказана „Правдою“ про потребу поділу нашого народу на класи по капіталу. В наших розмовах з львівськими народовцями, з яких розмов одна, в „Р. Бесіді“ була доволі прилюдна, ми сказали просто, що всяка, навіть літературна свідність між українськими і львівськими народовцями, не можлива, що кожний з нас, хто бере яку небудь долю в таких виданнях, як „Правда“, тої підпира по меншій мірі темноту думок, коли не реакцію на Україні і Галичині.

Коли ми прибули в другий раз в Львів, то вже там де хто з народовців вперше познакомились з брошуркою „Парова Машина“, котра тим часом виїшла в Відні. Паш покликали на вечір до одного народовця, де ми застали багато львівців, відомих нам і невідомих „нотаблів“ львівських народовців. Збор виїшов більше, чи менше офіційний, бо навіть вибрано було для розмов предсідателя. Спершу нас спитали: „скажіть, чого од нас хотять українці?“ — а один з гостей добавив: „як думають українці про „Парову Машину“, чи це їх программа, чи не хотять вони і од нас, щоб ми за нею слідували?“ Ми одповіли на це в такому роді: „українців в Росії 14½ мільйонів, — і, певно, хотять вони не однакового. Ми можемо говорити тільки од себе і од тих, з ким більше-менше однакових думок: „Парової Машини“ ніче на Україні не бачили, — а певно знайдуться львівці, котрі будуть нею довольні. Ми сами, коли б їй писали, то де що сказали б инакше, виложили б наші думки в иншій формі, — але в загалі дуже раді, що книжки такого роду починають показуватись на нашій мові. Багато ж, щоб львівські народовці приїзжали за програму „Парову Машину“, або навіть в загалі соціалістичні думки ми не бажаємо, бо довідались, що в Львові не тільки що мало хто і розуміє навіть те, що таке соціалізм, а навіть устно і печатно говорять про „хлопа“ зовсім старосвітські панські думки, од котрих не то до соціалізму, а і навіть до якого небудь народовства

далеко. Чого хотять українці — наші товарищі од львівських народовців, — було не раз писано і казано (дивись вище), — а з тих розмов та умов не виходило нічого, — а тепер ми не хочемо од львівських народовців нічого, як тільки, щоб вони ніколи не говорили од нашого імені. Сильного ми нічого не маємо і мати не можемо, — і мусимо працювати і говорити з громадою зовсім окремо. При цій розмові було душ з 20, — з котрих, коли б треба, ми можемо назвати душ з 10, нам відомих. Розмова закінчилась промовою особи, котрій збір поручив бути прайсдателем вечіра. У тій промові між инчим проти наших думок про просвіту, мужицтво і т. п. говорилось буквально так: «Der Mensch, ranie dobrodzieju, ist kein Hund!» і т. д. Треба б було бути божевільним, щоб після цього не то мати заміри, які нам навідають львівські газети, — то б то „повести за собою“ таких льудей, а навіть мати з ними яке небудь діло в громадських справах.

Ми вернулись в Росію, вивезши з собою зі Львова тільки кілька споминів більше чи менше юмористичного соргу. Після того, коли нам довелося знову прибути в Львів в Марті 1876 р. по дорозі в Відень, де ми перше думали видавати „Громаду“, то ми вже ніяких, окрім чисто особистих стосунків з тамтешніми народовцями не мали і на думі.

Ми не ховались з своїми думками, так само як і з тицею, яку ми казали в Львові в 1875 р., — то б то, що між нами і народовцями львівськими не може бути ніякої спільности. Як раз тоді «Правда» поступила під нову редакцію. Ми обзвувались до редактора, щоб забрати наші рукописи. — (Волеєвська редакція ні не печатала їх, ні нам не вертала). Новий редактор признавався, що він хоче дати виданню хоч помірковано, та прогресивний характер і просив нас помагати «Правді» коли не політичними, то хоч чисто-літературними працями (звітками бібліографічними) і зоставити йому статтю «Література і освіта на Україні», в котрій був перелік стану україніства од 1861 до 1870 р. Ми згодні на це, як на пробу, зклалися на особу нового редактора, — по просьбі котрого написати коротенько уваги про те, якою б мусила бути «Правда», щоб бути скільки небудь реальним і прогресивним, і не противупародним виданням. Уваги ті попались в руки поліції при якійсь ревізії, — і пішли по руках у Львові, — то цікавий чоловік може допитатись, скільки в них було революційного.

Окрім можливости літературної праці в „Правді“ нам случалося не раз говорити з тими народовцями, котрі хоч признавалися до того, що даді так топитатись на однім місці не можна, про одне з наших давніх *pia desideria* для Львова: про потребу заложити там *книгарську склад і бібліотеку* книг про Україну і славянство, а також таких, в котрих би галицька молодіж могла побачити приміри європейської наукової, літературної і громадської праці. По нашій мрії така бібліотека, котра б стала винче всьаких кружкових та особистих суперечок, змінила б потроху давні боїсті галицької публіки: по знаття та поверховне понівсько-адвокатське глаголаннє, та петиризмість, котра з тих хиб виходить і котра доходить до доносів кружка на кружок. Поки що ми вzialiся ставити думку про таку бібліотеку в тих бібліографічних замітках, котрі згоднілись писати для „Правди“.

Тільки ж скоро показалося, що і такі найсмірніші думки не мали підстави в львівських народівців, — і «Правда» переїхала випаті в ще новіші руки. раніше навіть, ніж зкінчилась в ній наша стаття «Антракт з історії українцільства». Новішній редактор «Правди», — котрого політичні думки висказані в промові на роковини Шевченка в 1875 р., ми мали случай розібрати в «Київському Телеграфі», — повіднісував під другою половиною нашої статті примітки стільки же безосновні, скільки і дразливі, напр. буцим то ми, (котрі, по словам «Р. Сіона» мав «багато почитателів в Галиччині для своїх наукових праць», як відомо, про Україну і на добру частину і на українській мові) ведемо і навіть довели українську інтелігенцію до «конечного помисловителля» і т. п. Ми мусили написати в «Правду» статічку «Опізнаємся!» в котрій поправляли перекрути нового редактора і робили йому записи про його провідні думки в справах нашого народу. Д. редактор, по звичаю, котрі нам здавна був знакоми в наших справах з львівськими народівцями, одновідав нам ніжними словами, що він не думав нас вражати в своїх примітках, що просить не сердитися і писати далі в «Правду» і т. п. — а що тільки нашої замітки «Опізнаємся» він не напечатав, бо «вона мало інтересна для галицької публіки». В одповідь на це ми напечатали цю замітку в «Другу». (1877 р. № 1 і 2) і, як пішов редактор «Правди» проти інтересу своєї публіки видно з того, що він одновідав на нашу статічку вироже довшою (Слівце до опізнання). Одповідь д. Українцеві (М. Д.—ву), «Правда» 1877, № 3 і 4). Далі ми коли не „виновили” «Правді» наші праці, — бо нічого було багато і говорити про них, — то попросили вернути наші бібліографічні замітки (напр. Матеріали для історії Мадорусі в італіянських архивах і т. п. потім напечатані в „Другу“).

На цьому у стали всі наші заємшини з редакцією органа львівських народівців. З товариствами ж, котрим він служить теж органом, ми не мали зовсім ніякого діла *in corpore*, — після того як побачили ще в 1873 р., що з них не може бути ніякого живого плоду літературного, а в кінці після того, як „товариство імені III—ка“ не зголіло так поставити свої статуті, нічоб до нього могли пристати і члени-українці. З самого 1874 р. „Правда“ не переставала одновідати нам на нашу „за надго гостру крітику“ тих товариств, — з чого вже одного видно, чи могли ми справди обертаєсь до них, нічоб вони „слідували за нами“, навіть, колиб ми і могли вже вживати таких безчесних способів, як „грозити скомпромітувати“ ті товариства, коли вони не послідууть за нами. З того всього, що ми писали про ті товариства з 1874 р. усьакій може побачити, що ми самі не хотіли бути скомпрометованими (звісно перед громадянами, а не перед поліцією) якою небудь тівьну солідарності нашої з тими товариствами і їм подібними.

В 1877 р. нам довелося написати кілька листів в „Просвіту“ і один лист до її тодішнього предсідателя, проф. Ом. Огоновського. — з котрим в нас було здавна особисте знаомство найбільш з поводу пересилки потрібних йому наукових книг з бібліотек київських. Листи ті писались нами з поводу цілого транспорту книг (наукових і літературних), котрі ми справили з Київа на имя д. М. Павлика для молодіжї львівської і котрі по недорозумівьну попались в руки „Просвіти“. Наша переписка з „Просвітою“ могла б бути напечатана

і не мала б нічого для неї компрометуючого, звісно, в політичному смислу. Та і ту пореписку ми зважили за ліпше застановити, — покинувши і наші книги в тих руках, для котрих ми їх зовсім не призначали. Лист до пр. Ом. О—ого ми написали в 1877 р. з поводу аресту кількох академиків, слухачів д. професора. До нас дішли звістки, що од них „ближніе одрекошася“ і що вони бідувати в тюрмі. Ми вважали обов'язком допомогти арестованим, чим могли, — і не маючи до кого иншого обернутись, переслали через пенсій адрес д. О—ому кілька грошей, та прохали його обернути їх на поліпшання стапу (напр. страви) арештованих його слухачів. Усякий професор, та ще і священник, зробив би таку невеличку комісію, не боючись скомпрометуватись. Навіть в деспотичній Росії таке робиться трохи не що-дня. Проф. же Ог—ш звернув нам гроші при листі, в котрім зрікався од усяких подібних допомог арештованим ні од нас, ні од себе.

От і всі взаємини, які ми мали з львівськими народовцями і товариствами їх в цілому і особисто. Чи мають вони такий характер, які їм дають львівські газети. — хай судять ви! „Газета Школьна“ ще докоряла нас тим, що од нас приходили в Галичину „безчислені листи з нашим підписом на конверті“. Коло слова „безчислені“ ми ставимо ?, а про підпис на конверті скажемо, що швейцарські поштові порядки примушують ставити підпис тої на рекомендованих листах, — а практика показує, що деяким добродіям і товариствам не можна інакше писати, як рекомендовані листи. Головніше ж усього, що завше, а надто в конституційних країнах, діло не в підпису на листу, а в тому, що в йому написано. Ми ж не писали нікому з галицьких народовців нічого не то компрометуючого, а навіть політичного. — і тільки власна полохливість і безтактивість їх помогла було львівським поліціантам і прокурорам видумати на кілька часу особній карній вчинок в австро-угорській монархії — „згношення з Драгомановим!“ Навіть більша половина другого процесу проти д. Павлика, Франка і др. вирішила за того, що один з львівських народовців, д. Мандичевський, котрий першій написав до нас сам три листи про комерческо-книгарські та літературні справи, замість того, щоб просто і розказати, які він мав з нами „згношення-ся“, зрікся їх зовсім і думав замести слід листом до нас. — що мовляв, „одчепитися отъ насъ, галичанъ, намъ и такъ тяжело, а Вы еще на насъ полицію наводите“, про котрий лист він і сказав поліції, як мов би то про єдиний, писаний їм до нас. Молодий народовець не подумав не то вже про моральний бік такого вчинку, — бо були ж люди, котрі знали, що він до нас першій „причепився“ і написав до нас три листи раніше, ніж ми встигли написати до нього один. — а і про те, що сліди його листів до нас він сам же зоставив в других листах, котрі дістались в руки поліції. Звісно, пізавши д. М—ого на брехії, прокураторія мала повід видумувати, що між нами справді була кореспонденція в справах „таємного товариства“, — і молодий народовець тільки пошкодив і собі і другим, та ще і до того визвав зневагу до себе і до своїх і в самій королевсько-царській поліції. Певно ж і виверти старших народовців (lucus a non lucendo!) в „Р. Сіонъ“, в „Газеті Школьной“ і т. п. мали подібні ж послідки!... От через те ми думаємо, щчи цим нашим оповіданням ми між инчим не тільки слу-

жимо трохи дла прочисту публичної моралі в Галиччині в загалі, а і особисто дла чесніших людєй з тамтешніх народовців.

Нам зостається сказати ще кілька слов про те, як мов би то ми, „не ослабнувши своєї цілі“ з товар. „Просвітою“ і „Шевченка“, обернулись до „молодців“, щоб їх „увлєкти і зробити їх орудіями своєї пропаганди“. Цими словами, як всім, що писали львівські народовці (окрім одного, д. Н...ого в „Правді“, 1877, № 13) в часи процесів соціалістів в 1877 р., підмерало те все, що сплїтала проти арештованих стільки ж незнаюча, скільки і зловільна к. цес. прокураторія і поліція. А все наше „увлєканьня“ академиків львівських іаснієньке: воно напечатано в листах до редакції „Друга“ в 1875, 76 і 77 рр. і усе зводиться до простої ради: „вчїться, братьє, того, про що в нас говориться: про Росію, Україну, росієську і українську літературу, — пригляньтесь до науки і життєва нової Європи, то і побачите, якими вам бути народовцями!“ Особисто ми навіть нікого і не знали з тих, кого потім виставляли, як мов би то наші орудія; не всіх навіть бачили по разу-два, коли були в Львові в 1876 р. Хто справди зна, що робилось серед молодіжі львівської в 1874—77 рр., то і побачить, що т. зв. „соціалізм на Русі“ єсть природній послїдок усього наукового, літературного і громадського руху, який шов в Галиччині з того часу, коли вона стала в тіснійчї взаємнїй з Україною і західньою Європою. Наша доля в цьому руху дуже мала. — і може виключно зводиться, — окрім ролі писатєльє того, що в усіх на очах, — до ролі посередника між галичанами і українцями і помічника в здобуваньє книг дла галицької молодіжі. Де далі, одїхавши од Галиччини і України на захід, ми мусили зкинути з себе і ту роль. — і зостались виключно в ролі писатєльє, котрії подає свої думки на увагу всьакому громаданину.

Ми певні, що галиччанам і українцям треба стати проміж себе в најтіснїйшу спільність в справах науково-літературних, політичних і соціальних, навіть позакладати вперядковані товариства галицько-українські, котрі б вїзались ще і з другими сусїдніми в Росії і в Австрії, Румунії і т. д. Та при всьому цьому ми заше стоїм за працю з низу а гору, з меншого до ширшого. — і ніколи не радим людїм заводити генералів от революції, а ні „орудія“ дла них, як це здається австрійсько-галицьким прокурорам, польським „демократичним“ газетам, русинським попам, народовцям і т. п., котрі і бога, і чорта малюють по образу і по подобию своєму. Ми вбачаємо в таких заходах з „генералами“, „орудіями“ і т. п. не тільки щось зовсім противне ідеям нашим, щось безчесне, а до того ще і шкодливе дла самої цілі громадства і навіть громадської революції. А коли б на таку роль не то генерала, а навіть як у чому то і посередника, полїз чоловік, котрії давно виїхав з свого краю, (напр. як ми з України Малеросієської) та тільки поверховно зна другий (напр. як ми Галиччину) то ми б зважили не перш усього за шарлатанство, потім за річ шкодливу дла самої справи. Ми вже і тепер бачимо, що справа громадства і спільности українців в Росії і Галиччині посувається сама по собі, власною працею краєвих людєй-сусід і стає ширше далеко міцнїшою, ніж це могло б стати за поведарством яких небудь „генералів“. Ми певні, що незабаром та спільність пригьає і Буковину, і Угорську Русь, — котрим нам в свій час не довелось послужити так, як ми б хотїли, коли ще ми могли більш служити дла Галиччини, ніж тепер. Тепер ту службу му-

сять взяти на себе галичане, — і зараз же зложити всю справу на краєвих льудей, як тільки їх знайдеться хоч двоє-трей, а самим тільки вдержувати живі взаємини з ними, як і з українцями в Росії.

З УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ЖИТТЯ В КИЇВІ.

(Помилка брошури „Мартовское движеніе студ. кievск. университета в 1878 г“. Брешня генерала Антоновича).

Ми кілька разів згадували брошуру „Мартовское движеніе“ і т. д. Книжка та дуже варта уваги всякого, хто хоче бачити університетське життя в Росії. Тільки жаль, що в книжечці тії єсть помилки, найбільш в тії часті її, в котрій говориться про особи к. профессорів. Ми поправимо тільки де що з того, що знаємо ближче. Так на стор. 60 сказано, що „до доносy пр. Гогоцького посланъ былъ куда то учитель гимназіи Судовицковъ и умеръ въ семьлѣ. Онъ же писалъ доносъ и на Драгоманова.“ Учителя женського институту С—ова зашло в Макарьев на Уикі в 1866 р за те, що він сказав в частному домі, у д. Нельговеького, що жалкує, чому Каракозов не влучив в царя. Допис на це Луръев, б. студент моск. унів.—через Жузюковича. Шчоб пр. Г—ш доносив на Др—ва, не дописано. Др—ву (в 1875 р. в маї) поставлено було в вищу між инчим статті в „Правді“ (1873—74): „Литер. рос., великор. укр. і галицька.“ — про котрі справи першому Гогоцькому в 1875 р. в апр. сказано було при Др—ві хто її автор одним з сотрудников К. Телеграва (котрого сотрудником був тоді Др—в, а видавничкоју жінка д. Г—го). Правда, скоро потім і приїшов приказ од міністра, шчоб Др—в подававсь з к. у.,—та Др—в після розмови з Г—им не ховавсь, що він автор тих статей і навіть отдав їх в славянські комітети, починаючи з київського. Може бути, що д. Г—ш, дуже льгутовавши на „К. Тел.“ і роздрагований пригрозками „Кіевлянина“ (з котрих напр. д. Бунге в самому пошептієському совіті називався драгував д. Г.—ого,) і написав міністру про автора тих статей,—а може і ні. Казали теж профессори, що д. Г—ш получив з Галичини телеграмму, буцим то Др—в на мітингу в Галичі в августі 1875 р. говорив проти Росії, і роспустив про те чулку,—хоч на тому мітингу ніхто не міг говорити, окрім австрійців, членів „Общества Качковского.“ Про ці промови Др—ва на „сборниках“ молодих київських профессорів, починаючи з Селіна,—та все рівно цієї донос Г—ого, хоч би і був, нічого б вже не міг зробити Др—ву, бо вже в початку августа царь веліз йому подаватись з 3-х українських університетів. — Другі помилки брошури легко могли б поправити київські льуде.

Далі з того, що ми бачимо в книжці „Мартовское движеніе“, ми не можемо проминути слов ген. Антоновича: „недавно мнѣ почти на этомъ самомъ мѣстѣ одинъ изъ вашихъ преподавателей давалъ честное слово, что онъ, или въ университетѣ, оставилъ все свои убѣжденія въ стѣнѣ университета, и что же потомъ? — онъ даже смѣялся наивности чиновника.“ Дуже жаль, що генерал не сказав імені того „преподавателя.“ Та його не трудно догадатись, бо звісно, хто „не оставилъ всехъ своихъ убѣждений въ стѣнѣ университета,“ тому нема місця в університетах Росії. А кому не знайшлося міс-

ця в київському університеті, — це звісно. Ген. Антонович перш усього за словами не подумав, якими він поставив всіх професорів і себе самого тими словами: який такий чесний чоловік буде брати од другого «честное слово оставитъ все свои убѣжденія?!» А далі генерал просто збрехав. Тижею брехнею він ще раз нагадав конечну потребу, щоб тої «одиної преподавателя» розказав печатно історію своєї служби в київському університеті і усі розмови, які йому доводилось вести з поміщиками, мироточивими, слізоточивими і усякими иншими, — бо тижею історією крутять напр. «Моск. Ведомости» проти «університетської автономії», ген. Антонович, щоб задурити студентів і т. п. «Одинъ преподаватель» напечата ту історію і ті розмови при першому вільному часі. А поки що скажемо, що таких «честныхъ словъ» про які розказує ген. Антонович, ніколи не могло і бути в розмові д. Антоновича з «однимъ преподавателемъ.» Ген. Антонович не такий наївний чоловік, щоб не бачити, з ким він говорить, і добре мусив знати, що «однимъ преподавателемъ» не став би з ним і говорити, як би він дозволив собі вимагати подібні «честні слова.» Ген. Антонович певно ж не забув, що 30 маія 1875 р., коли він в перший раз сказав «одному преподавателю» волю міністра, щоб тої подавсь в одставку з київського університету, він казав тому «преподавателю», що тепер іде діло тільки про оди тої університет і що всі другі для нього не замкнуті, що не замкнуті і сам київський університет, коли змінаться трохи обставини, — то тоді «однимъ преподавателемъ» одновів, що для нього принцип важніше, ніж служба, навіть і в київському університеті, і сказав, що він воліє бути вигнаним з усякої служби, а сам в одставку не подасть. Далі ген. Антонович теж пам'ятає, що і 7 септября 1875 р., коли вже міністр перніє справу «одного преподавателя» до царя і коли цар звелів замкнути тому преподавателю три українських університетів, — сам ген. А.—вич двічі радив «одному преподавателю» подати прошення про одставку з к університета по волі, говорячи, що тоді «карьєра ваша буде не кончена», але ж «однимъ преподавателемъ» вжити поставив принцип винятку служби і жалування, на цій раз вже скрізь в Росії. Якій же резон був «одному преподавателю» давати «честное слово оставитъ все свои убѣжденія въ сѣбѣ унверситета» в розмовах з ген. в 1870 і в 1875 рр.? Це можна здумати собі і по самій сугі речі, і по тим обставинам, при яких були ті розмови. В 1870 р. «однимъ преподавателемъ» мусив піхати за ґраницю за поміччю київського університета (1600 руб. в рік) «Одинъ преподаватель» перед тим служив київському університету 5½ років. — коли зачне єсть звичай, що кого міністерство посила за ґраницю, тої одслужує 2 роки за рік командіровки. «Одинъ преподаватель» вільний був вернутись за ґраницю, і не служити в київському університеті, і навіть не вертатись в Росію, тим паче, коли б міністерство стояло далі на тому, щоб не давати йому штатного місця в київському університеті, на чому воно стало з 1866 р. після доносу кн. Шірінського-Шіхматова, котрій сердивсь на «одного преподавателя» не за його «убѣжденія въ унверситетѣ», а за те, що тої писав в журналах про його печатні видавня. Перед тим, як «одному преподавателю» піхати за ґраницю, в септябрі 1870 р. деякі з професорів заявили «одному преподавателю», що вони його пропонуть в універс. раді в «штатні» преподаватели. Він, звісно, згодивсь, бо це виводило діло на чистоту і розв'язувало йому руки. Провідання про це, проє. історії Білясов (забракований) радою уні-

верситету і потім поставлений міністром, печатавши в купі з проф. Модестовим в «Журн. Мин. Нар. Пр.» рецензію-донос на дисертацію «одного преподавателя», тепер редактор «Голоса», просто обернувся до «одного преподавателя» і казав, що він знає, що міністр ніколи не згодиться, щоб «один преподаватель» був „штатним“ в Київі і що ліпше йому вибору од ради і не приїмати, а замість того він, Більбасов, в соборі факультета (в той же день) внесе, щоб прибавити „одному преподавателю“ по 400 руб. в рік грошей, поки буде за границею. „Вибірайте, каже, це—вірно.—а коли хочете, то я сьогодні ж внесу і те, щоб вас вибрали в штатні, тільки ж вам гірше буде. Міністр скасує вибір.—і вам тоді не знайдіть місця і у другому університеті.“ „Один преподаватель“ зводив ліпше на посліднє. Факультет вибрав його,—справа мусила перейти в раду. „Один преподаватель“ пішов до ген. Антоновича, котрий по закону мусив втвердити вибір „штатного доцента.“—і розказав йому, як стоїть діло: ја, сказав він, можу спитати діло і у факультеті, і у раді,—коли Ви просто і ясно скажете мені, що не втвердите мого вибору. Діло обійдеться без скандалу для університету, — а ја буду знати, що мене жде, і матиму руки вільні, — а для мене найважливіше знати ясно свій стан, чи од вас, чи од міністерства, а найгірше тягати капіть з секретною перепискою. Генерал, так мовби то і чесній чоловік, сказав, що він не має нічого проти „одного преподавателя“, тільки що сам не сміє втвердити його, а мусить спитати міністра. Про такі речі, як „убіждєня“, так само, як і про працю „одного преподавателя“ не в університеті, а в печаті, генерал не говорив,—між инчим через те, що знав, з ким говорить: „Один преподаватель“ спитав його просто і ясно: чи безнадійна його справа, чи ні?—коли безнадійна, каже, то ја спитав її в самому університеті.—Ні, сказав ген., не спинайте. — А „один преподаватель“ просив од себе, що коли міністр скаже що небудь проти, — то щоб ген. не затягував діла, а щоб просто скасував вибір університетський. „Для мене, казав він, тепер більш, ніж коли небудь,—коротке і яснє ні! ліпше, ніж ні те—ні се!“ Генерал обіщався. Діло пішло з факультета в раду. Рада вибрала „одного преподавателя“ штатним. Він поїхав за границю з певною надією, що скоро його справа стане ясною. Вишло ж, що генерал збрехав. Довго задержував він діло,—потім послав в міністерство. Звідти прийшла одновіль така, јака і мусила бути: що, мовляв, коли по закону вибори штатних доцентів втвержда попечитель,—то вам і треба знати, як поступити з Х. Х., і ви ж,—прибавив міністерський секретарь, за котрого хотів зховатися попечитель,—на себе береже і одвіт за послідки.“ Генерал злякався: пише в університет: чи бере тої на себе одвіт за послідки вибору Х. Х.? Це все дурниця: бо що напр. як Х. Х. сказеться, та покуса кого небудь, або перече в язугі, як колись московськ. професор Печерин, то хіба за його будуть в одвіті попечитель, чи університет?! В університетській раді навіть соромно про такі дурниці говорити, і для того ректор зібрав деканів,—і вони одповіли, що, мовляв, університет, вибираючи Х. Х., сказав, що він про нього дума, а одвічальности за нього брати, звісно, не може. Генерал з переляку став ось на чому: написав в університет, що він дасть „положительный отвѣтъ на представление университета по возвращеніи Х.Х. изъ заграничной командировки.“ Це було і проти слова, даного генералом „одному преподавателю“, і проти „пользы службы“, — бо „польза службы“ не терпить, щоб по 2 — 3 роки „представленія“ зоставались без

ясної відповіді. Звісно, університет мусив не і поставити на вид генералові і прохати його скорше розіязати йому руки. Але університет промовчав. Нічого не zostавалося і „одному преподавателю“, як мовчати до кінця командіровки. 1 маја 1873 р. настунив тої кіпечі; „одинъ преподаватель“ написав в університет запит, як стоїть його справа. Ректор (тоді д. Бунге) прислав йому копію з незаконної відповіді генерала. „Одинъ преподаватель“ написав, що коли нігде не буває, щоб чиновник являвся на службу раніше, ніж його втверджено, то і він просить, щоб йому перше сказали ясно, чи втвердив його понечителі, чи ні, — а инакше він не являється, — (тим паче, що чоловікові з сім'єю і забавниченою за гръаницею роботою не дуже то солодко ріхати за 3000 верстни їсти кіселя, котрого ще може і не дати.)

Ректор побоюясь обернутись з офіціальним запитом од університету до понечителя, — хоч і мусив не зробити „для пользы службы“, — а звів діло на півофіціальні розмови з ним і на таку ж переписку з „однимъ преподавателем“, (та переписка схована в нас). Зкінчилась ця переписка на тому, що ректор запевнив „преподавателя“, що його бажання, щоб поперед його втвердили, а потім щоб він приїздив, одна формальність, трохи не каприз, котрій може поставити університет не зовсім „для ловкоє положеніє“, — а що нехай тільки він приїде, — зараз же його понечитель і втвердить. А тим часом настали ваканції. В септєбрі 1873 р. „одинъ преподаватель“ приїхав в Київ, — написавши перед тим ректорові, щоб він зважувється на це, тільки покладаючись на слово його і понечителя. Генерал на цей раз вже не смів не втвердити „одного преподавателя“, — а все таки провів діло ще 2 місяці. Бачте, тоді саме їздив по київському округу міністр, — так сміливі генерал ховав од нього „одного преподавателя“ і сам ховав од нього, аж поки міністр не поїхав з Київа. В часи тих сховів „одинъ преподаватель“ мусив сміти і без роботи, і без грошей, а студенти без лекцій! Накінець пугало-міністр поїхало, — сміливий генерал покликав до себе „одного преподавателя“. Перш усього показав він йому відповідь міністерства на представлення ще з 1870 р. „Ось бачте, каже, міністерство все склада на мене“. — „Міністерство, відповідав преподаватель, — право, бо так виходить по закону. Я не бачу, од чого раніше Ваше-ство не могли втвердити мене, чи не втвердити.“ — „Міністерство склада на мене одвічальність за втвердження ваше; я не хочу ставати на дорозі вашої кар'єри; я не боюсь тижєї одвічальности і підпису сьогодні ж ваш вибір“. Генералові нічого нічого і не zostавалося робити, — раз коли він казав те, що казав в 1870 р. а потім заманив чоловіка в Київ з Швейцарії, — от уже через те він не міг казати нічого „про убѣжденія“, і т. п. „Одинъ же преподаватель“ сказав генералові, що про яку небудь одвічальність одного чоловіка за другого нічого і говорити. Нічо він сам за себе одвіча, — а що до праці в університеті, то може сказати і генералові те, що колись казав і кн. Шірінському, — то б то, що в університеті він буде працювати на підставі університетських звичаїв і науки“. Чи одступив „одинъ преподаватель“ в чому небудь од того, що йому показала наука, — хай скажуть ті, хто бував на його лекціях, — чи виходили ті лекції (історія філософії історії, — початкова культура, — Старий Зхід) за гръаниці казенного світоглядю, — про те хай скажуть казенні льуде. Звісно, виходили, — тільки ж казенні льуде не сміли сказати того, — і один раз, коли по доносу одного профессора генерал получив од міністра щось таке з поводу вступної лекції

„одного преподавателя“, — то тої преподаватель показав йому ту лекцію, котра потім була напечатана в „Журналѣ Мин. Нар. Просв.“ з заміткою редакції, шчо, мовляв, не в усюмоу годимось з шим автором. Показуючи ту лекцію генералові, „однѣм преподаватель“ просто і ясно сказав йому, шчо в справі науковій він теж саме, шчо і хімік у себо в лабораторії, і шчо приїме протиншу своєї думки тільки тоді, коли вона буде поставлена теж науково, на фактах. Це казав „однѣм преподаватель“ генералові тричі в першій раз оце, як розказуємо, в другій раз, коли генерал побоївсь йому дозволити читати публичні лекції при початкову культуру(!), — в третій раз, коли генерал боївсь дозволити лекції про Галиччину. Про перво-битну культуру так ген. і не дав читати, навіть не передавши програми лекції до генерал-губернатора, — а про Галиччину таки згодивсь пустити програму, та ген.-губ. кн. Дондуков-Корсаков попрохав „одного преподавателя“ одкласти лекції з маю 1875 р. на осінь..., а тоді вже було запізно! Генерал ні разу нічого не сказав проти такої думки „одного преподавателя“ про його наукову працю (а другої в університеті дльа „одного преподавателя“ не було і не могло бути). — і навіть коли він передав тому „преподавателю“ волю міністра, шчо тої виходив з київського університета, і коли тої спитав, — чи „тому причина його праця в університеті, його лекції?“ — то генерал сказав: „дїть, слава богу, протинь Ваших лекцій я нічого не слыхать“, а звернув на те, шчо писалося „одним преподавателем“ в жуї палах, найбільше в „Правді“. (Література російська, великоруська, українська і галицька). Генерал сам добре зна, шчо і у тому, шчо там писаво було, начальство образилося не „убв-жденіями“, а тим, шчо там було сказано про особи міністра гр. Толстого та його панігірістів: шніона Жузетовича, та і то не так в „Правді“, на котру офіційально показували, як в „Вѣстнику Европы“ (1873 р. декабрь. „По поводу кievскихъ засѣданій рѣчей.“) На шчо ж те-пер генерал бреше? Або виїать спитаємо шісля всього, шчо розказано: на шчо ж було б „одному преподавателю“ самому брехати перед генералом, в 1873 р., коли він і в маї, і у сентябрі 1875 р. не зхотів зберегти собі служебної кар'єри в Росії, подавши генералові прошеннє про одставку, або хоч написавши йому про те „письмо“, як про це прохав його сам генерал, по своєму звичаю, „со слезами на глазахъ и обливая сердце кровью.“ Хаї би подумав про це все „сміливій генерал! То тоді б він, може, не тільки не став би брехати, а шче б, може побачив, шчо „читатна“ служба „одного преподавателя“ була дльа нього такою вагою, за скиданням котрої він не перестав дьакувати бога і чорта і котрої йому нічого було вбїльшувати обіцянкою „оставить свои убѣжденія внѣ университета.“

Ми і „Набатъ“.

(Чому і як ми говоримо про «Набатъ?» — Д. Молчановъ-Другъ в редакції „органа русскихъ революціонеровъ“. — Примір набатської вісєвітніщи. — Добролюбов і Пирогов. — Остатня рада „Набату“.)

Від якогось часу почав до нас чипльатись „Набатъ“. Перше цей „органъ русскихъ революціонеровъ“ проплакав шчось тако в оборону старої Польщі і польсько-австрійського начальства в Галичині з

поводу кількох слів в нашій брошурі „Внутреннее рабство и война за освобождение“. А після того, як автор „Записок Южнорусского Социалиста“ посміявся над заміром „Набата“ виправляти всієї Росії, то цей „Правительственный Истинник“ неистинноуших урядів і „Набат“ без давоу і дзвіниць, почав вже лагати незвичини в путніх людєй словами і приставати чомусь то до нас особисто, звучи нас „вожаком“ заграничних і украинофилів“ і т. и., так мов би то і у нас, заграничних і незаграничних українських громадян, єсть вожаки, як у баранів та в тих „кружках“, в котрих диктаторствує „Набат“. Нарешті недавно „орган“ той напечатав статтю вже просто обернуту до нас: „Несколько словъ Редактору Громады“.

Ми б раді були зовсім не згадувати про „Набат“, коли б час од часу нам не нагадували про нього польські видання. Ми знаємо добре, як і всі, хто зна справи в Росії, що „Набат“ можна сказати не ма на світі. Польські ж патріоти старих шкіл чомусь то думають інакше і не раз показували на його, як на „сирважій“ орган революціонерів в Москві, в Росії. З тими патріотами ми не зходимось майже ні в чім, — та все таки ми знаємо, що за ними єсть, або хоч була, своја сила, і через те ми мусимо часами говорити з ними, а через те згадувати і про того, на кого вони показують в спорах з нами. З другого боку ми мусили доси тричі згадувати цей „орган“ по особим случаєм, котрим подібні, може шче виїять случаться. А ми б не хотіли, щоб наші читачі думали, що називаючи „Набат“, ми вважаємо той „орган“ за що небудь вище од того, чим він єсть. Ог через те, — та шче через деякі случаїні причини, про котрі дальше, — ми раді случаю раз на завше сказати, як ми дивимось на „Набат“.

Споминали ми його в „Громаді“ і в „Листку Громади“ тричі: в „Передньому Слові“, де ми мусили сказати про т. зв. революційні органи в Росії, які в той час виходили. Тут ми мусили споставити „Вперед“ і „Набат“, — при чому охоче признали, що в останньому була і розумна думка об тім, що в виступах проти теперішніх порадків в Росії мало одного слова і „пропаганди“, — думка, котру шче раніше „Набат“ говорили публіцисти т. наз. Бакуністи, „Роботники“ і др. і котру „Набат“ не уважав навіязою себе в „революційні государи“. Про цю навіязу, як і про інші одміни „Набата“ і того напрямку, котрому по нашій думці, роблять дуже велику честь, називаючи його росейським „якобінством“, — нам говорити було нічого, — бо і думки наші і способи праці в „Громаді“, здавались нам на стільки ясними, на стільки не подібними до всього „набатського“, що ми могли б обітись без усякої полеміки з ним, навіть і тоді, коли б „набатство“ і „набатчики“ і справди були де небудь дальше хати редакції того „органу“. Але ми мусили згадати той „орган“ шче два рази вже з powodu фактів з життя, а не з powodu думок і політичних систем. Нам прислали доніс про Ковальського. Допіс та не зходилась з тим, що писав про нього „Набат“. Ми і одмітили цю незгоду, щоб нам її пояснили наші товаришчі. Тут же прибавилось шче одно: ми зовсім не думаємо молитись до Ковальського, — як і до кого иншого, бо з усіх 10 заповідів Мойсея вважаємо за найрозумнішу 2-у, — а все таки вважаємо його за чоловіка як то кажуть „примітного“. Ог, вірючи охоче „Набатові“, що К., коли і не був членом „общества нар. освобождения“, (бо єсть скептики, котрі кажуть, що і такого общества не ма), то зносивсь таки з „Набатов“, — та споставляючи цю звістку з другими, теж, певно,

вірними, ми вбачили в тому один з показів *хаосу* в політичних думках і впорядкуваннях т. зв. соціальних революціонерів в Росії, — про що і сказали, як завше, — просто і отверго в „Л. Громаді“. Дали, — ми не могли минути в свій час нещасного, „случаю з Горинювичем“. Наші слова викликали лист до нас д. Стефановича, котрий ми напочатили теж в „Л. Громаді“, № 1. Початаючи лист д. Ст—ча, ми не могли минути „Набата“, котрий говорив в свій час (1876, № 10) про *случай* з Горинювичем власно *інакше*, ніж *розказує* його д. Ст—ч, то б то не як про нещасний *случай*, а як про діло „*расчитаного на ефект*“ і кричав: „Надбвайте *шпіонам* такія маски, *як* тепер на Горинювичі! Фізіономія его представляєть тепер *такую картину*: *око* *совершенно вылезли*, *нось* *разъѣденъ* *скриной кислотой*, *кожа* *состоитъ* *изъ* *кусковъ* *чужихъ частей* *кожа* *совершенно слѣзла*“. Ми мусили нагадати, що проти таких слів „Набата“ треба було в свій час протестувати, тим паче, що ці слова, напечатані в газеті, на котрі написано „органъ русскихъ революціонеровъ“, послужили на користь прокуратурі в *процесі 193-х соціалістів*, щоб напнути всім „руськимъ соціалістамъ-революціонерамъ“ звірлія інстинкти.

Тепер ми мусимо прибавити, що нагадуючи ці слова „Набата“ 1876, № 10, ми мали ще одну ціль, когору ми думали, теперішні редактори „Набата“ зрозуміють. Діло в тім, що тої № „Набата“ виданий під редакцією чоловіка, когрого ми маємо всі причини вважати або за *agent provocateur*, або за шарлатана першого сорту, або, вірніше, за те і за друге, і котрий мало того, що соромить російську журналістику і киди негарну тінь і на „Набатъ“, а ще і може наробити багато шкоди людям в Росії і у Славянщині. Такого чоловіка зважши, хто може, мусить вивести на чисту воду, — і перш усього «*кружки, издающіе «Набатъ»*». Ми сподівались, що теперішня редакція «Набата» зрозуміє *легенську науку*, когору ми їй дали, нагадуючи про 10 № 1876 р. тої газети, та вхопилися за цю повід, щоб словити свій обов'язок перед усіми людьми, котрих може обморочити згаданий вище чоловік, як він обморочив було «*кружки, издающіе «Набатъ»*». Вишло не так. І тепер ми мусимо дати «Набатові» далеко тяжчу науку, а в кінці з тим словити за нього його обов'язок перед громадянами в Росії і у Славянщині. Ми мусимо це зробити, хоч воно, як зважати *принципа дезінфекції*, і дуже нам прикро. — Ось в чім діло:

№ 10 «Набата» 1876 р., в котрім напечатані і приведені слова про Горинювича.—почавсь з такої об'яви: «По *случаю* *отъѣзда* *Н. Н. Ткачева*, *кружки, издающіе «Набатъ»*, *перетали* *ближайшіе* *труды* *по редакціи* *другому* *лицу*, *оставивъ* *тотъ* *же коллективный составъ редакціи*». Таким «*лицомъ*» *являвсь* *передъ* *всіма* *в Женеві* *д. Молчановъ*, *проживавшии* *тутъ* *такожъ* *з именемъ «Другъ»*. Як редактор «Набата», *являвсь* *він* *міжъ* *інчимъ* *неразъ* *і передъ* *нами* *в куні* *з тією* *особою*, *що* *і теперъ* *пишеться* *секретаремъ* *редакціи*. Вже тої, хто поставив *порядокъ* *писання*, *підписані* *именами* *д. Молчанова-Друга*, *в «Русскомъ Мірѣ»* і «*Новомъ Времени*» з «Набатом» в загалі, тої *догадаться*, *що діло* *тутъ* *не чисте*. Але все, що ми знаємо про *д. Молчанова-Друга*, *ще* *більше* *нечисте*. Ми чули де *що* *про* *д. М.* *ще* *в Києві* *в 1875 р.*, *коли* *він*, *явившись* *з Одеси*, *взявъ* *на себе* *редакцію «Кіевск. Телеграфа»* (1875), *після* *того* *якъ* *газету* *ту* *кинули* *сотрудники* *„україновіли“*. І на *Україні*, *і у Петерб.* *печаті* *всі* *зрозуміли*, *що виходъ* *тихъ* *сотрудниківъ* *з газети* *єсть* *демонстрація* *і* *що газета* *та* *мусить* *змінити* *свій* *українсько-демократичний* *на-*

прямою. Тільки ж редакція д. М.—ва в одповідь „Недѣль“, котра так пояснила виход українців з „К. Т.“, заявила, що характер „К. Тел.“ зоснається тої же самій. Через кілька ж часу д. М.—в написав програму на новий рік, (1876), в котрій казав про потребу „вступити обстоительствамъ“ і т. н. А після того перепечатав в „К. Т.“ статтю з „Впереди“, як кореспонденцію з за грانیці, — а потім втік сам за грانیцю після того, як його покликано до судейного слідателя, з поводу того, що він, будучи помічником адвоката в Одесі, виїхав з якогось діла два заграничних паспортів, з котрих один буцім то дав комусь то, а другий залишив собі. Незабаром після втіку д. М.—ва „Київскій Телеграфъ“ заборонено, — а перепечатка з „Впереди“ була для того добрим поводом, як не міг наперед знати і сам д. М. Сам же д. М. за грانیцю став видавати себе за „політичного емігранта“ між инчим перед соціалістами і революційними елементами з західних славян і з росіян. Незабаром д. М., почавши вживати ім'я „Другъ“, поживився своїми статтями в „Впередъ“ (1876 № 31. Насущные практические вопросы, дивись також „Извѣщеніе корреспондентамъ“ в № 38, 40). Між инчим автор „Насущныхъ вопросовъ“ подавав „Впереду“ раду „устроить съѣздъ нашихъ заграничныхъ и внутри Россіи живущихъ друзей и создать организацію, которая удесятеритъ нашъ союзъ“. З думкою про цей з'їзд делегатів од соціалістичних кружків з Росії обернувся д. М.—в і до нас, коли він став редактором „Набата“, а ми приїхали в Женеву видавати „Громаду“, — при чому секретарь „Набата“ запевняв нас, що на з'їзд тої вже згодилися і кружок „Роботника“, і редактор „Впередъ“, — остатній тільки буцім то поставив д. М.—ву умову, що б не було од „Набата“ д. Ткачова, — котрій, як бачили ми, і справді „отѣхалъ“ от „Набата“. Звісно, ми цим розказивам не вірили, — і зреклись раз на заше говорити з д. М.—вим і „Набатомъ“ про такий з'їзд. А же М.—в випустив згаданий 10 № „Набата“. Ми мусимо нагадати, що в ньому було написано, — бо „Набатъ“ мало звісний в Росії: Перша передова стаття зветься „Сильны ли Наши Враги?“. В одповіді сказано: „ихъ, (враговъ) какъ силы нѣтъ“ і що всю росієську державу з панством і купецтвом можна повалити зразу; стаття кінчається словами, „Друзья, — ми готовы!“ і т. д. В другій передовій статті говорить про „Славянскій вопросъ“ як про справу, з за котрої забувають діла Росії, „славянофильствованіе“ росієське зветься „кумедією“, — а на решті кажеться: „въ одномъ изъ послѣднихъ актовъ ея на сцену явился мы, и недостойная комедія будетъ кончена: а дѣти и внуки воюющихъ славянъ благословятъ насъ за то, что мы не отдали ихъ въ когти европейско-правительственной буржуазіи“. В статті „Графъ Алексій Константиновичъ Толстой“ розказуються інтимні розмови автора з тим аристократом-поетом так само, як д. Молчанов розказує тепер в „Нов. Времени“ свої розмови з нашими турецькими, — а в кінці говорить: „правительство русское совѣтъ готово для того, чтобы его, какъ *дряблый сора* смести съ исторіи великой Россіи“. Далі їдуть кореспонденції, між котрими читаємо і ті слова про Горішновича, котрі ми нагадали вище, а в кінці „Огвѣтъ украинъ-филамъ“ на „болѣе десятка писемъ“, котрі редакція буцім то получила „Изъ Малороссіи и Галиціи“, в котрих буцім то їй „просятъ опредѣлить мѣтніе(!??) о т. наз. украинъ-филахъ“. Милостивий редактор „Набата“ легко виговорює „украинофиламъ“ за „черезчуръ строгое придерживаніе легальныхъ путей“, каже одначе, що він все таки і першо мав до українофілів „симпатію, какъ ко всѣмъ

людям такъ или иначе протестуючимъ противъ системы управління на Русі". Тепер же, каже редактор, „Когда знакомство съ нѣкоторыми представителями українофильства дало намъ право предпологать, что українофильство не чуждо исповѣдуемыхъ нами социалистическихъ идей, — наша симпатія удвоилась. Но вопли ленихъ мнѣній и дружескія отношенія къ українофильству“ д. Молчановъ пообіщавъ тільки тоді, коли українофіли яснѣше скажуть свою соціалістичну програму.

Таке написано було в 10 № „Набата“, 1876 р., виданному за редакторствомъ д. Молчанова-Друга. Коли це в 11 № читаємо в „Извѣщеніяхъ корреспондентамъ: „Г. Ф. Благодаримъ Васъ за сдѣланное намъ сообщеніе. Слѣдшимъ усноковитъ Васъ: Редакція Набата съ г. Молчановымъ (Другъ) ничего общаго не имѣетъ и никакихъ дѣлъ съ нимъ не ведетъ“. Потім чуємо про якісь „откровенні“ розмови д. М. з царськимъ посолствомъ в Берні, а черезъ кілька часу ми стрічаємо Друга, а потім Друга і Молчанова в „Р. Мірѣ“, за тим Молчанова в „Новомъ Времени“, як константинопольського корреспондента, далі д. Молчановъ їде по Європі, — а д. Другъ остається в Константинополі і т. д. Мало того: д. Молчановъ по'являється і у Россіі, не боючись вже судовихъ слѣдователів, — розмовляв не тільки з пашами, а і з ген. Ігнат'євимъ, губернаторами, старіанофильствує à la Суворина, не хвалить „нашихъ революціонеровъ“, „грустить“ з powodu смерги харьк. губернатора Крапоткина, розмовляв з губернаторами про те, як одгачти студентів од „потайныхъ сходокъ“, од „общеній съ тѣми, которымъ нѣтъ дѣла до науки и ученія“, дає раду, які вживати „мѣры противъ українофильства и всякихъ иныхъ филствъ“ і т. д. і т. д.

Скажіть тепер, па віщо д. Молчанов-Другъ видавав себе за політичного емігранта, навіщо клопотавсь про зїзд соціалістів і т. и.? хто такі д. М.: чи тільки шарлатан. — чи і шіон?? На це все скорше всього могла б одповісти редакція „Набата“, — коли б вона зрозуміла свій обов'язок і покористувалась поводом, який ми їй давали в „Листку Громади“. А вона замість того закинулася на нас і написала лайливу статтю на нашу особу! Чого тільки не ма в тії статті!! І виступи проти тих нашихъ брошур, котрі сам же „Набатъ“ ще недавно хвалив, — і спомини про таку старовину, як наша полеміка з Добровользовимъ сімнадцять років назад. — і навіть в примітці пісенниці про розмову члена редакції „Набата“ Т. з українофілом Д—вимъ, про садовців, про баринськ-українофілок, емігранта Л.....а, протест, фальшиві гроші, „Общину“ — і т. и., — пісенниці, в котрій стільки ж сміху, скільки в звиснихъ стихахъ: „Отчего у лошадей не растутъ во рту лимоны“?

Вірні своєму правилу про те, як держатись з „Набатомъ“, ми скажемо тільки небагато з powodu того, що в його статті тицється фактів, та ще і таких, котрі чинають більше другихъ лжудей, ніж нас.

Почнемо з пісенниці в примітці. Спитаємо сперше: — чому «Набатъ» не написавъ повно имени г. Д. і Л.? Не вже ж за тим, щоб стиснути намъ могу вивести його брехню на чисту воду? В усякімъ разі ми кажемо, що все, що розказано «Набатомъ», брехня. Кілька місяцівъ назадъ справди приходивъ член редакції «Набата» д. Турекі до «українофіла Драгоманова» і вели вони розмову, котру, коли вгодно «Набату», ми розскажемо докладно, та тільки, звісно, в «Набатѣ», а не в «Громаді», бо «Громада» печатається не за тим, щобъ розказувати усі потішні розмови, які трапляються вести намъ з кимънебудь. Д. Т. справди жалівсь намъ, що емігрант Л. наговорює

одним баришчам про те, що будім то роблятьсья фальшині гроші,—та тільки не в «садовців». (в Одесі) а в його, Турського, в Монтре — і справди прохав нас постаратись, та тільки не об тім, нічоб напечатати в «Общині» протест проти «Голоса» за «садовців», а об тім, шчоб ті баришні не слухали Л—а та не говорили про нього, Т—ого, нічо в його роблятьсья фальшині гроші. Звісно, ми старались заспокоїти «секретаря «Набата», кажучи йому, нічо до нього, певно, дішла яка небудь кухонна брехня, в чому, здалось нам, ми і успіли. А ж тепер ось нічо налив «Набатъ», не тільки про «українофіла Д.», а і про «Общину»: нічо будім то вони зреклись протестувати проти клевети „Голоса“ на садовців! Просто, стидно за тінюграфськиї стаюк!

Коли те, нічо розказує «Набатъ» про нашу полеміку з Добролюбовим за Пирогова не вилилось зовсім в таку ж пісенітницю, то, певно, тільки через те, нічо тут все таки була «Набагу» вина в печатних, хоч і одиобічних документах. Ми могли б дуже подякувати «Набагу» за те, нічо він вигріб цю давищу історію і через те дав нам случаї пояснити річ, про котру публіка може знати тільки з джерела, дла нас певногодного.

Справди,—залишивши навіть те, нічо ми писати проти Добролюбова, проти звісного і талантливого писателя, будучи вторжурским студентом,—стаття наша напечатана в газеті, котра і у свії час мало читалась (Р. Рѣчь). Добролюбова ж отиовідь нам напечатана в зборі його творів, котрі в усіх перед очима, і усякому дають такий вигляд діла, якії зробив тільки один із споривших. Тільки ж ми б зовсім махнули рукою на весь той спор, і на те, шчо робить з ним «Набатъ», коли б в цьому ділі були замішані тільки ми: Кому, справди, интересно знати, чи справди ми, «въ юности стояли за розку въ школі», чи ні? Але діло не робить одну з частин школьної історії київського округу. — і через те рашіше, чи пізніше, треба до цього повернутись.

З статей Добролюбова «Всероссійскія иллюзіи, разгнѣлемыя розгами» і «Огъ дождя да въ воду», публіка зна тільки: 1) шчо Пирогов перше писав проти того, шчоб дітеї сікти, 2) шчо той же Пирогов потім видав «Правила о проступкахъ и наказаніяхъ учениковъ к. уч. окр.», в котрих між карамі була і розка. 3) шчо звісній Добролюбов за те видавав П—ва прозору і сніхами, а якісь Драгоманов виступив за П—ва проти Добролюбова. Значить, каже «Набатъ» і каже, може, і зовсім добросовістно,— Драгоманов в молодости, стояв за розку! Ніди там добіраєсья, шчо Драгоманова самого з гімназії вигнали з powodu того, шчо він протививсь начальству, навіть тоді, коли воно тільки лагати маленьких учеників собі дозволило! А між тим, коли покинути Др—ва, а обернутись до діла, то б то ставу школ київського округу за Пирогова, то виїде инакше.

Скажемо спершу, шчо про той стаи і про Пирогова, як попечителя учебного округа, најдішна стаття напечатана була в «Колоколѣ» 1861 р., Дек. 15. Там показана суть порядків пироговських в тому, шчо «П. шель путем прогресса, путем конституціоного порядка». Чи гарно то було, чи не гарно, — друге діло, а тільки П—в так хотів поставити всі справи в к. округу, шчоб вони залежали не од волі особи, а од колегії. Думку цю ми можемо зрозуміти тільки тоді, коли перенесемось в перші роки після смерті Миколаја І. коли всім обридла самоволя особи, «благодѣтельное начальство», коли всі ждали конституції, управи колегіальної. Думка про колегію, про громадську

самовправу була проведена П—вим скрізь, до чого тільки він торкався: навіть у гімназістах він заложив товариські суди, в університетах дав волю студентам складатись в корпорації, в гімназіях поставив волю ради учительської вище волі директорської; теж саме і з радою професорів в університетах; в окрузі, коло себе, П—в поставив «раду попечительську». «Колокольт» говорить про цю його систему так: «рѣшеніямъ (совѣтовъ) первый подчинился попечитель, — безпримѣр-ная рѣдкость въ русскомъ начальницѣ». Ми на собі знаємо, що коли рада полт. гімназії присудила вигнати нас з гімназії, з тим щоб не приїхати ні куди, то П. не зваживсь перемінити сам того суду, а попросив раду, чи не могла б вона сама замінити кару вигнання з оповіщенням, на просях унітення з гімназії. От «попечительській раді» П—в подав свій проект «Правил о проступкахъ и наказаніяхъ». Рада не згодилась зовсім зачинити розки, як не поговорював ріді П—в. Що було йому робити? Зламати раду? — Так це б було проти всього його сістему. А загра б случивсь понові начальника, котрі би зломали всі його «Правила». П—в, вважаючи себе тільки предсідателем, а не начальником, — підписав ті «Правила», котрі прийнята рада. Добролюбов же, або не знаючи діла, або маючи свої, інші погляди на порядки громадські, побачив у винку П—ва зраду його думкам і вилаяв П—ва. Проїшло два роки. П—ва прогнано в одставку, і це був один з найвидніших показів початку дужчої реакції в Росії. Нове начальство скрізь натикалось на пироговські колегіальні порядки і, звісно, радо було їх зламати. Між иншим воно халалося за статтю Добролюбова, щоб показати, що авторитет П—ва не так то вже святий. «Правила» П—ва не давали волі начальству, воно радо було то вхвалитись за те, що мовляв в такому ділі, як школа, не слід «заводити юриспруденцію», то навіть пробувало виїхати на тому, щоб скасувати зовсім розки, аби тільки замазати скасування самих «Правиль», котрі не давали йому волі. На самому ж ділі кара розками була так поставлена, що тим «Правиль», що вона майже тільки і зосталась на папері, — а «Правила» міцно забезпечували учеників од самоволі начальства, і ученики були скрізь ними дуже довольні. От коли так стало діло, після одставки П—ва, ми, близько знаючи, що і як робилось в київському школьному світі, побачили потребу сказати нечисто слово за «Правила» Пироговські і проти статті Добролюбова, котрою закривалась реакція, і напечатали свою статтю в «Р. Рѣчи», в котрій зовсім не думали стоїти за розку, а тільки пояснили діло, як воно було. Нагадаємо, що сам «Современникъ», не вважаючи на статтю Добролюбова «Всероссійскія иллюзіи» напечатав з поводу одставки П—ва статтю про нього далеко гарячу, ніж ми могли написати, — а «Колокольт» вже і після статті «Огъ дождя да въ воду» напечатав згадану хвалу П—ву за те власне, що він «первый подчинился совѣту» — так що ми можемо політись репутаціїю заступника розки з самим Герценом!

Добролюбов же, котрій був за грянницею тоді, коли «Современникъ» печатав статтю в похвалу П—ва, вернувшись в Петербург, захотів все таки, щоб «його було зверху», і написав свою, по нашому більш адвокатську, ніж філософську статтю «Огъ дождя да въ воду», в котрій вже вилаяв і П—ва, і тих, хто стоїав за нього. Дедви весіла діти до нас книжка «Современника» з тією статтею, як Добролюбов умер. Слоритись було ні з ким! А не забаром реакція позалила в київському окрузі всю «пироговичину», а за тим занесла на кілька часу свігом і всю «современниковичину» по всій Рос-

сієї. Вся ця справа получила трохи не археологічний інтерес, стала матеріалом для «Русской старины».

Коли тепер наш виступ в «Громаді». — котра, як всьакий самостоючий виступ, те ще і український, багато до кому мусить колоти очі, — знов викликав цю справу на розмову. Не знаючи, як причепитись до українського громадянства, лінуєчись стати до докладної критики на «Громаду», критики, котра б, певно, показала в ній не одну хибу, Добчинські і Шенкени всьакого сорту чинляються до особи впорядника «Громади» між инчим і з статтею Добролюбова, котру вони ще в доважок перекручують. Ми раді случаю пояснити цю справу раз на завжди і дякуємо «Набагу», що він накінєць зачинив її печатно.

Ми в загалі дякуємо «Набагу», що він виступив проти українства і проти нашої «Громади». Своїми словами об тім, що наміть знищення недержавних національностей, таких, як українська, способами державними і буржуазією (Набатъ 1878,) єсть діло буцім то користне для соціалізму. — «Набатъ» збив з себе маску космополітизму і показав в собі такого ж таки чиновника, як і слуги Вімарка. Александра П. гр. Голуховського і т. н. германізаторів, обрусителів, колонізаторів і т. н. Цим «Набатъ» дав нам могу рівняти до себе всіх недогаливих псевдо-інтернаціоналістів, котрі б могли виступити проти нашого українства. Почастно ж за «Громаду» ми мусимо дякувати «Набагу» ось через нічо:

З поводу наших чисто-земляничих і індивідуальних взаємин де з ким з тих, хто був приязний так, чи слак до «Набата», а тако ж з поводу того, що «Набатъ», вірний своєму звичаю примазуватись до всього нового в російській опозиції, хвалив наші брошури, котрі тепер дає, деякі земляки наші думати, що ми за одно з «Набатомъ», через нічо виходили не раз случаї доволі неприятні для «Громади». Тепер цього не буде. Всі знаймуть, що між нами і «Набатомъ» не ма і не може бути зовсім нічого спільного. Ми мусимо зробити тільки одну виїмку: як і перше, так і наперед, ми не зрікаємось брати на себе комісію здобувати нашим землякам такі видання «Набата», як твори Лассальа, Чернишевського, котрі нічого спільного з «Набатомъ», окрім друкарні, не мають.

Сказавши це все, ми даємо „Набагу“ на прелки волю волю говорити про нас, що йому завгодно. Коли нам і приїдеться говорити про „Набатъ“, то тільки в таких случаях, про які сказано вище. Сами ж ми за себе навіки прищчаємось з цим „органом“, — і на прощання даємо йому раду, і зовсім не для шутки: хай він покине заміри благодієльствовать нашу Україну своїми „революційними государствами“, чи петербургськими, чи варшавськими, (ми доси не могли зрозуміти, до якої держави ріі залічить „Набатъ“); хай кине тако ж розібрати і такі речі, чи годиться в чиновники якої б то не було революційної держави редактор „Громади“, чи ні, — а обернеться до порядку в своїй державі, „въ кружкахъ, издающихъ Набатъ“, і почне з того, що зробить докладне слідство про свого бывшего начальника, д. Молчанова-Друга, та розкаже прихвально про те, що взяв з того слідства. Наша Україна так солодко поконштувала тих „государств“, яким вона дістатись не могла, що більше вже не волі не претяне нідо якого „государства“, а тим паче до Набатського, а редактор української „Громади“ не має претензії ні на який чин, в тім числі і на чин революціонера: він тільки пише те, що вважа за правду, і коли в чому помилився, то це

так при цьому і зостанеться. Друге діло редакція „Набата“, — „орган“ того і того! Місце редактора „Набата“ — кандидатура на місце, коли не диктатора, так канцлера майбутньої держави всеросійської; так ось в загальї б треба було Росії знати, хто такі будуть її благодітельствувані, — а почастино треба знати, чи не понадотється Росія в руки якого д. Молчанова. А що частиніше, і вже зовсім сур'озно, та що і як українець, ми мусимо нагадати „Набату“, що позабаром в нашій Одесі буде судитись справа з Гориневичем, і канібальські слова 10 № „Набата“ 1876 р. будуть, певно, виїзять служити своєю службою прокурорам. Так тут то і треба б голосно показати, в царство якого чоловіка напечатані були ті слова в „органі руських революціонерів“? Треба вернути жандармам, прокурорам і брехачам з петербурзьких та московських лакейських газет — „їхніне од їхнього“. Ми між инчим ради цього одеського процесу і написали те все про д. Молчанова-Друга, що знали. А „Набат“ певно ж зна більше.....

М. Драгоманов.

НА УВАГУ ТОВАРИЩАМ І ЗЕМЛЯКАМ УКРАЇНСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ.

Перешкоди, які ostatніми днями стали накласти в Австрії для української і польської соціалістичної печаті, примушують нас по-ставити на увагу товарищам нашим ось що:

1) Коли б українські товарищі наші в Росії і Австрії точно вимозили проміж себе про впорядкування видань своїх в Женеві, то ми беремось зробити все можливе для того, щоб влагодити їх чи вкупі з „Громадою“, чи поряд з нею.

2) На случаї федералісти і громадівці з польських товариств і громад на Україні знайшли б погрібним що печатати в Женеві ж, то ми робимо їм звісно, що печатати „Роботника і Громади“, маючи, хоч незвичині, збір французького шрифту, може без великих конітів бути прилагоджена для польської печаті, — до чого, як і до догляду за справою ми теж обіцяємо нашим товарищам і землякам польської мови нашу ширшу службу.

Щоб не було ніяких незаспокоїв, ми мусимо прибавити до цього, що сами ми не беремо в цих справах ніякої ініціативи, а тільки сповнимо волю товарищів, звісно, коли вона буде в основному зходитись з нашими ідеями.

Впорядчик „Громади“.

226760
420412

ОТЧЕТЪ

КАССЫ ОБЩЕСТВА ПОСОВІЯ ПОЛИТИЧЕСКИМЪ ИЗГНАННИКАМЪ ИЗЪ РОССІИ ВЪ ЖЕНЕВѢ

съ мая 1878 по январь 1879.

(Мы подали нашим читателям у П. т. «Громади» отчетъ этого товарищества одъ початку його, то б то одъ мая 1877 р. до мая 1878 р.; теперъ мы подаемо цей отчетъ до 1-го февраля 1879 р.)

Приходъ	ФР. С.	Расходъ	ФР. С.
Всего поступило въ кассу общества до 1 мая 1878 г.	1170 60,1	Всего израсходовано до мая 1878 г.	1141 75

Въ кассѣ общества къ 1-му маю 1878 г. осталось 28 фр. 85 с.

Май	Май 1878 г.
Поступлений не было	Группѣ изгнанниковъ столюющихся вмѣстѣ 28 —
Іюнь	Іюнь
13 Отъ Й черезъ Драго- манова.	Той же группѣ . . . 20 —
20 —	
Іюль	
Поступлений не было	
Августъ	Іюль
21 Отъ калача	Выдачъ не было
» Драгоманова	
5 —	
Сентябрь	Августъ
22 Отъ И. С. П—ва.	21 Р—чѣ 10 —
» » Драгоманова	
5 —	
Октябрь	Сентябрь
15 Черезъ А—гонизъ Рос- сін	23 Ж—кѣ, 5 —
50 —	24 Р—чѣ 5 —
30 Зачислены 25 фр. во взносъ Жоманова, вы- данные имъ заимооб- разно группѣ изгнан- никовъ, столующихся вмѣстѣ	Октябрь
25 —	16 А—му 35 —
» Отъ Драгоманова	18 Р—чѣ, 7 —
5 —	20 Р—чѣ 4 75

Ноябрь		20	Черкезову	2 —
17 Отъ Ки—о	3 —	»	Зачислено 25 фр Жо-	
» » Л.	2 —		манова	25 —
» » П—го	2 —	Ноябрь		
» » К—на	5 —	17 А—му.	2 —	
» » Драгоманова	5 —	19 ему же	15 —	
18 » П—ча	5 —	24 П—ву	5 —	
23 » М—ва	2 —	25 А—му	17 50	
28 » За—ра	25 —	28 ему же	5 —	
Декабрь		» П—ву.	15 —	
8 Отъ Че—ва	10 —	30 А—му.	5 —	
» » Черкезова	10 —	Декабрь		
» » Кр—на	10 —	8 Т—ву съ товарищемъ	15 —	
15 » Эльсинца	4 —	» А—му	2 50	
» » Л—го	2 —	15 Т—ву.	3 —	
17 » Л—го	2 —	» А—му.	2 —	
21 » Г.	20 —	18 К—ну.	24 —	
30 » С—ва	5 —	20 Т—ву.	2 —	
» » Драгоманова	5 —	25 ему же	10 —	
Январь 1879 г.		28 А—му	5 —	
1 Отъ Драгоманова	5 —	Январь 1879 г.		
» » П.	5 —	1 П—ву	5 —	
» » Хл—въ.	5 —	» Т—ву.	5 —	
» » П—го	2 —	3 ему же	1 —	
15 » Добровольнаго из-		4 А—му.	17 50	
гизанника	2 —	А—му.	7 —	
7 Отъ Штейнберга	2 —			
24 » С—ва	5 —			
28 » Г—ка	2 —			
30 » Черкезова	5 —			

Всѣхъ поступлений съ
основанія общества, было
на сумму 1450 60

Всѣхъ выдачъ, съ осно-
ванія общества, было на
сумму 1437 50

Къ 1 февраля 1879 г. въ кассѣ общества осталось 13 фр. 10 с.

Кассиръ В. Черкезовъ

1150/3

Лихі люди. (Les Malicieux) Повість з виданьня «Громада». Женева 1877 г. 2 фр.

Про багатство та бідність. Ціна 25 Сант.

Про те, як наша земля стала не наша. Ціна 40 сант.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід їй держати. Ціна 80 сант.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. (З виданьня «Громада»). М. Драгоманов. Женева 1877 г. Ц. 3 фр.

Дітоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. социалистовъ. Его же. Женева 1877. Ц. 25 с.

Турки внутренніе и вишініе. Его же. Женева 1876. Ц. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобождение. Его же. Женева 1877.

По вопросу о Малорусской литературѣ (Панславизмъ, папрусизмъ и нанмалоруссизмъ). Его же. Вѣна С. Helf, 1876 г. Ц. 80 Кр.

Украинецъ. Литература російська, великорусська, українська и галицька. Его же. Львів 1873—74.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876 Ц. 12 кр. австр.

Ukraine. (M. Dragomanov). Movimento letterario rueno in Russia e Gallizia. Firenze 1873. Loescher. 1 Fr.

LA LITTÉRATURE UKRAINIENNE proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par Michel Dragomanov. Genève, 1878. 1 fr.

За что старика обидѣли и кто его обижасть? (Размышленія по дѣлу Трєпова). М. Драгоманова. (Изъ „Общины“) Женева. 50 с.

До чего доводились? М. Драгоманова. Женева. 50 с.

Записки южно-русскаго социалиста. Выпускъ первый. Женева. 1 фр.

Резормы и Революція. Н. Жуковского. (Изъ „Общины“. Изд. „Громады“). Женева. 50 с.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, місячник літературний і політичний, ред. М. Павлик, Львів 1878, № 1. Зміст: Товаришам с тюрми, Митрона ***; Патріотичні пориви, Івана Франка; Турко Куликів, Мих. Павлика; Що таке соціалізм? (Quintessenz des Sozialismus), Дра. Альб. Шефле, перев. з німецького; Природа д. Люваїського в Галичині, К. В.; Поступовий рак в Парижі, Геґєріха Геґє; Попівська молитва, з польського М. Родоцька; Деяко про релігійні секти на Україні, Е. Б.—ова; Хроніка: Zukunft, Socialistische Revue, Б. Л., «Община», М. Д.; Наші просвітні починки, М. П.; Про житє, Шч. С.; Деяко про Сербію, С. К.; Словник, Бібліографія, ст. 1—96, 8^о, п. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, № 2. Зміст: Думка в тюрмі, Митрона ***; Boa constrictor, І. Ів. Франка; Ребенчукова Тетяна, М. Павлика; Питанье робуче і його значіньє на тепер і на будуще, Фридриха Альберта Ланге, перевід з німецького М. Павлика і Ів. Франка; Природа а церков, Емільа Золя; ***; М. Павлика; Војна з Славјан с Турками, І. Софрона Крутьа; Хроника: Житє і побут сучасного селянина на Україні і у Франції, Ів. Франка; Деяко про Сербію, С. К.; „Вістка з України“, Е. Б.; „Словник.“ Ст. 96—186. Ціна 50 кр. авст.

ДЗВІН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № „Громадського Друга“) Зміст: Boa constrictor II, Ів. Франка; „Добровольні жертви“, І. Древланца; „Војна Славјан с Турками“ І. (Повстаньня у Герцеговині) II, (Повстаньня у Боснії і Булгарії). Софрона Крутьа; „Вісті з України І. С Кіјива. Квітень 1878. (Чутка про конституцію) Тімашевське виданьня шчедринської конституції. „Абрусеніє“ на заході і сході. Нове чигиринське діло.

„Чудьспісје ізбавлєніє от руки убійци“ тов. прокурора. Котлярєвського. Університетська трагі-комедія і інше; II. Про зомства і т. п. Е. Б.; „Камоньарі“, Мпроца ***; „Пронащій чоловік“, I, II, III, IV, М. Павлика; „Старе вино в новій посудині, I. Древланця; „Вісти з Галичини.“ I—*Jura stole*. II—„Набожність народа.“ III—„Жиди і урядники.“ IV—„Про Бережанську і Дрогобицьку гімназію.“ V—„Життє, доходи і бажаня Комаріанських ткачів.“ II. С., VI—„Гаразди Огладівської громади.“ X., VII—„Мої і лущькі гріхи, а панєска та поппєска правда.“ Анни Павлик; „Як погелом, так і випиєска.“ I. Древланця; „Моја стріча з Олексоју.“ (оповіданьє Мпрона Сгорожа); Критика: „Русско-турецка война.“ С. К.; „Словник.“ Ст. 186—300, 8° ц. 80 кр. Львів. 1878.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № „Громадського Друга“) Львів 1878. Зміст: „Гриць Турчин“ (Пісньа про рекруцьке життє), Р—на Г—на; „Мореллі, Руссо і Маблі“, соціалістичні писателі XVIII віку, Болєслава Лімановського; „До молодежи.“ St....: *Boa Constrictor*, III і IV, Івана Франка; „Пісньа про сорочку“ (Томаса Гудла, пер. Мпрои ***; „Воїна Славян с Турками.“ III і IV, Софрона Крутьа; „Критичні пісньа о галицькій інтелігенції.“ I і II. Ів. Франка; „Вісти з України.“ I—„Чиншова справа.“ Олени Чилки. II—„С Подтавичини.“ III—„З Олєси.“ Е. У.; „До Шевченка“ St....: „Кума с кумоју“ (фотографія), Михайли Р.; „Дума про Наума Безумовича.“ Джджалика; „Вісти з Галичини: I—Про життє-буттє Віжомельців.“ М. М. II—„Про комаріанських зарібників і оліярників.“ II. С.; III—„Культурні і феодалні шукки в Синапшині.“ Т. Т. М.; IV—„Сільські робітшки східної Галичини р. 1876.“ II. С.; V—„Ученицька бібліотека в Дрогобичі.“ Микита; VI—„Доходи і видатки вбогого свьанченника.“ II. С.; VII—„Лихва на Буковині.“ О. Т.; VIII—„Зарібки і життє львівського зецера“ (наборщика), J. Д.; „Пронащій чоловік.“ IV—XI, М. Павлика; Хроніка: I—„Література, реї завданьє і наважніші піхи.“ J. Ф.; II—„Новій сербськїй місьачник.“ „Стража“; Бібліографія. Ст. 301-520, 8°, ціна 1 гульд. 20 кр. австр.

УКРАЇНСЬКІЙ ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ І КОЗАЧЧИНА, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів 1878. Ц. 60 кр.

НОВА ВІРА НА УКРАЇНІ. Видав М. Ткаченко. Львів. 1878. Ціна 8 зр.

ВОЙНА ЗА ВОЛЮ. Оповѣданя Г. Успенского. Львів. 1878. Ц. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА I. „Повѣсти Еркмана-Шатріана.“ Переклав Романъ Розмаринъ. Львів. 1878.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА II. „Література українська проскрибована рьадом російським.“ М. Драгоманова. Переклад з французкого. У Львові 1878. Ц. 10 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА III. „Відки і як вьзалисца льуде на землі?“ Ериста Гекелъа. За дозволом автора переклав з німецького Іван Франко. Львів. 1879.

ДУМА ПРО МАЛЕДИКТА ПЛОСКОДОБА, Джджалика. Львів. 1878. Ц. 10 кр.

ГРИЦЬ ТУРЧИН. Пісньа про рекруцьке життє. Зложив Р-и. Г-и. Львів. 1878. Ц. 5 кр.

ДУМА ПРО НАУМА БЕЗУМОВИЧА, Джджалика. Львів. 1879.

Ціна 5 кр.

ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ЛЬУДЕІ НА УКРАЇНІ. Зложив С. Подолинский Ціна 3 зр. 1879.

867D13714 2716544

